

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Aralık - December - Декабрь | 2024 Sayı - Volume - Номер | 8/2

TÜRKLAD

TÜRKLAD

توركلاد

2017

Международный

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(ealkaya16@gmail.com)

Editör Yardımcısı / Editor Assistants

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(mehmetozeren@hotmail.com)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAY (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)
(acelikbay@hotmail.com)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fevziersoy07@gmail.com)

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(figengunerdilek@gmail.com)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Maksud ASADOV (Özbekistan İlimler Akademisi – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(alpbek2010@mail.ru)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Millî Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(vahitturk1@hotmail.com)

Doç. Dr. Mariya ÇERTIKOVA (N. F. Katanov Hakas Devlet Ü. – Abakan / HAKASYA)

(chertikova@yandex.ru)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY
ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Doç. Dr. Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(nyildirim@firat.edu.tr)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(leylakarahan@yahoo.com)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(r_korkmaz@hotmail.com)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(alyusupova@yandex.ru)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Arş. Gör. Ertuğrul ZORLU (İNGİLİZCE) (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)
(e_zorlu2014@hotmail.com)

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(bsaglam@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(maka@firat.edu.tr)

Okt. Dr. Cemile UZUN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(cemileuzun000@gmail.com)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)
(gdurukoglu@gmail.com)

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(omehtap36@gmail.com)

Arş. Gör. Tuğba GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(tgokbayir@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Veysel KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(vikaraca@gmail.com)

Arş. Gör. Dr. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(yyesildal@firat.edu.tr)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Dr. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yyesildal @firat.edu.tr)

Okt. Dr. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir23@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)

(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities – Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü. – Osaka / JAPONYA)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Mongolian Academy of Sciences – Ulan Bator / MOĞOLİSTAN)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeje@mail.ru)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (Payame Nur Üniversitesi – Tahran / İRAN)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Doç. Dr. Yuliya Matveevna TARASYUK (Odessa Milli Üniversitesi – Odessa / UKRAYNA)

(tarasiuk_yuliia@onu.edu.ua)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Lindita Xanari LATİFİ (Tiran Ü. – Tiran / ARNAVUTLUK)

(lindalatifi@yahoo.com)

Prof. Dr. István ZİMONYÍ (University of Szeged – Szeged / MACARİSTAN)

(zimonyi@hist.u-szeged.hu)

Prof. Dr. László MÁRACZ (Amsterdam Üniversitesi - Amsterdam / HOLLANDA)

(L.K.Maracz@uva.nl)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi – Zenica / BOSNA-HERSEK)

(edinachi@hotmail.com)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Üniversitesi – Antalya / TÜRKİYE)

(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Ali AKAR (MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ – Muğla / TÜRKİYE)

(akar@mu.edu.tr)

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV (Karabağ Üniversitesi - Hankendi / AZERBAYCAN)

(elchin.ibrahimov@karabakh.edu.az)

Prof. Dr. Ertuğrul YAMAN (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi – Kırşehir / TÜRKİYE)

(e.yaman@ahievran.edu.tr)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Kazan Federal Üniversitesi – Tataristan / RUSYA)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (Bursa Uludağ Üniversitesi – Bursa / TÜRKİYE)

(hatices@uludag.edu.tr)

Prof. Dr. Meherrem MEMMEDOV (Bakü Devlet Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

(mammadovmaharam@gmail.com)

Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ (İnönü Üniversitesi – Malatya / TÜRKİYE)

(fatih.alkayis@inonu.edu.tr)

Prof. Dr. Muhammet Fatih KANTER (Kilis 7 Aralık Üniversitesi – Kilis / TÜRKİYE)

(fatih.kanter@hotmail.com)

Prof. Dr. Zemfira ŞAHBAZOVA (Bakü Devlet Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

(prof.shahbazova@mail.ru)

Doç. Dr. Abdullah ELCAN (Mersin Üniversitesi – Mersin / TÜRKİYE)

(abdullahelcan@gmail.com)

Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME (Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

(gcetindag@firat.edu.tr)

Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Ankara / TÜRKİYE)

(huseyin.yildirim@hbv.edu.tr)

Doç. Dr. İlker TOSUN (Kırklareli Üniversitesi – Kırklareli / TÜRKİYE)

(ilker.tosun@klu.edu.tr)

Doç. Dr. Kürşat EFE (Amasya Üniversitesi – Amasya / TÜRKİYE)

(kursat.efe@amasya.edu.tr)

Doç. Dr. Mayrambek OROZOBAYEV (Ardahan Üniversitesi – Ardahan / TÜRKİYE)

(mayrambekorozobayev@ardahan.edu.tr)

Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi – Bakü / AZERBAYCAN)

(qaracantali@live.com)

Doç. Dr. Oğuzhan KARABURGU (Akdeniz Üniversitesi – Antalya / TÜRKİYE)

(okaraburgu@gmail.com)

Doç. Dr. Özkan AYDOĞDU (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi – Sivas / TÜRKİYE)

(oaydogdu@cumhuriyet.edu.tr)

Doç. Dr. Savaş ŞAHİN (Akdeniz Üniversitesi – Antalya / TÜRKİYE)

(savass154@gmail.com)

Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN (Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Ali KOÇ (Munzur Üniversitesi – Tunceli / TÜRKİYE)

(alidikocmardin@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Murat DOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi – Osmaniye / TÜRKİYE)

(muradogann@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU (Ardahan Üniversitesi – Ardahan / TÜRKİYE)

(mehmedzade@gmail.com)

Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

(bsaglam@firat.edu.tr)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (Milli Eğitim Bakanlığı – Malatya / TÜRKİYE)

(gdurukoglu@gmail.com)

Dr. Roziyaxon XABOXUNOVA (Andican Devlet Üniversitesi – Andican / ÖZBEKİSTAN)

(roziyamumtoz@gmail.com)

Dr. Yelda YEŞİLDAL ERAYDIN (Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

(yld.ysldl@gmail.com)

Öğr. Gör. Abdul Naser SERAJI (Kabil Eğitim Üniversitesi – Kabil / AFGANİTAN)

(n.seraji86@gmail.com)

Öğr. Gör. Cemile UZUN (Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

(cemileuzun000@gmail.com)

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) 8. CİLT, 2. SAYI, 2024, TÜRKİYE

ISSN: 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), ilk sayısından itibaren uluslararası hakemli bir dergidir. TÜRKLAD; MLA, BASE, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, DRJI, ESJI, Academic Resource Index (ResearchBib), OpenAIRE, SOBIAD, İSAM, ASOS, SIS (Scientific Indexing Services), CiteFactor, DOAJ gibi ulusal ve uluslararası saygın alan indeksleri tarafından taranmaktadır.

EDİTÖR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / *Research article*

CİHAN ÇAKMAK

DEMİRCİ AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR-2 (HAYVANLAR)

Contributions to derleme sözlüğü [compilation dictionary] from demirci dialect-2 (animals)

167 - 197

FATİH ÖZEK - NEŞE YAMANOĞLU

MUHAKEMETÜ'L LUĞATEYN'DEKİ SÖZ VARLIĞININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZLARINDAKİ İZLERİ

Traces of the vocabulary in muhakemetü'l-lugateyn in turkish dialects of turkiye

199 - 240

NİLÜFER YILDIRIM - MUSTAFA BOZ

**SÖZ DİZİMİ BAĞLAMINDA REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN YEŞİL GECE ROMANINDA
CÜMLENİN ÖGELERİ VE CÜMLE TÜRLERİ**

Elements and types of sentences in the context of syntax in reşat nuri güntekin's novel yeşil gece

241 - 270

BEDİRHAN ÜNLÜ

İKTİSADİ GÖSTERGELER AÇISINDAN SONSUZ PANAYIR

Sonsuz panayır in terms of economic indicators

271 - 286

DİLBƏR CAMALI

KİRİL QRAFİKALI ALTAY ƏLİFBASI

Altai alphabet with cyrillic graphics

287 - 294

QALİBƏ HACIYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ VƏ ƏSİRƏDDİN ƏBU HƏYYAN ƏL-ƏNDƏLUSİNİN “KİTAB ƏL-İDRAK Lİ-LİSAN ƏL-ƏTRAK” ƏSƏRİNDƏKİ ORTAQ DİL VAHİDLƏRİ

Dialects of the azerbaijan language and common language units in “kitab al-idrak li-lisan al-atrak” by asiraddin abu hayyan al-andalusi

295 - 316

MUSTAFA CENGİZ

HİVE VE ÜRGENÇ OĞUZ AĞIZLARINDA SÖZLÜKSELLEŞMİŞ YAPILAR

Lexicalized elements in khiva and urganch oghuz dialects

317 – 340

NİZAMİ ADIŞİRİNOV

TÜRK ETNİK-EPİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ ÇADIR OBRAZI
(“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” ƏSASINDA)

The image of a tent in turkic ethnic-epic thinking (based on "kitabi-dede gorgud")

341 - 349

MOHAMMAD BASHIR YAWAR

دیل سباقلیغی اوقۇو کتابی نینگ فونیتیک آیراتینلقلارینا غېسغا سین

A brief study on the textbook called "dil sapaklığı" in terms of phonetic features

351 - 360

SEVİNC GEMBEROVA

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ ƏLAMƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR

Adjectives in the dialects of azerbaijani language

361 - 376

MEHTAP SUİÇER - TUĞBA GÖKBAYIR

SLAV VE TÜRK DÜNYASINDA BAHAR BAYRAMLARININ ORTAK MOTİFLERİ:
MASLENİTSA VE NEVRUZ

The common motifs of spring festivals in the slavic and turkic worlds: maslenitsa and nevruz

377 - 389

PERVİN EYVAZOV

PROF. DR. BEKİR ÇOBANZADE'NİN BİLİMSEL ARAŞTIRMALARINDA

M. FUZÛLÎ'NİN DİLİ ÜZERİNE GÖRÜŞLER

In the scientific research of prof. dr. bekir chobanzadeh opinions on m. fuzûlî's language

391 - 399

ZÜLEYHA AK

HAMDULLAH HAMDÎ'NİN YUSUF U ZÜLEYHÂ'SINDA TÜRKÇE ORGAN
ADLARIYLA KURULAN DEYİMLER

Phrases constructed with turkish organ names in the hamdullah hamdî's yusuf u züleyhâ

401 – 413

Kitap İncelemesi / Book Review

CEMİLE UZUN

MAHMUD KAŞĞARI DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK I-II-III (2024). AZƏRBAYCAN MİLLİ
ELMLƏR AKADEMİYASI NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU, BAKI: AZERBAIJAN

*Mahmud al-kashgari's divanü lügati't-türk i-ii-iii (2024). azerbaijan national academy of
sciences, nasimi institute of linguistics, baku: azerbaijan*

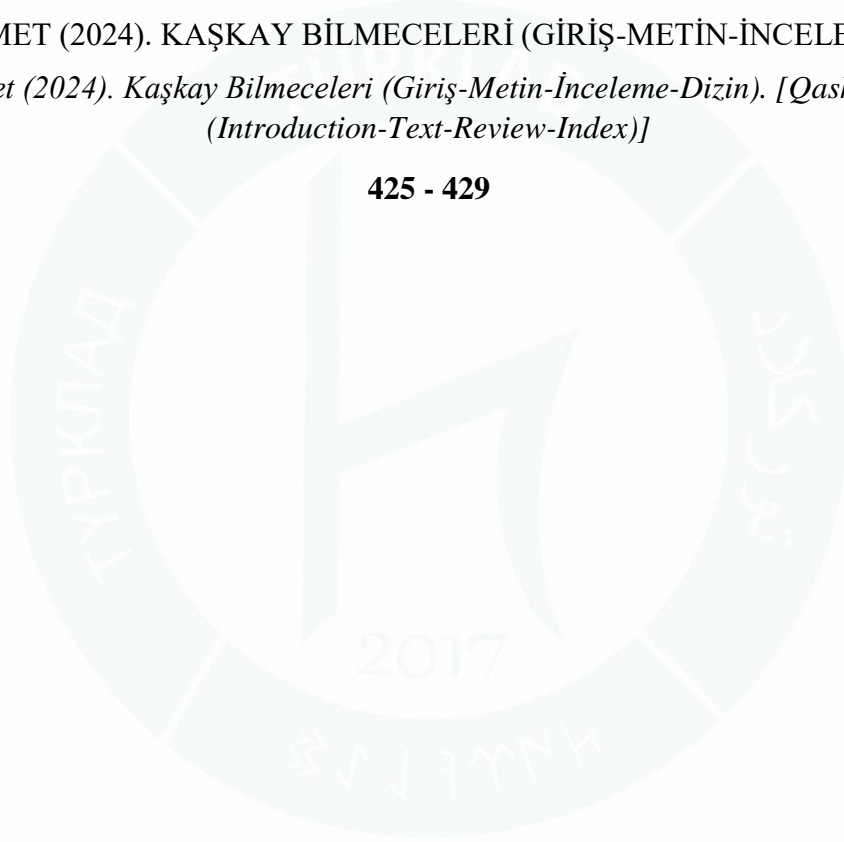
415 – 424

EROL POLAT

ÇAM, AHMET (2024). KAŞKAY BİLMECELERİ (GİRİŞ-METİN-İNCELEME-DİZİN)
*Çam, Ahmet (2024). Kaşkay Bilmeceleeri (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin). [Qashqai Riddles
(Introduction-Text-Review-Index)]*

425 - 429

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

TÜRKLAD'ın 8. cildi olan 2024/2 Aralık sayısı ile sizi selamlamanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında, 10'u Türkiye Türkçesi, dördü Azerbaycan Türkçesi, biri de Afganistan Türkmen Türkçesi ile yazılmış toplam 15 yazı yer almaktadır. Bunların 13'ü araştırma makalesi, ikisi ise kitap incelemesidir.

TÜRKLAD'ın 2024/2 Aralık sayısının sizlerle buluşmasına katkı sunan, yayınlanmasında emeği bulunan bütün çalışma arkadaşlarımıza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve dergilerimize yayın ortamı sağlayan DergiPark yetkililerine teşekkür ederiz.

EDİTÖR

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1482532>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 11.05.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 27.11.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Çakmak, C. (2024). Demirci Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar-2 (Hayvanlar). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 8. Cilt, 2. Sayı, 167-197.

DEMİRCİ AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR-2 (HAYVANLAR)
*Contributions to derleme sözlüğü [compilation dictionary]
from demirci dialect-2 (animals)*
ÇİHAN ÇAKMAK¹

Öz

Dil, nesilden nesile aktarılan önemli bir kültür taşıyıcısıdır. Zamanla gelişen, değişen ve çağın gereklerine göre sürekli olarak kendini güncelleyen dil, sözlü kültürün tüm özelliklerini içinde barındırır. Gelişen teknoloji ile birlikte dile ait pek çok unsurun değiştiği ve özellikle eskiye dair pek çok kelimenin unutulmaya yüz tuttuğu bilinen bir gerçekliktir.

Dilin, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla toplumların yaşadıkları yerleşim yerlerinde çeşitli ağız çalışmaları yapılmaktadır. Ancak genellikle bölge ve il merkezlerine yönelik yapılan ağız çalışmaları merkeze uzak daha küçük yerleşim yerlerindeki ağız özelliklerinin tespit edilmesine imkân tanımamaktadır. Bu nedenle ilçe, köy, belde gibi daha küçük yerleşim yerlerinde halkın geçmişe dönük hafızasında yer alan ve Eski Türkçe dönemine kadar giden pek çok kelimenin hâlâ varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

Bu çalışmada Manisa ilinin merkeze en uzak ilçelerinden Demirci ilçe merkezi ile merkeze bağlı 78 köyünden derlenen kelimeler tematik olarak incelenmiştir. Hayvanlara ait söz varlığının ele alındığı çalışmada, Derleme Sözlüğü ile karşılaştırma yapılmış ve Derleme Sözlüğü'nde yer almayan kelimeler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demirci Ağızı, Derleme Sözlüğü, Hayvan Teması, Söz Varlığı

¹ Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı. Tokat/TÜRKİYE.

El-mek: cihan.cakmak@gop.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2255-4712>

Abstract

Language is an important carrier of culture that is passed down from generation to generation. Language, which develops and changes over time and constantly updates itself according to the requirements of the age, contains all the characteristics of oral culture. It is a known fact that many elements of language have changed with the developing technology and that many words, especially from the past, have become forgotten.

In order to preserve the language and transfer it to future generations, various dialect studies are carried out in the settlements where societies live. However, dialect studies, which are generally conducted in regional and provincial centers, do not allow the identification of dialect features in smaller settlements far from the center. For this reason, it is seen that in smaller settlements such as districts, villages and towns, many words that are in the past memory of the people and go back to the Old Turkic period still exist.

In this study, the words compiled from Demirci district center, one of the most distant districts of Manisa province, and 78 villages connected to the center were examined thematically. In the study where the vocabulary of animals is discussed, a comparison was made with the Derleme Sözlüğü [Compilation Dictionary] and words that are not included in the Derleme Sözlüğü [Compilation Dictionary] were identified.

Keywords: Demirci Dialect, Derleme Sözlüğü [Compilation Dictionary], Animal Theme, Vocabulary.

1. Giriş

Manisa iline bağlı Demirci ilçesi, Batı Anadolu'nun iç kesimleri boyunca uzanan dağların yamacında kurulmuş bir yerleşim yeridir. Sahip olduğu rakım nedeniyle Ege bölgesinden ziyade İç Anadolu bölgesinin iklim özelliklerini taşımaktadır. Yaklaşık 900 metrelik yüksekliğiyle Ege bölgesindeki diğer yerleşim yerlerinden farklılıklar gösteren Demirci, kültürel özellikleri ile de dikkat çekmektedir. İlçenin başlıca geçim kaynağı halıcılıktır. Ulaşım güçlükleri ve sanayi tesislerinin azlığından dolayı her geçen yıl genç nüfusun il merkezlerine göç ettiği Demirci buna karşılık Türkiye ve dünyada makine ve el dokuma halıcılığının merkezi sayılmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) 2023 yılı verilerine göre ilçe nüfusu 35.868'dir.² İlçede nüfusun yarıya yakını köylerde, kalan kısmı ise şehir merkezinde ikamet etmektedir.

Çalışmada Manisa'nın merkeze en uzak ilçesi konumundaki Demirci ilçesi ile ilçeye bağlı köylerden derlenen kelimelere yer verilmiştir. Araştırma *Demirci Söz Varlığı*³ adlı kitapta hayvanlar başlığı altında yer alan kelimelerin tematik incelemesine dayanmaktadır. Söz konusu kitapta yer alan madde başları tematik olarak incelenmiş, her bir madde başı tek tek Türk Dil Kurumu'nun genel ağ sayfasında yer alan Derleme Sözlüğü (Türkiye Türkçesi Ağzaları Sözlüğü) ile karşılaştırılmıştır. Derleme Sözlüğü'nde yer almayan madde başları ile Derleme Sözlüğü'nde yer almasına karşılık Demirci ağzında farklı anlamda kullanılan kelimeler de ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Söz listesinde isim soylu kelimelerin yanı sıra, fiil, sıfat tamlaması, isim tamlaması gibi gramer yapılarıyla kurulan madde başlarına da yer verilmiştir. Demirci ağzından kaydedilen madde başlarının yanına, parantez içinde kelimenin derlendiği köy veya köylerin adı ayrıca yazılmış, çalışmanın kapsamının uzamaması amacıyla Derleme Sözlüğü'nde ilgili madde başları yazılırken genellikle tek bir yöreye yer vermeye çalışılmıştır. *Demirci Söz Varlığı* adlı kitaptan alınan madde başlarının yanında parantez içinde eserin baş harflerinden oluşan (DSV) kısaltması ile sayfa numarası yazılmış, Derleme Sözlüğü için ise (DS) kısaltmasının yanı sıra ilgili madde başının kaydedildiği cilt ve sayfa numarasına yer

² <http://manisa.gov.tr/nufus-ve-dagilim> (Erişim tarihi: 09.05.2024)

³ Çakmak, C. (2022). *Demirci Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Kitabevi.

verilmiştir. Çalışmanın sonunda derleme yapılan kaynak kişilerin tamamının yer aldığı bir tablo (Tablo 1) ile Demirci ilçesinin topoğrafya haritasına yer verilmiştir (Çakmak, 2024: 68).

2. Derleme Sözlüğü'nde Yer Almayan Hayvan Temalı Söz Varlığı

A

ağaçkeken (DSV, 35)

ağaçkeken: ağaçkakan. (Astepe, Kazancı, Köylüce)

ak gulaklı geçi (DSV, 35)

ak gulaklı geçi: bir keçi türü. (Çardaklı)

ak öküz (DSV, 36)

ak öküz: bir öküz türü. (Ahatlar)

akça öküz (DSV, 36)

akça öküz: beyaz tüylü öküz. (Ahatlar)

akşam sabah kuşu (DSV, 35)

akşam sabah kuşu: yarasa. (Mezitler)

akşamcı guşu (DSV, 36)

akşamcı guşu: yarasa. (Demirci Merkez, İmceler, Yeğenler)

alabagabak (DSV, 35)

alabagabak: üveyik kuşu. (Büyükkıran, Minnetler)

alagabak (DSV, 35)

alagabak: üveyik kuşu. (Küpeler)

alagasıklı (DSV, 35)

alagasıklı: keçi türü. (Ahmetler)

ala geçi (DSV, 35)

ala geçi: siyah ve beyaz renkli bir tür keçi, alaca keçi. (Büyükkıran, Çarsaklı, Hoşçalar, İcikler)

alagaga (DSV, 35)

alagaga: "alakarga" olarak adlandırılan ağaçkakan. (Demirci Merkez, Küpeler)

alakakeç (DSV, 35)

alakakeç: ağaçkakan. (İrişler)

alakekeç (DSV, 35)

alakekeç: ağaçkakan. (Çamköy, Demirciköy/Delidemirciler, Esenyurt, İklikçi, Karaisalar, Kargınışıklar)

alakekiç (DSV, 35)

alakekiç: ağaçkakan. (Ahatlar)

ala öküz (DSV, 36)

ala öküz: bir öküz türü. (Ahatlar)

alatıkı (DSV, 35)

alatıkı: ağaçkakan. (Kovancı)

alibey (DSV, 36)

alibey: öküzlere verilen bir isim. (Ahatlar, Çardaklı, Ulacık)

anaç tavuk (DSV, 36)

anaç tavuk: bir yaşındaki yumurtlayan tavuk. (Yeşildere)

anam bubam uçtu böceği (DSV, 36)

anam bubam uçtu böceği: uğur böceği. (İcikler)

arap öküz (DSV, 36)

arap öküz: siyah renkli bir öküz türü. (Ahatlar, Çardaklı)

aşamcıguşu/ağşamcıguşu (DSV, 35)

aşamcıguşu/ağşamcıguşu: yarasa. (Gürçeşme)

aşamguşu/ağşamguşu (DSV, 35)

aşamguşu/ağşamguşu: yarasa. (Yeşiloba)

atmece (DSV, 36)

atmece: atmaca. (İsmailer)

B

basıktırma (DSV, 36)

basıktırma: zağarı eğitmek, ava alıştırmak. (Çamköy, Çandır, Çardaklı, Güveli, İcikler, Küçükoba)

baygeş (DSV, 36)

baygeş: baykuş. (Gürçeşme)

baygıç (DSV, 36)

baygıç: baykuş. (Taşokçular)

baygış (DSV, 36)

baygış: baykuş. (İmrenler, Karaisalar, Sögütçük, Yeğenler)

bayguç (DSV, 36)

bayguç: baykuş. (Kayranokçular)

bayırkedisi (DSV, 37)

bayırkedisi: vaşak. (Kovancı)

baykış (DSV, 37)

baykış: baykuş. (Bozköy)

bebeböcesi (DSV, 37)

bebeböcesi: uğurböceği. (Ayvaalan)

bengiç (DSV, 37)

bengiç: yaşlı domuz. (Çamköy)

beyaz öküz (DSV, 37)

beyaz öküz: beyaz renkli bir öküz türü. (Çardaklı)

beykuş (DSV, 37)

beykuş: ağaçkakan. (Demirci Merkez, İcikler, Minnetler)

bok böcesi (DSV, 37)

bok böcesi: bok böceği. (Kerpiçlik, Yeşiloba)

Ç

cemile (DSV, 38)

cemile: kurbağa yavrusu. (Alağaç, Yavaşlar, Yeğenler)

cemil öküz (DSV, 38)

cemil öküz: bir tür öküz. (Çardaklı)

cemre (DSV, 38)

cemre: kurbağa yavrusu. (Teperik)

cemrecik (DSV, 38)

cemrecik: küçük kurbağa. (Azizbey)

cıcı böcesi (DSV, 38)

cıcı böcesi: ağustos böceği. (Astepe, Çağılar)

cingir kuşu (DSV, 38)

cingir kuşu: serçe. (Öksüzlü)

cinkuşu (DSV, 38)

cinkuşu: serçe kuşu. (İmceler, Söğütçük)

Ç

çakırkuş (DSV, 38)

çakırkuş: kıvrık, kısa gagalı bir atmaca türü. (Köylüce)

çalavır (DSV, 38)

çalavır: başıboş, sağa sola zarar veren hayvan. (İsmailler, Marmaracık)

çamkakaç (DSV, 38)

çamkakaç: ağaçkakan. (Rahmanlar)

çamkakeç (DSV, 39)

çamkakeç: ağaçkakan. (Bozköy, Söğütçük)

çatallaşmak (DSV, 39)

çatallaşmak: köpeklerin çiftleşmesi, birleşmesi. (Güveli, Kerpiçlik)

çeletmen (DSV, 39)

çeletmen: kırağı yiyerek hastalanan hayvan. (İrişler)

çığırgangaç (DSV, 39)

çığırgangaç: ağustos böceği. (Küçükoba)

çıkırkangıç (DSV, 39)

çıkırkangıç: ağustos böceği. (Küçükoba)

çırlangeç (DSV, 39)

çırlangeç: ağustos böceği. (Çamköy)

çölmecik (DSV, 39)

çölmecik: çömləkçi kuşu. (Demirciköy/Delidemirciler)

D

dağ kedisi (DSV, 39)

dağ kedisi⁴: vaşak. (İcikler)

dalkakaç (DSV, 39)

dalkakaç: ağaçkakan. (Elek, İmceler, Küpeler, Mezitler)

dalkakeç (DSV, 40)

dalkakeç: ağaçkakan. (Ayvaalan, Küçükkıran)

dalkakaş (DSV, 39)

dalkakaş: ağaçkakan. (Yeğenler)

dalkekeç (DSV, 40)

dalkekeç: ağaçkakan. (Kayaköy, Marmaracık)

dalkakan (DSV, 40)

dalkakan: ağaçkakan. (Azizbey, Çağllar, Çardaklı, Gömeçler, Kışlak)

danadişi (DSV, 40)

danadişi: sarı renkli bir örümcek türü. (Çamköy, Kayaköy)

daş keleri (DSV, 40)

daş keleri: “gara kela” olarak da bilinen bir kertenkele türü. (Talas)

dekesek (DSV, 40)

dekesek: keçilerin kızması, çiftleşmek istemesi. (Ahatlar, Ahmetler, Bozçatlı, Güveli, Küçükkıran, Minnetler)

dekesemek (DSV, 40)

dekesemek: keçinin kızması, çiftleşmek istemesi. (Astepe, Karaisalar)

dişi çepiç (DSV, 40)

dişi çepiç: bir yaşındaki doğurmamış dişi keçi. (Kayranokçular)

duzla daşı (DSV, 41)

duzla daşı: koyunlara tuz verilen yer. (İmrenler, Öksüzlü, Yeğenler)

düşükkurdu (DSV, 41)

düşükkurdu: ağaç kurdu. (Çamköy)

⁴Söz konusu madde başı DS’de yer almamakta, Güncel Türkçe Sözlük’te ise “yaban kedisi” anlamında kullanılmaktadır. (Erişim tarihi: 17.03.2024)

E***ebemuçtu (DSV, 41)***

ebemuçtu: uğur böceği. (Ahmetler)

ebemşegden böcesi (DSV, 41)

ebemşegden böcesi: uğur böceği. (Demirciköy/Delidemirciler)

eğrek (DSV, 41)

eğrek: koyunun yaz mevsiminde barındığı gölgelik. (Akdere, Armutlu, Büyükkıran, Kargınışıklar, Kuzeyir, Rahmanlar)

eğreş (DSV, 41)

eğreş: koyunların yıkandığı yer. (Kovancı)

eğrilce (DSV, 41)

eğrilce: eşek ve sığırları rahatsız ederek ısırın mavi veya siyah renkli bir tür sinek. (Gürçeşme, İcikler, Talas)

ekti (DSV, 41)

ekti: anasız kuzu, çıkıntı, kötü kuzu. (Esenyurt, Hırkalı)

emece (DSV, 41)

emece: ineğin memesini emen kertenkele. (Çamköy)

emerce (DSV, 41)

emerce: ineğin memesini emen küçük kertenkele. (Eskihisar, İrişler, Kargınışıklar, Kayaköy)

eminecek (DSV, 41)

eminecek: süleymancığa benzer kertenkele türü. (İcikler)

emiyeş (DSV, 41)

emiyeş: ineğin memesini emen kertenkele. (Öksüzlü)

emliyeş (DSV, 41)

emliyeş: küçük süleymancık, yeşil keler. (Çardaklı)

emyen (DSV, 42)

emyen: süleymancık. (Demirci Merkez)

erkek çepiç (DSV, 42)

erkek çepiç: bir yaşındaki erkek keçi. (Kayranokçular)

eşekbalığı (DSV, 42)

eşekbalığı: köpekbalığı. (İmceler)

F***fatma goyun (DSV, 42)***

fatma goyun: bir koyun türü. (Çardaklı)

ferma (DSV, 42)

ferma: (av için) köpeğin avı gördüğünde hareketsiz kalması. (Küçükoba)

firgalle (DSV, 42)

firgalle: hindi. (Hüdük)

furaz (DSV, 42)

furaz: horoz. (Çandır)

G***gandız (DSV, 43)***

gandız: öküzün boynuzlaması, yaralaması. (Büyükkıran)

garaböcek (DSV, 43)

garaböcek: bir örümcek türü. (Yeşiloba)

gara böyü (DSV, 43)

gara böyü: örümcek. (Üşümüş)

garakela/garakele (DSV, 43)

garakela/garakele: siyah bir kertenkele türü. (Alağaç, Ayvaalan, Çağılar, Demirciköy/Delidemirciler, Gömeçler, İmrenler, İsmailerler, Kayranokçular, Kerpiçlik, Rahmanlar, Yeğenler, Yiğitler)

gara keler (DSV, 43)

gara keler: siyah bir kertenkele türü. (Azizbey, Çardaklı, Kuzeyir)

garakelte (DSV, 43)

garakelte: taşların arasında gezen siyah kertenkele türü. (Armutlu, Hüdük, İmceler, İrişler, Kargınışıklar, Kayaköy, Köylüce, Öksüzlü, Üşümüş, Taşokçular)

gara goyun (DSV, 43)

gara goyun: bir koyun türü. (Çardaklı)

gavlacık (DSV, 43)

gavlacık: yılan derisi, yılan gavlacığı. (Küçükkıran)

gavlengöz (DSV, 43)

gavlengöz: salyangoz. (Yeşiloba)

geceböce (DSV, 43)

geceböce: ağustos böceği. (Marmaracık)

ger geçi (DSV, 44)

ger geçi: alaca kulaklı keçi. (Ahmetler, Büyükkıran, Kayranokçular, Küpeler)

gıncı gıncı böcesi (DSV, 44)

gıncı gıncı böcesi: ağustos böceği. (İsmailerler)

gır domuz (DSV, 44)

gır domuz: yaşlı domuz. (İmcelere)

gır öküz (DSV, 44)

gır öküz: bir öküz türü. (Ahatlar)

gırgulaklı (DSV, 44)

gırgulaklı: bir keçi türü. (Ahmetler, Büyükkıran, Çardaklı)

gızıkma (DSV, 44)

gızıkma: köpeğin çiftleşme zamanı. (Ahmetler)

gızılcalı (DSV, 44)

gızılcalı: hayvan ve insan için aksi. (Azizbey)

gocaguş (DSV, 44)

gocaguş: kartal, şahin, doğan gibi yırtıcı kuş türlerine verilen ad. (Elek, Eskihisar, Gümele, İrişler, Kuzeyir, Küçükoba, Küpeler)

gocakafa (DSV, 44)

gocakafa: kurbağa yavrusu. (Çağıllar)

goçsak (DSV, 44)

goçsak: koyunun çiftleşmek istemesi. (Bozçatlı, Güveli, Karaisalar, Küçükkıran)

gongalak (DSV, 44)

gongalak: kelebek. (Demirci Merkez, Kayranokçular)

gonru (DSV, 44)

gonru: kumru. (Söğütçük)

goyun hendeği (DSV, 44)

goyun hendeği: koyunun yıkandığı yer. (Büyükkıran, Ulacık)

göğ öküz (DSV, 44)

göğ öküz: bir öküz türü. (Çardaklı)

göğercin (DSV, 44)

göğercin: güvercin. (Rahmanlar)

gökçe öküz: (DSV, 44)

gökçe öküz: bir öküz türü. (Ahatlar, Ulacık)

gök geçi (DSV, 44)

gök geçi: bir keçi türü. (Büyükkıran)

gök kelte (DSV, 45)

gök kelte: yeşil kertenkele. (Alağaç, Ayvaalan, Azizbey, Çağıllar, Çamköy, Danişmentler, Demirciköy/Delidemirciler, Gömeçler, Hırkalı, Hüdük, İmceler, İrişler, İsmailler, Kargınışıklar, Kayaköy, Kerpiçlik, Köylüce, Marmaracık, Öksüzlü, Rahmanlar, Üşümüş, Yeğenler, Yiğitler)

gulağı gara (DSV, 45)

gulağı gara: bir koyun türü. (Çardaklı)

gulaksız (DSV, 45)

gulaksız: keçi türü. (Ahmetler)

gulloru (DSV, 45)

gulloru: akrep. (Kargınışıklar)

güllör (DSV, 45)

gullör: akrep. (Rahmanlar)

gulutavuğu (DSV, 45)

gulutavuğu: hindi. (Söğütçük)

gurbağ/gurbağı (DSV, 45)

gurbağ/gurbağı: kurbağa. (Küpeler)

gurbağa eniği (DSV, 46)

gurbağa eniği: kurbağa yavrusu. (Ahmetler)

gurbangı (DSV, 45)

gurbangı: kurbağa. (Hırkalı, Kayranokçular)

gurbeş (DSV, 45)

gurbeş: küçük kurbağa. (Köylüce)

gurbuş (DSV, 45)

gurbuş: kurbağanın küçüğü, kurbağa yavrusu. (İsmailler)

guyluk örü (DSV, 45)

guyluk örü: akrep. (Danişmentler, İmrenler, Yavaşlar)

guyluk örüsü (DSV, 45)

guyluk örüsü: akrep. (Mezitler)

guyrak (DSV, 45)

guyrak: akrep. (Danişmentler)

guyrukçu (DSV, 45)

guyrukçu: akrep. (Çağıllar)

guyruklu örü (DSV, 46)

guyruklu örü: akrep. (Yiğitler)

guyrugörü (DSV, 46)

guyrugörü: akrep. (Akdere, Çamköy, Demirci Merkez, Gömeçler, Güveli, Kayaköy, Kerpiçlik, Öksüzlü, Talas, Üşümüş)

güdük geçi (DSV, 46)

güdük geçi: kısa kulaklı keçi. (Büyükkıran)

gündöndü böceği (DSV, 46)

gündöndü böceği: cırcır böceği. (Çardaklı)

gündüş (DSV, 46)

gündüş: hayvanların gözünün kanlanması. (İrişler)

gürnük (DSV, 46)

gürnük: kedinin çiftleşme zamanı. (Küpeler)

gürnükmek (DSV, 46)

gürnükmek: kedinin kızması, çiftleşmek istemesi. (Ahmetler, Kerpiçlik)

H***hakane (DSV, 46)***

hakane: bir yaşındaki keçi. (Ahatlar)

hatca goyun (DSV, 46)

hatca goyun: bir koyun türü. (Çardaklı)

haziran böceği (DSV, 46)

haziran böceği: ağustos böceği. (Marmaracık)

I***ılıca (DSV, 47)***

ılıca: koyunların yıkandığı yer. (Eskihisar)

ıramazan öküz (DSV, 47)

ıramazan öküz: bir öküz türü. (Çardaklı)

İ***inegemen (DSV, 47)***

inegemen: ineğin memesini emen kertenkele türü. (Ahmetler, Armutlu, Bozköy, Üşümüş, Yeşildere)

inekemen (DSV, 47)

inekemen: ineğin memesini emen bir tür kertenkele. (Danışmentler, Hüdük, İmrenler)

inemen (DSV, 47)

inemen: ineğin memesinden süt emen kertenkele türü. (Ayvaalan)

ineymen (DSV, 47)

ineymen: ineğin memesini emen kertenkele türü. (Kerpiçlik)

iribaş (DSV, 47)

iribaş: köpekbalığı, kuyruksuz kurbağanın yumurtadan yeni çıkmış kurtçuğu, kurbağa yavrusu. (Serçeler)

K***kakara (DSV, 47)***

kakara: ağaçkakan. (Yavaşlar)

kakeç (DSV, 47)

kakeç: ağaçkakan. (Eskihisar)

kakeç kuşu (DSV, 47)

kakeç kuşu: ağaçkakan. (Büyükkıran, Gürçeşme, Kışlak)

karaçukçuk (DSV, 47)

karaçukçuk: kara tavuk. (İsmailerler)

kara kelte (DSV, 47)

kara kelte: taşların arasında yaşayan bir kertenkele türü. (Danışmentler)

karlenceç (DSV, 47)

karlenceç: kırlangıç. (Söğütçük)

kaşağı (DSV, 48)

kaşağı: kuzu ve oğlak konulan yer, ahır. (Kargınışıklar, Serçeler)

kaşarı (DSV, 48)

kaşarı: kuzu ve oğlak konulan yer, ağıl. (Yavaşlar)

kekeç (DSV, 48)

kekeç: gaga. (Astepe)

kelgabar (DSV, 48)

kelgabar: hindi. (Söğütçük)

keltavık (DSV, 48)

keltavık: hindi. (İmrenler, Yeşiloba)

keltavuğu (DSV, 48)

keltavuğu: hindi. (Gümele)

kepeböceği (DSV, 48)

kepeböceği: uğur böceği. (Demirci Merkez)

kertmişkele (DSV, 48)

kertmişkele: kertenkele. (Yeşildere)

kestelce (DSV, 48)

kestelce: süleymancık. (Gömeçler)

kısdırgeç (DSV, 49)

kısdırgeç: açık renkli ve kıskaçları olan kulağakaçan böceği. (Marmaracık)

kızılca hayvan (DSV, 49)

kızılca hayvan: yerli sığır cinsi. (Bayramşah)

koyun kırkımı (DSV, 49)

koyun kırkımı: davarların kırılması işi. (Kılavuzlar)

kölgelik (DSV, 49)

kölgelik: gölgelik ahır. (Kuzeyir)

köpekbalığı (DSV, 49)

köpekbalığı: kurbağa yavrusu. (Astepe, Gömeçler, Gümele, Güveli, Hüdük, İcikler, Karaisalar, Kovancı, Marmaracık, Mezitler, Öksüzlü, Talas, Taşokçular)

köv kuşu (DSV, 49)

köv kuşu: serçe. (Kovancı)

kurbağa enceği (DSV, 50)

kurbağa enceği: kurbağa yavrusu. (Akdere)

kuyruk örü (DSV, 50)

kuyruk örü: akrep. (Kuzeyir)

kuyruklu örü (DSV, 50)

kuyruklu örü: akrep. (Marmaracık)

L

lamburt gumburt (DSV, 50)

lamburt gumburt: deve çanının çıkardığı ses. (Çanakçı)

M

mayer (DSV, 50)

mayer: (hayvan için) garantili hayvan. (İsmailler)

mısır tavığı (DSV, 50)

mısır tavığı: hindi. (Hüdük)

mısır tavuğu (DSV, 50)

mısır tavuğu: hindi. (Yeşiloba)

mızeşlenmek (DSV, 50)

mızeşlenmek: koyunun iştahının artması. (Hoşçalar)

mundar hayvan (DSV, 51)

mundar hayvan: eti yenmeyen eşek vb. hayvanlar. (Taşokçular)

muştucu böce (DSV, 51)

muştucu böce: uğur böceği. (Bozköy)

S

sağınık (DSV, 51)

sağınık: inek; sağılan süt veren inek. (Demirci Merkez)

sallangoç (DSV, 52)

sallangoç: salyangoz. (Köylüce)

sarı dayı (DSV, 52)

sarı dayı: akrep. (Kerpiçlik)

sarı geçi (DSV, 52)

sarı geçi: bir keçi türü. (Büyükkıran)

sarı öküz (DSV, 52)

sarı öküz: sarı tüylü bir öküz türü. (Ahatlar)

sarıca öküz (DSV, 52)

sarıca öküz: sarı tüyleri olan öküz türü. (Ahatlar, Çardaklı)

sıgız⁵ (DSV, 52)

sıgızı: iribaş, kurbağa yavrusu. (Danişmentler)

⁵İlgili kelimenin *su* ile *gızı* kelimelerinin bir araya gelmesi ve gerileyici benzeşme olayı sonucunda oluştuğu düşünülmektedir. (su+gızı)

sırtı gır öküz (DSV, 52)

sırtı gır öküz: kır renkli bir öküz türü. (Ahatlar)

sivri kekeç (DSV, 52)

sivri kekeç: ağaçkakan. (Köylüce)

sümüklü böce (DSV, 53)

sümüklü böce: salyangoz. (Ahmetler, Akdere, Alağaç, Astepe, Azizbey, Demirci Merkez, Eskihisar, İcikler, İmceler, İrişler, Kayaköy, Kayranokçular, Köylüce, Küçükıran, Küçükoba, Mezitler, Teperik, Yeğenler)

Ş***şahan guşu (DSV, 53)***

şahan guşu: şahin. (İsmailler, Yeşiloba)

T***talkakan (DSV, 53)***

talkakan: ağaçkakan. (Öksüzlü, Sayık, Yeşiloba)

talkaken (DSV, 53)

talkaken: ağaçkakan. (Güveli)

tavukalan (DSV, 54)

tavukalan: doğan, atmaca. (Bozçatlı, Serçeler)

tavukçalan (DSV, 54)

tavukçalan: doğan, şahin gibi yırtıcı kuşlara verilen ad. (Sögütçük)

tavukçu (DSV, 54)

tavukçu: şahin, atmaca. (Köylüce)

telli böce (DSV, 54)

telli böce: uğur böceği. (Sayık)

tezmiş (DSV, 54)

tezmiş: sürüden ayrılp dağa kaçan hayvan. (Ahmetler, Boyacık, Demirci Merkez, Eskihisar)

tıtyı (DSV, 54)

tıtyı: sivrisinek. (Yavaşlar)

tütürük (DSV, 55)

tütürük: buzağının doğduktan sonra dışında kalan yağ tabakası. (Bozçatlı)

U***uçar böce (DSV, 53)***

uçar böce: uğur böceği. (Çamköy)

uçuç (DSV, 53)

uçuç: uğur böceği. (Kayranokçular)

uçuç böce (DSV, 53)

uçuç böce: uğur böceği. (İnceler)

uçuç böceği (DSV, 53)

uçuç böceği: uğur böceği. (Hüdük, Karaisalar, Yeğenler)

uçuç böcesi (DSV, 53)

uçuç böcesi: uğur böceği. (Köylüce)

uğur böce (DSV, 53)

uğur böce: uğur böceği. (Demirci Merkez)

Y

yalama daşı (DSV, 55)

yalama daşı: koyunlara tuz verilen yer. (Üşümüş)

yallangeç (DSV, 55)

yallangeç: yengeç. (Kayranokçular)

yanarböce (DSV, 55)

yanarböce: ateş böceği. (Çamköy, Gürçeşme, Karaisalar, Yavaşlar, Yeğenler)

yanarböceği (DSV, 55)

yanarböceği: ateş böceği. (Kayaköy)

yanar söner böce (DSV, 55)

yanar söner böce: ateş böceği. (İnceler)

yanayak (DSV, 55)

yanayak: yengeç. (Çamköy, Demirciköy/Delidemirciler)

yaşeşe (DSV, 55)

yaşeşe: yengeç. (Rahmanlar)

yaşek (DSV, 55)

yaşek: yengeç. (Kayaköy, Rahmanlar)

yangeç (DSV, 55)

yangeç: yengeç. (Alağaç, Gürçeşme, İnceler, Kışlak, Kuzeyir, Küçükoba, Örucüler, Talas, Yeşildere, Yiğitler)

yanyangıç (DSV, 55)

yanyangıç: yengeç. (Öksüzlü)

yarlangeç (DSV, 56)

yarlangeç: yarasa. (Kovancı)

yayasa (DSV, 56)

yayasa: domuzların yaşadığı ve içine girilemeyecek kadar sık ormanlık alan. (Bozçalı)

yeleser (DSV, 56)

yeleser: yarasa. (Demirci Merkez, Kuzeyir, Yeşiloba)

yeleşe (DSV, 56)

yeleşe: yarasa. (Karaisalar)

yeşil kelte (DSV, 56)

yeşil kelte⁶: zehirli, yeşil kertenkele. (Kayranokçular)

yılan gavlası (DSV, 56)

yılan gavlası: yılan derisi. (Gürçeşme)

yılan geyceği (DSV, 56)

yılan geyceği: yılan derisi. (Teperik)

yingiç (DSV, 56)

yingiç: yengeç. (Çağllar, Marmaracık)

Z

zağır (DSV, 57)

zağır: av köpeği, kuşçu. (Çandır, Güveli)

3. Demirci Ağzı İle Derleme Sözlüğü'nde Farklı Anlamda Kullanılan Hayvan Temalı Söz Varlığı

alakakaç (DSV, 36)

alakakaç: ağaçkakan. (Eskihisar)

alakakaç: gelincik çiçeği. (Artvin-Yusufeli) (DS, I: 189)

aneç (DSV, 36)

aneç: yalnız gezen yaşlı dişi domuz. (Çamköy)

aneç (I)-1: analaşmış, çok yavru doğurmuş, yaşlanmış, kümes hayvanı, kuş ve evcil memeli hayvan. (Afyonkarahisar-Bolvadin) (DS, I: 245, 262)

aneç (I)-2: aşı yapılan dal, gövde. (Kütahya-Emet) (DS, I: 245, 262)

aneç (II): kurnaz, tecrübeli, bilgili. (Isparta-Şarkikaraağaç) (DS, I: 245, 262)

aşak (DSV, 35)

aşak: torba, süt haznesi. (Eskihisar)

aşak (III): kuzulayacak koyunun memesinin büyümüş hali. (Niğde-Bor) (DS, I: 345)

babaç (DSV, 36)

babaç: erkek hindi. (Sayık)

babaç: 1. kümes hayvanlarının erkeği, erkek kuş. (Denizli-Sarayköy) 2. her bakımdan babasına benzeyen çocuk. (Ordu ve köyleri) (DS, I: 448)

baka (DSV, 36)

baka: kaplumbağa. (Rahmanlar)

baka (I): bak. (İzmir-Seferihisar) (DS, I: 489)

DS. baka (II): dik (çift demiri için). (Kırşehir-Avanos) (DS, I: 489)

bangış (DSV, 36)

⁶İlgili madde başı Demirci merkeze bağlı diğer köylerde ağırlıklı olarak *gök kelte* şeklinde kaydedilirken Kayranokçular köyünde *yeşil kelte* kullanımı tespit edilmiştir.

bangış: baykuş. (Kovancı, Rahmanlar)

bangış: dişi yaban domuzu. (Amasya) (DS, I: 520)

bidî (DSV, 37)

bidî: hindi. (Taşokçular)

bidî (I): yumurta. (Zonguldak-Safranbolu) (DS, I: 687, 659)

bidî (II): geveze. (Amasya-Pazar) (DS, I: 687, 671)

bidî (IV): deve yavrusu, bir aylık deve yavrusu. (Uşak-Eşme ve çevresi) (DS, I: 687)

bidî (V): 1. göz yummaca. (Kayseri) 2. ufak yavru. (Edirne) (DS, I: 687)

cirk (DSV, 38)

cirk: koyunların civık gübresi; yağmurdan sonra oluşan civık, sıvı hayvan pisliği. (Büyükkıran, Mezitler)

cirk (I): tavan bulgurlanmasında kullanılan çamur. (İçel-Mut) (DS, II: 985)

cirk (II): sıkıntı, cefa. (Muğla-Yerkesik) (DS, II: 985, 1236)

cirk (III): tütün zifiri. (Adana) (DS, II: 985, 1236)

çalpara (DSV, 38)

çalpara: durmadan sağa sola saldıran hayvan. (Kerpiçlik)

çalpara (I): dibi dar ağız geniş kap. (Bilecik-Osmancık) (DS, II: 1061)

çalpara (II-1): beceriksiz, eli işe yakışmayan. (Ordu-Ünye) (DS, II: 1061, 1060)

çalpara (III): araba dingilinin ucuna geçirilen yassı halka. (Balıkesir) (DS, II: 1061)

çalpara (IV): suların azaldığında parası ödenmek üzere tarlayı belediyeye sulatma işi. (Amasya-Merzifon) (DS, II: 1061)

danagözü (DSV, 40)

danagözü: bir örümcek türü. (Yavaşlar)

danagözü: bir çeşit ekşi, kara, sulu üzüm. (Isparta-Gönen) (DS, II: 1356)

duz daşı (DSV, 40)

duz daşı: koyunlara tuz verilen yer. (Bozçatlı, İmceler, Sayık)

duz daşı: üzerinde kaya tuzu ezilen taş. (Burdur-Bucak) (DS, II: 1615)

duzluk (DSV, 41)

duzluk: koyunlara tuz yedirilen yer. (İsmailler)

duzluk: içine tuz, nane, sarımsak konulmuş yoğurt. (Mersin-İçel) (DS, II: 1615)

dübür (DSV, 41)

dübür: hayvan makatı, anüs. (Kazancı)

DS. dübür: iki yaşında erkek keçi. (Kars, Iğdır) (DS, II: 1616)

elci (DSV, 41)

elci: insanın eline gelen kuzu, evcil kuzu. (Hüdük)

elci (I): 1. insana alışkın hayvan. (Denizli-Çivril) 2. davar sürülerinin önünde giden koyun ya da keçi. (Denizli-Çal) (DS, III: 1705)

elci (II): 1. amele başı. (Hatay-Dörtyol) 2. yapı ustasının yamaklığını yapan amele. (Niğde-Bor) 3. çiftliklerde çalıştırmak için amele toplayan (kimse). (Hatay-Yayladağı) 4. ırgatın biçeceği ekin parçasını işaretleyen, ayıran (kimse). (Niğde-Bor) (DS, III: 1705)

elci (III): 2. dargın olan iki tarafı barıştıran (kimse). (Burdur-Yeşilova) (DS, III: 1705)

elci (III)-1: kız istemeye gönderilen kimse, görücü, dünür. (Burdur-Yeşilova) (DS, III: 1705, 1706)

emecen (DSV, 41)

emecen: ineğin memesini emen kertenkele. (Örücüler)

emecen (I):1. kertenkele. (Sivas-Divriği) 2. hayvanları emen bir çeşit yılan. (Tokat, Eskişehir) (DS, III: 1731)

emecen (II): ballıbaba denilen bir çeşit bitki. (Kastamonu-Ilgaz) (DS, III: 1731)

emecen (III): sigara ağızlığı. (Çankırı-Çerkeş) (DS, III: 1731)

emnik (DSV, 41)

emnik: ineğin memesini emen kertenkele. (Yeğenler)

emnik (1): zamanından daha geç doğan kuzu ya da oğlak. (Denizli-Acıpayam) (DS, III: 1741, 1739)

emnik: 2. koça gelen kuzu. (Kayseri-Karahisar) (DS, III: 1741)

fatmacık (DSV, 42)

fatmacık: ağustos böceği. (Güveli)

fatmacık: kınkanatlılardan kara benekli kırmızı renkte, kurtçukları yediği için faydalı sayılan bir böcek. (Afyon-Dinar) (DS, III: 1839)

fire (DSV, 42)

fire: hindi. (Hüdük, Söğütçük)

fire (I): hayvan vergisi. (Maraş-Yenice kale) (DS, III: 1868)

fire (II): sırası çıkarılmış üzüm posası. (Kayseri-Zencidere) (DS, III: 1868)

fire (III): daima, her zaman. (Denizli-Çal) (DS, III: 1868)

gabeş (DSV, 42)

gabeş: boynuzlu keçi. (Eskihisar)

gabeş (I): boynuzsuz keçi. (Denizli-Acıpayam) (DS, III: 1885)

garaca (DSV, 43)

garaca: boynuzsuz geyik. (Bozköy)

garaca (I): iftiracı (kimse için). (Ankara-Polatlı) (DS, III: 1918)

garaca (II): pazı. (Ankara-Ayaş) (DS, III: 1918)

gart (DSV, 43)

gart: yaşlı hayvanlar için kullanılan bir tabir. (Çardaklı, Küpeler, Rahmanlar)

gart (I): 1. yaşlı, ihtiyar kimse. (Burdur-Yeşilova) 2. üç yaşını geçmiş erkek koyun. (Konya-Ermenek) 3. yenme zamanı geçmiş, sertleşmiş, taze olmayan bitki. (Kastamonu-Daday) (DS, III: 1931)

gart (II): kaba (kimse). (Sivas) (DS, III: 1931)

gart (III): sürülmemiş tarla. (Erzincan) (DS, III: 1931)

gart: yaşlı, ihtiyar. (Kütahya ve yöresi) (DS, III: 1930)

gavcar (DSV, 43)

gavcar: yılan gavcarı, yılan derisi. (Alağaç)

gavcar (I): 1. ardıç ağacının kabuğu. (Afyon-Dinar) 2. dülger rendesinden çıkan talaş. (Burdur) (DS, III: 1938)

gavcar (II): çok hafif ve lifli olan, sapından şişe tıpası yapılan bir çeşit bitki. (Kıbrıs-Limasol) (DS, III: 1938)

gıcı gıcı (DSV, 44)

gıcı gıcı: ağustos böceği. (Çağullar, Karaisalar)

gıcı gıcı (I): koyun, köpek ve hayvanları çağırma ünlemi. (Afyon-Dinar) (DS, III: 2025)

gıcı gıcı (II): 1. yabani bezelye. (Isparta-Yalvaç) 2. bir çeşit semizotu. (Isparta-Keçiborlu) 3. yaprakları uzun ve oymalı, yenilen, gelinciğe benzer bir çeşit ot. (Denizli-Çal). 4. kökü yaralara iyi gelen tüylü ve büyük yapraklı bir çeşit ot. (Denizli-Çivril) (DS, III: 2025)

gıcı gıcı (III): acele acele. (Manisa-Salihli) (DS, III: 2025)

gölbet (DSV, 45)

gölbet: koyunların yıkandığı yer. (Talas)

gölbet: küçük su birikintisi, gölcük. (Zonguldak-Cumayanı) (DS, III: 2140-2141)

gölet (DSV, 45)

gölet: koyunların yıkandığı yer. (Gümele)

gölet (I): 2. suyu biriktirmek için önüne yapılan set, bütet. (Burdur) (DS, III: 2144)

gunduz (DSV, 45)

gunduz: kunduz. (Hırkalı)

gunduz: bel kemiğindeki eğrilik, kambur. (Iğdır, Kars) (DS, III: 2196)

gurgur (DSV, 45)

gurgur: kumru. (Köylüce)

gurgur (I): çam kozalağı. (Zonguldak) (DS, III: 2198)

gurgur (III): hindi. (Çorum) (DS, III: 2198, 2191)

gurgur (IV): bir çeşit yayık. (Amasya-Boğazköy) (DS, III: 2198)

gurk (DSV, 45)

gurk: civcivli tavuk. (Yeşildere)

gurk: kuluçka (tavuk için). (Aydın, İzmir) (DS, III: 2199)

guyruk (DSV, 45)

guyruk: akrep. (Kılavuzlar, Mezitler)

guyruk⁷: kuyruk. (Bartın, Karabük, Zonguldak)

havuz (DSV, 46)

havuz: koyunların yıkandığı su çukuru. (İcikler)

havuz (I): 1. iyice olgunlaşmadan kuruyan buğday, arpa vb. tahıllar. (Elazığ-Ağın) 2. buğday, arpa vb. tahıllar yıkanırken suyun üstüne çıkan kepek. (Tokat-Erbaa) (DS, III: 2314)

havuz (II): hafız. (Isparta-Eğirdir) (DS, III: 2314)

hergele (DSV, 46)

hergele: sürünün başında giden eşek. (Marmaracık)

hergele (I): ayakkabı çekeceği. (Trabzon) (DS, III: 2344, 2346)

hergele (II): başkasının onuruna dokunacak söz. (Çorum-Mecitözü) (DS, III: 2344)

iğdiş (DSV, 47)

iğdiş: erkek hayvanların kısırlaştırılması. (Kargınışıklar)

iğdiş (I): bir çeşit küçük armut. (Kastamonu-Tosya) (DS, IV: 2510)

ineme (DSV, 47)

ineme: ineğin memesinden süt emen kertenkele türü. (Astepe, Bozçalı)

ineme (I): burulmuş koyun ya da keçi. (Eskişehir, Ordu) (DS, IV: 2542)

ineme (II): tuğla. (Edirne-Altınoluk) (DS, IV: 2542)

kakıç (DSV, 47)

kakıç: gaga. (Kayaköy)

kakıç (I): ayıp, kusur, pürüz. (Burdur) (DS, IV: 2603)

kakıç (II): ucu demir kancalı, bir iki metre uzunluğunda değnek, zıpkın. (İstanbul-Beykoz) (DS, IV: 2603)

kancık (DSV, 47)

kancık: dişi hayvan. (Küpeler)

kancık: kağıt oyunlarında 10 değer taşıyan iki ya da onlu iskambil kağıdı. (Trabzon) (DS, IV: 2620)

karagöz (DSV, 47)

karagöz: hayvanlara verilen bir ad. (Ulacık)

karagöz (I): 1. ebeğümeçi. (İstanbul-Yalova) 2. börülce. (Manisa-Akhisar) 3. fasulye. (Sakarya-Büyüktersiye) 4. başı kara bir çeşit buğday. (Hatay) (DS, IV: 2644)

kasın (DSV, 47)

kasın: olgunlaşmış, organik hayvan gübresi. (İrişler)

kasın: selin getirdiği kum, çöp, birikinti, mil. (Çanakale-Sarıçalı) (DS, IV: 2676)

katık (DSV, 48)

katık: hayvan sürüsü, dışarıdan sürüye dahil edilen hayvan. (Çandır)

⁷İlgili madde başı Türk Dil Kurumu yayını Derleme Sözlüğü'nde yer almamaktadır. Burada kaydedilen madde başı Kurumun genel ağ sayfasında yer alan Derleme Sözlüğü'nden alınmıştır. (Erişim tarihi: 02.07.2024)

katık: yağı alınmış yoğurt, ayran. (Tokat-Zile) (DS, IV: 2683)

kesek (DSV, 48)

kesek: hayvan gübresi. (Kılavuzlar)

kesek: 1. belin ya da çapanın çıkardığı sıkışmış kuru, iri toprak parçası. (Burdur, Denizli) 2. geri kalan parça, artık. (Kocaeli, Amasya) 3. parça, bölük. (Samsun) (DS, IV: 2762)

kızık (DSV, 49)

kızık: köpeğin kızması. (Karaisalar, Kovancı)

kızık (I): öfkeli, sert, kırıcı. (Aydın-Bozdoğan) (DS, IV: 2863)

kızık (III): 1. uyuz. (Samsun-Vezirköprü) 2. sıcaktan oluşan küçük sivilceler, isilik. (Denizli-Acıpayam) 3. güneş yanığı. (Çorum-İskilip) (DS, IV: 2864)

kızmak (DSV, 49)

kızmak: köpeğin kızması, çiftleşmek istemesi. (Kerpiçlik)

kızmak: yemek ekşiyip bozulmak. (Burdur-Bucak) (DS, IV: 2869)

kokaribik (DSV, 49)

kokaribik: ağaçkakan, ibibik. (Durhasan, Esenyurt, İrişler, Kayaköy, Kovancı)

kokaribik: 1. çavuş kuşu, ibibik. (Manisa-Gördes) 2. yaban horozu. (Çanakkale-Bayramiç) (DS, IV: 2905)

oğulluk (DSV, 51)

oğulluk: küçük davar. (Eskihisar)

oğulluk: 1. üvey oğul. (Eskişehir, Tokat) 2. erkek evlatlık. (Kastamonu-Daday) 3. damat. (Burdur-Göhlisar) 4. kardeşlik. (Trabzon) (DS, V: 3272)

oynak (DSV, 51)

oynak: tavşanın yaşam alanı, yaşadığı alan. (Çamköy)

oynak (I): 1. iş bilen (kimse) (İzmir-Bergama) 2. sözünde durmayan, güvenilmeyen (kimse). (Burdur) 3. kararsız. (Çanakkale-Lapseki) (DS, V: 3304)

oynak (II): 1. yeraltı suları nedeniyle kayan toprak, göçük. (Isparta-Sütçüler köyleri) 2. üstü çayır, altı bataklık yer. (Çankırı-Kurşunlu) 3. arabaların yollarda bıraktığı izler, çukurlar. (Denizli-Çivril) (DS, V: 3304)

oynak (III): 1. tavşan izi. (İstanbul) 2. genellikle av izi. (Bursa-Mustafa Kemal Paşa) (DS, V: 3304)

öğrek (DSV, 51)

öğrek: koyun, keçi, at gibi dağlarda dolaşan başıboş hayvanlara verilen ad. (Alağaç, Astepe, Taşokçular)

öğrek (I): uygun zaman, elverişli durum. (Samsun-Geriz) (DS, V: 3318)

öğrek (II): 1. mevsim (Ankara-Haymana) 2. tarlaya tohum atma zamanı. (Kütahya-Çal) (DS, V: 3318)

öğrek (III): 1. bir hayvanın doğup büyüdüğü, alışkın olduğu yer. (Kütahya-Gediz) 2. sığırların, davarın yazın dinlendiği gölgelik yer, su kıyısı. (İzmir-Torbalı ve çevresi) (DS, V: 3319)

öğrek (IV): 1. eğitilmeye elverişli. (Isparta) 2. koşuma alıştırılmış hayvan. (Balıkesir-Yeniköy) 3. harman döerken başa alınan ve işe alıştırılmış kısrak. (Muğla) 4. kısrak, beygir yavrusu. (Afyon-Sandıklı ve çevresi) (DS, V: 3319)

palaz (DSV, 51)

palaz: keklik yavrusu. (Çamköy, Çandır, Köylüce, Mezitler, Örucüler)

palaz (I): 1. güzel, canlı (genç kız için). (Bolu, Düzce) 2. gürbüz, şişman. (Kocaeli-Halidere) 3. çirkin, kötü. (İstanbul, Yalova) (DS, V: 3386)

palaz (II): manda yavrusu. (Samsun-Çarşamba) (DS, V: 3386)

palaz (III): dağınık, giyinişi düzensiz kimse. (Kocaeli-Kandıra) (DS, V: 3386)

palaz (IV): yuvarlak fındık. (Ordu-Perşembe) (DS, V: 3386)

palaz (V): ekin biçildikten sonra tarlaya dökülenleri toplarken tırmığın dişlerine takılan ince saplar. (Kastamonu-Daday) (DS, V: 3386)

sakar (DSV, 52)

sakar: alnı beyaz keçi türü. (Ahmetler)

sakar (I): ince söğüt dallarından örülmüş büyük saman sepeti. (Van-Erciş) (DS, V: 3520)

sakar (II): ağız, gözü, burnu kara kuzu. (Giresun-Şebinkarahisar) (DS, V: 3520)

sakar (III): şeker. (Ankara-Kıbrısçık) (DS, V: 3520)

sallabaş (DSV, 52)

sallabaş: iribaş, kurbağa yavrusu. (Üşümüş)

sallabaş: konuşurken başını sallayan kimse. (Denizli) (DS, VI: 4668)

salmalık/salma (DSV, 52)

salmalık: dağda başıboş gezen koyun, keçi inek vb. hayvanlar. (Astepe, Bayramşah)

salmalık (I): otlak. (Denizli-Tavas) (DS, V: 3531)

salmalık (II): yaprak dökümü. (Kastamonu-Tosya) (DS, V: 3531)

sarkanak (DSV, 52)

sarkanak: tavuğun gagasının altından sarkan deri. (Ahmetler)

sarkanak (I): 1. çene altından sarkan et. (Çankırı) 2. kaz ve ördeğin bacakları arasından sarkan yağ. (Amasya-Merzifon) 3. işkembenin bir parçası, şirden. (Adana-İsabeyli) (DS, V: 3549)

sarkanak (II): püskül, saçak, ponpon. (Niğde-Bor) (DS, V: 3549)

sarkanak (III): sarımsı. (Ordu-Ünye) (DS, V: 3549)

sefer (DSV, 52)

sefer: hayvanlara verilen bir ad. (Ulacık)

sefer⁸: sefer. (Diyarbakır)

sefer: sefer, defa, kere. (Doğu Trakya)

sıvık (DSV, 52)

sıvık: atın çiftleşmesi. (Küçükıran, Küpeler)

⁸İlgili madde Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'nün V. cildinde yer almamaktadır.

sıvık (I): cıvık, sulu, gevşek. (Aydın-Bozdoğan) (DS, V: 3625)

sıvık (II): deli, akılsız, dengesiz. (İzmir-Bornova) (DS, V: 3625)

soyak (DSV, 52)

soyak: tavşan yolu. (Güveli, İcikler, Küçükoba)

soyak (I): 3. av köpeği. (Tokat) 4. bir işi izleyen. (Ankara-Şıhlar) (DS, V: 3671)

soyak (II): şahine benzer bir çeşit yırtıcı kuş. (Hatay-Antakya) (DS, V: 3671)

sürek (DSV, 53)

sürek: avcılarının toplu halde domuz avlaması. (Çamköy)

sürek (I): 1. satmak için pazara götürülen hayvan sürüsü. (Çankırı-Kurşunlu) 2. ak, gürbüz aygır. (Bolu) (DS, V: 3720)

sürek (II): 1. tavını bulmuş toprak. (Bursa-Mudanya ve köyleri) 2. çiftle tarla ya da bahçe sürme işleri. (Hatay-Antakya ve köyleri) (DS, V: 3720)

sürek (III): isilik. (Denizli) (DS, V: 3720)

sürek (IV): erek, amaç. (Tokat-Niksar) (DS, V: 3720)

taşlık (DSV, 53)

taşlık: tavuklarda yemek boşluğu, kursak. (Demirci Merkez)

taşlık (I): ev ve oda önünde taşla döşenmiş yerler. (Sakarya-Akyazı ve çevresi) (DS, V: 3843)

taşlık (II): harmanda kullanılan iri gözlü kalbur. (Tokat) (DS, V: 3843)

turluk (DSV, 54)

turluk: yavrunun anne karnında yaşadığı sıvı. (Bozköy, Kerpiçlik)

turluk: 1. keçi ağılı. (Bilecik-İncirli) 2. çadır. (Kütahya-Tavşanlı) 3. çadır üzerine örtülen keçe. (Afyon-Emirdağ) 4. çubuk ve dallarla çevrilip üzerine kıl kilim ya da keçe örtülerek yapılan küçük çadır. (Muğla-Ula) 5. ağılların yanına yapılan küçük çoban evi. (Bilecik-Osmaneli) 6. kulübe. (Bilecik) 7. bostan ve bahçelerdeki küçük ev. (Afyon-Bayat) (DS, V: 3997)

tuturuk (DSV, 55)

tuturuk: doğumdan sonra annenin yaladığı yavrunun üzerindeki beyaz tabaka. (Alağağaç)

tuturuk (I): 1. ocak, soba vb. şeyleri tutuşturmak için kullanılan çalı çırpı, çıra gibi kuru yakacaklar. (Afyon-Erzurum) 2. ateş ya da sigara yakmak için sürterek tutuşturulan madde, kav. (Adana-Gerdan) (DS, V: 4003)

tuturuk (II): çok ekşi. (Hatay-Dört Yol) (DS, V: 4003)

uçurgan (DSV, 53)

uçurgan: uğur böceği. (Bozköy)

uçurgan⁹ (I): uçurtma. (Kıbrıs-Lefkoşe) (DS, VI: 4025)

üveyik (DSV, 53)

üveyik: üveyik kuşu. (Küpeler)

üveyik: ekmeği lezzetli, sert buğday. (Sinop, Samsun) (DS, VI: 4084)

yangış (DSV, 55)

⁹bk. uçurgaç, uçurak, uçurgeç, uçurğan, uçutma

yangış: yengeç. (Gümele, Karaisalar)

yangış (II): küçük tatlı su kurdu. (Eskişehir-Keskin) (DS, VI: 4168)

yatak (DSV, 56)

yatak: 1. tavşan yatağı, tavşanın barındığı yer. (Çardaklı, Demirci Merkez) 2. hayvanın yattığı yer. (Rahmanlar)

yatak (I)¹⁰: 1. koyun ve sığırların, yazın gece dağda kaldıkları yer. (Trabzon-Maçka). 2. eşkiya barınağı. (Aydın-Bozdoğan) 3. genel olarak dağda, yaylada bulunan küçük barınak. (Bursa-İnegöl) 4. domuz barınağı. (İstanbul-Büyükdere) 5. in, hayvan yuvası. (Konya-İlgin) (DS, VI: 4201)

yelke (DSV, 56)

yelke: yarasa. (Bozköy)

yelke (I): 2. küçük tepe. (Malatya-Mezirne) (DS, VI: 4237)

yelke (II): boyunduruğun hayvan ensesine gelen yeri. (Bolu-Mudurnu) (DS, VI: 4237)

yelke (III): tütün yaprağının kıyısı. (Samsun) (DS, VI: 4237)

yelke (IV): 2. saç. (Gaziantep) (DS, VI: 4237)

yepeşlemek (DSV, 56)

yepeşlemek: ineğin memesine süt gelmesi için hafifçe vurmak. (Öksüzlü, Örucüler)

yepeşlemek: birinin sırtına yavaşa vurarak okşamak. (Burdur-Tefenni) (DS, VI: 4251, 4250)

yepişlemek (DSV, 56)

yepişlemek: ineğin memesine süt gelmesi için hafifçe vurmak. (İsmailler)

yepişlemek (I): birinin sırtına yavaşa vurarak okşamak. (İzmir-Tire) (DS, VI: 4251, 4250)

yepişlemek (II): hamuru yassılamak, açmak. (İzmir-Bayındır) (DS, VI: 4251, 4250)

yeye (DSV, 56)

yeye: 1. sürüden ayrılan hayvan. (Armutlu) 2. kart domuz, yaşlı domuz. (Bozçatlı, Çamköy, İcikler) 3. yalnız dolaşan domuz. (Kovancı)

yeye (I): 1. yıldıktan ayrılan at. (Afyon-Bolvadin) 2. hızlı giden sürüye, yıldıya ayak uyduramayan at. (Bolu-Mudurnu) (DS, VI: 4261)

yeye (II): zarar veren hırsız kedi, köpek. (Isparta-Yalvaç) (DS, VI: 4261)

yeye (III): erkek domuz. (Kütahya-Viran) (DS, VI: 4262)

ylanebesi (DSV, 56)

ylanebesi: ineklerin memesini emen kertenkele türü. (Güveli, Sayık, Taşokçular)

ylanebesi: yeşil renkli, zehirli bir kertenkele. (Denizli-Çal) (DS, VI: 4267)

yünek (DSV, 56)

yünek: koyunların yıkandığı yer. (İrişler, Yeşiloba)

yünek¹¹: çamaşır yıkanan yer, çamaşırılık. (Isparta-Eğridir köyleri) (DS, VI: 4333, 4320)

¹⁰Derleme Sözlüğü'nde *yatak* kelimesi ile ilgili 21 madde başı yer almasına karşın çalışmada hayvan söz varlığına ilişkin anlamları dikkate alınmıştır.

¹¹(bk. yunah)

zağar (DSV, 57)

zağar: av köpeği, kuşçu. (Çandır, Güveli)

zağar (I): 1. küçük köpek. (Manisa-Alaşehir) 2. köpek yavrusu. (Çorum-İskilip) 3. tazi. (Denizli-Çal) 4. çoban köpeği. (Trabzon ilçe ve köyleri) (DS, VI: 4343, 4344)

3. Sonuç

3.1. *Demirci Söz Varlığı* adlı eserde *Hayvanlar* başlığı altında yer alan toplam 495 madde başı tek tek Türk Dil Kurumunun Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (6 Cilt) ile Kurumun genel ağ sayfasındaki Derleme Sözlüğü ile karşılaştırılmıştır.

3.2. Çalışmada Manisa ili Demirci ilçesinden derlenen fakat Derleme Sözlüğü'nde yer almayan 218 yeni kelime tespit edilmiştir: *ağaçkeken, ak gulaklı geçi, ak öküz, akça öküz, akşam sabah kuşu, akşamcı guşu, alabagabak, alagabak, alagasıklı, ala geçi, alagaga, alakakeç, alakekeç, alakekiç, ala öküz, alatıkı, alibey, anam bubam uctu böceği, anaç tavuk, arap öküz, aşamcıguşu/ağşamcıguşu, aşamguşu/ağşamguşu, atmece, basıktırma, baygeş, baygıç, baygış, bayguç, bayırkedisi, baykış, bebeböcesi, bengiç, beyaz öküz, beykuş, bok böcesi, cemile, cemil öküz, cemre, cemrecik, cıcı böcesi, cingir kuşu, cinkuşu, çakırkuş, çalavır, çamkakaç, çamkakeç, çatallaşmak, çeletmen, çığırgangaç, çıkırkangıç, çirlangeç, çölmecik, dağ kedisi, dalkakaç, dalkakeç, dalkakaş, dalkekeç, dalkakan, danadişi, daş keleri, dekesek, dekesemek, dişi çepiç, duzla daşı, düşükkurdu, ebemuçtu, ebemşegden böcesi, eğrek, eğren, eğrilce, ekti, emece, emerce, eminecek, emiyen, emliyen, emyen, erkek çepiç, eşekbalığı, fatma goyun, ferma, fırgalle, furaz, gandız, garaböcek, gara böyü, garakela/garakele, gara keler, garakelte, gara goyun, gavlacık, gavlengöz, geceböce, ger geçi, gıcı gıcı böcesi, gır domuz, gır öküz, gırgulaklı, gızıkma, gızılcalı, gocaguş, gocukafa, goçsak, gongalak, gonru, goyun hendeği, göğ öküz, göğercin, gökçe öküz, gök geçi, gök kelte, gulağı gara, gulaksız, gulloru, gullör, gulutavuşu, gurbağ/gurbağı, gurbağa eniği, gurbangı, gurbeş, gurbuş, guyluk örü, guyluk örüsü, guyrak, guyrakçu, guyraklı örü, guyrugörü, güdük geçi, gündöndü böceği, gündüş, gürnük, gürnükmek hakane, hatca goyun, haziran böceği, ılıca, iramazın öküz, inegemen, inekemen, inemen, ineymen, iribaş, kakara, kakeç, kakeç kuşu, karaçukçuk, kara kelte, karlengçe, kaşağı, kaşarı, kekeç, kelgabar, keltavık, keltavuşu, kepeböceği, kertmişkele, kestelce, kısdırgeç, kızılca hayvan, koyun kırkımı, kölgelik, köpekbalığı, köv kuşu, kurbağa enceği, kuyruk örü, kuyruklu örü, lamburt gumburt, mayer, mısır tavığı, mısır tavuşu, mizeşlenmek, mundar hayvan, muştucu böce, sağınik, sallangoç, sarı dayı, sarı geçi, sarı öküz, sarıca öküz, sıgızı, sırtı gır öküz, sivri kekeç, sümüklü böce, şahan guşu, talkakan, talkaken, tav, tavukçalan, tavukçu, telli böce, tezmiş, tıyıtı, tütürük, uçar böce, uçuç, uçuç böce, uçuç böceği, uçuç böcesi, uğur böce, yalama daşı, yallangeç, yanarböce, yanarböceği, yanar söner böce, yanayak, yanеше, yanешek, yanеgeç, yanyangıç, yarlangeç, yayasa, yeleser, yeleşe, yeşil kelte, yılan gavlası, yılan geyceği, yingıç, zağır.*

3.3. İncelemede Demirci ağızlarında madde başı olarak yer almasına karşılık Derleme Sözlüğü'nde Manisa-Demirci ilçesine yer verilmeyen 140 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeler şunlardır: *ahar, akbuba, as, beyguş, besirek, besrek, bıza, biliç, boğasak, boğasamak, boğsamak, boğusamak, böce börtü, böğ, böğü, böyü, burma, celep, circır, circır böce, circır böceği, cıyrgan, cincin, cukcuk, culuk, çulluk, çakıldak, çalak, çapak, çapraz, çav, çepiç, çepiş, çığırgan, çomuk, dakdelen, dalık, dalıkmak, deke, delibaş, diydiy, doğuş, donuz, döl, duzla, dünek, emilcen, ej, ejeme, engeç, enik, eniklemek, eşşek, fışkı, firaz, foraz, galle, garageçi, gayar, geceguşu, geçi, gezem, gırlangıç, goç, goşur, goyun, göcen, gök keler, gulu, gurbuş, gurt, guyraklı, guzu, güdü, gürdük, hakına, here, hire, kaplangoz, kaşa/kaşak, kel, kele, kelkel, keltavuk, kemire, kestenkele, kilikesik, kıstırgeç, kızgın, koçsak, koçsamak, köçek, kösnük, kösnükmek, köşek, köy kuşu, kuyruklu, mal, maya, mayıs, mısır, mocuk, moza, mozak, öñek, öñeze, örek, öveç, öveyik, pavkırmak, saya, seyis, sıvımak, suluk, süleymancık, şahan, şişek, üşek, üveyik, takdelen, tavık, tepeli kuş, teyin, tezigin, tosbağa, tosun, tuzla, tuzlak, yal, yalak, yalıklamak, yangıç, yanıç, yankıç, yanyalıç, yavşak, yelese, yeli, yeliñ, yeygi.*

3.4. İncelemede Derleme Sözlüğü ile Demirci ağzında farklı anlamda kullanılan 68 madde başı bulunmuştur. Bu madde başları şunlardır: *alakakaç, aneç, aşak, babaç, baka, bangış, bidi, cirk, çalpara, danagözü, duz daşı, duzluk, dübüür, elci, emecen, emnik, fatmacık, fire, gabeş, garaca, gart, gavcar, gıcı gıcı, gölbet, gölet, günduz, gurgur, gurk, guyrük, havuz, hergele, iğdiş, ineme, kacıç, kancık, karagöz, kasiş, katık, kesek, kızık, kızmak, kokaribik, oğulluk, oynak, öğrek, palaz, sakar, sallabaş, salmalık/salma, sarkanak, sefer, sıvık, soyak, sürek, uçurgan, üveyik, taşlık, turluk, tuturuk, yangış, yatak, yelke, yepeşlemek, yepişlemek, yeye, yilanebesi, yünek, zağar.*

3.5. Çalışmada *kırkayak* kelimesi “eklem bacaklıların çok ayaklılar sınıfına giren, taşların altında yaşayan, vücudu yuvarlak ve uzun bir böcek (*Julus terrestris*)” anlamında kullanılmaktayken Demirci ağızlarında *sincap* anlamındaki kullanımıyla dikkat çekmektedir.

3.6. Eski Türkçe döneminde “kaplumbağa” anlamında kullanılan *baka* kelimesinin Demirci ağızlarında günümüzde de aynı anlamda kullanılması dikkat çekicidir.

3.7. Demirci söz varlığı ile ilgili yapılan çalışmada Türk Dil Kurumu yayını 6 ciltlik *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* adlı eserde *guyrük* ve *sefer* madde başlarının kaydedilmediği tespit edilmiştir. İlgili madde başlarına Türk Dil Kurumunun internet sayfasındaki Derleme Sözlüğü bağlantısından ulaşılmıştır.

3.8. Anadolu’nun il merkezlerine uzak ilçelerinde Türkçenin en eski dil verilerinin örneklerine bugün hâlâ ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda iller nezdinde ülkemizde çok sayıda ağız çalışması yapılmasına karşılık ilçe, belde ve köy ölçeğinde ağız çalışmalarının eksikliği ortadadır. Bunun için ilçe ve köy ağırlıklı ağız çalışmalarına ağırlık verilmeli, geçmişimizin en önemli kültür taşıyıcısı olan zengin söz varlığımızın kayıt altına alınarak kaybolmasının önüne geçilmelidir.

Kaynaklar

Çakmak, C. (2022). *Demirci Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Çakmak, C. (2024). Demirci Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar-1 (Bitkiler). *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, s. 67-88.

Derleme Sözlüğü (2009). C (I-VI) (Haz. Ömer Asım Aksoy vd.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

<http://www.manisa.gov.tr/nufus-ve-dagilim> (Erişim tarihi: 09.05.2024)

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (sozluk.gov.tr) (Erişim tarihi: 22.02.2024)

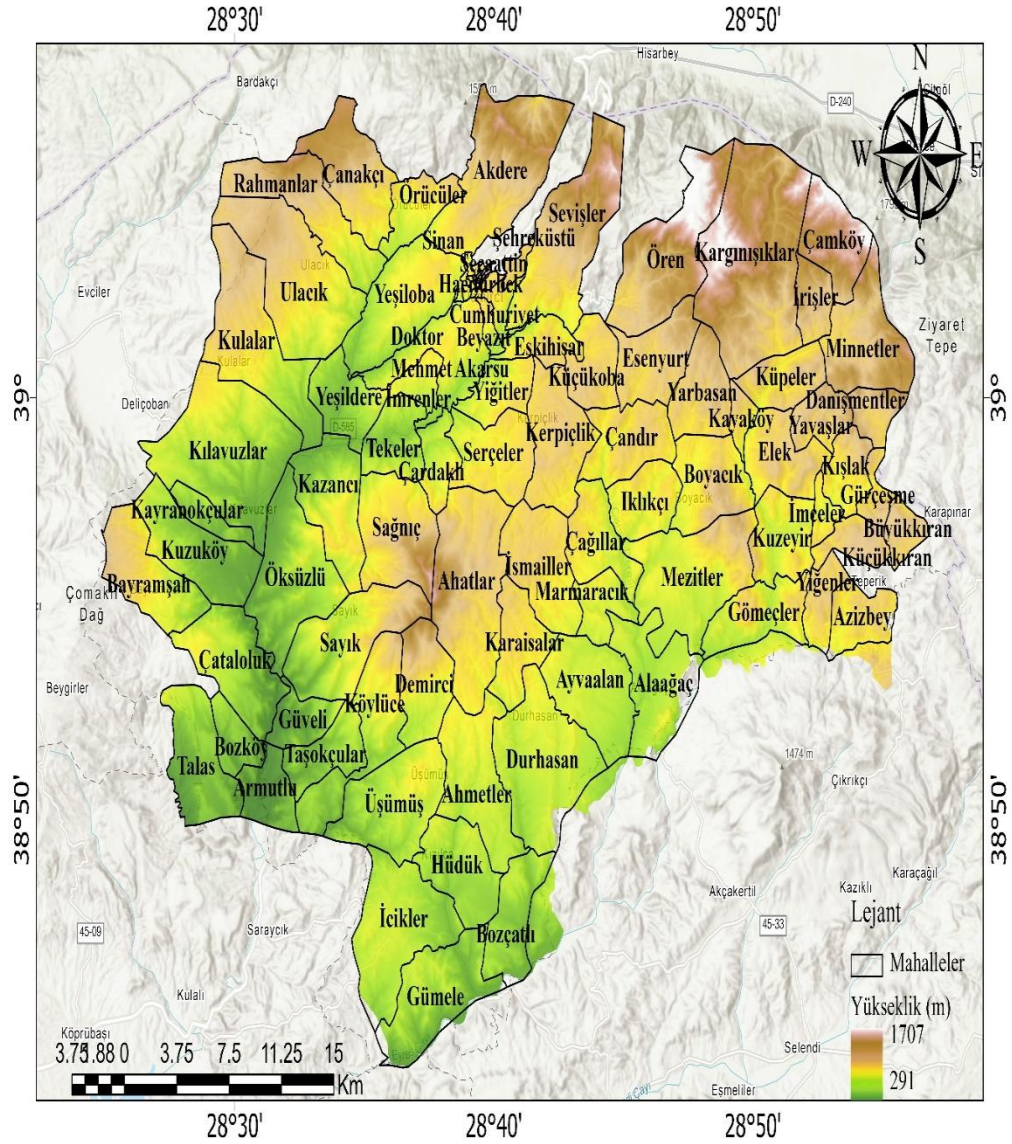
Tablo 1: Demirci Ağızlarından Derleme Yapılan Kaynak Kişiler Listesi¹²

No	Köyün Adı	Doğum Tarihi	Adı Soyadı	Görüşme Tarihi
1	AHATLAR	1936	Nazlım ÇELİK	03/01/2019
2	AHATLAR	1925	Hüseyin DEMİR	03/01/2019
3	AHMETLER	1937	Mehmet ŞAHİN	05/01/2019
4	AHMETLER	1937	Hanım Dudu ŞAHİN	05/01/2019
5	AKDERE	1945	Adem SARIKAYA	26/12/2018
6	AKDERE	1933	Hatice SARIKAYA	26/12/2018
7	ALAAĞAÇ	1949	Arif KANDIRMIŞ	13/12/2018
8	ALAAĞAÇ	1954	Yunus KANDIRMIŞ	13/12/2018
9	ALAAĞAÇ	1949	Muammer AKBULUT	13/12/2018
10	ARMUTLU	1940	Arzu KARATAŞ	08/01/2019
11	ASTEPE/SAĞNIÇ	1934	Ali BOZKURT	11/12/2018
12	AYVAALAN	1931	Durmuş Ali ALTINTAŞ	01/01/2019
13	AYVAALAN	1930	Eşe ALTINTAŞ	01/01/2019
14	AZİZBEY	1945	Hüseyin GÖKDEMİR	29/11/2018
15	AZİZBEY	1947	Adil BOZAN	29/11/2018
16	BARDAKÇI	1943	Kadife İLKDOĞAN	21/02/2019
17	BAYRAMŞAH	1934	Tahir ÇETİN	09/10/2018
18	BOYACIK	1934	Kamil ERDEM	04/12/2018
19	BOYACIK	1936	Mehmet SELVİ	04/12/2018
20	BOZÇATLI	1942	Asım ERTUĞRUL	04/12/2018
21	BOZKÖY	1939	Fadime GÖNDER	17/01/2019
22	BOZKÖY	1936	Ekrem BAŞ	17/01/2019
23	BOZKÖY	1934	İhsan BAŞ	17/01/2019
24	BÜYÜKKIRAN	1933	Mehmet AYDEMİR	29/11/2018
25	BÜYÜKKIRAN	1940	Ayşe AYDEMİR	29/11/2018
26	ÇAĞILLAR	1922	İsmail ER	20/12/2018
27	ÇAMKÖY	1944	Halil BURUK	02/03/2018
28	ÇAMKÖY	1938	Hasibe BURUK	02/03/2018
29	ÇANAKÇI	1947	Kazım YILDIRIM	23/10/2018
30	ÇANAKÇI	1946	Ahmet ÇAKAN	23/10/2018
31	ÇANDIR	1939	ALİ ŞEN	30/10/2018
32	ÇARDAKLI	1930	Fadime TOSUN	13/11/2018
33	ÇARDAKLI	1938	Ramazan TERZİ	13/11/2018
34	ÇATALOLUK	1920	Münevver SÖNMEZ	04/10/2018
35	DANIŞMENTLER	1942	Durmuş EREN	20/11/2018
36	DANIŞMENTLER	1941	Elif EREN	20/11/2018
37	DANIŞMENTLER	1951	Hamide ÇETİNTAŞ	20/11/2018
38	DELİDEMİRCİLER	1938	Alime ÖZYİĞİT	14/01/2019
39	DEMİRCİ MERKEZ	1934	Hayriye ARSLAN	05/01/2019
40	DEMİRCİ MERKEZ	1937	Cahit ÜNER	22/12/2018
41	DEMİRCİ MERKEZ	1949	Mustafa ERSÖZ	22/12/2018
42	DEMİRCİ MERKEZ	1930	Hasan SELÇUK	22/12/2018
43	DEMİRCİ MERKEZ	1922	Şadiye AKBAŞ	22/12/2018
44	DEMİRCİ MERKEZ	1920	Yusuf CANLI	31/10/2018
45	DEMİRCİ MERKEZ	1927	Mehmet BAĞLAM	22/12/2018
46	DEMİRCİ MERKEZ	1934	İhsan DİNÇER	22/12/2018
47	DEMİRCİ MERKEZ	1938	Gültekin DİNÇER	29/12/2018
48	DEMİRCİ MERKEZ	1929	Ali İhsan ELMACI	29/12/2018
49	DEMİRCİ MERKEZ	1933	Sabriye ELMACI	29/12/2018
50	DEMİRCİ MERKEZ	1939	Osman Zinnur BARIŞIK	12/01/2019
51	DEMİRCİ MERKEZ	1931	İsmail ERAYDIN	12/01/2019
52	DEMİRCİ MERKEZ	1931	Sadık ÖZKUYUMCU	05/01/2019
53	DURHASAN	1928	Habibe DÖNERTAŞ	01/01/2019
54	DURHASAN	1932	Ali KOZAK	01/01/2019
55	ELEK	1945	Emine ÖZKAYMAK	22/11/2018
56	ELEK	1946	Asiye BACAK	22/11/2018

¹² Çakmak, C. (2022). *Demirci Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Kitabevi, s. 215-219.

57	ELEK	1934	Halil İbrahim ÇİFTÇİ	22/11/2018
58	ESENYURT	1929	Abdullah ŞALAK	01/11/2018
59	ESKİHİSAR	1948	Hasan YILDIZ	05/12/2018
60	ESKİHİSAR	1940	Yaşar CEYLAN	05/12/2018
61	ESKİHİSAR	1948	Abdullah DÖNMEZ	05/12/2018
62	ESKİHİSAR	1946	Fadime CEYLAN	05/12/2018
63	GÖMEÇLER	1940	Keziban BULUT	13/12/2018
64	GÜMELE	1929	Münise TEPE	09/02/2019
65	GÜRÇEŞME	1944	Medine ÖZYILMAZ	02/03/2019
66	GÜVELİ	1929	Abdurrahman BATMAZ	08/01/2019
67	HIRKALI	1951	Şevket GÖK	11/10/2018
68	HOŞÇALAR	1936	Ahmet ERSÖZ	25/10/2018
69	HÜDÜK	1928	Sadakat SARITAŞ	09/02/2019
70	IKLIKÇI	1931	Fadime AKDEMİR	01/11/2018
71	İÇIKLER	1943	Hatice ÇİMEN	07/02/2019
72	İÇIKLER	1940	Behiye AKSU	07/02/2019
73	İMCELER	1938	Neslihan ÖZDEMİR	02/03/2019
74	İMRENLER	1939	Mehmet YILDIZ	04/03/2019
75	İMRENLER	1933	Ayşe AKKAYA	04/03/2019
76	İMRENLER	1943	Ayşe YILDIZ	04/03/2019
77	İMRENLER	1943	İbrahim ÇAKMAK	04/03/2019
78	İRİŞLER	1932	Medine DİKMEN	08/11/2018
79	İSMAILLER	1930	Sıdika ÇETİN	17/12/2018
80	KARAİSALAR	1923	Fadime ÇEVİK	19/02/2019
81	KARAİSALAR	1934	Mehmet ÖNDER	19/02/2019
82	KARAİSALAR	1936	Ali ÇELİK	19/02/2019
83	KARGINIŞIKLAR	1952	Nurullah KARAÇELEBİ	06/11/2018
84	KARAKÖY	1942	Osman GÖK	02/03/2019
85	KAYRANOKÇULAR	1944	Ahmet Ali YİĞİT	14/02/2019
86	KAZANCI	1936	Havva ÖZDEMİR	11/12/2018
87	KAZANCI	1937	Bekir ÖZDEMİR	11/12/2018
88	KERPİÇLİK	1940	Ramazan DEMİRÖZ	17/12/2018
89	KERPİÇLİK	1944	Zeynep DEMİRÖZ	17/12/2018
90	KILAVUZLAR	1942	Ayşe ERCAYLAN	18/12/2018
91	KILAVUZLAR	1933	Songüzel KILAVUZ	18/12/2018
92	KILAVUZLAR	1926	Hatice YETİŞ	18/12/2018
93	KILAVUZLAR	1941	Süleyman ÇAĞIRKAN	18/12/2018
94	KIŞLAK	1934	Fadime DEMİR	20/11/2018
95	KIŞLAK	1940	Himmat KARADEMİR	20/11/2018
96	KOVANCI	1928	Ali ÇAKMAK	14/02/2019
97	KÖYLÜCE	1941	Naciye ÖZDİL	14/01/2019
98	KÖYLÜCE	1941	Fadime DEMİREL	14/01/2019
99	KULALAR	1937	Fatma ÖZDEN	27/09/2018
100	KULALAR	1936	Osman ÇETİN	27/09/2018
101	KULALAR	1941	Şerife AKGÜN	27/09/2018
102	KUZEYİR	1922	Fadime AKKAYA	22/11/2018
103	KUZEYİR	1933	Mustafa SEVİM	22/11/2018
104	KUZUKÖY	1923	Ayşe BAHCIVAN	09/10/2018
105	KUZUKÖY	1929	Şerif Ali ÖZ	09/10/2018
106	KUZUKÖY	1929	Ayşe ÖZ	09/10/2018
107	KÜÇÜKKIRAN	1952	Ali KALAYCI	02/03/2019
108	KÜÇÜKKIRAN	1945	Musa YILDIZ	02/03/2019
109	KÜÇÜKKIRAN	1949	Selim AKKAYA	02/03/2019
110	KÜÇÜKKIRAN	1935	Hüseyin TUNCER	02/03/2019
111	KÜÇÜKOBA	1929	Mehmet DÖNMEZ	05/12/2018
112	KÜÇÜKOBA	1938	Selvet DÖNMEZ	05/12/2018
113	KÜPELER	1934	Razaman İZCİ	06/11/2018
114	MAHMUTLAR	1942	Halime KIRBA	18/09/2018
115	MAHMUTLAR	1945	Mahmut AKIN	18/09/2018
116	MAHMUTLAR	1940	Osman KIRBA	18/09/2018
117	MARMARACIK	1953	Hüsamettin MUTLUER	20/12/2018

118	MARMARACIK	1934	Fadime DÖNMEZ	20/12/2018
119	MEZİKLER	1943	Hatice AKYILDIZ	04/12/2018
120	MEZİKLER	1943	Memmet AKYILDIZ	04/12/2018
121	MİNNETLER	1938	Mustafa BOZATLI	08/11/2018
122	MİNNETLER	1934	Hikmet DİKMEN	08/11/2018
123	ÖKSÜZLÜ	1936	Fadime ÖZDEMİR	10/01/2019
124	ÖREN	1924	Fadime BİLGİN	25/10/2018
125	ÖRÜCÜLER	1945	Yaşar BÜLBÜL	15/10/2018
126	RAHMANLAR	1926	Abdil DÖNMEZ	15/11/2018
127	RAHMANLAR	1927	Bayram KORKMAZ	15/11/2018
128	RAHMANLAR	1935	Nazlım SÖNMEZ	15/11/2018
129	SAYIK	1930	Şerife GÜLMEZ	10/01/2019
130	SAYIK	1935	Safiye YILDIRIM	10/01/2019
131	SAYIK	1938	Halil İbrahim ÇETİNKAYA	10/01/2019
132	SERÇELER	1937	Kamil GÜLMEZ	27/11/2018
133	SEVİNÇLER	1926	Hatice YETİŞ	20/09/2018
134	SEVİNÇLER	1944	Mehmet YOKUŞ	20/09/2018
135	SEVİNÇLER	1937	Azime BULUT	20/09/2018
136	SEVİNÇLER	1948	Ekrem YETİŞ	20/09/2018
137	SÖĞÜTÇÜK	1924	Hayriye ÇÖTEL	05/02/2019
138	TALAS	1933	Mehmet YILMAZ	17/01/2019
139	TALAS	1935	Zeliha BEŞİKÇİ	17/01/2019
140	TAŞOKÇULAR	1938	Mehmet ŞEN	09/02/2019
141	TAŞOKÇULAR	1939	Nimet ŞEN	09/02/2019
142	TEKELER	1940	İhsan ÇETİNTAŞ	13/11/2018
143	TEKELER	1941	Azize ÇETİNTAŞ	13/11/2018
144	TEPERİK	1945	Abdullah YILDIZ	02/03/2019
145	TEPERİK	1943	Nurullah ÇELİK	02/03/2019
146	ULACIK	1930	Hayriye Karakaya	25/09/2018
147	ULACIK	1943	Durkadın EFE	25/09/2018
148	ULACIK	1945	Recep DEMİREL	25/09/2018
149	ÜŞÜMÜŞ	1933	Mehmet Hulusi ÜNLÜ	12/01/2019
150	YARBASAN	1947	Zeynep KARATAŞ	30/10/2018
151	YARBASAN	1937	Ali KAYA	30/10/2018
152	YAVAŞLAR	1944	Fadime KOCAOĞLU	02/03/2019
153	YAVAŞLAR	1935	İbrahim KAYACIK	02/03/2019
154	YEĞENLER	1952	Murat YILMAZ	02/03/2019
155	YEĞENLER	1939	Cemil YILMAZ	02/03/2019
156	YEŞİLDERE	1928	Müslime ÖZÇİL	27/12/2018
157	YEŞİLDERE	1937	Mustafa KAVAK	27/12/2018
158	YEŞİLOBA	1925	Himmat USLU	27/12/2018
159	YİĞİTLER	1933	Halil İbrahim ARIKAN	27/11/2018

Harita 1: Demirci İlçesi Topoğrafya Haritası¹³

¹³ Çakmak, C. (2022). *Demirci Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Kitabevi, s. 229.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

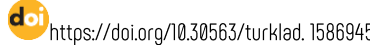
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 17.11.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 11.12.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Özek, F. ve Yamanoglu, N. (2024). Muḥakemetü'l Luğateyn'deki Söz Varlığının Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki İzleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 199-240.

MUḤAKEMETÜ'L LUĞATEYN'DEKİ SÖZ VARLIĞININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ İZLERİ¹

Traces of the vocabulary in muhakemetü 'l-lugateyn in turkish dialects of turkiye

FATİH ÖZEK²

NEŞE YAMANOĞLU³

Öz

Türk dili ve Türklük bilimi tarihi bakımından önemli olan eserlerden biri de Çağatay sahasında Ali Şir Nevâyî tarafından kaleme alınan Muḥakemetü'l Luğateyn'dir. Eser, “iki dilin muhakemesi” esasına dayanır ve söz varlığı bakımından oldukça önemli dil malzemesine sahiptir. Nevâyî, Türkçe ile Farsçayı kıyasladığı ve Türkçenin sahip olduğu bazı özelliklerle Farsçaya üstün olduğu sonucuna vardığı bu eserde, Türkçenin Farsçaya olan üstünlüğünü birtakım delillerle gösterir. Bunu yaparken de fiiller, akrabalık adları, hayvan adları, yer adları, binit takımları, giysiler, yemek ve içecek adları gibi birçok dil malzemesine değinir.

Çalışmada, Muḥakemetü'l Luğateyn'deki söz varlığı ele alındı. Nevâyî'nin Türkçede olup da Farsçada karşılığının bulunmadığını söylediği 100 fiil başta olmak üzere, eserde geçen diğer fiiller, akrabalık adları, hayvan adları, yer adları, binit takımları, giysiler, yemek ve içecek adları ve bunlar dışında kalan diğer isimler incelendi. Eserde yer alan sözcükler, inceleme bölümünde isimler ve fiiller olmak üzere ayrı ele alınıp bu sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağzlarındaki varlığı, günümüzdeki anlamları, hangi ağzılarda kullanıldıkları tespit edildi. Elde edilen bilgiler sonuç bölümünde değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Muḥakemetü'l Luğateyn, Türkiye Türkçesi Ağzları, Söz Varlığı

¹ Bu makale, Prof. Dr. Fatih ÖZEK'in danışmanlığında hazırlanmış olan “Neşe Yamanoglu (2024), *Muḥakemetü'l Luğateyn'deki Söz Varlığının Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki İzleri* (Yayımlanmamış Doktora Semineri), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elâzığ” adlı çalışmadan üretilmiştir.

² Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elâzığ / TÜRKİYE, El-mek: ozekfatih@gmail.com

³ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7766-293X>

³ Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elâzığ / TÜRKİYE, El-mek: nesityamanoglu@gmail.com

³ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4157-9090>

Abstract

One of the important works in terms of the history of Turkic language and Turkology is Muhakemetü'l-Lugateyn written by Ali Şir Nevâyî in the Chagatay field. The work is based on 'the judgement of two languages' and has very important language material in terms of vocabulary. In this work, Nevâyî compared Turkic and Persian and concluded that Turkic is superior to Persian with some of its features and showed the superiority of Turkic over Persian with some evidences. In doing so, he mentioned many linguistic materials such as verbs, kinship names, animal names, place names, riding teams, clothes, food and drink names.

In this study, the vocabulary in Muhakemetü'l-Lugateyn was analyzed. The study analyzed 100 verbs that Nevâyî says are in Turkic but have no equivalent in Persian, along with other verbs in the work, kinship names, animal names, place names, riding teams, clothes, food and drink names and other names other names beyond these categories. The words in the work were analyzed separately as nouns and verbs in the analysis section, and the presence of these words in Turkish dialects, their current meanings, and the dialects in which they are used were determined. The information obtained was evaluated in the conclusion section.

Keywords: Chagatay Turkic, Muḥākemetü'l Luḡateyn, Türkiye Turkic Dialect, Vocabulary

1. Giriş

Bir dili oluşturan iki temel öge vardır. Bu ögelerden birisi dil bilgisi, diğeri söz varlığıdır. Söz varlığı, bir toplumun kavramlar dünyasının karşılığı olan sözlüksel ve söz dizimsel göstergelerin toplamıdır. Bir dilin söz varlığı yalnızca sözcüklerden meydana gelmez; deyimler, atasözleri, kalıp sözler gibi çeşitli anlatım ögeleri de söz varlığı unsurlarıdır (Buran, 2015: 270). Sözcükler ve diğer söz varlığı unsurları, bir kavramın yalnız o dildeki ses karşılığını meydana getirmez, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyasını, maddi ve manevi kültürünü, dünya görüşünü, olayları ve kavramları algılayış biçimini de ortaya koyar. Yeryüzündeki varlıklar, kavramlar birçok yerde aynı olduğu hâlde, bunların adlandırılışı ve kapsamları dilden dile farklılık gösterir. Bu yüzden her dilin söz varlığı kendi içinde değişik biçimlerde şekillenir. Söz varlığındaki farklılık yalnız değişik kökenlere ait dillerde değil, aynı dilin ayrı lehçelerinde hatta ağızlarında da görülür (Alkaya, 2008: 80).

Dil, toplumun bir yansımasıdır ve sürekli gelişen, değişen bir yapıya sahiptir. Dilin sürekli değişmesinin sonucunda yeni kullanımlar, sözcükler vb. dile yansır (Uzun ve Özek, 2020: 1545). Bir dilin söz varlığı, o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutarak yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi, anlam değişikliklerini yansıtır ve hangi dillerin etkisiyle ne türden değişimlerin gerçekleştiğini gösterir (Aksan, 2006: 11). Köklü ve zengin bir dil olan Türkçenin söz varlığı da birçok nedene bağlı olarak önemli değişim ve gelişim süreçlerinden geçmiştir. Dilin canlı bir varlık olması ve sosyal yapısı bu hareketliliği sürekli ve zorunlu kılmıştır. Türkçenin söz varlığı, en eski dil ürünleri olan Köktürk yazıtlarından itibaren takip edilebilmektedir. Geçmişten günümüze Türkçenin söz varlığı ile ilgili birçok çalışma yapılmış ve bu çalışmaların temel kaynağını da sözlükler, dil bilgisi kitapları, edebî eserler, diğer yazılı metinler ve ağızlardan yapılan derlemeler oluşturmuştur. Yapılan bu çalışmalar neticesinde Türkçenin değişim ve gelişim süreci hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, Çağatay Türkçesi Dönemi dil ve edebiyat eserlerinden biri olan ve Türkçemiz için oldukça önem taşıyan, Ali Şir Nevâyî'nin "Muḥākemetü'l Luḡateyn" adlı eserindeki söz varlığının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki izlerini tespit etmeye çalıştık. Araştırmalarımız sonucunda Muḥākemetü'l Luḡateyn'in oldukça önemli dil malzemesine sahip olduğunu ancak yapılan söz varlığı çalışmalarının genelinde eserde geçen 100 fiilden veya yalnızca belirli isimlerden ibaret olduğunu ve eserin söz varlığının bütünüyle incelenmediğini saptadık. Bu çalışmada ise Muḥākemetü'l Luḡateyn'de yer alan Türkçe sözcüklerin tamamı,

isimler ve fiiller olmak üzere ayrı ele alınıp bu sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki varlığı, günümüzdeki anlamları, hangi ağızlarda kullanıldıkları incelenmiştir. Ancak Nevâyî bu eserinde, Türkçenin Farsçaya olan üstünlüğünü kanıtlamaya çalışırken hem leksik hem de morfolojik yönden Türk-Moğol ayırımına başvurmamış, ağızlarıyla birlikte sahanın ortak dilinden yararlanmış. F. Sema Barutçu Özönder; Türklerin, Moğolcanın kök ve gövdeleri ile bazı eklerinden Moğolcadan bağımsız olarak kendi içinde sözcük yapma yoluna gittiğini, bu bakımdan bu tür sözcükleri kökü Moğolca olsa dahi Türk yaratması olduğu için Türkçe saymanın daha doğru olacağını söylemektedir (Özönder, 1996: 46). Bu sebeple çalışmada, bir bütünlük olması bakımından kökeni Moğolca olan sözcüklere de yer verilmiştir. Çalışmamızın asıl amacı, ağızların yazı diline oranla daha geniş bir söz varlığına sahip olması dolayısıyla Türkçenin eski dönem eserlerinden biri olan Muḥākemetü'l Luğateyn'deki pek çok eskicil (arkaik) ögenin eski biçim ve anlamıyla Türkiye Türkçesi ağızlarında hâlâ yaşayıp yaşamadığını tespit etmek, söz varlığımıza sahip çıkarak dilin zenginliğini korumaktır.

Çalışmada, F. Sema Barutçu Özönder'in *‘Alî Şîr Nevâyî Muḥākemetü'l-Luğateyn İki Dilin Muhakemesi* adlı eseri ile İ. Refet İşıtman'ın *Muhakemet-ül luğateyn* adlı eseri esas alındı ve bu iki eser karşılaştırılıp, derlenerek ML'nin söz varlığı ortaya çıkarıldı. Özellikle İ. R. İşıtman'ın eserinin sonunda yer alan sözlük bölümündeki sözcükler ile F. Sema Barutçu Özönder'in eserinde yer verdiği 100 fiil, akrabalık adları, hayvan adları, yer adları, binit takımları, giysiler, yemek ve içecek adları ve bunların anlamları ele alınıp incelendi. Muḥākemetü'l Luğateyn'deki söz varlığının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki izleri için de *Derleme Sözlüğü* kullanıldı.

1.1. Çağatay Türkçesi ve Çağatay Adı

Çağatay Türkçesi, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur ve 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan Türk yazı dilidir. Karahanlı (11- 13. yüzyıllar) ve Harezmi (14. yüzyıl) yazı dillerinin devamı olarak Timurluların (1405- 1506) idaresi altında gelişen Çağatay Türkçesi, özellikle Nevâyî'nin eserlerinde klasik biçimini almıştır. Yüzyıllar boyunca diğer devletler üzerinde çok büyük etkisi ve itibarı olan Çağatay Türkçesi, sadece Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa Rusyasının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de yazı dili olarak kullanılmıştır. Rusların Buhara, Hive ve Hokand işgallerinden sonra Türkistan'da “Sart” adı altında kullanılan bu Türk yazı dili, aslında Çağatay Türkçesinin mahallî Özbek dilinin etkisi altında çok az değişmiş şekliydi. Daha sonra ise Özbekistan'da şehirlerin bölge dillerine dayanan Özbek yazı dili, 1921'de Çağatay yazı dilinin yerini almıştır. Günümüz Türk şivelerinden Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesine en yakın olanlardır (Eckman, 2021: 15).

“Çağatay” adı, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'dan gelmektedir. Cengiz Han ölümünden önce (1227) Moğol İmparatorluğu'nu çocukları arasında paylaşmış, Batı ve Doğu Türkistan, Harezmi hariç Maveraünnehir Çağatay Han'a verilmiştir. Çağatay Han, 1242'de ölmüştür. Çağatay adını taşıyan devlet ise Çağatay Han'ın oğlu Kara Hülâgü zamanında kurulmuş ve Duva Han zamanında da yeniden teşkilatlanmıştır. “Çağatay” adı özellikle Duva Han zamanından sonra devletin resmi adı olarak kullanılmaya başlanmış, zamanla siyasi ve etnik bir anlam kazanmıştır. Ayrıca Çağatay hanlarının askerî gücünü teşkil eden Türk veya Türkleşmiş Moğollara da “Çağatay” denilmiştir. Timurlular, Çağatay Devleti'ni ele geçirdikten sonra da Timur ordusu “Çağatay çeriği” olarak adlandırılmıştır. 16. yüzyılda Timur İmparatorluğunun yıkılışından sonra göçebe Çağataylar, Özbek göçebelere ile karıştı ve bunlar arasında “Çağatay” adını taşıyan kabileler vardı. Bu kabilelerle “Çağatay” adı yaşamaya devam etmiştir ve sonunda bu ad, millet adı olarak da Timur İmparatorluğu'ndaki bütün Türk halkı için kullanılmıştır (Eckmann, 2011: 134).

Çağatay Türkçesi, Çağatay dili, Çağatayca terimleri çok tartışılmış ve Armin Vambery'nin 1867'de Leipzig'de basılan “Cagataische Sprachstudien” eseri Çağatay teriminin

başta Macaristan ve Almanya olmak üzere Batı literatürüne yerleşmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur. Vambery, Çağatay terimini sadece 12- 19. yüzyılların Orta Asya İslami Türk edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri ve özellikle Özbek şivesi için de kullanmıştır (Ercilasun, 2013: 400)

Çağatay Türkçesi kendi içinde değişik şekillerde tasnif edilmekle birlikte genellikle J. Eckmann'ın yapmış olduğu tasnif kabul görmüştür. Bu tasnif ve kısaca özellikleri şu şekildedir:

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını düzenlemesine kadar): Bu devir, Eski Türkçeye ait bazı özelliklerin korunduğu bir geçiş devridir. Başlıca temsilcileri: Sekkâkî, Lutfî, Atâ'î, Hocendî, Seyyid Ahmed Mîrzâ, Haydar, Harezmi, Yûsuf, Emîrî, Yakînî, Ahmedî ve Gedâ veyâ Gedâ'î.

2. Klasik Devir (1465-1600): Bu devir, Nevâyî ile başlar. Başlıca temsilcileri: Hâmidî, Şeybânî, Ubeydî, Muhammed Sâlih, Meclisî, Bâbü, Bayram Han vb.

3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921): Bir taraftan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının etkisi vardır. Başlıca temsilcileri: Ebü'l- Gâzî Bahâdır Han, Baba Rahîm Meşreb, Şaykalî, Şüfi Yâr, Turdî, Hüveydâ, Muhammed Rıza Agâhî, Ömer Han, Nâdire, Mahzûne, Üveysî, Külhânî, Mahmûr, Furkat, Ubeydullâh Zevkî, Osman Hoca Zârî, Nemenganlı Şevkî vb. (Eckman, 2021: 27)

1.2. Ali Şir Nevâyî

Çağatay Türkçesinin en büyük şair ve yazarı olan Ali Şir Nevâyî, sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. 9 Şubat 1441'de Herat'ta doğmuştur. Temürlü sarayının hizmetinde bulunan bir ailedendir ve babası Gıyaseddin Kîçkine Bahadır, Uygur asıllıdır. Nevâyî, Temürlü şehzadesi Hüseyin Baykara ile birlikte tahsil görmüş, Hüseyin Baykara 1469'da Horasan tahtına oturunca onun hizmetine girmiştir. Daha sonra Herat'ta Baykara'nın mühürdarı, nedimi, divan beyi olmuştur. Hüseyin Baykara'nın yakın dostu olan ve devamlı onunla birlikte bulunan Nevâyî, bir ara Baykara'nın naipliğini de yapmıştır. Ancak 1478 yılında Herat'tan uzaklaştırılmış, 1478- 1488 arasında Esterâbâd'da valilik görevinde bulunmuştur. Bir yıl sonra bu görevinden affını istemiş ve Herat'a geri dönmüştür. 1490'dan itibaren de Nevâyî yalnızca hükümdarın nedimi olmuştur (Ercilasun, 2013: 407). 31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara'yı Esterâbâd dönüşünde karşılarken el öptüğü sırada yere yıkılmış ve Herat'a getirildikten üç gün sonra da 3 Ocak 1501 tarihinde Herat'ta vefat etmiştir. Kudsiyye Camii yanında kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Kut, 1989: 450).

Manzum ve mensur birçok eseri olan Ali Şir Nevâyî, Türkçe eserlerinde Nevâyî, Farsça şiirlerinde Fânî olmak üzere iki mahlas kullanmıştır. İran'ın büyük mutasavvıflarından Abdurahman-ı Câmî'nin, Nevâyî üzerinde büyük tesiri vardır. Câmî'ye olan hayranlığı ve fikirlerine duyduğu saygı, onun Câmî'nin mensup olduğu Nakşibendiyye tarikatına girmesine sebep olmuştur. Bunların dışında Attar, Hüsrev-i Dihlevî ve Nizâmî ona tesir eden belli başlı şairler arasındadır. Şiire Farsça ile başlayan Ali Şir daha on beş yaşlarında iken kendini şair olarak tanıtmayı başarmıştır. Sonraları Türkçe de yazmaya başlamış ve bu yüzden “zü'l-lisâneyn” diye tanınmıştır (Kut, 1989: 450).

Hayatı, Herat başta olmak üzere Teft, Horasan, Sebzvar, Meşhed, Semerkand, Esterabad şehirlerinde geçtiği için bu şehirlerde Şerefüddin Ali Yezdî, Şeyh Kemâl-i Tevbetî, Hâce Fazlullah Ebu Leys Semerkandî, Sultan Ebu'l-Kasım Babur, Abdurahman Câmî gibi devrinin meşhur âlim ve şairleriyle tanışmış, bazılarının derslerine katılmıştır. Nevâyî'nin âlim olarak yetişmesinde Ebu Leys Semerkandî'nin, şair ve devlet adamı olarak yetişmesinde de Abdurahman Camî'nin büyük tesiri olmuştur (Kaya, 2007: 47). Nevâyî, ilk şiirlerini Farsça kaleme almasına rağmen “Fars dil ve edebiyatının o devir Türkleri üzerindeki müthiş manevî nüfuzunu görmekle beraber, yapmak istediği işin büyüklüğünden ve zorluğundan korkmamış, her mevzuya, her nev'e ve her şekle ait zengin ve kıymetli örnekler vermek suretiyle,

Çağataycanın Farsça ile muvaffakiyetle rekabet edeceğini anlatmıştır.” Ve yine Nevâyî “devamlı ve müthiş bir edebî faaliyet sayesinde, Çağataycanın sade bir klasik şiir dili değil, nazım ve nesrin her nev’ini, her şeklini ifade kudretine malik ve Farsça ile her hususta rekabete muktedir bir kültür dili olduğunu parlak misaller ile” göstermiştir (Köprülü, 1945: 301).

Fuat Köprülü’nün, Nevâyî’nin dili ve üslubu hakkındaki düşünceleri ise şöyledir:

Cok ince hislere, zengin ve renkli hayallere, sanatlı ve hatta zaman zaman fazla yapmacıklık olmakla beraber, selâsetli ve âhenkli bir üslûba mâlik olan Nevâî, mevzularına, nevi ve şekillerine göre, manzum ve mensur eserlerinde türlü üslûp ayrılıkları göstermiş, bazen ağır ve süslü, bazan açık ve sade, fakat daima canlı ve âhenkli bir ifade kudretine malik olmuştur (Köprülü, 1945: 302).

Nevâyî’nin ünü ve etkisi ölümünden sonra daha da artmıştır. Bu konuda Ahmet Caferoğlu’nun görüşleri şu şekildedir:

Bütün hayatını şuurulu bir surette Türk diline ve Türk kültürüne hasreden Ali Şir, yürüttüğü davanın semerelerini görmediyse, ölümünden sonra binlerce kilometrelerden, İran’dan, Türkiye’den, Azerbaycan’dan, Suriye’den, Hindistan’dan, Herat’tan akın eden yüzlerce şakirdi, onun kurduğu edebiyat mektebini ve edebî Çağatay şivesini, Türklüğün her bir köşesine kadar götürdüler. Osmanlı edebiyatının Ahmed-i Dâî, Karamanlı Nizamî, Bahtî, Amrî, Dukâkinzade Ahmet, Za’fî, Fuzulî, Kâtibî mahlâslı Seydi Ali Reis, Nedim-i Kadîm, Fasih Ahmet Dede, Nedîm, Şeyh Galib, Muvakkıtzade M. Pertev, Benlizade M. İzzet Beg, Refîi Amidî gibi şairleri Çağatayca şiirler yazmaya başladılar. Bu şiirler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevai’nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki tesirinin başlıca örnekleridir. (Caferoğlu, 1984: 219-220).

Nevâyî, Bilge Kağan ve Kaşgarlı Mahmut’tan sonra tanıdığımız en şuurulu Türk milliyetçisidir. Milliyetçiliği zamanla gelişmiş, Türkçecilikte en iddialı olan eseri Muhâkemetü'l Luğateyn’ini de ömrünün son yıllarında yazmıştır. Şiir, mesnevî, tasavvuf, tarih, tezkire, dil vb. çeşitli tür ve alanlarda eserler veren Nevâyî, eserlerinin sayısı ve değeri bakımından İslami Türk edebiyatı döneminin en verimli sanatçısıdır denilebilir (Gülensoy, 2000: 142).

Nevâyî’nin manzum ve mensur olmak üzere toplamda 29 eseri vardır. Fânî mahlasıyla yazdığı Farsça divanı dışındaki diğer 28 eseri şunlardır:

I. Divanlar (Hazâinü'l-Ma’ânî)

1. Garâibü’s- Sıgar
2. Nevâdirü’ş-Şebâb
3. Bedâiyü'l-Vasat
4. Fevâidü'l-Kiber

II. Hamse

1. Hayretü'l-Ebrâr
2. Ferhad ü Şîrîn
3. Leylî vü Mecnûn
4. Seb’a-i Seyyâre
5. Sedd-i İskenderî

III. Tezkireler

1. Mecâlisü’n-Nefâis
2. Nesâimü'l-Mahabbe

IV. Dil ve edebiyat eserleri

1. Risâle-i Muammâ
2. Mîzânü'l-Evzân
3. Muhâkemetü'l-Lugateyn

V. Dinî-ahlâkî eserler

1. Münâcât
2. Çihil Hadis
3. Nazmu'l-Cevâhir
4. Lisânu't-Tayr
5. Sirâcü'l- Müslimîn
6. Mahbûbü'l-Kulûb

VI. Tarihî eserler

1. Târih-i Enbiyâ vü Hukemâ
2. Târih-i Mülûk-i Acem
3. Zübdetü't-Tevârih

VII. Biyografik eserler

1. Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşîr
2. Hamsetü'l-Mütehayyirîn
3. Hâlât-ı Pehlevan Muhammed

VIII. Belgeler

1. Vakfiyye
2. Münşeât (Ercilasun, 2013: 408).

1.3. Muhakemetü'l Luğateyn (İki Dilin Karşılaştırılması)

Ali Şir Nevâyî'nin 1499'da kaleme aldığı, Çağatay sahasının Türkçeye hizmet eden en önemli eserlerinden biridir. Nevâyî, o devirde Farsça'nın Türkçe'ye olan baskısı, Türk yazarlarının Farsçayı tercih etmeleri karşısında dayanamayarak bu eseri yazmıştır. Eser, tıpkı Dîwânu Lugâtî't-Türk gibi Türklük ve Türkçe şuurla yazılmıştır (Gülensoy, 2000: 272). Nevâyî'nin Türkçe ile Farsçayı karşılaştırdığı ve Türkçenin Farsçadan üstün olduğu sonucuna vardığı bu eser, Türk dili ve özellikle Türklük bilimi tarihi bakımından özel bir yere ve öneme sahiptir (Buran, 2015: 42).

1.3.1. Eserin İçeriği ve Önemi

Türk dili ve Türklük bilimi tarihi bakımından oldukça önemli olan eser “İki dilin muhakemesi” esasına dayanır.

DLT'nin aksine Arapça-Türkçe çevresinde değil, Türkçenin karşısında Farsça göz önünde tutularak yazılmıştır. Yine DLT'nin yazılış gayesi olan Türkçenin Arapçayla “at başı gittiğini” ispatlamak için değil, çok daha iddialı olarak dillik delillerle Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü gözler önüne sermek için kaleme alınmıştır: “Barçasıdın 'Arab tili fasâhat âyini bile mümtâz ve balâgat tezyini bile mu'cize-trâzdur kim hiç tekellüm ehlining munda da 'vâsı yoktur. Ve sözi sıdk ve işi teslim okdur kim Melik-i 'Allâm celle ve 'alâning Kelâm-ı mu'ciz-nizâmı ol til bile nâzil ve Resûl 'aleyhi's-salavâti ve 's-selâmnung ahâdis-i sa'âdet-encamı ol lafz bile vârid bolupdur.” (Özönder, 1996: 4).

F. Sema Barutçu Özönder, yukarıdaki ifadeleri Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarmıştır:

“Arap dili bütün dillerden fesahat âyini ile seçkin, belâgat süslemesi ile mucizevidir. Hiç kimsenin bunda iddiası yoktur. Sözü doğruluk ve işi tevekküldür. Çünkü her şeyi bilen ulu ve yüce Tanrı'nın düzgünlüğü insanı şaşırta Kelâm'ı o dil ile nâzil, Hz. Peygamber'in (ass.) mutluluk getiren hadisleri o söz ile vârid olmuştur.” diyerek Kur'an dili olması sebebiyle bütün diller arasında Arapçanın üstünlüğünü tartışmasız kabul eden Nevâyî, bu dilin ardından üç dili: Türk, Fars ve Hind dillerini önemli görür ve diğer dillere bu üç dilin kaynaklık ettiğini söyler. Hind dilini geriliğinden, Arap dilini üstünlüğünden dolayı aradan çıkardıktan sonra geriye kalan dillerin, Türkçe ve Farsçanın birbirlerine üstünlüğü tartışmasını yapar (Özönder, 1996: 4).

Yazar, eserinde Türkçenin sahip olduğu bazı özelliklerle Farsçayı geride bıraktığını savunur ve Türkçenin Farsçaya olan üstünlüğünü birtakım delillerle sunar. Verdiği bu delillerde önceliği fiillere tanır:

En küçük anlam farkı için kelimeler yaratıldığını söyleyerek Türkçedeki yakın anlamlı kelimelerin zenginliğine değinen Nevâyî, Farsçanın bundan yoksun olduğunu belirtir. Fars dilinde, sıraladığı 100 fiilin inceliklerini ve orijinalliklerini karşılayacak kelime bulunmadığını ifade ederken, bu kelimelerin kavram olarak Farslarda olmadığını kasteder. Ardından da bunlardan birini Farslara anlatmak için Arapça kelimelerin yardımıyla uzun uzun cümlelere ihtiyaç duyulduğunu söyler. (Özönder, 1996: 15).

Nevâyî'nin Türkçede olup da Farsçada karşılığının bulunmadığını söylediği 100 fiil alfabetik sırayla şunlardır: “aldamak, argadamak, avunmak, aylanmak, biçimək, bohsamak, busmak, buşurğanmak, bürmek, cıcaymak, cırgamak, çaykalmak, çıdamak, çıkanmak, çımdılamak, çiçergemek, çiğreymek, çörgenmek, çubrumak/çubrutmak, divdeşimek, doptulmak, dumsaymak, ingranmak, ışkarmak, igermek, igirmek, iglenmek, igrenmek, indemek,

irikmek, işenmek, kadamak, kaşamak, karalamak, kazganmak, kengsiirmek, kenergemek, kıçığlamak, kılınmak/kılınmak, kımırdamak, kımsanmak, kımsanmak, kınamak, kıngaymak, kınganmak/kıngaymak, kıstamak, kızganmak, kinergemek, kerkinmek, kizermek, kozğalmak, ködürmek, ködürmek, körpekleşmek, körüksemek, kuruşamak, kuvarmak, kündeletmek, küngrenmek, küngürdemek, küymenmek, mungaymak, munglanmak, nikemek, ohranmak, osanmak, öngdeymek, örtenmek, savrulmak, sığınmak, sığırmak, sılanmak, sıpamak, sıpırmak, sızğurmak, singremek, singürmek, sirmemek, sirpmek, sohranmak, sögedemek, söndürmek, sukladmak/suklanmak, sürkenmek, şağaldamak, tamşımak, taçkamak/yançkamak, taçkalmak, tarıkmak, tanlamak, tirgemek, tivremek, töşelmek, tö/üzme, türmek, umunmak/umsunmak, üşermek, yadamak, yalınmak, yaskamak, yik/girmek” (Özönder, 1996: 107).

Rıdvan Öztürk *Ali Şir Nevâî'nin Dili Hakkında* adlı çalışmasında bu 100 fiilin Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen Türkçesindeki varlığını araştırmış ve şu sonuca varmıştır:

Bu fiillerin tamamının varlığını sürdürdüğü Türkçe yok. Bu yüz fiilden 40'ı Uygur Türkçesinde, 46'sı Özbek Türkçesinde, 50'si Kırgız Türkçesinde, 49'u Kazak Türkçesinde, 44'ü Türkmen Türkçesinde hâlâ yaşamaktadır. Bu fiillerden 30 tanesine beş ayrı Türkçe sözlüklerinde de rastlanmamıştır. Bunlar: *argadamak, bikirmek, buhsamak, buşurganmak, cmdılamak, çiçergemek, çoprutmak, divdeşimek, doptolmak, kılınmak, kınganmak, kinergemek, kirginmek, körpekleşmek, körüksemek, kündeletmek, nigemek, sığırmak, singremek, sohranmak, soklatmak, sögedemek, taçkamak, taçkalmak, tivremek, tumunmak, usanmak, üngdeymek, üşermek* fiilleridir (Öztürk, 1995: 375).

Makbule Erdoğan ise *Muhakemetü'l-Lugateyn'de Bulunan Fiillerin Türkiye Türkçesindeki İzleri* adlı çalışmasında bu 100 fiilden yalnızca “çıda-, kada-, kazgan-, kıçığla-, ködür-, söndür-, suklad-, töz-, tüz- ve yada-” fiillerini ele almış, söz konusu fiillerin ortak Türkçe dönemlerinden bugüne gelinceye kadar varlığını ne ölçüde koruduğunu araştırmıştır.

Fatma Şimşek *Muhakemetü'l-Lugateyn'de Geçen 100 Fiil Üzerine* adlı çalışmasını “arğada-, avun-, aylan- (eylen-), çaykal-, iglen-, igren-, irik-, işen-, kımsan-, kına-, kısta-, kozğal-, savrul-” fiilleriyle sınırlandırmış, bu fiillerin günümüze kadar ulaşmış ulaşmadığını, ulaştıysa fonetik açıdan bir değişim geçirip geçirmediğini tespit etmeye çalışmıştır.

Sunay Deniz de *Muhakemetü'l-Lugateyn'deki Fiillerin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Görüntüleri* adlı çalışmasında bu 100 fiilin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki varlığını ve bu fiillerin Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde bulunup bulunmadıkları incelemiştir.

Nevâî'nin Türkçenin yüksek bir yazı dili olmasını sağlayan ve sahip olduğu özellikleriyle Farsçayı geride bırakan deliller olarak gösterdiği örneklerinden bir diğeri de yakın/eş anlamlı sözcüklerdir. Nevâî, eserinde “cüz'-i mefhûmât” için birçok sözcük yaratıldığını söyleyerek Türkçenin yakın anlamlı sözcükler bakımından zenginliğine işaret eder ve bunu verdiği örneklerle destekler. Bu sözcüklerden bazıları şunlardır:

ağlamak: sıktamak, singremek, ingremek, inçirmek, ingrenmek, ökürmek, yığlamsınmak, hay hay yığlamak, bohşamak.

yakmak: küydürmek, örtemek, yakmak, ütme.

yanmak: çürgenmek, örtenmek.

dağılmak, savrulmak: kozğalmak, savrulmak.

dönmek: ivrülme, igirmek, aylanmak.

okşamak: sılanmak, sıpamak.

takip etmek: çubrumak, nekemek, igirmek.

süslemek, süslenmek: tüzme, yasamak, töşelmek, bizenmek, yasanmak.

bakmak: karalamak, tilmürmek.

hareket etmek: çaykalmak, kımsanmak, kımırdamak.

mırıldanmak: küngrenmek, sohranmak.

kuru olmak, rengi atmak: kuvarmak, kuruşamak.

çiğnemek: çıkanmak, doptulmak.

yenmek: kazganmak, utmak.

içki içmek: sıpkarmak, tamşımak, içmek.

üzüntülü olmak: mungğaymak, munglanmak, buşurğanmak.

Yine şiir dilinde oldukça önemli rolü olan eş anlamlı sözcüklere dikkati çeken Nevâyî, aralarındaki farkın çok az olduğunu belirterek “yığlamsınmak” kavramını anlatmak için “derd ile yaşurun âheste âheste yığlamak” anlamında “ingremek ve singremek” fiillerinin kullanıldığını söyler ve ardından da söylediğini güçlendirmek için bir beyitle örnek verir. Çeşitli ağlama şekillerini ifade için Türkçede kullanılan “sıktamak, ökürmek, inçirmek, hay hay yığlamak” fiillerini sayar, bunların Fars dilinde olmadığını belirtir. “kımsanmak, kızganmak, boşamak, tilmürmek” gibi fiiller, Farsların kullanmaktan mahrum kaldıkları fiiller arasındadır (Özönder, 1996: 16).

Nevâyî, Türkçenin morfolojik bakımdan zenginliğine de değinmiş, Arapçada bulunan fakat Farsçada bulunmayan fiil tabanına {-ş-} ekinin getirilmesiyle kurulan işteş fiillerin yanında hem Arapça hem Farsçanın yoksun olduğu ettirgen fiile de dikkati çekmiştir. {+çî} eki ile yapılan meslek adları, {-GU dik} ve {-GAÇ/-KAÇ} zarf-fiil ekleriyle eylemin gerçekleştiriliş biçimlerini anlatmada sağlanan zenginlik, “kör-” tasvir fiiliyle eylemin aspektini göstermedeki kolaylık, tabanın birinci unsurunun tekrarlanmasıyla kurulan pekiştirmeli sıfatlar, {-(A)vUI} ekleriyle sağlanan fail adları, {-l} gibi fiilden isim yapma ekiyle kurulan şekillerin hepsi Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü ispat eden delillerdir (Özönder, 1996: 17).

Nevâyî, bu denli zengin bir dil kurarken ana dilini terk edip Farsça yazan ve bunu marifet sayan gençlere de çıkışır. Önceleri kendisinin de bu akıma katıldığını fakat sonradan uyanarak doğru yolu bulduğunu anlatmaktadır. O dönemde edebî dilin Farsça olduğu, aydın çevrelerde Farsça konuşanların bulunduğu düşünülürse bu gibi düşüncelerin ileri sürülmesindeki önem ve değer kendiliğinden meydana çıkmaktadır (Levend, 1968: 4). Nevâyî, eserinde ayrıca birlikte yaşamının bir sonucu olan iki dilliliğe de değinir. “*Turki-gûy*” dediği şairlerin nezdinde iki dil bilen ve şiir söylemede Farsçayı tercih eden şairlerin nasıl bir yanılığa düştüklerini de dile getirir (Bulut, 2017: 37).

Nevâyî, ML ve ortaya koyduğu diğer eserler ile Türkçenin yazı dili olarak gelişmiş ve işlenmişliğini, dilin bu yönlerdeki özelliklerini gözler önüne sermiş; Çağatay Türkçesinin klasikleşmesini sağlamıştır. Nitekim sonraki dönemlerde de bu yazı dili bazıları tarafından “Nevâyî dili” olarak anılmıştır.

1.3.2. Eserin Yazma Nüshaları⁴

Eserin bilinen dört yazma nüshası vardır ve bu nüshaların iki tanesi Türkiye’dedir.

Topkapı nüshası: Türkiye’deki nüshalardan biri olan bu nüsha, Topkapı Sarayı Müzesi Revan Kütüphanesinde 808 numaralı Nevâyî Külliyyatı içinde, 774b-782b sayfaları arasındadır. Derviş Muhammed Takî tarafından istinsah edilmiştir. Bu külliyyatın iki yerinde H. 901 (M. 1496) ve 902 (M. 1497) tarihleri bulunmaktadır. Hamse ile Garâyibü’s-Sıgar sonunda bulunan bu tarihler, şayet bu eserlerin istinsah edildiği tarihleri gösteriyor ise o zaman müstensihin, H. 905’te yazıldığını bildiğimiz Muḥâkemetü’l-Luğateyn’i bu külliyyata Nevâyî’nin yukarıda belirtilen tarihlerden sonra kaleme aldığı diğer eserleri gibi eserler yazıldıkça eklediği ve büyük bir kısmının Nevâyânin sağlığında istinsah edildiği rahatlıkla söylenebilir. Eserin bu özelliği onu diğer ML nüshalarından ayırır. İmla özellikleriyle nüsha farkları bu nüshaya en yakın nüshanın Paris nüshası olduğunu ortaya koymaktadır.

Fatih nüshası: Eserin Türkiye’de bulunan ikinci yazma nüshasıdır. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü 4056 numarada kayıtlı olan Nevâyî Külliyyatı’nın sonunda yer almaktadır (774b-784a). Nesih kırmasıyla yazılan bu nüshanın istinsah tarihi ve müstensihî belli değildir. Ancak nüshanın imla özellikleri dikkate alındığında diğerlerinden,

⁴ Eserin yazma nüshalarıyla ilgili bilgiler “F. Sema Barutçu ÖZÖNDER, ‘*Ali Şîr Nevâyî Muḥâkemetü’l-Luğateyn İki Dilin Muhakemesi*, TDK Yay., Ankara 1996” adlı eserden alınıp, özetlenerek verilmiştir.

Topkapı ve Paris nüshalarından, daha sonraki bir tarihte yazıldığı neticesine varılabilir. Paris nüshası Topkapı nüshası ile paralellik arz ederken bu nüsha Budapeşte nüshası ile paralellik göstermektedir.

Paris nüshası: Bu nüsha, Paris Bibliothèque Nationale, Supplément turc, 316- 317 numarada kayıtlıdır ve Nevâyî Külliyyatı'nın 278a- 286a sayfaları arasında yer almaktadır. H. 933 (M. 1526- 1527) tarihinde Alî Hicrânî tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir. Nüsha farkları ile imla özellikleri bakımından değerlendirildiğinde Topkapı nüshası ile birleşmektedir.

Budapeşte nüshası: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjtemény Török bölümünde Tör.Qu 75 numarasıyla kayıtlıdır. Nüshanın yazım yılı belli değildir. Yazmanın İstanbul'dan Á. Vámbéry'ye İstanbul'da uzun yıllar kitapçılık yapmış olan Szilágyi Dániel tarafından ulaştırıldığı tahmin edilmektedir. Eserin bu nüshasını Vámbéry neşretmiştir. Toplam 44 varak olan ve her sayfasında 11 satır bulunan talik yazılı nüsha bu güne kadar bilinmeyen bir ML nüshasıdır. Nüshanın istinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. Ancak nüsha farkları ve imla özellikleri dikkate alındığında Fatih nüshası ile birleşmektedir.

1.3.3. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Eserlerle ilgili ilk çalışmalar Batı'da yapılmakla beraber, 19. yüzyılda Türkiye'de aydınların ilgisini çeken *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Bursa'da *Nilüfer* dergisinin 37-40. sayılarında Osmanlı Türkçesiyle tefrika edilmiş (1889), 1897'de de *İkdam Külliyyatı* içinde İstanbul'da kitap hâlinde yayımlanmıştır. Bu yayının başında *Belin* tarafından Ali Şir Nevâyî'nin hayatı hakkında yazılan “*Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir-Névâii*” adlı makalenin *Necip Asım* tarafından yapılan tercümesini *Veled Çelebi*'nin Osmanlı Türkçesine yaptığı tercüme ile Çağatay Türkçesiyle olan metin takip etmektedir (Bulut, 2017: 38). 1941'de de *İ. Refet İştman*'ın *Ali Şir Nevâi Muhakemetü'l-lûgateyn* adlı çalışması yayımlanmıştır. *Agâh Sırrı Levend* de “*Ali Şir Nevâi*” başlığı altında hazırlamış olduğu dört ciltlik dizi çalışmanın son cildinde, 187-217. sayfalar arasını ML'in metnine ayırmıştır: A. Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai IV. Cilt, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, TDK, Ankara 1968. *Turhan Genceî*, eserin Farsçaya tercümeli neşrini ortaya koyarken (Tahran 1323), R. *Devereux* de İngilizceye tercümesini neşretmiştir (Leiden 1966). SSCB döneminde Türk cumhuriyetlerinde de ML üzerinde çalışmalar yapılmıştır: Türkmenistan'da, Abdul Hakim Kulmuhammedov, *Muhakamatul-lugatayn*, Aşkabat 1925 (Türkmen Türkçesine tercümesi). Özbekistan'da Aybek ve P. Şemsiyev, *Mecalisün nefais, Muhakametul lugateyn*, Cilt III, Taşkent 1948 (sayfa 171-219). Osmanov, E. A., “*Muhakamatul-lugatayn*” Alişera Nevai, Taşkent 1948. Alişir Nevai, *Vozlyublenniy serdets, Sujdenie o dvux yazıkax*, X, Taşkent 1970 (107-139. sayfalar arasında A. *Malexovoy*'un Rusçaya tercümesi). Doğu Türkistan'da ise 1998 yılında *Hâmit Tömür* ve *Abdurup Polat* eserin Uygur Türkçesine tercümesi ve sözlüğü ile beraber metin neşrini yapmışlardır (Özönder, 1996: 3).

Türkiye'de 1996 yılına gelindiğinde *Sema Barutçu Özönder*, eseri metin ve edisyon kritikli bölümleriyle beraber yayımlamıştır ve diğer eserleriyle beraber bu eserin de yer aldığı *Nevâyî Külliyyatı* “Mükemmel Eserler Toplamı” adıyla 1987- 2000 yılları arasında Taşkent'te 16 cilt hâlinde neşredilmiştir.

Eserle ilgili ülkemizde yapılan makale çalışmaları ise şunlardır: 1995 yılında Rıdvan Öztürk, *Ali Şir Nevâi'nin Dili Hakkında* adlı makalesinde eserdeki 100 fiilin Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen Türkçesindeki varlığını araştırmıştır: Öztürk, Rıdvan (1995). “Ali Şir Nevâi'nin Dili Hakkında”, *TDAY-Belâten*, TDK Yay. 2002 yılında Abdullah Kök, *Bilge* dergisinde *Ali Şir Nevâyî, Muhakemetü'l-Lugateyn*; 2009 yılında da Azmi Bilgin, *Dil ve Edebiyat* dergisinde *Muhâkemetü'l-Lugateyn ve Türkçe* adlı çalışmasını yayımlamıştır. 2010 yılında Oktay Berber tarafından eserdeki Türk ordu teşkilatına ait terimler incelenmiştir: Berber, Oktay (2010). “Muhâkemetü'l-Lûgateyn'deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi”, *Turkish Studies E-Dergi*, Cilt 5, 3. Daha sonra, 2019 yılında Ayşe

Sema Uyanık tarafından yazılan *Muhakemetü'l-Lugateyn'de Hayvan Adları*; 2020 yılında Fatma Şimşek'in, *Muhakemetü'l-Lugateyn'de Geçen 100 Fiil Üzerine* ve yine aynı yılda Makbule Erdoğan'ın *Muhakemetü'l-Lugateyn'de Bulunan Fiillerin Türkiye Türkçesindeki İzleri*, Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun *Türkçenin Tarihinde Muhakemetü'l-Lugateyn'in Yeri ve Önemi*, İlim ve Marifet Nurları adlı makaleleri yayımlanmıştır. 2024 yılında ise Sunay Deniz tarafından *Muhakemetü'l-Lugateyn'deki Fiillerin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Görüntüleri* adlı çalışma yayımlanmıştır.

Eserle ilgili iki tane yüksek lisans tezi mevcuttur: Bunlardan birincisi, Nermin Değer tarafından 2014 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan *Ali Şir Nevâyî'nin Mahbubu'l-Kulûb ve Muhakemetü'l-Lugateyn Adlı Eserlerinde Fülîmsiler*; ikincisi ise Sinem Aşık tarafından 2019 yılında Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan *Ali Şir Nevai'nin "Muhakemetü'l-Lugateyn Adlı Eserinin Söz Dizimi Bakımından İncelenmesi* adlı çalışmadır.

2. İnceleme

Eserde yer alan sözcükler, bu bölümde isimler ve fiiller alt başlığında ayrı ele alınıp bu sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağzlarındaki varlığı, günümüzdeki anlamları, hangi ağızlarda kullanıldıkları tespit edildi.

2.1. İsimler

ağa

ML: ağa “büyük erkek kardeş, ağabey”

DS: ağa “ağabey, büyük erkek kardeş”

*Emirdağ, Eber, Çiftlik, Burhaniye *Dinar, İshaklı *Bolvadin -Afyon Karahisar

*Karahallı köyleri, Hardallı *Eşme -Uşak

İleydağı, İnasara *Uluborlu, Sarıdris, Bağlılı *Eğridir, *Gelendost, İlyas *Keçiborlu, *Yeşilova köyleri, *Bucak, -Burdur köyleri

*Acıpayam, Karahisar, Yukarıboğaz *Tavas, Çöplü *Çivril, *Çal ve köyleri -Denizli

Dalıca *Nazilli -Aydın

Özbek *Urla, Ulaş *Seferihisar -İzmir

Hacıaliler *Alaşehir, *Akhisar ve köyleri -Manisa

Pelitköy *Burhaniye, -Balıkesir

Küçükkuşu *Ayvacık -Çanakkale

Cumalıkızık -Bursa

Yakakayı, -Eskişehir

*Düzce, *Gerede -Bolu

Giremez *Araç, *Taşköprü köyleri, Kuzyaka -Kastamonu

Çitli *Mecitözü, -Çorum

*Boyabat -Sinop

B. Kızıoğlu *Lâdik -Samsun

*Merzifon ve köyleri, Zara -Amasya

*Zile, Necip Turhal, Kunduzağlı, Heris *Artova -Tokat

*Arapkir -Malatya

*Kilis, -Gaziantep

*Afşin -Maraş

*Antakya ve köyleri -Hatay

*Boğazlıyan -Yozgat köyleri

Yassıören -Ankara

*Bünyan, *Sarız -Kayseri

*Mucur köyleri -Nevşehir

-Niğde

*Mut köyleri, *Silifke ve köyleri, *Gülнар köyleri, *Anamur köyleri -İçel

Yakabağ *Fethiye –Muğla
İzmir
Kuzköy *Akkuş Ordu
*Güdül ve köyleri Ankara
Konya

ağıt

ML: ağıt “ağlama, mersiye, ölü için yazılan şey”

DS: ağıt “ölen bir kimsenin iyi hallerini ve ölmesinden duyulan acıları sayıp dökmek üzere söylenen ezgi, ezgi ile mersiye söyleyerek ağlama”

İncesu *Dinar, *Bolvadin -Afyon Karahisar

Yassıviran *Senirkent, *Gelendost, Eski Geceli *Yalvaç, Senir, Tahtacı aşireti -Isparta

Akçaköy, Elden -Burdur

*Eşme'nin Kaçar, Kozan, Kızılkeçili aşiretleri -Manisa

Narlıdere -İzmir

Bereketli *Tavas, Eziler *Buldan -Denizli

Keremköy *Burhaniye, -Balıkesir

*Safranbolu -Zonguldak

-Kastamonu

-Amasya köyleri

-Çorum

*Zile -Tokat

Mahmudiye *Sivrihisar, Bozan, Yakakayı -Eskişehir

Kıbrisköyü, -Ankara

*Pınarbaşı Avşarları -Kayseri

Bektaşlı *Boğazlıyan, -Yozgat ve köyleri

*Gürün, *Koyulhisar, *Zara, - -Sivas

-Kırşehir

Sanlar *Avanos -Nevşehir

*Bor -Niğde

*Karaman -Konya

*Kiği -Erzincan

-Erzurum

Aşudu *Darende, Ören *Akçadağ -Malatya

Karadere *Gündoğmuş -Antalya

*Silifke, *Mut köyleri, Çukur -İçel

Gâvurdağı, *Kadirli -Adana

Çoğulhan, *Aşın -Maraş

*Kilis, -Gaziantep

-Maraş

*Hatay ilçe ve köyleri

Trakya il ve ilçeleri

ağak

ML: ağak “su yolu, suyun aktığı yer”

DS: akak “Mecra, yatak, kuru sel yarıntıları, dere yatağı; çağlayan, ırmak veya derede suyun hızlı aktığı yer”

Senir *Keçiborlu -Isparta

Evreşe *Gelibolu -Çanakkale

İcilli, Düzköy *Keşap -Giresun

-Edirne

Çavuşköy *Babaeski -Kırklareli

*Çal -Denizli

Bolatlı *Perşembe -Ordu

alın

ML: alın “karşı, ön”

DS: alın “karşı, ön”

Bozan -Eskişehir

Ayvalı *Taşköprü -Kastamonu

-Niğde

Dereçine *Sultandağı Afyon

Kars

almabaş

ML: almabaş “bir ördek türü”

DS: almabaş “kırmızı başlı yaban ördeği; serçeden küçük kırmızı başlı bir kuş”

İlyas *Keçiborlu -Isparta

*Çarşamba -Samsun

İncekum *Silifke -İçel

*Antakya -Hatay

artuk

ML: artuk “artık, fazla”

DS: artuk “artık, geriye kalan”

Hacıahmet, Cumayeri, Karahacı, Karaköy *Düzce -Bolu

-Sinop

*Merzifon köyleri -Amasya

Beşikdüzü, *Vakfikebir -Trabzon

Düzköy *Keşap -Giresun

Selimiye -Rize

Harput -Elâzığ

avlağ

ML: avlağ “av yeri”

DS: avlak “av yeri”

Bornova -İzmir

-Manisa

-Balıkesir ve çevresi

-Amasya ve köyleri

*Artova ve köyleri, -Tokat

Ulubey -Ordu

-Elâzığ

Çoğulhan *Afşin, *Göksun ve köyleri -Maraş

-Hatay

*Bor -Niğde

*Ermenek -Konya

bağış

ML: bağış “bağ, çadır ipi; boğum; su nöbeti”

DS: bağış “bahçeleri sulama sırası; boğum”

Konya

barça

ML: barça “hep, bütün”

DS: barça “büyük, asık”

Haçevera *Maçka -Trabzon

basruğ

ML: basruğ “çadırın etrafına çekilen keçe; bir şeyi bastırmak için kullanılan sırk, sürgü, tırkaz”

DS: basruk “çadır iplerinin bağlandığı kazıklar”

Malatya

bezek**ML:** bezek “süs, donanma”**DS:** bezek “süs, süs eşyası, takı”

Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri

bilgü**ML:** bilgü “bilgi”**DS:** bilgü “bilgi”

Nefsiköseli *Görece -Giresun

buğu**ML:** buğu “erkek sığın”**DS:** buğu “erkek geyik”

-Denizli

buyrultu**ML:** buyrultu “ferman, emirname”**DS:** buyrultu “belge”

*Şavşat -Artvin

Karain *Ürgüp -Nevşehir

cibe**ML:** cibe “zırh”**DS:** cebe “silah ve başka savaş araçları”

*Bor -Niğde

çakın**ML:** çakın “şimşek”**DS:** çakın “şimşek”

Fili *Biga -Çanakkale

*Niksar -Tokat

çığ**ML:** çığ “çadır bölgesi, çit”**DS:** çığ “çadırlarda kamıştan yapılmış bölme; çit”

-Urfa

*Mut -İçel

Kerkük

Bademli *Dinar -Afyon

Devri *Bucak, salda *Yeşilova -Burdur

*Sivrihisar -Eskişehir

Tabaklar *Eflani -Zonguldak

-Amasya

-Niğde

Gökdere *Osmaniye -Adana

çılbur**ML:** çılbur “hayvan yularının sapı”**DS:** çılbur “yular ipi”

-Burdur

*Bozdoğan -Aydın

*Bergama, *Foça, -İzmir

Ulaşlı *Alaşehir -Manisa

-Balıkesir

Sazlı *Ezine, Mecidiye *Lapseki -Çanakkale

Mudam *Mustafa Kemal Paşa -Bursa

*Bozüyük -Bilecik

Bozan -Eskişehir

Tepe *Seben, *Düzce -Bolu

*Akyazı -Sakarya

Baklalı *Çatalca -İstanbul
 Akçaşehir -Konya
 *Milas -Muğla
 Büyükdoğanca, Kavaklı -Edirne
 *Lüleburgaz, Çavuşköy *Babaeski -Kırklareli
 *Çorlu, *Hayrabolu -Tekirdağ

çökür

ML: çökür “çakır diken”
DS: çögür “bir çeşit diken”
 *Kula Manisa
 Malatya
 Elâzığ ve yöresi

döş

ML: döş “yamaç, bayır”
DS: döş “yamaç, bayır”
 Öteyüz -Zonguldak

geyim

ML: geyim “giyilecek şey, elbise”
DS: geyim “elbise, giyim”
 *Torbalı -İzmir
 Uşak

geygi

ML: geygi “giyilecek şey, elbise”
DS: geygi “elbise, giyilecek şey; giyim, giyinme”
 -Burdur
 Utav *Yusufeli -Artvin
 Palha *Divriği -Sivas
 Erzurum

gunan

ML: gunan “üç yaşındaki tay”
DS: gunan “at ve eşek yavrusu”
 Banaz -Uşak
 Misedolu *Mudanya -Bursa

ıldırım

ML: ıldırım “yıldırım”
DS: ıldırım “yıldırım”
 Güney *Yeşilova -Burdur
 *İğdır -Kars
 Erzurum

ısıg

ML: ısıg “sıcak, ısı”
DS: ısık “sıcak; ısınmış”
 *İskilip -Çorum
 Ulukışla *Bor Niğde

ikki

ML: ikki “iki”
DS: ikki “iki”
 Çüngüş, Çermik Diyarbakır
 Erzurum

Urfa

inge

ML: inge “yenge”

DS: inge “yenge”

Yeniköy -Balıkesir

Fili *Biga -Çanakkale

*Çarşamba -Samsun

*Ünye -Ordu

*Lüleburgaz -Kırklareli

Rumeli göçmenleri, *Saray -Tekirdağ

Selanik, Yunanistan

Edirne

ini

ML: ini “küçük erkek kardeş”

DS: ini “kayınbirader”

Hacılar, Uluğbey *Senirkent, *Şarkikaraağaç -Isparta

*Bucak -Burdur

Dedeköyü *Çal -Denizli

*Bergama -İzmir

-Samsun

-Yozgat

*Bor -Niğde

-Konya ilçe ve köyleri

Misis -Adana

Teniste, *Anamur, *Mut -İçel

*Alanya, Bağyaka *Finike -Antalya

*Ula, Ahiköy, Yerkesik, *Milas, *Fethiye ve köyleri -Muğla

iyer

ML: iyer “eyer”

DS: iyer “eyer, semer”

Erzurum

Kırşehir

ķaban

ML: ķaban “erkek domuz”

DS: kaban “azılı erkek domuz”

-İstanbul

-Amasya

Çilehane *Reşadiye -Tokat

ķadağ

ML: ķadağ “iri çivi”

DS: kadak “demir çivi”

Ayvalı *Tavşanh -Kütahya

Alemdar, Kıbrısçık -Bolu

Atlasköyü *Sivrihisar -Eskişehir

-İstanbul

*Küre -Kastamonu

-Çankırı

Oyara *Haymana, Çanıllı, Akkuzulu, Şabanözü, *Polatlı, Kıbrıs -Ankara

Köşker, *Mucur -Kırşehir

-Kayseri

*Hacıbektaş -Nevşehir
 Bahçeli *Bor, *Aksaray -Niğde
 Alakilise *Gemerek -Sivas
 Külekçi *Çayıralan -Yozgat
 *Ayaş, *Keskin, Emirler *Balâ -Ankara
 *Bünyan -Kayseri
 Şeydin *Avanos -Kırşehir

ğara kuş

ML: ğara kuş “kartal”
DS: karakuş “kartal”
 *Eğridir ve köyleri, *Sütçüler -Isparta
 -Kastamonu
 -Gaziantep
 -Kırşehir
 *Bor -Niğde
 -Antalya

ğaravul

ML: ğaravul “karakol, gözcü asker kolu”
DS: karavul “gece bekçisi, gözcü, nöbetçi, öncü”
 *Lüleburgaz -Kırklareli
 -Çankırı
 *Tirebolu -Giresun

ğarı

ML: ğarı “ihtiyar, yaşlı”
DS: karı “yaşlı, eski”
 Malatya

ğatlama

ML: ğatlama “ bir nevi yağlı ekmek”
DS: katlama “mayasız hamurdan yapılan peynirli ya da peynirsiz pide”
 -Manisa
 *Kandıra -Kocaeli
 *Düzce -Bolu
 -Sinop
 *Lüleburgaz -Kırklareli
 *Saray -Tekirdağ

ğışlak

ML: ğışlak “kışın barınılan yer”
DS: kışlak “kışı geçirecek yer”
 *Kula Manisa

ğiyik

ML: ğiyik “geyik”
DS: kiyik “geyik”
 Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı -Konya

ğoy

ML: ğoy “koyun”
DS: koy “koyun”
 Çilehane *Reşadiye -Tokat
 Karaçay, Başhöyük –Konya

kök**ML:** kök “gök”**DS:** kök “gök”

Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı -Konya

köl**ML:** köl “göl”**DS:** köl “göl”

Uşak

Uşak İli Ağızları, Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük

kömeç**ML:** kömeç “bir çeşit yemek”**DS:** kömeç “iki saç arasında ya da küldü pişirilen mayasız ekmek”

Tekkeönü *Mihalıççık -Eskişehir

Aliköy, Karamusa, Yakademirciler*Çaycuma, *Kozlu, -Zonguldak

Veliköy *Vakfıkebir -Trabzon

köp**ML:** köp “çok”**DS:** köp “çok”

Çilehane *Reşadiye -Tokat

köreken**ML:** köreken “damat, güvey”**DS:** köreken “güveyi”

*Burhaniye -Balıkesir

-Nevşehir

*Bor -Niğde ve köyleri

İncirgediği -Adana

közü**ML:** közü “ayna”**DS:** gözü “ayna”

Malatya

kulun**ML:** kulun “yeni doğmuş tay”**DS:** kulun “ yeni doğmuş at yavrusu, tay”

*Gediz Kütahya

Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri

Kemaller, Bulgaristan

kurut**ML:** kurut “yoğurt kurusu; yağsız bir peynir türü”**DS:** kurut “kurutulmuş süzme yoğurt; yağsız ve kuru lor peyniri”

*Düzce -Bolu

*Taşköprü -Kastamonu

*Alucra -Giresun

-Samsun

-Amasya

*Maçka -Trabzon

-Rize

*Yusufeli -Artvin

-Erzurum

-Erzincan

-Elâzığ
Gündüzbey -Malatya
-Urfa
-Sivas
*Bünyan -Kayseri
Artvin Yusufeli Uşhum köyü
Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı
Zikri Turan

kuymağ

ML: kuymağ “bir tür ekmek, çörek”

DS: kuymak “yumurta, un ve peynirle yapılan bir çeşit omlet; ufalanmış yufka ekmekten yağda pişirilerek yapılan bir çeşit yemek; un, şeker yağ ya da kaymakla yapılan bir tatlı, helva”

Çilehane *Reşadiye -Tokat
-Trabzon
Peterek *Yusufeli, Çayağzı *Şavşat -Artvin
-Erzurum
*Bünyan -Kayseri
Bahçeli *Bor -Niğde
Azaplı *Kadirli -Adana
Sarılar *Avanos -Nevşehir
-Bursa
Ulus -Amasya
-Erzincan
*Nizip -Gaziantep
*Afşin-Maraş

kün

ML: kün “gün”

DS: kün “gün”

Kütahya ve yöresi

külek

ML: külek “deniz dalgası; fırtına”

DS: külek “yel”

Ankara

nöker

ML: nöker “hizmetçi, uşak”

DS: nöker “erkek hizmetçi, hizmetkâr, uşak”

*İğdır Kars
Arpaçay - Kars
Erzurum

ohşaş

ML: ohşaş “benzeş”

DS: ohşaş “benzeyiş”

*Bergama * -İzmir

öğünç

ML: öğünç “övünme”

DS: öğünç “övünme”

-Samsun
*Ünye -Ordu

öy**ML:** öy “ev”**DS:** ev “ev”

Siverek -Urfa

Taşdeğirmen *Çıldır Kars

Kütahya ve yöresi

Erzurum

özge**ML:** özge “başka”**DS:** özge “başka”

*İğdır Kars

Arpaçay - Kars

sağın**ML:** sağın “sütlü koyun”**DS:** sağın “süt veren, sağılan hayvan”

Tokat -Eskişehir

Baklan ve köyleri Denizli

*Soma ve çevresi Manisa

Uluşiran *Şiran Gümüşhane

Çayağzı *Şavşat Artvin

*İğdır Kars ve köyleri

Erzurum

sarı**ML:** sarı “taraf, yan”**DS:** sarı “taraf”

Kars

say**ML:** say “kışın suyu akıp yazın akmayan dere”**DS:** say “su kaynağı, pınar”

*İspir -Erzurum

soğmağ**ML:** soğmağ “dağlar içindeki dar yol, patika, çığır”**DS:** sokmak “dağ sırtlarında, bir yanı kapalı oyuntu, girinti”

*Akseki ve köyleri -Antalya

sona**ML:** sona “erkek ördek”**DS:** sona “suna, bir cins dişi ördek”

Zarşat -Kars

*Erciş -Van

Erzurum

sur**ML:** sur “baht, talih”**DS:** sur “alinyazısı, uğur”

Haydarlı *Dinar, *Emirdağ -Afyon

Uluğbey *Senirkent -Isparta

Vakıf *Tavas -Denizli

*Emet -Kütahya

-Yozgat

Çanlı *Ayaş, *Keskin, Hasanoğlan -Ankara

*Bor -Niğde
 *Ermenek -Konya
 Güzel *Güdümlü Ankara
 Kars ve köyleri
 Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri

tamğacı

ML: tamğacı “mühürdar, damgacı”
DS: tamgacı “yazman, kâtip”
 Kars

taydaş

ML: taydaş “akran”
DS: taydaş “eş, denk, yaşı”
 -Balıkesir
 -Samsun
 *Bayburt -Gümüşhane
 *Birecik -Urfa
 *Nizip, -Gaziantep
 -Maraş
 Hacıilyas *Koyulhisar, -Sivas
 -Ankara
 Genezin *Avanos -Nevşehir
 Tomarza *Develi, *Pınarbaşı -Kayseri
 Bahçeli, *Bor -Niğde
 -Konya
 -Adana
 Buluklu *Mersin, Masara *Mut, -İçel
 Erzurum
 Uluşiran *Şiran Gümüşhane
 *Bor Niğde
 Tekeler *Silifke İçel
 Kerkük

tirlik

ML: tirlik “başlık; terlik”
DS: terlik “takke, başlık; terlik”
 -Isparta
 Çöplü *Çivril -Denizli
 *Bozdoğan -Aydın
 *Ödemiş -İzmir
 *Salihli ve köyleri -Manisa
 -Kütahya
 *Söğüt -Bilecik
 Alpanos *Seyitgazi, Tokat -Eskişehir
 -İstanbul
 -Sinop
 Erkinis *Yusufeli -Artvin
 Yavadı *Mesudiye, *Perşembe -Ordu
 -Rize
 İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kars
 -Erzurum
 -Erzincan
 Harput -Elâzığ

*Kilis, -Gaziantep
 *Afşin ve köyleri, Önsen-Maraş
 *Antakya -Hatay
 Maksutlu *Şarkışla, Hacıilyas *Koyulhisar -Sivas
 Gülabi -Yozgat
 -Ankara
 *Pınarbaşı ve köyleri, Türkmen *Bünyan -Kayseri
 -Nevşehir
 *Ermenek -Konya
 *Osmaniye -Adana
 *Tarsus -İçel
 Darıveren *Acıpayam Denizli
 Bayburt *Selim Kars
 Kesirik Elâzığ
 Kum *Silifke, *Mersin İçel

tor

ML: tor “bir çeşit ağ, örme tuzak”
DS: tor “ince örgülü balık ağı, tuzak”
 Eskiakviran *Emirdağ -Afyon
 *Üsküdar -İstanbul
 *Merzifon -Amasya
 -Rize
 Erkinis *Yusufeli -Artvin
 -Erzurum
 *Erciş -Van
 *Ahlat -Bitlis
 -Diyarbakır
 Keban Baskil Ağın Elâzığ
 *Arapkir, -Malatya
 -Gaziantep
 Hacıilyas *Koyulhisar -Sivas
 İncirlik *Ceyhan -Adana
 Kerkük ve çevresi
 *İğdır Kars
 Malatya
 Kars

tör

ML: tör “başköşe”
DS: tör “evde ya da odada saygıdeğer kişilerin oturduğu başköşe”
 -Eskişehir
 Dalarer *Arpaçay -Kars

tutmaç

ML: tutmaç “hamur aşısı”
DS: tutmaç “kesilmiş hamur ile yapılan çorba”
 *Karaağaç -Isparta
 Yukarı Seyit *Çal -Denizli
 *Bozdoğan -Aydın
 *İnegöl ve köyleri -Bursa
 -Kütahya
 Atlas *Sivrihisar -Eskişehir
 *Merzifon ve köyleri -Amasya

*Kiğı -Bn.
 -Erzincan
 -Van
 -Bitlis
 Üstükran *Varto -Mş.
 -Elâzığ ve yöresi
 *Elbistan-Maraş
 Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı -Hatay
 *Koyulhisar, *Gürün -Sivas
 Ağaeli -Ankara
 -Konya
 Çiftepınar *Mersin -İçel
 -Muğla

tün

ML: tün “gece”
DS: tün “gece”
 -Aydın
 -Balıkesir
 *Karaman -Konya

umaç

ML: umaç “ bir yemek çeşidi”
DS: umaç “bir yemek çeşidi”
 -Isparta
 İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kars
 *Ağın -Elâzığ
 Malatya
 *Şarkışla -Sivas

yağlıg

ML: yağlıg “mendil, çevre”
DS: yağlık “mendil çevre”
 Afyon
 *Yalvaç, Tahtacı Isparta
 Darıveren *Acıpayam Denizli
 Bursa
 Saraycık *Altıntaş, *Gediz Kütahya
 Malatya
 Sivas
 Kayseri
 Teniste *Anamur İçel

yalvaç

ML: yalvaç “peygamber”
DS: yalvaç “peygamber”
 *Kula -Uşak
 *Akhisar -Manisa
 Çandarlı *Bergama -İzmir
 -Urfa
 *Kilis -Gaziantep
 *Elbistan -Maraş
 -Kayseri
 *Mersin -İçel

yana**ML:** yana “yine, gene”**DS:** yana “yine, gene”

Erzurum

yasavul**ML:** yasavul “yasakçı, askeri sıraya koyan”**DS:** yasavul “jandarma, karakol nöbetçisi; öncü, akıncı”

-Çanakkale

-Amasya

-Sivas

*Erciş -Van

yeke**ML:** yeke “iri, şişman at”**DS:** yeke “iri, büyük, kocaman”

-İstanbul

-Amasya

Bayburt *Selim, *İğdır -Kars ve çevresi

Azerbaycan

Arpaçay - Kars

Erzurum

yıraq**ML:** yıraq “uzak”**DS:** yıraq “uzak”

Adana, Osmaniye

yilek**ML:** yilek “yelek”**DS:** yilek “yelek”

*Bor -Niğde

yoqarı**ML:** yoqarı “yukarı”**DS:** yokarı “yukarı”

*Antakya -Hatay

Hasanoğlan -Ankara

Kütahya ve yöresi

Ordu

Uşak

Adana, Osmaniye

yorgaçı**ML:** yorgaçı “at yarışçısı”**DS:** yorğa “atlarda, rahvana yakın bir yürüyüş biçimi”

*Merzifon -Amasya

Yavuz *Şavşat -Artvin

-Kars

*Antakya -Hatay

2.2. Fiiller**alda-****ML:** alda- “aldatmak”**DS:** alda- “aldatmak, kandırmak”

*Düzce - Bolu

-Çorum
 *Zile -Tokat
 -Trabzon
 Harşit bucağı köyleri *Torul, Süle - Gümüşhane
 -Rize köyleri
 Gürcü *Kızılcahamam -Ankara

arıt-

ML: arıt- “temizlemek”
DS: arıt- “temizlemek”
 Çiftlik *Dinar -Afyon Karahisar
 *Eşme köyleri -Uşak
 İlyas, Senir *Keçiborlu, Yassıviran *Senirkent, Yakaköy *Gelendost, *Şarki Karaağaç -Isparta
 Karaatlı *Yeşilova, -Burdur
 Oğuz, Yukarıkaraçay *Acıpayam, *Çivril köyleri, Ekse, *Çal, *Sarayköy köyleri, Tekkeköy, -
 Denizli
 *Bozdoğan ve köyleri, Toygar *Nazilli, -Aydın
 Tepeköy *Torbalı, Bornova, *Çeşme, -İzmir
 *Akhisar, -Manisa
 *Edremit, Minnetler *İvrindi, -Balıkesir ve çevresi
 B. Çeşme *Biga, *Gelibolu, -Çanakkale
 Kayı, Yemce, *Emet, *Simav -Kütahya
 Tokat, Bozan, Yakakayı, -Eskişehir
 Aslanköy *İzmit -Kocaeli
 *Gerede, *Düzce, İğneciler, *Mudurnu, -Bolu
 Balıfakı, -Sinop
 *Alaçam -Samsun
 Küçükisa, *Zile, Çilehane *Reşadiye -Tokat
 -Ordu köyleri
 Kınık, *Şebin Karahisar -Giresun
 Gökçeköy *Vakfikebir
 *Kelkit çevresi -Gümüşhane ve köyleri
 -Elâzığ
 Aşudu *Darende -Malatya
 -Urfa
 *Kilis -Gaziantep
 -Maraş
 Hisarcık *Yayladağı, *Antakya -Hatay
 Hacılyas *Koyulhisar, *Yıldızeli, Karatoruk *Gürün, Ağrakos *Suşehri, -Sivas
 *Sorgun, Bektaşlı *Boğazlıyan, K. Boymul, -Yozgat
 Bayram, *Ayaş, Üçem, Yeniköy *Balâ,*Haymana -Ankara
 -Kayseri
 -Niğde,
 *Kadirli, Kadıköyü -Adana
 *Silifke -İçel
 Karadere *Gündoğmuş -Antalya
 Orhaniye *Marmaris, *Milas, Kırcağız, Yerkesik -Muğla
 *Lüleburgaz köyleri -Kırklareli
 Kıbrıs

avun-

ML: avun- “avunmak, teselli bulmak, gönül aldatmak”
DS: avın- “avunmak”
 Ekse *Çal, Yukarıkaraçay *Acıpayam -Denizli

Tepeköy *Torbalı -İzmir
 Eğrigöz, Yenice *Emet, -Kütahya
 Bozan, Tokat -Eskişehir
 *Alaçam -Samsun
 *Afşin, *Elbistan -Maraş
 Çepni *Gemerek -Sivas
 Bektaşlı *Boğazlıyan -Yozgat
 Beydili *Nallıhan -Ankara
 *Bor, -Niğde
 *Ermenek -Konya
 *Silifke -İçel
 Çomaklı *Korkuteli, *Elmalı, Çukurbağ *Kaş -Antalya
 Yakabağ *Fethiye -Muğla
 Kayapa *Lalapaşa -Edirne

aylan-

ML: aylan- “dönmek, dolaşmak, gezmek; devretmek; benzemek”
DS: aylan- (I) “gezmek”
 -Afyon Karahisar köyleri
 Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya
 (II) dönüp dolaşıp aynı yere gelmek, fırlanmak, devir yapmak
 *Bergama -İzmir
 Ayrancı, -Konya

ayt-

ML: ayt- “söylemek”
DS: ayt- “söylemek, anlatmak, teganni etmek”
 *Nazilli -Aydın
 Bergaz *Ezine -Çanakkale
 *İlgın, Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya
 Orhaniye *Marmaris -Muğla

bar-

ML: bar- “varmak”
DS: bar- “varmak”
 Karaçay, Başhöyük aşiretleri *Kadınhanı -Konya

bezen-

ML: bezen- “süslenmek”
DS: bezen- “bezenmek, süslenmek”
 Diyarbakır

bıç-

ML: bıçmak “biçmek”
DS: bıçmek “biçmek”
 Doğu Trakya

biti-

ML: biti- “yazmak”
DS: biti (I) “defter”
 -Afyon
 Taçin *Bünyan -Kayseri
 (II) mektup
 Cebel *Eğridir -Isparta
 Yenipazar -Aydın
 -İzmir

Türkistan, -Zonguldak
 *Beşiktaş -İstanbul
 -Çorum
 -Ankara
 (III) kitap
 *Lapseki -Çanakkale
 *Niksar -Tokat
 (IV) yazman
 *Osmancık -Çorum

bol-

ML: bol- “olmak”
DS: bol- “olmak”
 Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya

bus-

ML: bus- “pusmak, pusu kurmak, gizlenmek”
DS: pus- (I) “pusu kurmak”
 Kars
 (II) saklanmak, sinmek
 *Yalvaç Isparta
 Malatya ve çevresi
 Çıkrık *Mecitözü Çorum
 Sarıveliler *Ermenek Konya
 *Fethiye Muğla

bür-

ML: bür- “bürmek, bükmek, kıvırmak”
DS: bur- (I) “bükme”
 *Kula Manisa
 Gaziantep
 Yozgat
 (II) burmak; bükme
 Erzurum
 (III) kıvırmak
 Gaziantep
 Yozgat

cırğa-

ML: cırğa- “eğlenmek, zevk sürmek”
DS: cırğa- “ezilmek”
 Kınık *Bergama -İzmir

çap-

ML: çap- “koşmak, koşturmak, akın etmek, yağmalamak”
DS: çap- (I) “koşmak, ivmek”
 *Dinar -Afyon
 -Isparta
 Aziziye -Denizli
 Alanlı -Aydın
 -Manisa
 -Kütahya
 -Bolu
 -İstanbul
 *Taşköprü -Kastamonu

-Çankırı
 -Sinop
 -Samsun
 Kızılköy, *Zile, *Erbaa köyleri -Tokat
 Parak *Alucra, *Tirebolu, *Şebinkarahisar -Giresun
 -Trabzon
 *İğdır -Kars
 -Erzurum
 *Erciş -Van
 *Ahlâ -Bitlis
 -Diyarbakır
 -Muş
 Harput, *Palu -Elâzığ
 -Malatya
 -Urfa
 Ağrakos *Suşehri, *Divriği -Sivas
 Gürcü *Kızılcahamam -Ankara
 -Kayseri
 Başhöyük *Kadınhanı -Konya
 -Adana
 (II) yağmalamak
 Kars

çıda-

ML: çıda- “tahammül etmek, katlanmak, dayanmak”

DS: çıda- “sabretmek”

Sücüllü *Yalvaç -Isparta

-İstanbul

Sultaniye -Konya

çimdila-

ML: çimdila- “çimdiklemek”

DS: çimdikle- “çimdiklemek”

*Düzce -Bolu

çigrey-

ML: çigrey- “uykusu kaçmak, tiksiniip ürpermek”

DS: çigri- (I) “biraz korkmak”

Köseler *Eşme -Uşak

ırgada-

ML: ırgadama- “hareket ettirmek, sallamak, ırgalamak”

DS: ırgala- “sarsmak, sallamak”

Dede *Çal, İshaklı *Çivril, -Denizli

Sultanhisar *Nazilli -Aydın

*Bornova -İzmir

*Akhisar -Manisa

Demirkapı *Susurluk -Balıkesir

Tevfikiye *Biga -Çanakkale

-Bursa

Keskin -Eskişehir

*Düzce -Bolu

-Kastamonu

*Kurşunlu -Çankırı

*İskilip, -Çorum

-Amasya ve köyleri

*Artova, Almus *Zile -Tokat
 Kuzköy *Akkuş, *Ünye -Ordu
 Nefsiköseli *Görel -Giresun
 -Trabzon
 Uluşiran *Şiran -Gümüşhane
 -Erzurum
 *Varto -Muş
 Kesirik -Elâzığ
 Aşudu *Darende -Malatya
 -Gaziantep
 -Maraş
 *Antakya -Hatay
 -Yozgat
 *Ayaş -Ankara
 Aşar aşireti, Pazarören *Pınarbaşı -Kayseri
 -Konya
 Kalkan *Kaş -Antalya
 Pınarlıbelen *Bodrum -Muğla
 Muratlı *Çorlu -Tekirdağ
 Malatya
 Edirne

ırla-

ML: ırla- “güzel sesle türkü, şarkı gibi şeyler okumak”

DS: ırla- “şarkı, türkü söylemek”

*Bornova -İzmir
 *Lapseki -Çanakkale
 Karacalar *Çerkeş -Çorum
 *Ladik -Samsun
 *Maçka ve köyleri -Trabzon
 -Gaziantep
 -Maraş
 *Antakya -Hatay
 *Keskin -Ankara
 *Ürgüp -Nevşehir
 *Tarsus -İçel

igir-

ML: igir- “döndürmek, eğirmek”

DS: igir- “bükme”

*Çivril -Denizli
 Karabüzey *Araç -Kastamonu

ilen-

ML: ilen- “beddua etmek, kargılamak”

DS: ilen- “beddua etmek”

İshaklı *Bolvadin, *Dinar -Afyon
 İlyas, *Keçiözümlü, *Eğridir, *Uluborlu, İğdecik, Yassıören *Senirkent, *Atabey, Gönen -Isparta
 Kozağaç, Yusufça *Göhlisar, Salda, Kavak, Çuvallı *Yeşilova, Kuşbaba *Bucak, Karamanlı
 *Tefenni -Burdur
 -Denizli ilçe ve köyleri
 Eymir *Bozdoğan -Aydın
 *Urla, *Ödemiş ve köyleri, Tepeköy *Torbalı -İzmir
 Körez *Kula -Manisa

Göbel *Bandırma, *Burbaniye -Balıkesir
 *Bayramiç, Tavaklı *Ezine, Fili, Çanpazar *Biga -Çanakkale
 -Bursa
 Domaniç *Emet -Kütahya
 *Gölpazarı -Bilecik
 *Sivrihisar ve köyleri, Tokat -Eskişehir
 *Kandıra -Kocaeli
 *Düzce, İğneciler *Mudurnu -Bolu
 Balkur *Devrek, *Bartın -Zonguldak
 Peşman *Daday, Süzey *Araç, -Kastamonu
 -Çankırı ve köyleri
 -Çorum
 -Sinop
 *Merzifon -Amasya
 *Zile -Tokat
 *Akkuş -Ordu
 Parak *Alucra, *Şebinkarahisar, *Tirebolu -Giresun
 -Trabzon
 İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kars
 Ağrakos *Suşehri, Çamova, Palha *Divriği -Sivas
 *Kızılcahamam, Hisarlıkaya *Polatlı, Çanıllı *Ayaş, *Beypazarı, Kayaş -Ankara
 -Kırşehir
 *Ulukışla -Niğde
 Kızıllar *Karaman, Tekkeönü *Ereğli, Gürnes *Akşehir, Yendiğin *Ilgın, Akçalar *Seydişehir -
 Konya
 Boynuyoğun -Adana
 Aslanköy, Civanyaylağı *Mersin, *Tarsus -İçel
 Bağyaka *Finike, *Elmalı, *Korkuteli, Erenyaka, Güzelsu *Akseki, *Kaş -Antalya
 Ceylan *Fethiye, *Milas, *Marmaris, Yenice -Muğla
 -Edirne
 *Lüleburgaz -Kırklareli
 *Vize, Şahin *Malkara -Tekirdağ

irik-**ML:** irik- “acele etmek”**DS:** er- “acele etmek”

Çepni *Gemerek –Sivas

işen-**ML:** işen- “inanmak, güvenmek”**DS:** ışan- “güvenmek”

Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya

kada-**ML:** kada- “çivilemek, çakmak, batırmak”**DS:** kada- “iki şeyi birbirine çivi ile iliştmek”

*Niksar -Tokat

-Erzincan

*Ahlat -Bitlis

-Ankara

karala-**ML:** karala- “kötülemek”**DS:** karala- “kötülemek, kara sürmek”

*Yalvaç -Isparta

Beylerli -Denizli
 Eymir *Bozdoğan -Aydın
 -Manisa
 Yeniköy -Balıkesir
 Tokat -Eskişehir
 *Akyazı -Sakarya
 *Artova -Tokat
 Kuzköy *Ünye -Ordu
 Çayağzı, Yavuz *Şavşat, Akarsu *Ardanuç, Erkinis *Yusufeli -Artvin
 *Ağın -Elâzığ
 -Maraş
 *Nizip -Gaziantep
 *Koyulhisar, *Gürün -Sivas
 Sarılar *Avanos -Nevşehir
 *Bor -Niğde
 *Ermenek -Konya
 Yapıntı *Mut -İçel
 Yerkesik -Muğla

karı-

ML: karı- “kocamak, ihtiyarlamak”
DS: karı- “kocamak, yaşlanmak”
 *Lapseki, -Çanakkale
 *Merzifon -Amasya
 *Doğubeyazıt -Ağrı
 *Nizip -Gaziantep
 Palha *Divriği -Sivas
 *Kadirli -Adana
 *Silifke -İçel

kıcığla-

ML: kıcığla- “gıdıklamak”
DS: kıcıkla- “gıdıklamak”
 *Biga -Çanakkale
 Trabzon (kıcıkla-)

kımırda-

ML: kımırda- “sallanmak, kımıldamak”
DS: gımıl-da- “hareket etmek, kımıldamak”
 *Gürün -Sivas

kımşan-

ML: kımşan- “sallanmak, yavaşça kımıldamak”
DS: kımşan- “kımıldamak, kıpırdamak”
 Çöplü *Çivril -Denizli
 Çulhan *Yenipazar -Aydın

kıngray-

ML: kıngray- “azarlamak, darılmak, mırıldanarak sızlanmak”
DS: kıngırdan- “yavaş sesle şarkı söylemek, mırıldanmak”
 -Gaziantep

kısırğan-

ML: kısırğan- “bir şeyi yapmak veya vermek istememek”
DS: kısırğan- “esirgemek, bir şeyi vermekten çekinmek”
 *Düzce -Bolu
 -Gaziantep

*Bor -Niğde
 *Fethiye -Muğla
 *Lüleburgaz -Kırklareli

kısta-

ML: kısta- “zorlamak, sıkıştırmak”
DS: kıstalla- “daraltmak, bunaltmak”
 Tokat

kızgan-

ML: kızgan- “kışkanmak”
DS: gısgan- “kışkanmak”
 -Samsun

kerkin-

ML: kerkin- “titremek, sarsılmak, sallanmak; istimna etmek”
DS: kerkin- “sapık amaçla birisinin arkasına değmek, sürtünmek”
 Yassıören *Senirkent, *Yalvaç -Isparta
 *Üsküdar -İstanbul
 Peşman *Daday -Kastamonu
 *Merzifon -Amasya
 Yavuz *Şavşat -Artvin
 -Yozgat
 *Pınarbaşı -Kayseri
 Bahçeli *Bor -Niğde
 *Ermenek -Konya
 Faydalı *Kozan -Adana
 Aslanköy *Mersin, *Mut köyleri -İçel
 Çorum
 *Bünyan Kayseri

koçuş-

ML: koçuş- “kucaklaşmak”
DS: koçuş- “kucaklamak, kucaklaşmak, sarılmak”
 *Lapseki -Çanakkale

kop-

ML: kop- “kalkmak”
DS: kop- “kalkmak, ayrılmak, çıkmak, gitmek”
 -Trabzon
 Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı - Konya

k/gömür-

ML: kömür- “kemirmek”
DS: gemir- “kemirmek”
 -Çorum
 *Antakya ve köyleri -Hatay
 Kerkük

kutul-

ML: kutul- “kurtulmak”
DS: kutul- “kurtarmak, bitmek”
 Arpaçay - Kars

küngürde-

ML: küngürde- “homurdamak, mırıldanmak”
DS: küngürde- “uyuklamak, uyuklarken düşecek gibi olmak”

Kirazlı -Çanakkale

*Karaisalı -Adana

munğla-

ML: munğla- “kederlenmek, kaygılanmak”

DS: bungun- “bunalmak, sıkılmak”

-Burdur

oltur-

ML: oltur- “oturmak”

DS: oltur- “oturmak”

Çilehane *Reşadiye -Tokat

Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı -Konya

oğran-

ML: oğran- “atlar su ve yayım için kişnemek”

DS: okran- “yem isteyen at, koyun, keçi vb. hayvanlar bağırmak, kişnemek”

Aslanköy *Mersin - İçel

Gökbelen *Silifke İçel

osan-

ML: osan- “usanmak, bıkmak; nefret etmek”

DS: osan- “usanmak, bıkmak”

*Afşin -Maraş

Hasanoğlan -Ankara

-Niğde

Yozgat

*Güdül Ankara

*Silifke İçel

ökür-

ML: ökür- “durmadan çırpınarak ağlamak, hüngür hüngür ağlamak”

DS: ökür- “sığır bağırmak, böğürmek”

Çilehane *Reşadiye -Tokat

örgen-

ML: örgen- “öğrenmek”

DS: örgen- “öğrenmek”

Karakoyunlu -Kars

Uluşiran *Şiran Gümüşhane

Erzincan ve yöresi

Erzurum

Keban Baskil Ağın Elazığ

Uşak

örten-

ML: örten- “yanmak, kavrulmak”

DS: örten “orman, çayır vb. geniş yerleri saran yangın”

Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı -Konya

savrul-

ML: savrul- “savrulmak”

DS: savrık- “oraya buraya uçuşmak”

*Ermenek -Konya

sığın-

ML: sığın- “sığınmak, güvenmek”

DS: sığın- “sığınmak, birine dayanmak”

İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kars

sızğur-**ML:** sızğur- “sızdırmak, süzmek”**DS:** sızır- “bal, yağ vb. eritip süzmek”

*Eğridir -Isparta

Yayla *Tefenni -Burdur

*Bor -Niğde

*Ermenek, *Karaman -Konya

singür-**ML:** singür- “sindirmek, hazmetmek”**DS:** sinir- “sindirmek, hazmetmek”

-İzmir

Ulumasere -Gaziantep

Köşker -Kırşehir

Çetni *Akşehir -Konya

Faydalı, *Kozan, *Bahçe, Yeşilova -Adana

Yuvagediği -İçel

Limasol -Kıbrıs

Çorum

*Bünyan Kayseri

sirp-**ML:** sirp- “serpmek, saçmak”**DS:** serpit- “serpmek, saçmak”

Söğüt -Denizli

-Trabzon

*Antakya -Hatay

sohran-**ML:** sohran- “mırıldanmak, söylenmek, homurdanmak”**DS:** soh/kran “bir işi gönülsüz yaparken homurtu ile karışık söylenmek (Çayağzı), krş. sorhanmak”

Kırşehir

*Çal -Denizli

-İzmir

-Çanakkale

-Bursa

Tokat *Sivrihisar -Eskişehir

*Sungurlu -Çorum

*Merzifon köyleri -Amasya

-Tokat

-Samsun

Kuz *Akkuş -Ordu

*Alucra, Piraziz -Giresun

-Diyarbakır

*Afşin, *Elbistan-Maraş

-Gaziantep

Deliktaş *Kangal, Hacıilyas *Koyulhisar, Maksutlu *Şarkışla -Sivas

Genezin *Avanos, Yazıkınık *Mucur -Kırşehir

Ahırlı, Beyoba, Karahoca *Haymana -Ankara

-Nevşehir

Hisarcık -Kayseri

*Bor -Niğde

-Konya

Gâvurdağı *Osmaniye -Adana
Değirmenci *Uzunköprü -Edirne
*Vize -Kırıkkale

tabış-

ML: tabış- “buluşmak”
DS: tabış- “buluşmak, görüşmek”
Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya

tamşı-

ML: tamşı- “damla damla içmek”
DS: tamşı- “alay etmek, eğlenmek”
Sultanhisar *Nazilli -Aydın

tanla-

ML: tanla- “şaşmak”
DS: tanla- “şaşırmak”
-Ankara
Köşker -Kırşehir
*Ürgüp -Nevşehir
Çorum

tap-

ML: tap- “bulmak”
DS: tap “ bulmak”
*Merzifon -Amasya
Kerkük göçmenleri -Trabzon
Şubara *Çıldır, *İğdır, -Kars
Kazan -Ağrı
-Niğde
Karkın *Çumra, Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya
Kerkük
Arpaçay -Kars
Adana- Osmaniye

tarık-

ML: tarık- “daralmak, sıkıntılı olmak, can sıkılmak”
DS: darık- “bunalmak, sıkılmak”
*Düzce -Bolu
-Gümüşhane
Cinis *Aşkale -Erzurum
*Refahiye çevresi -Erzincan
-Gaziantep
Adana, Osmaniye
-Amasya Azerî köyleri

tirge-

ML: tirge- “art arda sıralamak”
DS: tirke- “arka arkaya sıralamak, dizmek”
-Maraş
*Bor -Niğde
Gökbelen *Silifke, *Mut ve köyleri -İçel
Adana, Osmaniye

töz-

ML: töz- “tahammül etmek, sabretmek”

DS: döz/y- “sabretmek, tahammül etmek, dayanmak”

*İğdır -Kars

Bakü göçmenleri -İstanbul

-Çorum

*Bor -Niğde

-Yozgat çevresi

-Konya

tür-

ML: tür- “dürmek, katlamak”

DS: dür- “dürmek, katlamak”

Aybastı Ordu

-Erzurum

-İstanbul

*Soma ve çevresi, *Kula Manisa

-Yozgat

-Isparta

-Denizli

*Bozdoğan -Aydın

*Bornova, Balçova, *Kuşadası -İzmir

Kemaliye *Alaşehir -Manisa

*İnegöl -Bursa

-Kütahya

-Eskişehir

*Akyazı -Kocaeli

*Silivri köyleri, *Çatalca köyleri -İstanbul

-Çorum

Alaçam *Bafra -Samsun

*Merzifon -Amasya

*Zile -Tokat

-Gaziantep

Küçükyozgat -Ankara

-Kırşehir

Avşar aşireti, Pazarören *Pınarbaşı -Kayseri

-Niğde

-Konya

*Ula, *Milas, -Muğla

Muratlı *Çorlu -Tekirdağ

Magosa -Kıbrıs

umun-/ umsun-

ML: umun-/ umsun- “beklemek, ummak, tamah etmek”

DS: umun-/ umsun- “istemek, dilemek”

*Merzifon köyleri -Amasya

*Bor -Niğde

*İskilip -Çorum

-Ordu

Nefsiköseli *Görele -Giresun

-Kırşehir

Fakıekinciliği *Pınarbaşı -Kayseri

ut-

ML: ut- “kumarda, oyunda yenmek”

DS: ut- “oyunda, kumarda yenmek, kazanmak”

*Sivrihisar -Eskişehir
 *Bulancak -Giresun
 -Erzincan
 *Ağın -Elâzığ
 *Arapkir -Malatya
 -Gaziantep
 *Birecik -Urfa
 *Afşin köyleri-Maraş.
 Tekerahma *Gürün, Vazıldan *Divriği, Ağrakos *Suşehri -Sivas
 -Konya
 -Kesirik Elâzığ
 -Kars

utuz-

ML: utuz- “kumarda, oyunda yenilmek”

DS: utuz- “oyunda, kumarda yitirmek”

-Erzincan
 Sason -Siirt
 *Birecik -Urfa
 Akçakent, *Nizip -Gaziantep
 *Afşin -Maraş
 -Sivas
 -Kayseri
 -Nevşehir
 -Konya
 -Adana

üt-

ML: üt- “kıllı bir şeyin kıllarını ateşle yakarak arıtmak”

DS: üt- “koyun, tavuk vb. hayvanların kıllarını, tüylerini yakmak”

*Eğridir köyleri -Isparta
 Salda *Yeşilova -Burdur
 *Alaşehir -Manisa
 Tokat -Eskişehir
 -Çorum
 -Erzincan
 Harput -Elâzığ
 *Kilis -Gaziantep
 *Afşin ve köyleri-Maraş.
 Vazıldan *Divriği -Sivas
 -Yozgat
 Genezin *Avanos -Nevşehir
 Afşar köyleri *Pınarbaşı -Kayseri
 Bahçeli *Bor, *Ulukışla -Niğde
 *Ermenek, -Konya
 *Mersin köyleri -İçel
 -Adana

yarlığa-

ML: yarlığa- “bağışlamak”

DS: yarlığa- “bağışlamak, korumak”

Oğuz *Acıpayam -Denizli
 -Balıkesir ve çevresi
 Ağızören -Kütahya

Osmançavuşlar *Düzce -Bolu
 *Taşköprü -Kastamonu
 Ildızım -Çankırı
 -Kars
 *Erciş -Van
 *Kilis -Gaziantep
 Salmanfakılı -Yozgat
 Köşker -Kırşehir
 Kirazlıyurt *Saimbeyli -Adana

yaska-

ML: yaska- “yaslamak, dayamak”
DS: yast/la- “yaslamak, dayamak”
 *Düzce -Bolu
 *Çarşamba -Samsun
 *Tirebolu -Giresun
 -Trabzon
 -Rize
 *Bor -Niğde

yıgla-

ML: yıgla- “ağlamak”
DS: yıgla- “ağlamak”
 Tahtacı Türkmenleri *Buca -İzmir
 Kerkük

yoyul-

ML: yoyul- “silinmek, bozulmak”
DS: yoyul- “ayrılmak, dağılmak, bozulmak, araya gitmek”
 Tokat -Eskişehir
 -Konya ve ilçeleri
 -İçel ve köyleri

yügür-/ yügürt-

ML: yügür- “koşmak”
DS: yügür-/ yügürt- “koşmak”
 *Mecitözü köyleri -Çorum
 *Zile -Tokat

3. Sonuç

Yaptığımız inceleme sonucunda Muhâkemetü'l Luğateyn'deki söz varlığının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki izleriyle ilgili tespitlerimiz şunlardır:

ML'de kullanılan ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da varlığını tespit ettiğimiz 77'si isim, 69'u fiil olmak üzere toplamda 146 sözcük mevcuttur. Bu sözcüklerin 14'ü Moğolca, geriye kalan 132'si ise Türkçedir. Çalışmanın temelini eserde geçen Türkçe sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki varlığı oluşturmaktadır ancak Nevâyî, Türkçenin Farsçaya olan üstünlüğünü kanıtlamaya çalışırken hem leksik hem de morfolojik yönden Türk-Moğol ayırımına başvurmamış, ağızlarıyla birlikte sahanın ortak dilinden yararlanmıştır. Bu sebeple çalışmada, bir bütünlük olması bakımından kökeni Moğolca olan sözcüklere de yer verilmiştir. Tespit ettiğimiz Moğolca kökenli sözcükler şunlardır: **ağa, cırgamak, cibe, çıdamak, çilbur, gunan, kaban, kadamak, karavul, köreken, nöker, sona, yasavul, yeke.**

ML'de kullanılan ve Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını tespit ettiğimiz 77 fiilin 42 tanesi, Nevâyî'nin Türkçede olup da Farsçada karşılığının bulunmadığını söylediği 100 fiilden oluşmaktadır. İncelediğimiz bu fiillerin bir kısmının aynı şekilde, bir kısmının da bazı ses

değişiklikleri ile tamamen aynı anlamla Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu fiiller şunlardır: “aldamak, avunmak, aylanmak, bıçımak, busmak, bürmek, çıdamak, çımdılamak, igirmek, irikmek, kadamak, karalamak, kıcıklamak, kımırdamak, kımşanmak, kıstamak, kızganmak, kerkinmek, k/gömürmek, munflanmak, ohranmak, osanmak, örtenmek, savrulmak, sığınmak, sızgürmak, singürmek, sirpmek, sohranmak, tarıkamak, tirgemek, tö/üzmek, türmek, umunmak/umsunmak, yaşkamak”. Bu fiillerden **çığrey-** “uykusu kaçmak, tiksiniş ürpemek” (ML) - **çığri-** “biraz korkmak” (DS), **işen-** “inanmak, güvenmek” (ML) - **işan-** “güvenmek” (DS), **kıngray-** “azarlamak, darılmak, mırıldanarak sızlanmak” (ML) - **kıngırdan-** “yavaş sesle şarkı söylemek, mırıldanmak” (DS), **kısta-** “zorlamak, sıkıştırmak” (ML) - **kıstalla-** “daraltmak, bunaltmak” (DS) fiilleri yakın anlamıyla; **cırğa-** “eğlenmek, zevk sürmek” (ML) - **cırğa-** “ezilmek”, **küngürde-** “homurdamak, mırıldanmak” (ML) - **küngürde-** “uyuklamak, uyuklarken düşecek gibi olmak” (DS), **tamşı-** “damla damla içmek” (ML) - **tamşı-** “alay etmek, eğlenmek” (DS) fiilleri fonetik olarak aynı olmalarına rağmen anlamca tamamen farklıdır.

ML’de kullanılan sözcüklerden 21 tanesi tamamen aynı anlam ve şekliyle Türkiye Türkçesi yazı dilinde yaşamaktadır. Bu sözcükler şunlardır: “ayırta, boza, çakıl, gezi, kaburğa, kalpak, kamçı, kanat, kımız, kıpkızıl, ördek, sağlamak, söndürmek, sürmek, şakımak, tartmak, tüketmek, usanmak, yada taşı, yaylak, yoğaltmak”.

ML’de kullanılan sözcüklerden bir kısmı bazı fonetik farklılıklarla ölçünlü (standart) Türkiye Türkçesinde işlek olarak kullanılmaktadır: **bar-** > **var-**, **bilgü** > **bilgi**, **bus-** > **pus-**, **öy** > **ev**, **ıldırım** > **yıldırım**, **ikki** > **iki**, **kök** > **gök**, **köl** > **göl**, **kün** > **gün**, **yana** > **yine vb.**

Bilindiği gibi Türkiye Türkçesi ağızları, Oğuzca temeline dayanmaktadır. Ancak Anadolu coğrafyasına sadece Oğuzlar gelmemiş, Oğuzlar dışında diğer Türk boyları da çeşitli sebeplerle bu coğrafyaya yerleşmiştir. Çalışmada, Doğu Türkçesi-Kıpçak Türkçesi söz varlığına ait bazı sözcükler görülmektedir. Bunlar, Çağatay Türkçesinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki izleri değil, Oğuzlar dışındaki diğer Türk boylarının kalıntıları olarak değerlendirilmelidir: **asra-** “beslemek, büyütme” (Kırım), **bol-** > **ol-** (Konya), **bosağa** “kapı eşigi, eşik” (Kırım Türkleri), **köp** “çok” (Kırım göçmenleri-İstanbul, Tokat), **taşkarı** “dışarı” (Türkistan göçmenleri-İstanbul) vb.

İncelememiz sırasında ML’de kullanılan bazı isim ve fiillerin hem Türkiye Türkçesi ağızlarında hem de *Güncel Sözlük*’te çoğunlukla aynı anlam ve şekliyle, bazen de aynı anlamda olmalarına rağmen bazı fonetik farklılıklarla kullanıldığını tespit ettik. Tespit ettiğimiz isimler şunlardır: **ağa** “büyük erkek kardeş, ağabey”, **ağıt**, **açağ** “su yolu”, **alın** “karşı, ön”, **avlağ**, **bezek** “süs, donanma”, **buyrultu** “ferman, belge”, **ci/ebe** “zırh, silah”, **çağın** “şimşek”, **çığ** “çadır bölgesi, çit”, **çılbu/ır** “yular ipi”, **çök/gür** “bir tür diken”, **ini** “küçük erkek kardeş, kayınbirader”, **kara kuş** “kartal”, **karı** “yaşlı, ihtiyar”, **katlama** “bir ekmek türü”, **kışlak**, **k/gözü** “ayna”, **kulun** “yeni doğmuş tay”, **kurut** “kurutulmuş yoğurt veya peynir”, **kuymağ/k** “bir tür ekmek, çörek”, **özge** “başka”, sur “baht, talih”, **taydaş** “yaşıt, akran”, **ti/erlik** “terlik; takke, başlık”, **tör** “başköşe”, **tutmaç** “hamur aşısı”, **tün** “gece”, **yalvaç** “peygamber”, **yağlıg/k** “mendil, çevre”. Tespit ettiğimiz fiiller ise şunlardır: **arıtmağ** “temizlemek”, **ırlamağ** “şarkı türkü söylemek”, **ilenmek** “beddua etmek”, **karımağ** “kocamak, ihtiyarlamak”, **kısrıganmağ** “esirgemek, bir şeyi vermek istememek”, **kerkinmek** “istimna etmek, sürtünmek”, **tanlamağ** “şaşmak, şaşımak”, **t/dürmek** “dürmek, katlamak”, **utmağ** “oyunda, kumarda kazanmak”, **ütmeğ** “koyun, tavuk vb. hayvanların kıllarını, tüylerini yakmak.”

ML’de kullanılan fakat bugün ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş veya kullanım sıklığı azalmış bazı sözcüklerin, Türkiye Türkçesi ağızlarında hâlâ kullanıldığını tespit ettik. Tespit edilen bu sözcükler, şekil ve anlam yönünden ilgi kurabildiğimiz sözcüklerden oluşmaktadır:

Muḥakemetü'l-Luğateyn	Derleme Sözlüğü	Sözcüğün Anlamı	Kullanıldığı Türkiye Türkçesi Ağızları
almabaş	almabaş	Bir ördek türü.	İlyas *Keçiborlu-Isparta,*Çarşamba -Samsun, İncekum *Silifke -İçel, *Antakya -Hatay
bağış	bağış	su nöbeti; boğum	Konya
basruğ	basruk	çadırın etrafına çekilen keçe; çadır iplerinin bağlandığı kazıklar	Malatya
buğu	buğu	erkek geyik	Denizli
döş	döş	yamaç, bayır	Öteyüz -Zonguldak
gunan	gunan	at yavrusu, tay	Banaz -Uşak Misebolu *Mudanya -Bursa
işen-	işan-	inanmak, güvenmek	Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya
qaban	kaban	erkek domuz	-İstanbul -Amasya Çilehane *Reşadiye -Tokat
qada-	qada-	çivilemek, çakmak, iki şeyi birbirine çivi ile iliştmek	*Niksar -Tokat -Erzincan *Ahlat -Bitlis -Ankara
qaravul	karavul	karakol, gözcü, nöbetçi	*Lüleburgaz -Kırklareli -Çankırı *Tirebolu -Giresun
qoy	koy	koyun	Çilehane *Reşadiye -Tokat Karaçay, Başhöyük -Konya
kömeç	kömeç	Bir çeşit yemek.	Tekkeönü *Mihalıççık -Eskişehir Aliköy, Karamusa, Yakademirciler*Çaycuma,*Kozlu, -Zonguldak Veliköy *Vakfikebir -Trabzon
köp	köp	çok	Çilehane *Reşadiye -Tokat
köreken	köreken	damat, güvey	*Burhaniye -Balıkesir -Neşehir *Bor -Niğde ve köyleri İncirgediği -Adana
küle	küle	deniz dalgası, fırtına, yel	Ankara
nöker	nöker	hizmetçi, uşak	*İğdır Kars, Arpaçay - Kars Erzurum
oşşaş	oşşaş	benzeş, benzeyiş	*Bergama * -İzmir
ökür-	ökür-	hüngür hüngür ağlamak, böğürmek	Çilehane *Reşadiye -Tokat
sağın	sağın	sütlü koyun, sağılan hayvan	Tokat -Eskişehir Baklan ve köyleri Denizli *Soma ve çevresi Manisa Uluşiran *Şiran Gümüşhane Çayağzı *Şavşat Artvin *İğdır Kars ve köyleri Erzurum

sarı	sarı	taraf, yan	Kars
say	say	dere, pınar	*İspir -Erzurum
soğmağ	sokmak	dağlar içindeki dar yol, girinti; patika	*Akseki ve köyleri -Antalya
tor	tor	Bir çeşit ağ, örme tuzak.	Eskiakviran *Emirdağ -Afyon *Üsküdar -İstanbul *Merzifon -Amasya -Rize, Erkinis *Yusufeli -Artvin -Erzurum, *Erciş -Van, *Ahlat – Bitlis, -Diyarbakır, Keban Baskil Ağın Elâzığ, *Arapkir-Malatya -Gaziantep, Hacıilyas *Koyulhisar – Sivas, İncirlik *Ceyhan -Adana *Iğdır Kars
tabış-	tabış-	buluşmak, görüşmek	Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya
umaç	umaç	Bir yemek çeşidi.	Isparta İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kars *Ağın –Elâzığ Malatya *Şarkışla -Sivas
yasavul	yasavul	yasakçı; jandarma, karakol nöbetçisi, öncü	Çanakkale -Amasya -Sivas *Erciş -Van
yeke	yeke	iri şişman at; iri, büyük, kocaman	-İstanbul -Amasya Bayburt *Selim, *Iğdır -Kars ve çevresi Azerbaycan Erzurum
yığla-	yığla-	ağlamak	Tahtacı Türkmenleri *Buca -İzmir Kerkük
yorğacı	yorğa	at yarışçısı; atlarda rahvana yakın bir yürüyüş şekli	*Merzifon -Amasya Yavuz *Şavşat -Artvin -Kars *Antakya -Hatay
yoyul-	yoyul-	bozulmak	Tokat -Eskişehir, -Konya ve ilçeleri -İçel ve köyleri
yügür-	yügür-/ yüğürt-	koşmak	*Mecitözü köyleri -Çorum *Zile -Tokat

Çalışmamızda görüldüğü üzere Türkçenin eski dönemlerinden pek çok eskicil (arkaik) ögenin eski biçim ve anlamıyla ağızlarda hâlâ yaşadığı tespit edilmiştir. Bu sözcükler, dil tarihi ve sözcük araştırmaları için oldukça önemlidir.

Simgeler ve Kısaltmalar

- : Fiil köklerini gösterir.
- + : İsim köklerini gösterir.
- * : Derleme Sözlüğündeki ilçeleri gösterir.
- DS : Derleme Sözlüğü
- ML : Muhakemetü'l-Lugateyn

Çeviri yazı (Transkripsiyon) İşaretleri

ā	: Uzun a (Ā)
‘a	: ع (ayın) sesi
ğ	: غ sesi (tonlu art damak g ünsüzü)
h	: ح sesi
ḥ	: ح̣ sesi
ī	: uzun i sesi (ī)
ḳ	: ک̣ sesi (tonsuz art damak k ünsüzü)

Kaynaklar

- Aksan, D. (2006). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Alkaya, E. (2008). Türk Lehçeleri Arasında Sözlük Alış Verişi ve Söz Varlığı Değişimi: Osmanlı Tatar Ağzı Örneği. *Turkish Studies* (3), 77-101.
- Aşık, S. (2019). *Ali Şir Nevâî'nin Muhakemetü'l-Lügateyn Adlı Eserinin Sözdizimi Bakımından İncelenmesi*. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berber, O. (2010). Muhâkemetü'l-Lügateyn'deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi. *Turkish Studies E-Dergi*, Cilt 5, 3.
- Bilgin, A. (2009). Muhâkemetü'l-Lügateyn ve Türkçe. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, (çevrimiçi).
- Bulut, S. (2017). Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şir Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları. *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar/ Academic Social Studies* (1), 23-41.
- Buran, A. (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi II*. İstanbul: Enderun Kitapevi.
- Değer, N. (2014). *Ali Şir Nevâyî'nin Mahbubu'l-Kulüb ve Muhakemetü'l-Lügateyn Adlı Eserlerinde Fiilimsiler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deniz, S. (2024). Muhakemetü'l-Lügateyn'deki Fiillerin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Görüntüleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), 216-234.
- Eckman, J. (2021). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. G. Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2011). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Haz. O. F. Sertkaya), Ankara: TDK Yayınları.
- Erdoğan, M. (2020). Muhakemetü'l-Lügateyn'de Bulunan Fiillerin Türkiye Türkçesindeki İzleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 105, s. 349-367.
- Ercilasun, A. B. (2013). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Işırtman, İ. R. (1941). *Muhakemet-ül-lügateyn*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, Ö. (2007, Mart). Ali Şir Nevâyî'nin Divanları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 46-56.
- Kök, A. (2002). Ali Şir Nevâyî, Muhakemetü'l-Lügateyn. *Bilge Dergisi*, 35.
- Köprülü, M. F. (1945). Çağatay Edebiyatı, *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 3). Ankara.
- Kut, G. (1989). Ali Şir Nevâî, *İslam Ansiklopedisi*.

Levend, A. S. (1968). *Ali Şîr Nevâî-Divânlar ile Hamse Dışındaki Eserler (Cilt 4)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Nerimanoğlu, K. V. (2020). Türkçenin Tarihinde Muhakemetü'l-Lügatayn'ın Yeri ve Önemi, İlim ve Marifet Nurları. *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.

Nevâyî, A. Ş. (1925). *Muhakemetü'l-Lugatayn*. (haz. A. Kulmuhammedov) Poltoratsk (Aşkabat): Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

Osmanov, E. A. (1948). *Muhakamatul-lugatayn*. Alişera Nevai, Taşkent.

Özönder, F. S. (1996). *Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Öztürk, R. (1995). Ali Şîr Nevâî'nin Dili Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 45, 369-376.

Şimşek, F. (2020). Muhakemetü'l-Lügatayn'de Geçen 100 Fiil Üzerine. *International Journal of Language Academy Volume 8/1*, s. 425-444.

Uyanık, A. S. (2019). Muhakemetü'l-Lügatayn'de Hayvan Adları. *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt 5, 11.

Uzun, C., Özek, F. (2020). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fonetik Çevreye Bağlı O>U, U>O Değişimleri. *Turkish Studies-Language*, Eylül, 1543-1573.

Vámbéry, A. (1867). *Cagataische Sprachstudien: Enthaltend Grammatikalischen Umriss und Chrestomathie und Wörterbuch der Cagataischen*. Leipzig.

web: <https://sozluk.gov.tr/>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1481162>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 10.05.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 14.11.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Yıldırım, N. ve Boz, M. (2024). Söz Dizimi Bağlamında Reşat Nuri Güntekin'in Yeşil Gece Romanında Cümlelerin Ögeleri ve Cümle Türleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 241-270.

**SÖZ DİZİMİ BAĞLAMINDA REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN YEŞİL GECE
ROMANINDA CÜMLENİN ÖGELERİ VE CÜMLE TÜRLERİ¹**

Elements and types of sentences in the context of syntax in reşat nuri güntekin's novel yeşil gece

**NİLÜFER YILDIRIM²
MUSTAFA BOZ³**

Öz

Dil ve kültür, millî kimliğin oluşmasını ve devam etmesini sağlayan iki önemli unsurdur. Kültürü gelecek nesillere aktaran dildir. Bir dili oluşturan unsurlar o dile ait ses sistemi, yapı özellikleri, söz dizimi ve söz varlığıdır. Söz dizimi özellikle o dili kullanarak sanat yapan şair ve yazarların üslubunu, dili kullanım biçimini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda dili işleyen sanatçılar hem dili edebî anlamda nasıl kullandıklarını gözler önüne sererler hem de meydana getirdikleri edebî eserler aracılığıyla dil özelliklerini sonraki nesillere aktarırlar. Bu bakımdan söz dizimi çalışmaları büyük önem taşımaktadır. Reşat Nuri Güntekin de dili kullanım şekli, eserlerindeki üslubu ve söz dizimi özellikleriyle Türkçeye katkı sağlamış önemli yazarlarımızdan biridir.

Makalede Reşat Nuri Güntekin'in "Yeşil Gece" adlı romanının belli bölümleri cümlelerin ögeleri ve cümle türleri bakımından incelenmiştir. İncelenen cümleler, ögelerine ve türlerine göre sınıflandırılmıştır. Çalışmanın amacı Reşat Nuri Güntekin'in cümleleri kullanım biçimini belirlemektir. Bu noktadan hareketle romanda kullanılan cümlelerin ögeleri ve cümle türleri sanatçının üslubunu yansıtacak, Türkçeyi kullanma gücünü belirlemeye yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cümlelerin Ögeleri, Cümle Türleri, Söz Dizimi, Reşat Nuri Güntekin, Yeşil Gece

¹ Bu makale, Doç. Dr. Nilüfer YILDIRIM danışmanlığında hazırlanan "Reşat Nuri Güntekin'in Yeşil Gece Adlı Romanında Söz Dizimi" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak yazılmıştır.

² Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
El-mek: nyildirim@firat.edu.tr

³ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7483-1331>

³ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

El-mek: m.boz_1973@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-1076-7446>

Abstract

Language and culture are two important elements that ensure the formation and continuation of national identity. It is the language that transmits culture to future generations. The elements that make up a language are its sound system, structural features, syntax and vocabulary. Syntax is especially important in terms of showing the style and use of language by poets and writers who create art using that language. In this context, artists who work with language both reveal how they use the language in a literary sense and pass on the characteristics of the language to future generations through the literary works they create. In this respect, syntax studies are of great importance. Reşat Nuri Güntekin is one of our important writers who has contributed to Turkish with his use of language, style and syntax features in his works.

In this article, certain sections of Reşat Nuri Güntekin's novel "Yeşil Gece" were examined in terms of sentence elements and sentence types. The sentences examined were classified according to their elements and types. The aim of the study is to determine Reşat Nuri Güntekin's use of sentences. From this point on, the sentence elements and sentence types used in the novel will reflect the artist's style and help determine his power of using Turkish.

Keywords: The Elements of The Sentence, Sentence Types, Syntax, Reşat Nuri Güntekin, Yeşil Gece

1. Giriş

İnsanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli bildirişim aracı dilidir. Kullanıldığı yere, kullanım amacına, iletişimin gerçekleştiği kişilerin özelliklerine göre şekillenen, değişen ve zenginleşen dil, sosyal hayatın olduğu gibi edebiyatın da vazgeçilmezidir. Edebî dil; sözcüklere yüklenen anlamlar, sözcüklerin cümledeki dizilişi, sanatçının sanata ve edebiyata bakış açısı gibi özelliklerinden dolayı günlük dilden ayrılır. Edebî dilin üreticisi sanatçılardır. Onlar dilin olanaklarını ve ifade gücünü, kendi hayal ve kurgu yetenekleriyle birleştirerek eserlerini meydana getirirler. Yazar ve şairler, dili kullanarak oluşturdukları metinler ile okura ulaşırlar. "Malzeme olarak diili kullanan edebiyat, dile en yakın duran alandır." (Karaağaç, 2012: 76). "Metin, başı ve sonu ile kapalı bir yapı oluşturan dilsel göstergelerin art arda geldiği anlamlı yapı olarak tanımlanabilir." (Günay, 2007: 44). Sanatçı, okuyucuda bırakmak istediği etkileri ortaya koyabilmek için dili istediği gibi kullanır. Dilin bir özelliği, bir biçemi, bir farklılığı ortaya koyma yetisi vardır (Kıran ve Kıran, 2010: 103). Bundan dolayı yazar, seçtiği sözcükleri dilediği anlama gelecek şekilde kullanma ve söz dizimini istediği etkiyi yaratacak biçimde oluşturma özgürlüğüne sahiptir. Sanatçının hâkimiyet alanı olan metin, aynı zamanda onun dili kullanmadaki ustalığını gösteren cümleler bütünüdür. Yazar metnini oluştururken dili istediği şekilde özgürce kullanabilme imkânına sahiptir. Bu özgürlük yazarın üslubuna yansır ve dile yaptığı katkıyı gösterir.

Metin, insan dilinin en üst seviyedeki birimidir ve en gelişmiş iletişim aracıdır. Yazar tarafından oluşturulan, biçimlendirilen, geliştirilen dilsel bir düzenleme ve bütünlük olan metin, sözlü ve yazılı iletişimsel dizgedir. Ortak hafızanın ortaya çıkması ve işlemesi açısından önem taşıyan metinler; tarihî, kültürel ve sosyal değişim süreci zarfında düşünce ve duyguların düzenlendiği dile dayalı biçimlendirmelerdir. Tarihî, kültürel ve sosyal gelişmelerin, farklılaşmaların anlaşılmasında metinlerin rolü büyüktür. (Yılmaz, 2021: 1-2). Metin kavramına ait olan bu yaklaşım metnin önemini çok etkili şekilde ifade etmektedir. Bir metnin sözdizimi ile anlamı, dil dizgesinin meydana gelmesinde büyük önem taşımaktadır. Aralarında sözdizimi ve anlam bakımından bağ bulunmayan bir dizge, dil dışı yapıdır (Boz, 2013: 8).

Metin incelemelerinde iki unsur göz önünde bulundurulur. Bu unsurların ilki metnin içerik yönünden taşıdığı özelliklerin incelenmesi, ikincisi ise içeriğin nasıl ele alınıp işlendiğidir (Ulaş, 2003: 79). İkinci unsur bir metnin söz dizimi özelliklerinin belirlenmesi hususunu içerir.

Söz dizimi özelliklerinin incelenmesi hem dilin çözümlenmesine hem de sanatçının dile olan hâkimiyetinin ve dili kullanma becerisinin belirlenmesine yardımcı olur.

Sözcükler biçimbilimsel unsur olmakla birlikte aynı zamanda dizimbilimsel ögeler olarak kabul edilirler. Çünkü genellikle art arda kullanılarak cümle kurmaya yardımcı olurlar (Uzun, 2006: 57). Söz dizimi, bir dildeki sözcüklerin bir grup veya cümle oluşturacak biçimde bir araya gelmesinin kurallarını, cümle içindeki işlevlerini, sözcüklerin birbirleriyle olan ilişkilerini inceler. Sözcüklerin dizilişi, cümlelerin yapısını irdelenmek de söz diziminin araştırma alanına girer. Cümle bilgisi adı da verilen söz dizimi dilin cümle yapısını ele alır (Özkan ve Sevinçli, 2008: 91). Bir dilin sözdizimi, sözcüklerin düzenlenmesini sağlayan, her sözcüğe belli bir görev yükleyen ve bu sözcükler arasındaki ilişkileri gösteren kuralların tamamıdır. Tümcedeki sözcüklerin düzeni ise sözdiziminin en önemli ve dikkat çeken özelliğini oluşturur. (Kıran ve Kıran, 2010: 243). Dil birimleri olarak kabul edilen ek, sözcük, cümle ögelerinin doğal bir dilde doğru kabul edilen öbeklerin ya da cümleler içindeki dizilişlerine ait kuralların incelenmesini içeren söz dizimi, dil bilgisinin önemli bir alanını kapsar (Demir ve Yılmaz, 2005: 201). Dillerin çözümlenmesi, tamamen olmasa da büyük oranda sözdizimi sorunlarının açığa çıkarılmasına bağlıdır. Bundan dolayı günümüzde sözdizimi çalışmaları güncelliğini korumaktadır (Atabay, Özel ve Çam, 2003: 13). Reşat Nuri Güntekin'in Yeşil Gece romanındaki söz dizimi unsurlarından cümlelerin ögelerinin ve cümle türlerinin incelenmesinin ana nedenini bu düşünce oluşturmaktadır.

Yeşil Gece romanında geçen cümlelerin, ögelerine ve türlerine göre kullanımı örnekler ışığında şöyle açıklanabilir:

2.Cümlelerin Ögeleri

Bir duygu ya da düşünceyi veya bir durum ya da olayı yargı bildirerek anlatan sözcük ya da sözcük grubuna cümle denir. Duygular, düşünceler, durumlar ya da olaylar cümleler yardımı ile aktarılır. “Bir fikri, bir duyguyu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir yargı hâlinde anlatan kelime grubu.” (Korkmaz, 2017: 100) olarak tanımlanan cümle, hüküm bildiren çekimli bir fiil veya çekimli bir fiille birlikte kullanılan sözcükler dizisidir (Gülensoy, 2000: 428). “Bir metnin ya da söylemin oluşmasında en önemli rolü oynayan tümcedir. Tümce, söylemin temel ögesidir.” (Kıran ve Kıran, 2010: 50). Bir düşünceyi, hareketi, duyguyu, olayı tam olarak bir yargı şeklinde ifade etmek için bir araya getirilmiş sözcük grubu (Ergin, 1990: 405) olan cümle, kendi içinde tutarlılığı olan, herhangi bir durumu, oluşu, işi, hareketi bildiren yargılı ve bir hükme bağlanmış kelime veya kelime dizisidir (Sarıca, 2015: 13). Bir durum, oluş veya harekete karşılık gelen dizge olarak bilinen ve en büyük öbek yapı olarak kabul edilen cümle, söz diziminin birinci yapı taşıdır (Hirik, 2021: 15). Cümleler sözcüklerin ya da sözcük gruplarının öge adı verilen ve çeşitli görevler üstlenen belli unsurlarını içermektedir.

Cümlelerin ögeleri cümledeki duygunun, düşüncenin, hükmün tam olarak anlatılmasını sağlar ve cümle bilgisinde öge terimiyle adlandırılır (Korkmaz, 2017: 101). “Hükmü daha geniş, daha etraflı, çeşitli şartları ile daha tam olarak ifade etmek için cümle birden fazla cümle unsurundan kurulur. Cümle unsurları fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf'tır.” (Ergin, 1985: 398). Çekimli bir fiilden ya da ek almış bir isimden oluşan cümle, onu destekleyen sözcüklerden meydana gelmektedir. Yüklem ve yüklemi destekleyen sözcükler veya sözcük grupları cümlelerin ögeleridir (Demir, 2019: 47). Yargı bildiren bir sözcük ya da sözcük grubundan oluşabilen cümlelerin kuruluşunda yüklem ile yüklem anlamını türlü bakımlardan tamamlayan unsurlar öge olarak adlandırılır.

Cümleyi meydana getiren ögeler tek sözcük olabileceği gibi sözcük grupları şeklinde de bulunabilir. Cümlelerin ögeleri temel ögeler ve yardımcı ögeler olarak iki kısma ayrılır. Yüklem ve özne cümlelerde ana öge olarak kullanılırken nesne, ve tümleç ise yardımcı ögeler olarak görev yapar. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere cümle, ana ve yardımcı unsurlardan meydana gelen, bir veya birden fazla sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu ve bir anlamı dile getirmek

üzere kurulmuş dildeki yapı taşlarından biridir. Cümlede ifade edilen duygu, düşünce ve eylemin anlaşılmasına katkı sağlayan ana ve yardımcı unsurlar öge olarak adlandırılmaktadır.

“Cümlenin ögelerinin belirlenmesi anlambilimsel düzlemde hangi ögenin nasıl anlam inşa ettiğini biçimbilimsel bir düzlemde ortaya koymayı sağlamaktadır.” (Turan, 2024: 57). Dolayısıyla bir eserdeki cümle ögelerinin belirlenmesi yazarın üslubunu ortaya çıkaran bir araç olarak kabul edilebilir. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatının önemli sanatçılarından biri olan Reşat Nuri Güntekin’in Yeşil Gece romanında yer alan cümleler temel ve yardımcı ögelerine göre örnekleriyle birlikte şöyle açıklanabilir:

2.1. Temel Ögeler

2.1.1. Yüklem

Bir cümlede yargıyı üzerinde taşıyan unsur yüklem olarak adlandırılır. Cümledeki oluş, kılış ve durum, ana unsur olan yüklem tarafından karşılanır. Diğer ögeler de yüklem anlamını tamamlayıcı unsurlar olarak cümlede yer alır. Yüklem fiil soylu sözcüklerden oluşabileceği gibi isim soylu sözcüklerden de oluşabilir. “Cümlede yargıyı üzerinde taşıyan öge.” (Karahana, 2009: 14) olarak tanımlanan yüklem, cümlenin temel unsuru ve direğidir (Ergin, 1985: 398).

Reşat Nuri Güntekin’in Yeşil Gece adlı eserinde kullanılan yüklemle ilgili bazı özellikler örnekleriyle birlikte şöyle sıralanabilir:

a. Yüklem bir ek getirilerek veya eksiz olarak kullanılan çekimli bir fiil olabileceği gibi isim soylu bir sözcük veya sözcük grubu da olabilir.

“Bedri artık mektepten *ayrılıyor*.” (116/1)

“Maarif müdürü, bıyıklarını çekiştirerek *düşünüyor*, odanın içinde boydan boya *dolaşıyordu*.” (168/24)

“Bu esnada arkadaki polisler de kalabalığı yarararak vak’a yerine *gelmişlerdi*.” (174/15)

“Muallim Nihat Efendi’yi ailesinden, akrabasından kimse arayıp sormaya *cesaret edemiyordu*.” (175/7)

“Bu, *altında yüze yakın mühür ve imza bulunan bir mazbataydı*.” (123/14)

Yukarıda verilen örneklere bakıldığında birinci örnekteki yüklemnin 1. tekil kişili, şimdiki zaman ile çekimlenen ve gelecek zamanı ifade eden anlam kaymasına uğramış bir fiil olduğu görülmektedir. İkinci cümlenin yüklemnin şimdiki zamanın hikâyesi ile çekimlenmiş bir fiil olduğu, üçüncü cümlenin yüklemnin 3. çoğul kişili, öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi ile çekimlenmiş bir fiil olduğu göze çarpmaktadır. Dördüncü cümlenin yüklemi gelecek zamanın hikâyesi ile çekimlenmiş birleşik zamanlı bir fiildir, beşinci cümlenin yüklemi i-fiilinin görülen geçmiş zaman kipini almıştır ve yargı, bir sözcük grubu olan sıfat tamlaması şeklindedir.

b. Türkçenin söz dizimi kuralına göre yüklem sonda bulunur. Ancak vurgu, anlam ve ahenk oluşturma gibi durumlarda yüklemnin yeri değişebilir. Yüklemnin sonda bulunmadığı bu tür cümlelere ögelerin dizilişine göre devrik ya da kural dışı cümle denir. Aşağıda verilen cümlelerde yüklem cümlenin sonunda değil başında veya ortasında bulunmaktadır:

“*Kalmış mı* öyle yer şimdi?” (13/16)

“*Bak* yediği naneye çapkının?” (13/21)

“*Gelelim* bu son meseledeki hareketime...” (125/26)

“Onu hiç *düşünmeyiniz* hemşire hanım.” (129/1)

“Akli başında kimseler tabiatıyla *kulak asmadı* bu mantıksız sözlere...” (214/3)

c. Bir cümlede yüklem dışındaki ögelerin sayısı birden fazla olabilir ancak yüklem tektir. Yüklem birden fazla olması cümle sayısının da birden fazla olduğunu gösterir.

“Vaktin geç olmasına rağmen hemen mektebe dönmekten *sarf-ı nazar etti.*” (129/26)
(yüklem sayısı: tek, cümle sayısı: tek)

“Dolmacı'nın çocukları Emir Dede karşısında türlü münasebetsizlik *yapıyor*, oradan çıkan talebelere *sataşılıyor*, pek küçüklerini sokak aralarında sıkıştırarak *dövüyordu.*” (131/2)
(yüklem sayısı: üç, cümle sayısı: üç)

“Şahin Efendi, ara sıra caddeye *çıkıp bakınıyor*, fakat etrafta fırtınanın kaldırdığı toz kasırgalarından başka bir şey *göremiyor*, rüzgâr uğultularına ve ışıklarına karışan köpek havlamalarından başka ses *işitmiyordu.*” (154/14) (yüklem sayısı: üç, cümle sayısı: üç)

ç. Yükleme geçişsiz çatılı fiil olan cümleler ile isim olan cümleler nesne almazlar. Bu durum yüklem yapısının cümlelerin diğer ögelerini de etkilediğini göstermektedir.

“Buna nasıl *tahammül edilir?*” (130/20)

“Büyükler arasındaki ihtilâf çocuklara da *sirayet etmişti.*” (131/1)

“Onlardan birinin böyle en açık bir hakikat karşısında mızıkçılık çıkarmasına bir türlü *inanmayacaktı.*” (137/3)

d. Bazı cümlelerde yüklem sözcük ya da sözcük grubu şeklinde yer almayabilir. Bu tür eksilteli cümlelerde anlam önceki veya sonraki cümlelerin bildirdiği anlama uygun olarak anlaşılır. Aşağıda verilen cümlelerde yüklem bulunmamaktadır, yay ayrıç içinde yazılan sözcükler ise anlama göre belirlenmiş yüklemlerdir.

“Hadi kuzum. Hadi kardeşim.” (*gidelim.*) (135/28)

“Fakat doktoru görelim diyen sen değil miydin? Zayıf bir ümit ile...(*görelim diyen sen değil miydin?*) Maamafih, sen benim de ne eşek taraflarım olduğunu bilmez değilsin Doğan Bey.” (136/27)

“Sizin sık sık mektebe gelmeniz belki (*dikkati celp eder.*)... belki değil, mutlaka dikkati celp eder...” (149/12)

“Gerçi genç kadın sandalyesinden kalktı, fakat gitmek için değil, Şahin Efendi'nin yanına gelmek, ta yakından onun yüzüne bakmak için (*kalktı.*)” (149/22)

“Kimsiniz? Ne istiyorsunuz? Kadın inleyerek, Allah rızası için bir parça su (*istiyorum.*) dedi.” (151/20)

“Hemşire hanım... Birbirimize yardım etmek boynumuza borçtur, ancak burası mekteptir. Senin buraya misafir olman caiz değil... Başka yer bilmem ki (*misafir olayım.*)...” (152/12)

e. Arka arkaya sıralanmış bazı cümlelerde yüklem veya yüklem bir bölümü ortak olabilir.

“Emir Dede başmualliminin ne mezarlıklar ve yollarla bir alâkası vardı, ne de belediyeyi müdafaa etmek gibi bir maksadı (*vardı.*)...” (142/18)

“Hasılı herkes, onu severdi; hocalar züht ve takvası, dervişler kalenderliği ve kasideleri, keyif ve ehli neşesi, kibarlar tevazu, fakirler nezaket ve şefkati için (*severdi.*)...” (134/19)

“Acaba bir felaket (*mi var?*), bir hastalık mı var?” (135/18)

“Hâkim, nasıl hiçbir tesire kapılmadan hükmünü vermek (*“le mükellefse*), şerait ve adalet muktezasını icra ve ifa etmekle mükellefse, ben de bittabi öyle yapmaya mecburum.” (136/14)

“Şahin Efendi, Bedri meselesi hakkında uzun boylu izahat vermek (*istiyordu*), doktorda çocuğa karşı bir alâka ve merhamet uyandırmak istiyordu.” (136/18)

f. İsim ya da fiil türünden bazı sözcük grupları cümlede yüklem görevinde kullanılabilir.

“Yalnız, şunu bilmelisiniz ki, efkârı umumiye *bir dinamit fıçısı gibidir.*” (126/6) (yüklem: edat grubu)

“O kadar ki “Emir Dede” başmuallimi odadan çıktığı zaman müdür de hamamdan çıkmış gibi *bitkin ve sersemdi.*” (127/31) (yüklem: bağlama grubu)

“Şahin Efendi’yi en ziyade memnun eden şeylerden biri de *kendi çocuklarının mekteplerine gösterdikleri sevgi ve bağlılıktı.*” (132/20) (yüklem: bağlama grubu)

“Bu doktor *fevkalâde cevherli bir çocuktur.*” (135/27) (yüklem: sıfat tamlaması)

“Mezarlığa bakmak, *belediyenin vazifesiydi.*” (142/11) (yüklem: belirtili isim tamlaması)

2.1.2. Özne

Cümlede fiilin veya yüklem bildirdiği işi yapan unsur özne olarak adlandırılır. Çekimsiz bir unsur olan özne, bir kelime veya kelime grubu şeklinde de görülebilir. Meçhul fiiller ile gereklilik kipi üçüncü tekil şahıs ile çekimlenmiş bazı cümlelerde özne bulunmaz.

Özne “Çekimli fiilin veya bazı fiillerin meydana gelmesini sağlayan, şahıstır.” (Gülensoy, 2000: 430). Cümlede bir var oluşu, bir yapma ve olmayı gerçekleştiren öge olan özne (Karaağaç, 2015: 120) türleri bakımından çeşitlilik arz eder.

Yüklem bildirdiği işi yapan öge olan özne, bazı cümlelerde gizli veya açık şekilde kendini gösterirken bazı meçhul fiilli cümlelerde kendini saklamaktadır. Birtakım fikir ayrılıkları olsa da genelde dil bilimciler özne çeşitlerini durağan özne, etken özne, edilgen özne ve bilinmez özne (Karaağaç, 2000: 120-121) şeklinde adlandırmışlardır. Bu ayrılıklar, muhtevadan çok adlandırma üzerinedir. “Öznenin gösterilmesi veya gizlenmesi özel bir amaca hizmet etmesine bağlıdır. Yazarların türlü üslup arayışları bu sıranın değişmesine neden olabilir.” (Sarica, 2015: 44). Yazar, tekrara düşmemek için de özneyi saklayabilir. Bu durum yazarın üslubunu ve gizli, durağan, örtülü, sözde özne kullanımını belirler.

Genel kanaate göre kabul gören özne türleri ve bu öznelerin Yeşil Gece romanındaki kullanımları şöyle sıralanabilir:

2.1.2.1. Durağan Özne

İsim cümlelerinde kullanılan özne durağan özne olarak adlandırılmaktadır. Bu özne, herhangi bir eylemi yapmayı ortaya koymaz, eylemsiz özne olarak kullanılır. Eserdeki şu cümlelerde durağan öznenin örnekleri bulunmaktadır:

“Gelgelelim daha *kendileri* gaflet uykuları içinde.” (9/13)

“Oğlum, evlâdım, nur-ı anım, *biz* sizin pederleriniz makamındayız.” (10/17)

“*Ahalinin yarından fazlası* sarıklıydı.” (55/28)

“Bereket versin ki ellerinde *fazla bir kuvvet* yoktur.” (58/28)

“Sıhhten parıl parıl yanan kırmızı yüzünde, *uçları kulaklarına degen kumral bıyıkları, çini mavi gözleri* vardı.” (62/14)

2.1.2.2. Etken Özne

Eylemin üzerindeki olmayı ya da yapmayı bildiren öznelere etken özne denir. Cümlede belirtilen işi, hareketi, eylemi gerçekleştiren özne etken öznedir. Romanda etken öznenin kullanıldığı cümle örneklerinden bazıları şunlardır:

“Başmuallim, ondan baş alabildikçe etrafına bakıyor, yanındaki idadi müdürüne sualler soruyordu.” (57/30)

“Müdür, acaba hakikaten böyle mi düşünüyordu?” (61/7)

“Bahis pek uzayıp giderse Şahin Efendi, mahir bir manevra ile sözü değiştirir, zihninin ezeli sabit fikrine dönerdi.” (69/11)

2.1.2.3. Edilgen Özne

Dilbilgisel özne olarak da adlandırılan edilgen özne, yargıda belirtilen işten etkilenenin dil bilgisel olarak işi yapan gibi ifade edildiği durumlarda beliren öznedir. Böyle bir durumda gerçek özne cümlede bulunmaz veya bir kelime grubuyla belirtilir (Altun, 2022: 10). Cümlede belirtilen işin, hareketin, eylemin yapıcısının belli olmadığı özne türüdür. Edilgen özne için sözde özne terimi de kullanılmaktadır. Normalde nesne olan bu öge, kullanıldığı cümlede özne görevi yapmaktadır. Edilgen özne, fiilin aldığı edilgenlik ekinden anlaşılmaktadır. Bu tür cümlelerde işin gerçek yapıcısı yoktur, işten etkilenen unsur özne görevini yüklenmektedir.

“Saniyense uskumrunun içi bıçakla oyulmaz.” (7/12)

“Ancak, pek fazla sıkarsanız balığın karnı değişir.” (7/22)

2.1.2.4. Bilinmez Özne

Eylemin bildirdiği işte bir yapma ya da olmayı ortaya koyan şahıs veya varlığın bilinmediği özne çeşidi bilinmez özne olarak adlandırılır. Geçişsiz eylemlerin edilgenlik eki olan +Il/+In eklerini aldığı cümlelerde ortaya konan özne, bilinmez öznedir. Bu tür cümlelerde özne bulunmaz ama mantık olarak o işin bir yapanının olduğu bilinir.

“Bunlara liyakatları fevkinde vazife verilir.” (9/22)

“Eski bir taş köprü ile dere geçildikten sonra mahallelere giriliyor...” (52/5)

“Geçilmezdi kafalara, ciğerlere, bağırsaklara basmadan...” (62/32)

“Çocuktur ne yapalım... Başa çıkılmıyor.” (131/13)

Yukarıda özellikleri açıklanan özne çeşitleri, öznenin özellikleri ile ilgili bilgiler ve bu özellikleri yansıtan cümle örnekleri şöyle sıralanabilir:

a. Özne; yüklemi isim olan cümlelerde, edilgen fiil cümlelerinde ve oluş bildiren fiil cümlelerinde “olan”ı, diğer cümlelerde ise “yapan”ı karşılayan cümle ögesidir.

“Bu esnalarda bir gün Cabir Bey, Emir Dede mektebine geldi.” (132/13) (özne: yapan)

“Kâtibi mesulün bu tebriki Şahin Efendi için muvakkat bir sigorta hükmünde idi.” (132/17) (özne: olan)

“Zaten dilinden de İstanbullu olduğu anlaşılıyordu.” (146/13) (özne: olan)

“İdadi müdürü birdenbire kızardı.” (167/9) (özne: olan)

b. Özne, yükleme çokluk, iyelik ve aitlik ekleri hariç çekim eki almadan bağlanır.

“Derken efendim, bu gürültü üzerine öteki sınıflar da boşaldı.” (167/1)

“Arkadaşları onun bu fikrini çok tehlikeli buldular.” (175/25)

“Bunların birincisi plan meselesi oldu.” (76/10)

“Bu hücum karşısında bizimkiler de oraya toplanıverdiler.” (133/6)

c. Bazı cümlelerde özne sayısı birden fazla olabilir.

“Etrafını ova tarafından ince bir dere, öteki yanlarından sık serviler kuşatmıştı.” (51/25)

“Belediye reisinin sağında *mutasarrıf Aziz Bey*, solunda *şal yelekli ihtiyar bir müderris* oturuyordu.” (56/17)

“Yorgunluktan yerlere, duvar diplerine, kapı eşiklerine çömelen ahalinin arasında *sucular, şerbetçiler, yemişçiler* geziniyordu.” (84/6)

ç. Bazı cümlelerde özne açıklayıcısıyla birlikte verilmiştir.

“*Şahin Efendi*’den kuvvet alan *Nazmiye Hanım*: -*Bedrinin anası*- “Ölürüm de çocuğumu vermem!” diye ayak diretiyor, kıyametleri koparıyordu.” (133/15)

“Mesela Kerbelâ’da sürüklenip gidenlerin başında, *gözyaşından sıırsıklam saçları, çıplak ayaklarına kadar inen siyah burgulu, uzun ve zayıf bir kadın* -*Fatma Ana*- belirir...” (20/24)

“Burada *bir başka kadın İsmail Peygamber’in anası Hacer*, onları beklemektedir...” (20/30)

d. Bazı cümlelerde özne açık şekilde yer almaz. Şahıs zamirinden oluşan bu özne, yüklemdeki şahıs ekinden anlaşılır.

“(O)Bu adamların ağızından bir hak ve hakikat sözü işitebilmek için ne ateşler içinde çırpınıp uğraşmıştı.” (31/9)

“(O) Burası artık mektep olmadığı için içeriye giremedi.” (44/8)

“(Ben) Bunu ilk tecrübelerimle anlıyorum.” (70/24)

e. Yüklemi edilgen geçişsiz fiilden oluşan cümlelerde özne bulunmaz. Bu fiillerin sadece üçüncü hâlleri kullanılır. Gereklik kipinin üçüncü tekil kişili bazı kullanımların da özne bulunmaz.

“Bu dakikada kim ele geçerse kalabalığın hesabını vermeye mecbur tutulurdu.” (174/18)

“Bütün şüphelilerin evlerini basmalı.” (172/2)

“Bu rapor üzerine hemen işe başlandı.” (90/28)

“Bir sepet yumurta içinde iki tanesinin cılk çıkmasını tabii görmeli...” (145/1)

f. Anlamca kaynaşmış veya deyimleşmiş birleşik fiil olan yüklemde özne, yüklemde içerisinde yer alır.

“Söyleye söyleye *dilimde tüy bitti*.” (8/29)

“Hileyi sonradan çakacaklar, ama *iş işten geçer*.” (78/32)

“Hükümete karşı *boynumuz kıldan ince*...” (81/10)

“O ölünce, *iki elimiz böğrümüzde kaldı*.” (117/5)

g. Cümledeki hitap unsurları özne gibi görünmelerine karşılık özne değil cümle dışı unsurdur.

“(Sen) *Şahin Efendi*... Bu ne şıklık... Güvey mi gidiyorsun yoksa? (16/19)

“(Siz) Elimi tutmayacak mısınız *Efendi Hazretleri*?” (39/21)

“(Sen) İki gün evvel gözünle gördün *Rasim*.” (68/8)

“(Siz) *Aman birader*, ne söylediğinizi biliyor musunuz?” (60/10)

h. İsim türünden kelime grupları cümlede özne olabilir.

“Sonra, *harp ordusundan muallim ordusuna girenler* de vardı.” (47/22) (özne: sıfat-fiil grubu)

“Aralarında *birbirlerinin namusuna, canına kast edercesine rekabetler* vardı.” (31/20) (özne: sıfat tamlaması)

“*Ders şerikleri* ise bu dalgınlığa, bu gevşekliğe büsbütün başka bir mana veriyorlardı.” (41/18) (özne: isim tamlaması)

“*Benim politikam* sade mektebimi korumak ve kendim gibi düşünüp çalışacak hür fikirli arkadaşlar ve muavinler tedarik etmekten ibaret kalacak.” (65/3) (özne: iyelik grubu)

“*Büyükler ve kibarlar* onu çok severlerdi.” (134/4) (özne: bağlama grubu)

“*Kâzım Efendi*, ona bir anda ümidini ve nikbinliğini iade etmişti.” (174/22) (özne: ünvan grubu)

i. Bazı sıralı cümlelerde özne ortak kullanılabilir.

“*Hoca* o gece aynı sualleri beş altı defa tekrar etti, konuştuğu şeyleri bir dakika sonra unutuyordu.” (57/28)

“Sonra *bu çocuklar* büyüyecek, babalarının, büyük kardeşlerinin yerlerini alacaklardı.” (43/25)

i. Cümle tahlili yapılırken yüklemle birlikte sorulan “ne” ve kim” soruları özneyi buldurur.

“*Maarif müdürü*, masanın üstünden bir kâğıt alarak hiddetle Şahin Efendi’nin ayakları dibine attı.” (123/12) (atan kim?)

“Bazen *en ehemmiyetsiz bir kıvılcım* en müthiş bir infilâka sebep olabilir.” (126/7) (sebep olan ne?)

“*Bu hareket*, Şahin Efendi’yi dehşet içinde bıraktı.” (147/15) (dehşet içinde bırakan ne?)

j. Özne ile yüklem arasında tekillik veya çoğulluk açısından bir uyum olmalıdır. Özne-yüklem uyumunun kuralları ve bu kurallara uygun cümle örnekleri şöyle sıralanabilir:

Dil bilgisi kuralları ve özne-yüklem uyumu gereği cümlede tekil özne ile tekil yüklem, çoğul özne ile çoğul yüklem kullanılır. Öznesi çoğul insan türünden olan cümlelerde yüklem tekil veya çoğul kullanılabilir.

“*Amele* daha ayılmamıştı.” (86/4)

“Balkan mezaliminin intikamını *bu çocuklar* mı alacak?” (132/4)

“*Miskinlik, uyuz gibi hastalıklara tutulanlar* bu kerevetin üstüne bir kere yattıkları gibi, Allah’ın izniyle bir hafta içinde tertemiz olurdu.” (161/10)

Öznesi belirsizlik zamiri olan cümlelerde yüklem tekil kullanılır.

“*Kimse* artık ona ilişemeyecek.” (88/2)

“*Bunların hiçbiri* İslâm ve Türk mimarisine muvafık değildi.” (76/16)

“Mademki bunun böyle olmasına *herkes* ittifak ediyordu, şu hâlde bu, mutlaka böyleydi.” (83/14)

İkiz organ adlarının özne olduğu cümlelerde yüklem tekil kullanılır.

“*Müfit Bey’in dudakları* kuruyor, *dizleri* kesiliyordu.” (83/2)

“*Heybetli mutasarrıfın elleri, ayakları* karıncalanıyor.” (84/20)

“*Sesi titriyor, gözleri* yaşıyordu.” (37/23)

Cansız varlık, bitki ve hayvan adlarından oluşan çoğul öznelerin olduğu cümlelerde, kişileştirme yapılmamışsa, yüklem tekil kullanılır.

“İlk senelerde *küçük taş hücrelerini en büyük İstanbul camilerinin avizelerinden daha fazla şaşaa ile aydınlatan ışıklar* sönmüştü.” (41/3)

“Şunun şurasında kafama uygun üç, beş arkadaş bulur da dilediğim, düşündüğüm gibi bir nesil yetiştirirsem *işler* kendiliğinden düzelir.” (64/24)

“*Duvarlar, merdivenler* destekle duruyordu.” (71/13)

Soyut sözcüklerin çoğul özne olduğu cümlelerde yüklem tekil kullanılır.

“Fikirlerimde *garip bir kargaşalık*, içimde *müphem korkular, heyecanlar* vardı.” (64/12)

“*İçindeki sevinç* ona hakikaten yorgunluğunu duyurmuyordu.” (79/23)

Asıl sayı sıfatı ile kurulan tamlamalar özne ise yüklem tekil kullanılır. Eserde asıl sayı sıfatı ile kurulan tamlamaların özne olduğu bazı örneklerde yüklem çoğul kullanımına da rastlanmaktadır.

“*İki arkadaş*, geceleri uyumadan evvel sırtüstü bu karyolalara uzanırlar, saatlerce kitap okurlar, ertesi günkü derslerini hazırlarlardı.” (68/27)

Topluluk adlarının özne olduğu durumda yüklem tekil kullanılır.

“*Belediye Meclisi* bir hafta sonra Necip’in projesini kabul ediyordu.” (80/1)

“Cenaze kapıdan çıkarılmış, *cemaat* küçük hafızı iyi bildiğini söylemiş, ona hakkını helal etmişti.” (111/21)

“*Halk* zaten maarif mekteplerine şüpheli bir gözle bakıyor.” (124/8)

2. 2. Yardımcı Ögeler

2.2.1. Nesne

Fiilin bildirdiği işten etkilenen unsur nesne olarak adlandırılır. Cümle içerisinde “Öznenin, dolayısıyla fiili geçişli olan yüklem etkilediği şahsı veya şeyi gösteren, yalın veya yükleme durumu eki almış kelime.” (Korkmaz, 2017: 185) nesnedir.

Yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde nesne yer alırken geçişsiz fiil olan cümleler ise nesne barındırmazlar. Nesne ekli ya da eksiz olma durumuna göre çeşitlere ayrılır. Nesnenin ekli ya da eksiz olma durumunu belirleyen ek, +I/+U belirtme durumu ekidir. Bu eki alan nesnelere belirtilen nesne, almayanlar ise belirtisiz nesne olarak adlandırılır.

Nesnenin özellikleri ve bu özellikleri yansıtan örnek cümleler ile ilgili şu bilgilere ulaşılabilir:

a. Nesne, eyleme belirtme hâli ekiyle veya eksiz bir şekilde bağlanan cümle ögesidir.

“*Balığ* şöyle elinize alırsınız.” (7/20)

“Hemen bir yolunu bulup *sizi* terfian İstanbul’a aldırırım.” (10/22)

“Beş, on para sahibi olur, *kılığını, kıyafetini* düzeltirsin.” (10/25)

“Şahin Efendi *cebinde kalmış simit kırıntılarını* parmaklarıyla ufalayarak yere döküyordu.” (18/22)

b. Cümle içerisinde aynı türden nesne çeşidi birden fazla olabilir.

“*Yeni kolalı gömleğini, Mahmutpaşa’dan aldığı siyah şayaktan elbisesini* giydi.” (14/23)

“Bu karanlık akıbet karşısında bu insanların *gülmeyi, eğlenmeyi, başka şeyler düşünmeyi* nasıl canları istiyordu?” (36/5)

“Artık *kasabanın güneşini* eskisi gibi pek parlak, *topraklarını* eskisi kadar taze görmüyordu.” (42/28)

“Gönderir Balkanlar’a hesapsız, *top, tüfek, süngü...*” (63/14)

c. İsim cümlelerinde nesne bulunmaz.

“Halbuki esasta onlar, temiz yolun yolcusu idiler.” (104/23)

“Bu, belki rasgele bir genç kadındı.” (145/19)

“Kundakçı, Sarıova İdadisi Fransızca ve hesap muallimi Mehmet Nihat Efendi’ydi.” (164/3)

“Bu da ayrı bir meseleydi.” (215/11)

ç. Sıralı ya da bağlı veya bazı birleşik cümlelerde nesne ortak kullanılabilir.

“*Onu* adam edemem, fakat iyi idare edersem maksadıma hizmet edebilecek bir hale getirebilirim.” (70/25)

“Birader, ben de *bunları* seziyordum, ama senin gibi derleyip toparlayamıyordum, açık açık söyleyemiyordum, diyordu.” (93/14)

d. İsim türündeki kelime grupları cümlede nesne görevi üstlenebilir.

“Nezaret-i Celile bunlardan biraz oldu ve *kur’a usulünü* ihdas etti.” (9/28) (nesne: isim tamlaması)

“Basri Bey, hayretinden *elindeki cetveli* yere attı.” (11/30) (nesne: sıfat tamlaması)

“Müderresin tehdidi, *Şahin Efendi’yi* korkutmamıştı.” (35/16) (nesne: ünvan grubu)

e. Bazı cümlelerde nesnenin kendisi de bir cümle olabilir.

“*Hâlâ şu düruğ-ı maslahatımıza kendimizi alıştıramadık*, dedi.” (11/4)

“Onu Anadolu’dan getiren akrabası da odaya sokarken, “*Sağ ayağınla gir oğul, nûr-ı hidayete burada kavuşacaksın*,” demişti.” (18/26)

“*Hayatta benim için artık korkulacak bir şey kalmadı*, dedi.” (51/18)

Nesneler aldıkları ek bakımından belirtili ve belirtisiz nesne olmak üzere iki grupta incelenir:

2.2.1.1. Belirtili Nesne

Belirtme hâli eki taşıyan nesnelere belirtili nesne adı verilir. Bu nesne türü belirtme eki almış bir şekilde, yapma durumuyla bildirilen işten etkilenen unsurdur. Belirtili nesneyi tespit edebilmek için özne ile birlikte yükleme sorulan “*neyi, kimi, nereyi*” sorularına cevap aranır. Alınan cevap belirtili nesneyi verir.

Belirtili nesnenin özellikleri ile bu özellikleri taşıyan cümle örnekleri şöyle sıralanabilir:

a. Belirtili nesne, belirli yani bilinen bir varlığı karşılayan cümle ögesidir.

“*Hasan Cemal’i* tayin etmişlerdi.” (14/6)

“Hepsinin taraftarları *kendi mâbutlarının hakiki mabut, diğerlerinin hurafe ve yalan olduğunu* iddia etmişlerdi.” (33/30)

“*Sen, benim öteki lâkırdımı* da yabana atma.” (39/26)

“Onun artık eskisi gibi çalışmadığını gören müderrisler *bu değişiminin sebebini* anlayamamışlardı.” (41/14)

b. Belirtme hâli eki, nesneye bir bağımsızlık kazandırdığı için bu nesne türünün cümle içerisindeki yeri değişkenlik gösterebilir.

“İnsan kılığında bunca yıldır *bu makamı* işgal ediyorum.” (11/31)

“*Bu yüzlerini hakkıyla ağartacak talebeyi* elden kaçırmak istemiyorlardı.” (44/23)

“Nitekim *Sarıova'nın daha içerideki kibar mahallelerini* de daha görmeden biliyordu.” (52/21)

2.2.1.2. Belirtisiz Nesne

Eksiz bir şekilde, yapma durumuyla bildirilen işten etkilenen unsurdur. Belirtisiz nesneyi tespit edebilmek için özne ile birlikte yükleme “*ne*” sorusu yöneltilir. Alınan cevap belirtisiz nesneyi buldurur.

Belirtisiz nesnenin özellikleri ile bu özellikleri taşıyan cümle örnekleri şöyle sıralanabilir:

a. Belirtme hâli eki taşımayan nesnelere, belirtisiz nesnedir ve bu nesne genel bir türü veya varlığı karşılar.

“Kulları, *darümualliminin bu sene mezunlarındanım*, dedi.” (8/21)

“Zavallı adam, son nefesinde *bir ekmek kadayfı* istedi, alıp yediremedim.” (29/25)

“Birkaç gün evvel Hacı Selim Paşa isminde bir yerli zengin *belediye reisi* seçilmişti.” (53/13)

b. Belirtisiz nesne cümlede yükleme yakın bir konumda yer alır. Bu nesne türü ile yüklem arasında mutlak bir ilişki söz konusudur. Genellikle belirtisiz nesne ile yüklem arasına “*de, dahi, bile*” edatları ile “*mi*” soru eki dışında bir öge yer almaz.

“Belediye, geceleri *sokak feneri* yaktırmazmış.” (13/13)

“Hatta şimdiden de ramazan aylarında cerre çıkar, anasına *beş, on para* gönderebilirdi.” (15/27)

“O kadar renksiz bir yüz ki, gözleri zaman zaman parlak bir ateşle yanıp sönmese insan, onu *ölüm halinde bir hasta* sanırdı.” (54/8)

2.2.2. Tümleç

Türkçe Sözlük'te “Cümlelerin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan öge; meful, mütemmim.” (Türkçe Sözlük, 2023: 3353) şeklinde tanımlanan tümleç cümlelerin yardımcı ögelerindedir. Bir cümlelerin anlamını zaman, miktar, durum, yer, araç, sebep, amaç vb. bakımlardan tamamlayan tümleç, cümleye yansıttığı anlama göre iki başlık altında incelenir:

2.2.2.1 Dolaylı Tümleç

Yardımcı cümle ögelerinden biri olan dolaylı tümleç “Cümlede yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge.” (Karahana, 2009: 25) olarak kabul edilir. Eylemin yerini ya da yönünü gösteren cümle unsuruna dolaylı tümleç denir. Dolaylı tümleç, cümlede yüklem anlamını yer, yön vb. türlü yönlerden tamamlar. Bir isim unsuru olan bu öge, cümlede sözcük ya da sözcük grubu şeklinde kullanılabilir. Dolaylı tümleci oluşturan isim unsurları yönelme, bulunma ya da ayrılma hâli ekini almış şekilde bazen de bu isim unsurları bir edat unsuru ile birlikte kullanılır. Yükleme yöneltilen “*neye, neyde, neyden, kime, kimde, kimden, nereye, nereden, nereden*” sorularına alınan cevap, dolaylı tümleci buldurur.

Yukarıdaki ifade ve tanımlardan yola çıkılarak dolaylı tümleş ve özellikleri ile ilgili bilgiler ve bu bilgileri örnekleyen cümleler şöyle sıralanabilir:

a. Dolaylı tümleş, yükleme +A yaklaşma, +DA bulunma, +DAn ayrılma durum eklerinden biriyle bağlanan sözcük ya da sözcük grubudur. Dolaylı tümleş olan sözcük ya da sözcük grubunun sonunda bu eklerden bir mutlaka bulunur.

“Fakat *bu rüyada* garip bir sirayet hassası vardı.” (20/19)

“*Dolaştığı köylerde* öyle vahşi bir şiddetle *cehennem cezalarından* bahsedirdi ki, saçlı, sakallı erkekler titrer, çocuklar ağlardı.” (27/19)

“Evvvela *başından*, sonra da *kuyruğundan* kırarsınız.” (7/20)

“Sen ona değil, *sana, bana* hayıflan.” (29/30)

b. Bir cümlede birden fazla dolaylı tümleş bulunabilir.

“Zaten *İstanbul'da* ilk hayal kırıklığı *ona arkadaşlarından* gelecekti.” (23/8)

“Şahin Efendi, ağır bir rüya içinde gibi bir türlü *bu hayallerden, hatıralardan* kendini kurtaramıyordu.” (28/17)

“Cahil insan, her zaman, *her yerde ya kendi vehimlerine, batıl fikirlerine yahut da başkasının hasis hırslarına, menfaatlerine* kurban oluyor...” (48/16)

“*İlme, âlime ve kitaba* hudutsuz emniyeti ve hürmeti...” (51/2)

c. Bazı dolaylı tümleşler kendilerinden önceki dolaylı tümlecin açıklayıcısı durumundadır.

“Bu yeşil geceye nihayet verecek gün *bizden, yeni mektep dediğimiz bu kötü, karanlık viraneden* doğacak.” (70/5)

“Yüzde bir ümitle Şahin Efendi partiyi kazanırsa *ulema sınıfına, ashına* rücu etmiş olacaktı.” (97/16)

“Bunlardan birisi *gayri Türk kardeşlerimizden yani Hintlilerden, Cavahlılardan, Çinlilerden* falan müteşekkil...” (105/30)

ç. Yaklaşma ve ayrılma hâli ekini alan dolaylı tümleşler, isim cümlelerinde az kullanılırken bulunma hâli ekini alan dolaylı tümleşler her cümlede kullanılabilir.

“*Hocaya ve kitaba* masum bir emniyeti vardı.” (23/4)

“Ne olursa olsun *bu rezalete* bir nihayet vermek lâzımdı.” (85/7)

“*Medresenin biraz ötesinde* kalabalık bir piyasa caddesi vardı.” (22/18)

“*Aralarında* bu Hafız Remzi de vardı.” (26/2)

“*Evkafın maarife verdiği arsanın bir köşesinde* eski bir medrese vardı.” (80/4)

d. Yaklaşma, bulunma ve ayrılma hâli ekini alan durum, zaman ve miktar zarfları dolaylı tümleş değildir.

“Saniyen *şu vaziyette* iki avucunuzun arasına yatırırız...” (7/21)

“*Ramazan aylarında* cerre çıkardım.” (12/25)

“Talih yardım ederse, *yakında* Sarıova Belediyesi’ni bazı fuzuli masraflara sokacağım.” (14/9)

“Onun için *el altından* tahkikat yaptı.” (72/11)

“Maalesef bazı kuş beyinliler sarığa *lâyık olduğu derecede* hürmet etmiyorlar.” (99/9)

e. Bazı cümlelerde dolaylı tümleş ortaklığı söz konusudur.

“*Ona* sen de şaş hocam, ben de şaşayım.” (45/31)

“Kelime ve tavırlarındaki nezakete, hayırhahlığa rağmen *yeni iptidai başmuallimine* ne söylemek lâzım geliyorsa söylemiş, kendi rızası dâhilinde çalışırsa rahat yaşayacağını, suyun dikine gitmeye çabalarsa selefinin uğradığı akıbete uğrayacağını açıkça anlatmıştı.” (55/11)

“Yarın, öbür gün *ona* bir isim takılır, belki küçük bir türbe yapılır.” (88/2)

f. İsim türünden kelime grupları dolaylı tümleş görevinde kullanılabilir.

“*Hiç istemediğim bir yere* düştüm.” (8/23) (dolaylı tümleş: sıfat tamlaması)

“*Başımın içinde* bu açık eylül sabahının manzaraları gibi aydınlık, hududu, hendeseşi belli ve nizamlı şeyler vardı.” (16/22) (dolaylı tümleş: isim tamlaması)

“Nihayet sıra *Şahin Efendi*’ye geldi. (37/22) (dolaylı tümleş: ünvan grubu)

“*Okumayan, anlamayan insanların mesut olmalarına* nasıl imkân verilir?” (48/15) (dolaylı tümleş: isim-fiil grubu)

“Fakat *bunun zekâ ve ahlâkında* pek esaslı tahrikât yapmamıştı.” (93/3) (dolaylı tümleş: bağlama grubu)

2.2.2.2. Zarf Tümleci

Zarf tümleci “Cümlede yüklem anlamını zaman, tarz, ölçü, yer, yön vb. bakımlardan daha belirgin duruma getiren, sınırlayan kelime veya kelime gruplarından oluşan tümleş.” (Korkmaz, 2017: 259) şeklinde tanımlanmaktadır. Eylemin ne zaman, nasıl, ne şekilde ve hangi vasıtalarla yapıldığını gösteren cümle ögesi zarf tümlecidir. Bu öge, zarf göreviyle kullanılan bir sözcük ya da sözcük grubu olabilir. Fiilin anlamına göre biçim, yön, miktar, derece, hâl, durum, sebep, vasıta, eşitlik, zaman ve karşılaştırma gibi birçok anlamda kullanılan zarf tümlecini bulmak için yükleme “*ne zaman, ne zamana kadar, ne zamandan beri, neden, niçin, niye, nasıl, ne kadar, ne ile, kiminle, hangi şartlarda, hangi yöne ve kim tarafından*” soruları yöneltilir.

Zarf tümlecinin özellikleri ve romanda geçen zarf tümleci örnekleri şöyle sıralanabilir:

a. Yükleme sebep, durum, zaman, miktar, yön, vasıta, şart gibi anlamlar bakımından tamamlayan ve cümlede zarf görevi üstlenen kelime veya kelime gruplarıdır.

“*Şahin Efendi*, fazla ileri gitmeyi yine *ihtiyatla* muvafık bulmadı.” (106/16) (durum)

“*İdadi müdürü sözlerini ara sıra böyle soğuk latifelerle süsleyerek konferansına devam ederken Şahin Efendi*, yanındaki Rasim’e *yavaşça*...” (107/159) (zaman, durum)

“*İmamın evi küçük olduğu için* hafız cemiyeti yerli zenginlerden birinin evinde yapılacaktı.” (110/1) (sebep)

“*Sıhhati yerinde olsaydı/belki/böyle maddeten* ölmeyecekti.” (113/6) (şart, ihtimal, durum)

“*Eskiden* hafız olmaya *hiç* hevesi yoktu.” (117/15) (zaman, miktar)

“Fakat ona *çok* yandım.” (118/1) (miktar)

“*Şayet mahkûm olursa* ben idadi müdürü sıfatıyla memnun olmam dersem yalan olur.” (170/3) (şart)

b. İsim soylu sözcükler yön, eşitlik, vasıta hâli gibi bazı hâl ekleriyle veya eksiz şekilde; fiiller ise zarf-fiil ekleriyle cümlede zarf görevinde kullanılabilirler.

“*Şahin Efendi*, bilâkis *hiç sükûnetini bozmadan/gülümseyerek* dinliyordu.” (105/24)

“Rahim Hoca, onu yaşını başını almış, demir gibi insanların bile zor dayanabileceği bir şekilde çalıştırdı, yavrucağ yük altında ezilen nazik bir tay gibi ölüp gitti.” (118/7)

“O vakit kendileri haksız ve zararlı çıkarlar.” (121/29)

“Şahin Efendi, şüpheli bir gülümseme ile cevap veriyordu.” (133/1)

“Vaziyetini derhal anladım.” (136/24)

“Öğleden sonra birinci ders hadisesiz geçti.” (166/23)

“Maarif müdürü ile konuşurlarken odaya bir kâtip girdi.” (166/4)

c. Cümlede aynı veya farklı türden birden çok zarf tümleci bir arada bulunabilir. Eğer bu zarflar farklı türden ise çoğunlukla zaman zarfları önce, miktar zarfları ise yükleme daha yakın kullanılır.

“Bu masallar nakledilirken kadınlar, çocuklar ağlıyorlar, ihtiyarlar göğüslerini yumruklayarak ah ediyorlardı.” (162/17) (zaman, durum)

“Bozuk kaldırımlarda yuvarlanmamak için/bin ihtiyatla/ağır ağır bu yokuşu indi.” (220/20) (sebeup, durum, durum)

“Bu, bizi ona karşı da/bir dereceye kadar korur.” (232/4) (durum, miktar)

“Mühendis, belki bu kargaşalıktan kaçmak ümidiyle,/belki de şaşkınlıktan/cami avlusuna doğru koştu.” (239/28) (durum, durum, yön)

ç. Bazı cümlelerde kullanılan zarf tümleçleri kendinden önceki zarf tümlecinin açıklayıcısı durumundadır.

“Şahin Efendi, bir gün muallimler cemiyetinde bunlardan biriyle -idadi mektebinde jimnastik muallimi olan Üsküplü bir gençle- küçük bir münakaşaya girişti.” (105/10)

“Ben gerçi bu adamı çeşme başında gördüm, ama salı akşamı değil, pazartesi akşamı, yani yangından bir gün evvel gördüm.” (193/24)

“Fakat onda öyle anlaşılmaz bir hassa vardı ki en büyük bozgunlardan sonra -göz yumup açacak kadar bir zaman içinde- tekrar toplanıyor, eskisinden daha kuvvetli oluyordu.” (207/10)

d. Arka arkaya sıralanan bazı cümlelerde zarf tümleci ortak kullanılabilir.

“Kâzım Efendi'nin arkasından gelen polisler kalabalığı yaramamışlar, halkın arasında kaybolmuşlardı, fakat o tek başına kollarını açarak ahaliyi göğüslüyor, uzanan yumruklara karşı duruyor, Nihat Efendi'yi muhafazaya çalışıyordu.” (174/5)

“Ancak, sarhoşluk zamanlarında/bazen dili bir açılırmış, pir açılırmış.” (165/1)

“Yüzüstü yere kapandığı zaman dudağı yarılmış, iki dişi kırılmıştı.” (176/31)

e. Zaman, sebep, durum, ölçü, vasıta ve şart anlamı bildiren tüm sözcük grupları zarf tümleci görevinde kullanılabilir.

“Camiler artsız arasız dolup boşalıyor, ahali tövbe istiğfar ediyordu...” (161/27) (zarf: tekrar grubu)

“Şahin Efendi fazla bir şey söylemedi; bedbin ve mahzun, maarif müdürünün odasından çıktı.” (170/12) (zarf: bağlama grubu)

“O gün,/akşama doğru daha başka havadisler işitildi.” (163/7) (zarf: sıfat tamlaması, edat grubu)

“Bir kere de/bir bayram günü muallimler cemiyetinde konuşmuştu.” (164/6) (zarf: sıfat tamlaması, sıfat tamlaması)

“Müdür, gözleri büyümüş, titreyen elleriyle hareketler yaparak devam ediyordu.” (167/4) (zarf: zarf-fiil grubu)

f. Özne ile birlikte yükleme sorulan “*ne zaman, ne zamana kadar, ne zamandan beri, neden, niçin, niye, nasıl, ne kadar, ne ile, kiminle, hangi şartlarda, hangi yöne ve kim tarafından*” soruları zarf tümleci ögesini bulmayı sağlar.

“Şahin Efendi, *bu fikrayı okur okumaz* sokağa fırladı, fakat havadis almak için pek uzun boylu koşup yorulmasına hacet kalmadı.” (163/29) (ne zaman?)

“Şahin Efendi bu adamı *yakından* tanımazdı; *sokakta rast geldikçe/şöyle uzaktan* bir selâm verirdi.” (164/4) (nasıl, ne zaman, nasıl?)

“*Nihat Efendi’yi merasimi mahsusa ile hapishaneye getirmek için* bir alay tertip edilmişti.” (172/10) (niçin?)

“Bu alay, *kimler tarafından, ne vakit* hazırlanmıştı?” (172/12) (kim tarafından, ne zaman?)

“Muallim Nihat Efendi, *kollarıyla yüzünü* kapatmıştı.” (173/22) (ne ile?)

“Memleketi yalnız “Yeni mektebin” kurtaracağına olan emniyeti *on kat daha* kuvvetlenmişti.” (175/5) (ne kadar?)

“Şahin Efendi, *o akşam/arkadaşı Rasim’le beraber* Deli Necip’e misafir gitti.” (181/25) (ne zaman, kiminle?)

3. Cümle Türleri

Cümleler türleri bakımından çeşitli başlıklar altında değerlendirilir. Cümlelerin türlere ayrılmasında cümlenin anlamı, yapısı, yüklem yeri ve türü belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla cümleler türlerine göre dört ana başlık altında incelenmektedir. Bir metin birbirini izleyen sıralı ve anlamlı bütünlük oluşturan tümceler dizisi olarak kabul edilir. Bu diziliş rastlantısal bir durum değil, yazar tarafından bilinçli olarak belli bir mantık sırasına, dilbilgisel anlamlara ve metnin işleyişine göre yapılır (Günay, 2007: 44). Cümleyi meydana getiren ögelerin dizilişi sanatçının dili kullanma yetisine, amacına ve okuruna vermek istediği estetik hazza bağlıdır.

Metinde yer alan birleşik ve karmaşık cümle yapıları, metnin okur tarafından çözümlenmesi bakımından önem taşır. Bu cümle yapıları, okuru yazar tarafından farklı şekillerde oluşturduğu fikir ve davranış şekillerinin meydana getirdiği dizgisel yapıya ulaştırır (Günay, 2007: 102). Yazar, metindeki iletinin sorumluluğunu üstlenen kişidir (Kıran ve Kıran, 2010: 83). Yazarın cümlelere gizlediği dil kodlarını çözmesi ve bu yolla metni çözümlemesi gereken kişi de okuyucudur. Yazar ile okuyucu arasındaki ileti ise metni oluşturmaktadır.

Reşat Nuri Güntekin’in Yeşil Gece adlı romanında kullanılan cümleler türlerine göre incelenmiş, bu cümleler anlamına, yapısına, yüklem türüne ve yerine göre başlıklara ayrılmıştır. Cümle türlerinin özellikleri ve romanda kullanılış şekilleri örnekleriyle beraber şöyle açıklanabilir:

3.1. Yüklem Türüne Göre Cümleler

Yüklem cümlenin temel unsurunu oluşturmaktadır. Diğer ögeler ise bu temel unsur olan yükleme bağlı olarak şekillenir. Yüklem, cümlenin anlamından, cümlede kullanılan öge sayısına kadar birçok unsurun da belirleyicisidir. Bir cümlenin yüklemi isim soylu bir sözcük veya sözcük grubundan oluşabileceği gibi fiillerden de oluşabilir. Buna bağlı olarak yüklemine göre cümleler, isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere iki türdür:

3.1.1. İsim Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olmayan kelime veya kelime gruplarından oluşan cümleler isim cümlesi olarak adlandırılır. Bu tür cümlelerde isimler, isim tamlamaları,

sıfat tamlamaları, edat grupları ve diğer isim grupları yüklem göreviyle cümlede yer almaktadır. İsim cümlelerinde isim soylu sözcük veya sözcük grupları ek eylem olarak yüklem görevi üstlenirler.

İsim cümlelerinde, “Kip eki taşımayan yüklem, geniş zaman kipinde” kullanılır (Karahan, 2009: 96). Cümleye geniş zaman anlamını da ek fiil katar. İsim cümleleri genellikle iki öğeli olarak kullanılır. Bu öğeler de özne ve yüklemdir. Bu tür cümlelerde zarf tümleci ve bulunma durum ekini alan dolaylı tümleç de sıklıkla yer alır. İsim cümlelerinde nesneye pek sık rastlanmaz. Ancak sayısı az da olsa nesne alan isim cümleleri de bulunmaktadır.

Eserde geçen isim cümlesi örnekleri şunlardır:

“*Meşrutiyetin ikinci senesiydi.*” (44/12)

“*Şahin, son senelerdeki gevşekliğe rağmen Somuncuoğlu Medresesi'nin en iyi talebesiydi.*” (44/19)

“*Şimdi hemen çıkmak mecburiyetindeyim.*” (53/29)

“*Ondan çekinmek lüzumsuz bir ihtiyattı.*” (61/15)

“*Hükmü kuvvet elinizdedir.*” (82/32)

“*Zulüm ve haksızlıktan bu kadar zevk duyan insanları ıslaha uğraşmak çocukça bir hayal değil miydi?*” (173/11)

3.1.2. Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil ya da birleşik fiil olan cümlelere fiil cümlesi denir. Emir kipinin ikinci kişili anlatımları hariç, bu tür fiillerde bir kip veya kişi eki ile çekimleme yapıldığı görülmektedir. Yüklemi geçişli bir fiilden oluşan cümlelerde, cümlelerin öğelerinin tamamı yer alabilir. Geçişsiz bir fiil cümlesi ise nesne barındırmaz. Geçişsiz-edilgen fiil cümlelerinde de işin gerçek yapıcısı olan özne bulunmaz.

Aşağıda eserden alınan fiil cümlesi örneklerine yer verilmiştir:

“*Zira bu kasabada yalnız birinin rızası para etmiyor.*” (177/24)

“*Şahin Efendi müstantiğin ona neler sorduğunu öğrenmek istedi.*” (179/28)

“*Sen merak etme,/ben işle meşgul olurum.*” (180/31)

“*Öyle olsun,/dedi,/kanaatimi az çok sarstığımı gizlemeyeceğim.*” (181/21)

“*Solundaki nüzüllü hoca imdadına yetişti.*” (60/18)

“*Onu yeni belediye reisinin yazılı nutku takip etti.*”

3.2. Yüklem Yerine Göre Cümleler

Türkçenin genel söz dizimi kuralına göre yüklem cümlelerin sonunda bulunur. Fakat farklı sebeplerle yüklem yerini değiştirebilir. Yüklem yerini göre cümleler, öğelerinin dizilişine göre cümleler olarak da adlandırılır. Bir cümlede yüklem varlığı ve bulunduğu yer yüklem türüne göre cümle çeşitlerini doğurur. Dolayısıyla yüklem cümledeki varlığı ve yeri belirleyicidir. Buna bağlı olarak yüklem yerini göre cümleler; kurallı, kuralsız ve eksilteli cümle olmak üzere üç grupta incelenir:

3.2.1. Kurallı Cümle

Kurallı cümle “Yardımcı ögeden ana ögeye doğru yol alan ve yüklem sonda bulunan cümle” (Korkmaz, 2017: 179) olarak tanımlanmaktadır. Yüklem sonda olduğu cümleler kurallı cümledir. Kurallı cümlelerde yüklem isim veya fiil olması değil sonda bulunması önemlidir. Bu tür cümlelerde öznenen başlayarak yüklemle nihayetlendirilen bir cümle dizilişi söz konusudur.

İncelenen eserden alınan bazı kurallı cümle örnekleri şöyle sıralanabilir:

“Mektepte kimse ile sıkı fıkı arkadaş olmaya *ihtiyaç duymuyordu.*” (47/1)

“İkisi de *bekârdılar.*” (68/19)

“Şahin Efendi, mühendisi sarhoş *sandı.*” (177/30)

“Hâsılı *mesleğinin eri bir adamdı.*” (109/21)

“Çocuklar arasındaki bu kavgaların büyüklere intikal etmesi, kasabadaki ahali arasında bir arbede çıkması *pek mümkündü.*” (131/5)

“Onların hilelerine bazen o da hile ile *mukabele ediyordu.*” (132/1)

3.2.2. Kuralsız Cümle

Yükleminin yerine göre cümlelerden biri de kuralsız cümlelerdir. Kuralsız cümle “Anlamı güçlendirmek veya güzelleştirmek için Türkçenin normal söz dizimine aykırı olarak yüklemi öteki cümle öğelerinden daha önce gelen cümledir.” (Korkmaz, 2017:111). Yüklemi sonda bulunmayan bu tür cümlelerde yüklem başta olabileceği gibi ortada da yer alabilir. Kuralsız cümle; herhangi bir anlamı ön plana çıkarma, belirtme veya vurgulama ihtiyacından dolayı başvurulan bir cümle türüdür. Yazılı anlatımdan ziyade sözlü anlatımda kullanılan kuralsız cümle örneklerine daha çok şiir dilinde rastlanmaktadır. Şiirde var olan ahenk kaygısı bu tür cümlelerin sıkça kullanılmasında etkili olmaktadır.

Devrik cümle olarak da adlandırılan kuralsız cümlelerin ortaya çıkmasına neden olan cümle ögesi, öncelenmiş öğedir. Sözcüklerin tümce içindeki sıraları değişse de ekler de sözcüklerle birlikte yerli yerine gider. Bundan dolayı da tümcenin anlamı değişmez. Bu tür özelliğe sahip olan dillere bireşimli diller adı verilir. Türkçe, devrik tümce yapabilme sınırları geniş olan bireşimli bir dildir. Bu özellikler Türkçede devrikleşmeye izin vermektedir. Ancak bu devrikleşme dilbilgisel açıdan sınırlıdır (Özünü, 2001: 98-100). Bir eserdeki devrik cümle kullanımı farklı şekillerde kurulmuş cümle yapılarının tekrarına imkân sağlar ve böylece yazınsallığı öne çıkarır (Turam, 2024: 61). Bu durum yazarın üslubunu şekillendirir.

Kuralsız cümle çeşidinin eserde geçen örnekleri şöyle sıralanabilir:

“*Uyanalım* artık bu gaflet uykularından.” (63/9)

“*Yaşayalım* biz yahu...” (91/9)

“*Değiştirelim* gayrı bu kafaları.” (104/13)

“Neden *icap etti* bu, imam efendi?” (116/11)

“Allah *gösterdi* bize bir ikinci defa muhacirlik felâketini...” (212/31)

“Sözüm ona *yaparlar* alelacele bir çete...” (214/10)

3.2.3. Eksiltili Cümle

Eksilti kavramı, söylenmeyen ancak söylenmemesine rağmen anlaşılmalı veya aktarılmış olan anlamına gelmeyi ifade eder. Eksiltmenin kullanıldığı yerde, yapıda bir kavramın anlaşılması gerektiğine dair bir önvarsayım bulunmaktadır (Turan, 2024: 86). Yüklemi söylenmeyen, söz diziminde yer almayan cümle çeşidi eksiltili cümle olarak tanımlanmaktadır. Bu tür cümlelerde anlam, kullanılan sözcüklerden yola çıkılarak tamamlanır. Kesik cümle olarak da adlandırılan eksiltili cümle “Genellikle yüklemi, bazen de unsurları kullanılmadığı hâlde hüküm bildiren cümlelerdir.” (Gülensoy, 2000:439) şeklinde açıklanmaktadır.

Eserde yer alan eksiltili cümle örnekleri şunlardır:

“*Bu adamlar da keenne o ahtapotlar...*” (9/26)

“*Görürüz Hocam. Şimdilik Tanrı'ya emanet...*” (18/3)

“Bu meydanın etrafında; birbirinin yanından, üstünden, arkasından bakan sıkışık, bir tıraşlı baş kümesi... Çeşit çeşit yüzler...” (24/22)

“Hazır yemek, hazır yatak...” (46/8)

“Muallimliğe yeni bir din gibi inanan, onun mukaddes aşkına için için yanan ateşli bir havari çehresi...” (48/1)

“Demek dört onlardan, dört bizden...” (71/2)

3.3. Anlamına Göre Cümleler

Anlamına göre cümleler, bünyesinde barındırdığı sözcük ya da eklerin bildirdiği emir, istek bildirme, ünlem, soru vb. anlam ilgilerinden herhangi birine göre değerlendirilen cümlelerdir. Anlamına göre cümleler, türlerine göre şöyle sıralanabilir:

3.3.1. Olumlu Cümle

Anlam bakımından “Fiili (yüklemi) olumlu (müsbet) olan, bir işin yapıldığını, olduğunu, yapılacağını bildiren ya da bir düşünceyi kabul eden cümleler.” olumlu cümle olarak kabul edilmektedir (Gülensoy, 2000: 440). Olumlu cümleler, bir yargının gerçekleştiğini ifade eden cümlelerdir. Bu tür cümlelerin yüklemi olumlu anlam ifade eden sözcüklerden oluşur. Bazı cümlelerde iki olumsuz unsurun bulunduğu da görülmektedir. İki olumsuz ifade bir olumlu ifade bildirir. Bundan dolayı iki olumsuz ifadenin kullanımından yararlanılarak da cümle olumlu bir anlam verildiği görülmektedir. Bu tür cümleler biçimce olumsuz anlamca olumlu cümle kategorisinde değerlendirilir.

Olumlu cümleler yüklemelerinin türüne göre olumlu isim cümleleri ve olumlu fiil cümleleri olarak iki başlık altında değerlendirilir:

3.3.1.1. Olumlu İsim Cümleleri

Olumlu isim cümlesi, yüklemi olumlu anlam bildirmesinin yanında isim soylu bir sözcük veya sözcük grubundan oluşan cümlelerdir. Aşağıda verilen cümleler olumlu isimli cümlelerine örnektir:

“Hasan Cemal, *ateşli bir inkılâpçıdır.*” (14/7)

“Aşağı katta, loş koridorun içinde aralık bir kapı *vardı.*” (18/23)

“Sarıova *çok mübarek bir kazadır.*” (13/9)

“*Kendi halinde, temiz, fakat çok saf bir adamdı.*” (29/20)

3.3.1.2. Olumlu Fiil Cümleleri

Olumlu fiil cümlesi, yüklemi olumlu anlam bildiren ve çekimli bir fiil veya birleşik fiilden meydana gelen cümle türüdür. Yeşil Gece adlı eserde geçen şu cümleler olumlu fiil cümlesi örnekleridir:

“O vakit kendini bu hastalıktan tamamıyla kurtulmuş zannederek *seviniyordu.* (34/11)

“Sonra, medrese hayatı kendisini çok *değiştirmişti.*” (42/16)

“Halk, dünyayı hep bu karanlığın arasında *görüüyordu.*” (43/13)

“Düşerken ağzını kapıya *çarptı.*” (110/17)

“Müderri, uzun müddet bir tarz üzere *söylendi.*” (149/5)

Eserden alınan şu cümleler ise biçim bakımından olumsuz anlamca olumludur:

“Derdini *anlamadım sanma* Molla...” (39/16)

“Benim bile edebiyat rüyamın asıl sebebi dünya muhabbeti, dünyadaki kısa hayata kanıp doyamayışım olduğu *meydana çıkmadı mı?*” (94/30) (*meydana çıktı*)

“Aralarında birkaç istidatlı genç *yok değildi.*” (108/10) (*vardı*)

“Şahin Efendi, bu muhavere *hoşlanmıyor değildi.*” (147/8) (*hoşlanıyordu*)

“Kul *kusur etmez olur mu?...?*” (78/30) (*kusur eder*)

3.3.2. Olumsuz Cümle

Olumsuz cümle “Fiili (yüklemi) olumsuzluk (menfi) kavramı veren, bir işin yapılmadığını, olmadığını ya da yapılmayacağını, olmayacağını bildiren cümlelerdir.” (Gülensoy, 2000: 440). Şekil olarak olumlu ya da olumsuz görüldüğü hâlde olumsuz bir anlam ifade eden cümleler olumsuz cümle olarak adlandırılır (Ay, 2024: 148). Yüklem bildirdiği işin gerçekleşmediğini ifade eden cümleler olumsuzdur. Bu tür cümleler yapmamayı, yapılmamayı, olmamayı bildirir. “-mA, -mAz” olumsuzluk ekleri, “ne...ne” bağlacı, “değil” edatı ve “yok” sözcüğü cümleye olumsuzluk anlamı katar. Olumsuz cümleler yüklemine göre olumsuz isim cümleleri ve olumsuz fiil cümleleri olarak iki grupta incelenmektedir:

3.3.2.1. Olumsuz İsim Cümleleri

Yargının olumsuz anlam taşımasının yanında yüklemine isim veya isim gruplarından oluştuğu cümle çeşididir. Yeşil Gece romanında geçen olumsuz isim cümlesi örnekleri şunlardır:

“*Yok efendimiz yok.*” (8/22)

“Ehl-i dil birbirini bilmemek *insaf değil.*” (12/29)

“Bir çiftçi veya çoban olarak burada tutunmasına imkân *yoktu.*” (42/27)

“Fazla olarak akşam karanlığı da iyiden iyiye bastırıldığı için çehresini fark etmek *mümkün değildi.*” (128/10)

3.3.2.2. Olumsuz Fiil Cümleleri

Yargının olumsuz olmasının yanında çekimli bir fiil veya birleşik fiilden oluşmasına dayalı cümle çeşididir. İncelenen eserden alınan olumsuz fiil cümlesi örnekleri şunlardır:

“Şahin Efendi, eski hâliyle şimdiki hali arasındaki farkı hiçbir zaman bu kadar keyif ve iftihar ile *görememişti.*” (16/17)

“Bu karanlıkta *yaşanmaz.*” (42/31)

“İcap ettikçe en sevdiği ve hatırını saydığı insanları bile kırmaktan *çekinmezdi.*” (148/3)

“Şahin Efendi, bu kadının ne istediğini, ne ruhta bir insan olduğunu bir türlü *anlayamadı.*” (150/25)

“Bu adamdan böyle makul ve cesur bir müdafaa *beklemiyordu.*” (169/1)

“Bununla beraber nedense ona açıktan açığa sataşan *olmuyordu.*” (171/4)

“Nihat Efendi’nin mücrim olduğunu ben de pek *zannetmiyorum.*” (186/29)

“Sarıova’dan çıkarken nereye gideceğini *kararlaştırmamıştı.*” (249/28)

İncelenen eserde biçim bakımından olumlu anlamca olumsuz ve biçim bakımından olumsuz anlamca olumlu cümle türlerine de rastlanmaktadır.

Eserden alınan şu cümleler ise biçim bakımından olumlu, anlam bakımından olumsuzdur:

“Şahin, ne onları ne de arkadaşlarını *dinledi.*” (45/1) (*dinlemedi*)

“Bir veliyullah türbesine kazma vurmak isteyenlerle beraber hareket etmek Hacı Reşit Efendi gibi bütün ömrünü taat ve ibadetle geçirmiş müttakı musalli bir adama düşer miydi?” (84/24) (*düşmezdi*)

“Daha ne yapılabilirdi?” (104/28) (*yapılamazdı*)

“İslâmcıların daima ellerinde demek olan bu gençlerin Türkçülüğünden korkmaya ne lüzum vardı?” (104/29) (*lüzum yoktu*)

“Adam olmadıktan sonra doktor olmuş kaç para eder?” (137/8) (*etmez*)

“Yüksek bir ilim adamı Sarıova'ya ne diye gelsin?” (138/21) (*gelmez*)

“Esasen Nihat Efendi meselesinin benimle ne alakası var?” (187/16) (*alakası yok*)

“Ne evet diyebiliyor ne de hayır.” (101/22) (*diyemiyor*)

3.3.3. Soru Cümlesi

Soru cümlesi, karşı taraftan soru yoluyla bilgiyi alma amacıyla kullanılan cümlelerdir. Cümlede soru anlamı soru eki, soru sözcükleri ile vurgu ve tonlama yardımıyla sağlanmaktadır.

3.3.3.1. Soru Eki mI/mU ile Kurulan Soru Cümleleri

Bir cümlede herhangi bir öğeden sonra getirilen “mI/mU” soru ekiyle oluşturulan soru cümleleridir. “Onay” ya da “ret” cümleleri olarak da karşılaşılan bu cümlelerde soru ekinden önce kullanılan öge, hem sorulan hem de bulunması istenen ögeyi oluşturur. Yüklemden hemen önce gelen öge vurgulanan öğedir. Ancak soru ekinin soru anlamıyla kullanıldığı cümlelerde ise vurgu cümlede bu ekten önceki öğededir. Soru eki, cümlelerin tüm öğelerinden sonra yer alabilir.

Yeşil Gece adlı eserden alınan şu cümlelerde soru anlamı soru ekiyle sağlanmıştır:

“Canım, kur'ada talihin bir acayip cilvesine uğradım, diyen *sen değil miydin* Allah aşkına? (11/23)

“Yahu, iki kişiyi *çok mu* görüyorsunuz?” (145/1)

“Velinin Örfi Dede'ye “Yandım!” diye bağırması da bunu *göstermiyor muydu*?” (163/11)

“O gece şerefime düzenlenen tertip alayında kimi gördüm *bilir misiniz*?” (179/22)

3.3.3.2. Soru Kelimeleri ile Kurulan Soru Cümleleri

Soru cümlesi, bir işin meydana gelip gelmediğini sormak, iç yüzünü öğrenmek için kullanılan cümle türüdür (Ediskun, 2017: 373). Soru anlamı bazı cümlelerde soru ekiyle değil “nasıl, neden, kim, kaç, kaçınıcı, nerede, nereden, hangisi vb.” soru kelimeleriyle sağlanmaktadır. Soru sözcükleri; soru sıfatı, soru zarfı, soru zamiri ya da soru edatı türünde olabilir. Soru kelimelerinin kullanımıyla kurulan soru cümlelerinin amacı, yüklem tamamlayıcısı olan unsurlar ya da bu unsurlar ile ilgili bilgi edinebilmektir.

Soru kelimeleri ile kurulan soru cümlelerine eserde geçen şu örneklerde rastlanmaktadır:

“*Kimsin, ne istiyorsun*?” (8/18)

“Bu *kaçınıcı*, bu?...” (8/28)

“Fakat heyhat ki, efendim *nerede* ben *nerede*?” (9/23)

“*Kim* var, acaba *kim* var?” (189/28)

“Vak'a *nasıl* cereyan etti?” (166/19)

“Bu eski kafa *ne vakte kadar* devam edecekti?” (81/32)

“*Ne diye kendinize ait olmayan işe karışıp esmayı üstünüze sıçratırsınız?*” (124/7)

“*Canım Şahin Efendi, niçin böyle çocuk gibi söz söylüyorsunuz?*” (126/4)

“*Sana ne zararım var?*” (153/30)

3.3.3.3. Vurgu ve Tonlama ile Kurulan Soru Cümleleri

Türkçede bazen soru anlamı, soru eki veya soru sözcükleri ile değil cümlenin vurgusu veya bağlamı yardımıyla da sağlanmaktadır. Konuşma dilinde sıklıkla kullanılan bu tür cümlelere yazı dilinde de rastlanmaktadır.

Eserde sorunun vurgu veya tonlamayla yöneltildiği cümle örnekleri şunlardır:

“*Ben, toz toprak arasında fark edemedim, ama sakın benim çeneme de vuran o olmasın?*” (91/5)

“*Peki, ya efkârı umumiyedeki galeyan artarsa?*” (127/9)

3.3.4. Ünlem Cümlesi

Acıma, ürperme, korku, heyecan, kızgınlık vb. anlamlar taşıyan cümlelere ünlem cümlesi denir. Ünlem cümlesi, “İçinde ünlem bulunan veya ünlem kavramı veren cümle.” (Korkmaz, 2017: 238), “Ünlem kavramı veren cümle.” (Gülensoy, 2000: 443) şeklinde tanımlanmaktadır. Ünlem cümlelerinde bir ünlem veya ünlem grubu bulunabileceği gibi bu cümleler ünlem ifade eden unsurları barındırmadan da ünlem cümlesi özelliği gösterebilir. Bu durumda, bu tür cümleler bağlamdan yararlanılarak tespit edilir.

Eserde geçen ünlem cümlesi örnekleri şöyle sıralanabilir:

“*Merkezleri bu halde bırakılan millet için nasıl felâh tasavvur edilirmiş!*” (142/6) (itiraz)

“*Yarabbi, sen bilirsin!*” (153/4) (şaşkınlık)

“*Hey kadın... Kalk bakalım! dedi.*” (kızgınlık)

“*Çabuk pardösümü, bastonumu getirin!* diye bağırdı.” (166/11) (telaşlanma)

“*Başladılar “Silah isteriz!” diye bağırma, gürültü yapmaya.*” (214/5) (istek)

“*Hatta onun ilk çarpışmada arkadaşlarından birçoğuyla beraber öldüğünü haber verdikleri vakit feryat etmedi, lâkayt omuzlarını silkerek: “Ne yapalım, cezasıdır!” demek kuvvetini buldu.*” (232/30) (kabullenme)

“*Başka gelip gidenleri olmadığı için kapı çalınınca içeride bir gürültü kopuyor, çocuklar “Amca geldi!” diye bağışıyorlardı.*” (235/26) (sevinç)

“*“Aman, ölüyorum!” diye bağırdı.*” (30/10) (korku)

3.3.5. Emir Cümlesi

Anlamına göre cümlelerin bir türü de emir cümlesidir. Yükleme emir kipi olan cümleler emir cümlesi olarak adlandırılır (Korkmaz, 2017: 126). Emir cümlelerinde, yüklemde belirtilen işin, hareketin veya eylemin yapılması ya da yapılmaması kesin bir dille ifade edilir.

İncelenen eserde geçen emir cümlesi örneklerinin bazıları şunlardır:

“*Etraftan, “Tutun... Susturun... İçeriye alın!” diye bağışlar.*” (112/5)

“*Hey, kadın... Kalk bakalım! dedi.*” (157/15)

“*Döv, kemiklerini kır...*” (92/1)

3.4. Yapılarına Göre Cümleler

Cümle, içinde bulundurduğu yargılar bakımından farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Bir cümledeki yargı sayısı, cümlelerin yapısının belirlenmesinde en önemli ölçüttür. Bu yargılar arasında öge ortaklığı olabileceği gibi ögeler bağımsız şekilde de kullanılabilir. Yapısına göre bazı cümleler ise tamamlanmamış bir özelliğe sahiptir.

Yapılarına göre cümleler basit cümle, birleşik cümle ve sıralı cümle olmak üzere üç ana başlık altında incelenebilir:

3.4.1. Basit Cümle

Cümleler, yargılarıyla bir anlam taşıyan dil birlikleridir. Yargı ifade eden yüklem, cümlelerin temel ögesidir. Bu temel ögenin sayısı, cümlelerin yapısını da belirlemektedir. Basit cümle; herhangi bir duygu, düşünce oluş veya kılışı “Tek bir yargı hâlinde anlatan ve en az bir yüklemden oluşan cümle.” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2017: 87). Başka cümlelerle tamlanmayan, başka cümleleri tamlamayan, başka bir cümleye bağlı olmayan sadece bir yargıyı ifade eden cümle basit cümledir (Gencan, 1992: 67). Basit cümleler, tek yargı taşıyan cümlelerdir. Yüklem isim ya da fiil soylu olmasına bakılmaksızın tek yargı bildiren cümleler “basit cümle” olarak kabul edilir.

Yeşil Gece romanında geçen basit cümle örneklerinden bazıları şunlardır:

“O sene İstanbul’da şiddetli bir kış *vardı*.” (34/18)

“Bununla beraber kimse ile fazla *samimi değildi*.” (47/11)

“Ortada zorbalık, serkeşlik, kavga, dövüş *yok...*” (87/9)

“Bilgileri daha *derli topludur*.” (107/21)

“Muallimin hemem hemen eksikliği *kalmamıştı*.” (50/27)

“Ötede başıma aylarıyla, yıldızlarıyla koca bir kâinat *yıkılmıştı*.” (51/17)

“Cenaze alayı ağır ağır yoluna *devam etti*.” (112/15)

3.4.2. Birleşik Cümle

Birleşik cümle “İçinde tek bir temel hükümle, yeteri kadar yardımcı hüküm bulunan cümlelere” denir (Çatıkkaş, 2001: 221). Bir asıl cümle ile onun anlamını tamamlayan yardımcı cümle ya da cümlelerden oluşan cümleler, yapısına göre birleşik cümle olarak adlandırılır. Yüklem türüne bakılmaksızın bir ana yargı ile ona bağlı yan yargılardan oluşan birleşik cümle yapısında yan yargılar, ki bağlacı ve şart ekiyle ana cümleye bağlanabileceği gibi alıntı cümleler de bağlanabilir. Birleşik cümleler özellikleri bakımından şöyle sıralanabilir:

3.4.2.1. Şartlı Birleşik Cümle

Yan yargı ya da yargıların -sA şart eki ile ana yargıya bağlandığı birleşik cümle çeşididir. Ana yargıya bağlı olan şartlı yan cümleler zaman, şart, benzetme ve sebep gibi anlamlar ile asıl cümleyi tamamlar.

Eserden alınan şartlı birleşik cümle örnekleri şunlardır:

“*Emir buyursanız* bir miktar jandarma *gönderirim*.” (82/17)

“Vicdanınız ve zekânınız neyi *emrediyorsa* öyle hareket *buyurursunuz*.” (126/11)

“Bununla beraber Deli Necip ondan ne kadar *nefret ederse*, o, mühendisi o kadar *sever görünürdü*.” (134/26)

“Fen ne *diyorsa* onu *söyleyeceğim*.” (136/12)

“*Kendine güveniyorsan girersin*.” (45/5)

3.4.2.2.İç İçe Birleşik Cümle

Ana cümlenin bir ögesi konumunda olan bir alıntı cümle barındıran birleşik cümle çeşididir. Alıntı konumundaki cümle diğer ana cümlenin içerisinde yer aldığından bu tür cümleler için girişik birleşik cümle tabiri de kullanılmaktadır. İç içe birleşik cümlelerde alıntı cümleler tırnak işareti içerisinde verilebileceği gibi sonuna virgül konularak da belirtilebilir:

Yeşil Gece adlı eserdeki bazı cümlelerde de iç içe birleşik cümle türünün örneklerine rastlanmaktadır. Bu cümle örnekleri şöyle sıralanabilir:

“*Daha dünya kadar vakit var,/diyordu.*” (15/3)

“*Kim olduğumu, nereye tayin edildiğimi biliyor musunuz ki gideceğim yerin iyi olduğunu temin buyuruyorsunuz? diye sordu.*” (10/28)

“*O, yüreğime dert oluyor,/demişti.*” (29/26)

“*İstersen bir kere talihini tecrübe et,/dedi.*” (45/6)

“Hele Yahudi ve Hristiyan doktorlar: “*Bize böyle şeyler sormayınız, dininize ait işlere karışmayız,*” diye cevap verdiler.” (140/18)

“Bakın bu suali hoca arkadaşlarımızdan birine sorsaydım tereddüt etmeden, “*Elbette Müslümanlarla beraber olurum,!’ diyecekti.*” (106/10)

“Başkalari gibi “*Cahil kadın... akli ermiyor!’ demeyin.*” (118/4)

3.4.2.3.ki’li Birleşik Cümle

Bir temel cümleye ki nispet zamiri (Korkmaz, 2017: 177) ile bağlanan yan cümleden oluşan birleşik cümle çeşididir. Kurallı cümlelerde ana yargı sonda bulunurken yan yargı ise daha önce kullanılır. Bu türdeki yan yargının sayısı birden fazla olabilir.

İncelenen eserde geçen ki’li birleşik cümle örneklerinden bazıları şunlardır:

“*Öyle insanlar var ki,/zaruri olarak pek üstünkörü bir tahsil görecekler.*” (49/1)

“Bu sahne öyle kelimeler ve tabirler, öyle hareketlerle *oyunuyordu ki/Şahin Hoca tüylerinin diken diken olduğunu hissediyordu.*” (24/17)

“Bununla beraber *zan buyurmuyunuz ki/bunu azledilmekten korktuğum için söylüyorum.*” (127/18)

“Fakat öyle *ümit ediyorum ki/arz ettiğim şeyleri tasdik buyuracaksınız.*” (142/32)

“Hem Allah *şahittir ki,/ben Bedri’yi zorla da hıfza başlatmıyorum.*” (119/2)

3.4.3.Sıralı Cümle

Tek başına anlam bütünlüğü olan birden fazla ana cümlenin arka arkaya sıralanmasına dayalı cümle yapısına sıralı cümle denir. Sıralı cümle yapısında temel husus arka arkaya sıralanan cümlelerin ana cümlelerden oluşmasıdır. Bu cümleler birbirine virgül, noktalı virgül ya da bağlama edatları ile bağlanır. Birbirine denk anlam ilgisine sahip bu cümleler arasında öge ortaklığına sahip olanlar yer alabileceği gibi herhangi bir ögesi ortak olmayan cümleler de bulunabilir.

Sıralı cümleler; ortak öge bulundurma durumlarına göre bağımlı sıralı, bağımsız sıralı ve karma sıralı olmak üzere üç başlık altında incelenebilir:

3.4.3.1.Bağımlı Sıralı Cümle

Virgül, noktalı virgül veya bağlama edatları ile birbirine bağlanmış ana cümleler arasında bir veya birden fazla öge ortaklığı olan cümlelere bağımlı sıralı cümle denir. Bu tür cümleler “Tek başına yargı bildiren ve bir anlam bütünlüğü içinde yan yana sıralanan, iki veya

daha fazla cümlelerin oluşturduğu cümleler topluluğu.” (Korkmaz, 2017: 213) şeklinde tanımlanmaktadır.

İncelenen eserdeki şu cümleler öge ortaklığı olan bağımlı sıralı cümle örnekleri olarak kullanılmıştır:

“Birçok defalar Şahin./bu rüyalarından uyandığı zaman/ortalığı kararmış./ kendini Fettah Efendi ile yalnız kalmış bulurdu. (21/1) (özne, zarf tümleci, yüklem ortak)

“(Sen) Gel/arkadaş, otur bakalım şöyle.” (12/28) (özne ortak)

“Cabir Bey, yine kürk yakalı avcı elbisesini giyinmiş, çizmelerini çekmiş, eline kamçısını almıştı.” (81/14) (özne ortak)

“Medrese tahsili gerçi ondaki itikadı söndürmüştü, gaye-i hayali yıkmıştı.” (42/20) (özne ortak)

“(O) Bir hafta evvel emrini, üç gün evvel harcırahını almıştı.” (14/22) (özne ve yüklem ortak)

3.4.3.2.Bağımsız Sıralı Cümle

Virgül, noktalı virgül veya bağlama edatları ile birbirine bağlanan fakat aralarında herhangi bir öge ortaklığı olmayan ana cümlelerden oluşan cümle çeşididir. Bağımsız sıralı cümle “Mana bakımından birbirine bağlı olduğu halde özneleri, tümleçleri, yüklemeleri ayrı olan cümleler.” şeklinde tanımlanmaktadır (Gülensoy, 2000: 439).

Aşağıda eserden alınan bağımsız sıralı cümle örneklerine yer verilmiştir:

“Yeni belediye reisinin ziyafeti, bir saltanatlı yemekle başladı;/sonra da karşiki camide bir mevlit okundu.” (56/1)

“Anası ölmüş,/memlekette dikili ağacı kalmamıştı.” (42/16)

“İçlerindeki ufunet bütün dehşetiyle oralarda patlak verir,/durmadan kokup akarak işleyen yaralar çibanlarla kendini gösterirdi.” (52/29)

“Bu nutuktan sonra ziyafet bitti,/davetliler yatsı ezanından sonra karşı camide okunacak mevlitte tekrar toplanmak üzere muvakkaten dağıldı.” (64/9)

“Kalbi sık sık çarpıyor,/kulaklarında kâh mevlidin başka bir dünyadan geliyor gibi uzak ve müessir ahengi, kâh Cabir Bey’in kuvvetli sesi titriyordu.” (64/15)

“Bugün damının bir tarafını aktarıyorlar,/yarın öbür tarafı akmaya başlıyordu.” (71/12)

“Bütün mahalleli, ihtiyar imama yardım etmiş,/kimi çocuğa yeni elbiseler yapmış,/ kimi davetliler için mükellef yemekler hazırlamıştı.” (109/29)

3.4.2.4.3.Karma Sıralı Cümle

Bağımsız sıralı ve bağımlı sıralı cümlelerin bir arada kullanıldığı cümle çeşidi, karma sıralı cümle olarak adlandırılmaktadır. Karma sıralı birleşik cümlelerde bir bağımsız cümle ile en az iki bağımlı cümle birlikte kullanılır.

Karma sıralı birleşik cümlelerin Yeşil Gece romanında geçen örnekleri şunlardır:

“Fırtınalı gecelerde mütemadiyen çatırdar,/sallanır,/dört bir tarafından rüzgâr işlerdi.” (68/21) (1. ve 2.cümle bağımlı, 3.cümle bağımsız)

“Ancak, ne çare ki mebadleri bozuktur,/düşün/bak Rasim.” (107/22) (1. cümle bağımsız, 2. ve 3.cümle bağımlı)

“Fakat küçük hafız, bir türlü kendine gelemiyor,/ara sıra öksürüyor,/kan devam ediyordu.” (110/21) (1. ve 2.cümle bağımlı, 3.cümle bağımsız)

“Resai Molla, birkaç gün evvel Sarıova mezarlığını ziyarete gitmiş,/mezarlığı pek fena bir halde görmüş,/duvarlar yer yer yıkılmış.” (142/1) (1. ve 2.cümle bağımlı, 3.cümle bağımsız)

“Şimdi yumurtalar, domatesler kâfi gelmiyor,/ahali ona tükürmek ve tokat atmak için birbirini eziyor,/birbirinin üstünden atlıyordu.” (173/19) (1.cümle bağımsız, 2. ve 3.cümle bağımlı)

“Sesi kısıktı,/dolu dolu öksürüyor,/başındaki sersemliği gidermek ister gibi elindeki kalın sigara ağızlığıyla hafif hafif alına, kaşlarının ortasına vuruyordu.” (177/2) (1.cümle bağımsız, 2. ve 3. Cümle bağımlı)

“Aksi halde taşı tarağı toplar,/Sarıova’dan çekip giderim;/bu da beni müteessir etmez.” (192/19) (1. ve 2. cümle bağımlı, 3.cümle bağımsız)

4. Sonuç

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatının önemli kalemlerinden olan Reşat Nuri Güntekin’in Yeşil Gece adlı romanı söz dizimi bakımından incelenmiş, bu bağlamda romandaki 4517 cümle incelenmiş, inceleme sonucunda bağılı olarak eserde geçen cümle ögeleri ve cümle türlerine ilişkin sonuçlara ulaşılmıştır. Eserde ana ögeler olan yüklem ve özne, yardımcı cümle ögeleri olarak kabul edilen nesne ve tümleş örneklerine yer verilmiştir. Cümlelerde durağan, etken, edilgen ve bilinmez özne kullanımına rastlanmıştır, yazarın örtülü özne kullanmadığı görülmüştür. Belirtili ve belirtisiz nesnelerin yer aldığı cümleler kullanılmış, bir cümlede tür bakımından farklı nesne örnekleri tespit edilmiştir. Cümlelerin ögelerinden tümleş ise zarf tümleşci ve dolaylı tümleş olmak üzere iki farklı türde kullanıma girmiştir. Cümlelerin ögelerinin kullanımına genel olarak bakıldığında ortak öge kullanımının yaygın olduğu, ögelerin açıklayıcılarıyla birlikte verildiği, bir cümlede aynı öge türünden örneklerin yer aldığı görülmüştür.

Eserde cümleler; anlamına, yapısına, yüklemine türüne ve yerine göre incelenmiş her gruptan cümle çeşidine uygun örnek kullanıldığı belirlenmiştir. Yüklemine göre cümlelerde isim ve fiil cümlesi örneklerine yer verilmiş, en fazla fiil cümlesi kullanıldığı görülmüştür. Yüklemine yeri bakımından kurallı, kuralsız ve eksilteli cümle örnekleri kullanılmıştır. Bu grupta en çok kullanılan cümle türü kurallı cümledir. Yüklem başta ve ortada bulunduğu kuralsız cümlelerin yanında yüklemi olmayan eksilteli cümle örneklerine de rastlanmıştır. Yeşil Gece romanındaki cümleler anlam bakımından olumlu, olumsuz, soru ve ünlem cümlesi özelliği taşımaktadır. Soru cümlelerinde anlamın soru eki, soru kelimeleri, vurgu ve tonlamayla sağlandığı belirlenmiştir. Anlam itibarıyla en çok olumlu cümleye en az da ünlem cümlesine ait örneklerin olduğu görülmüştür. Eserde yapısına göre basit, birleşik ve sıralı cümle örnekleri bulunmaktadır. Birleşik cümlelerin şartlı, iç içe ve ki’li türlerinin örnekleri verilmiş, sıralı cümlelerde ise öge ortaklığı olan bağımlı sıralı ve öge ortaklığı bulunmayan bağımsız sıralı cümlelere rastlanmıştır. Ayrıca bağımlı sıralı ve bağımsız sıralı cümlelerin birlikte kullanıldığı karma sıralı cümle örneklerine de yer verilmiştir.

Romanda yapısı bakımından en çok basit ve birleşik cümle türü kullanılmıştır. Bu cümle türlerinin çok kullanılması yazarın, olay anlatımını öncelikle ve okur üzerinde etki bırakmak istemesinin bir göstergesidir. Yüklemine türüne göre fiil cümlelerinin kullanım fazlalığı da bu isteği desteklemektedir.

Cümle türleri, yazarın dili kullanım şekli ve üslubunu belirlemede ön planda olduğu için cümle türleriyle ilgili sayısal sonuçlara da ulaşılmıştır. İncelenen cümlelerden elde edilen sayısal sonuçlar ve bu sayısal sonuçların grafiğe dökülmüş şekilleri şöyle verilebilir:

Yüklemine Türüne Göre Cümleler:

Fiil cümlesi: 3632

İsim cümlesi 820

Yükleminin Yerine Göre Cümleler

Kurallı cümle: 4502

Kuralsız cümle: 152

Eksilteli cümle: 65

Anlamına Göre Cümleler

Olumlu cümle: 3720

Olumsuz cümle: 512

Soru cümlesi: 208

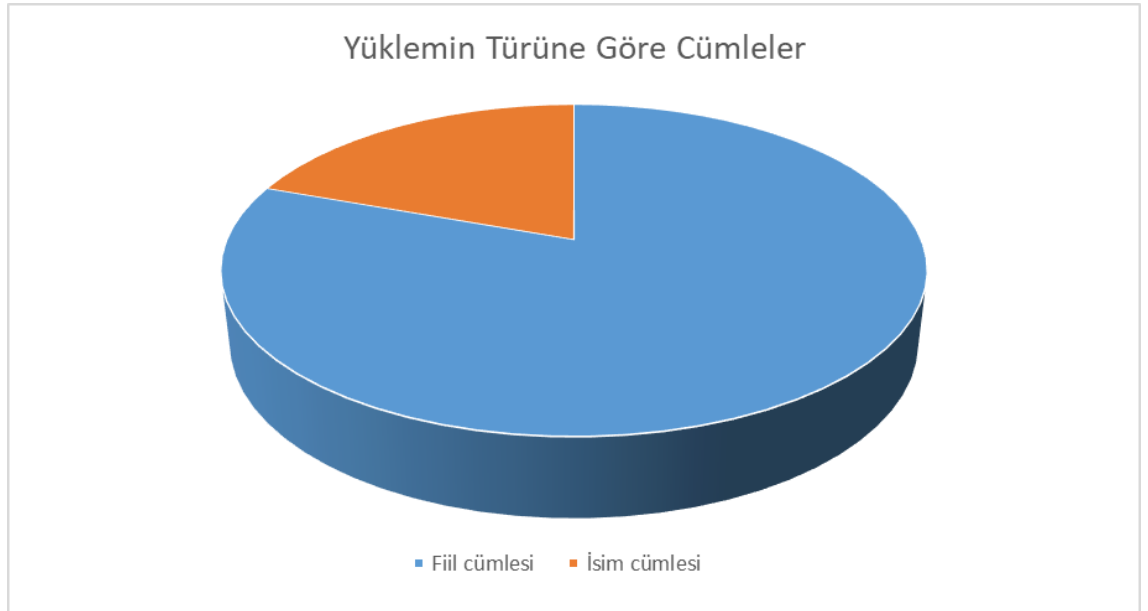
Ünlem cümlesi: 18

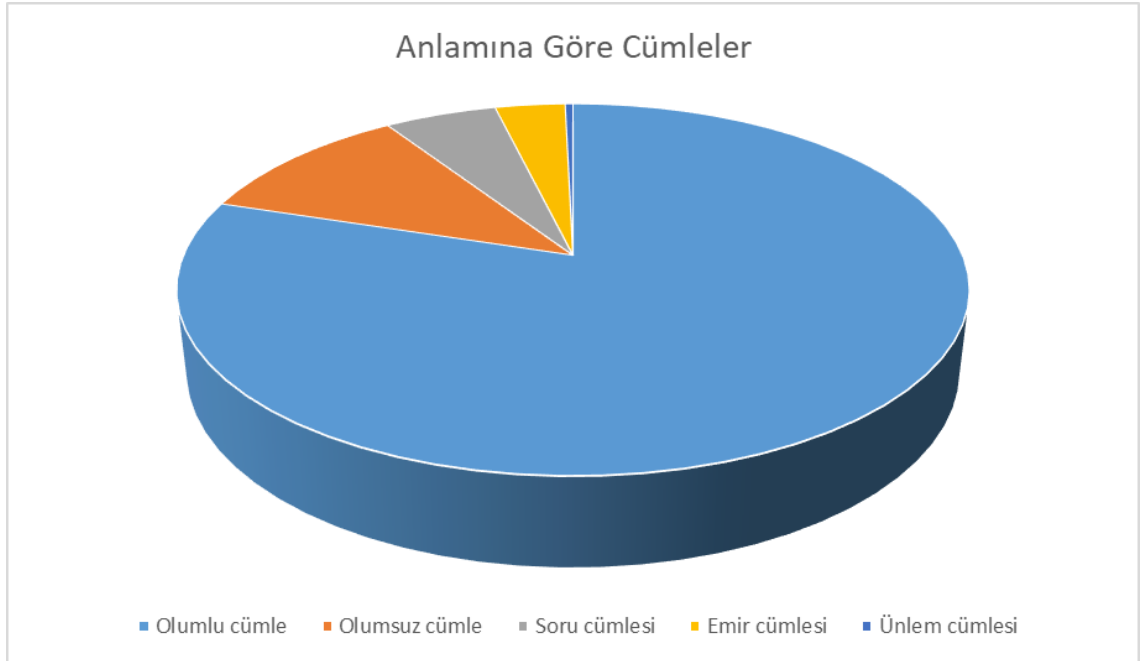
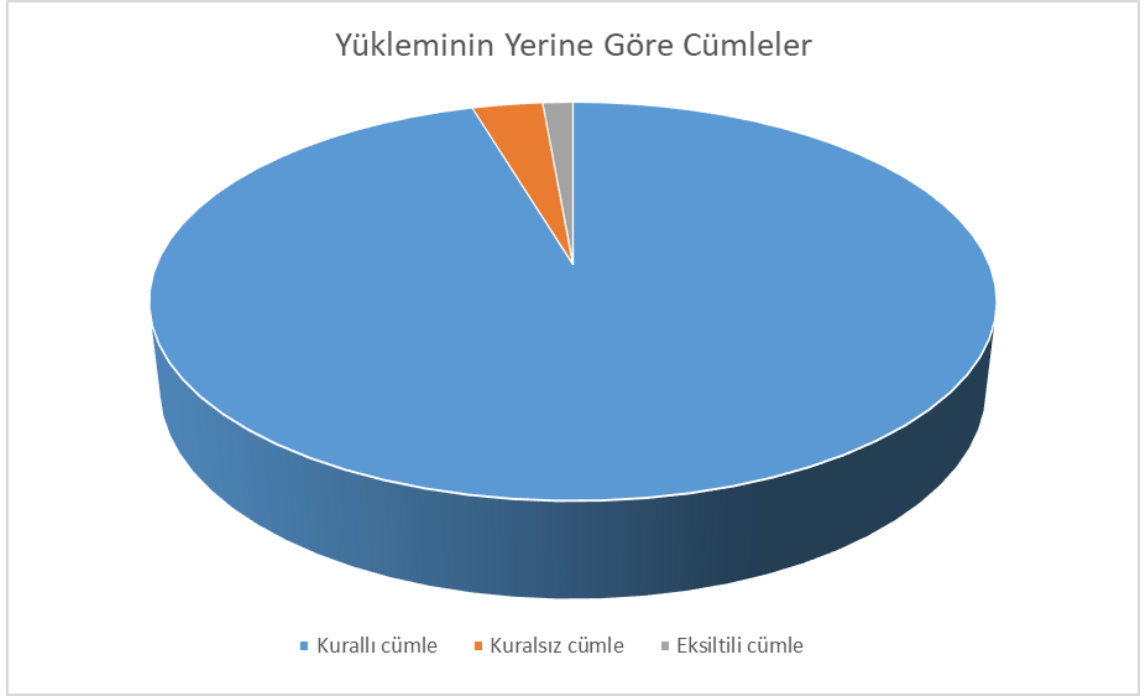
Yapısına Göre Cümleler

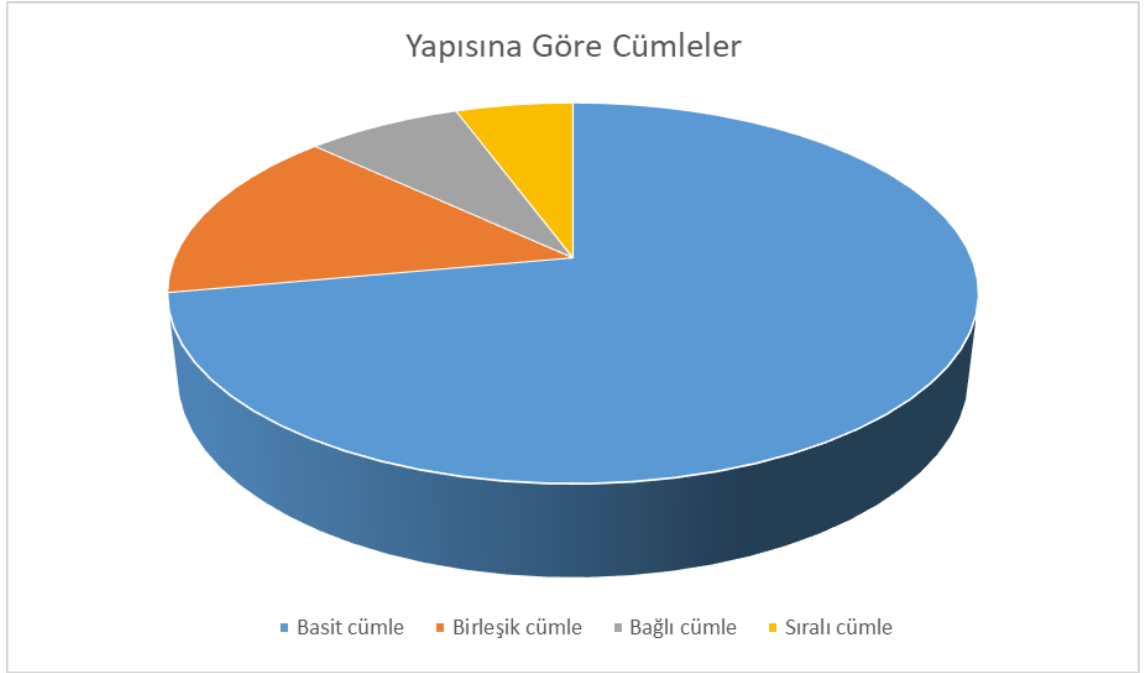
Basit cümle: 3401

Birleşik cümle: 787

Sıralı cümle: 264

Kaynaklar

Altun, M. (2022). *Türkçede Söz Dizimi Çözümlenmeleri, Türk Romanından Örneklerle*. Ankara: Pegem Akademi.

Atabay, N., Özel, S., Çam, A. (2003). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Ay, Ö. (2024). *Türkiye Türkçesi IV Sözdizimi*. (Ed. Erdoğan Boz). Ankara: Gazi Kitabevi.

Boz, E. (2013). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Çatıkkaş, A. (2001). *Örneklili ve Uygulamalı Türk Dili Kılavuzu*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Demir, N. (2019). *Türkçe Cümle Bilgisi*. Ankara: Altınordu Yayınları.

Demir, N., Yılmaz, E. (2005). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Ediskun, H. (2017). *Yeni Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/ Yayın/ Tanıtım.

Gencan, T.N. (1992). *Dilbilgisi*. İstanbul: Kanaat Yayınları.

Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Günay, D. (2007). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual.

Güntekin, R. N. (2009). *Yeşil Gece*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Hirik, S. (2021). *Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaağaç, G. (2015). *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karahan, L. (2009). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, Erek Matbaası.

Kıran, Z., Kıran E. A. (2010). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, M., Sevinçli, V. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi.

Öznlü, Ü. (2001). *Edebiyatta Dil Kullanımları*. İstanbul: Multilingual.

Sarıca, B. (2015). *Türkçe Cümle Bilgisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Turan, T. (2024). *Yazınsal Biçembilim ve Türk Edebiyatı Okumaları*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

Türkçe Sözlük (2023). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ulaş, A. H. (2003). *Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Aktif Yayınevi.

Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim; Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Yılmaz, E. (2021). *Uygulamalı Metin Bilgisi*. Ankara: Pegem Akademi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1587301>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 18.11.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 11.12.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Ünlü, B. (2024). İktisadi Göstergeler Açısından Sonsuz Panayır. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 2. Sayı, 271-286.

İKTİSADİ GÖSTERGELER AÇISINDAN SONSUZ PANAYIR
Sonsuz panayır in terms of economic indicators
BEDİRHAN ÜNLÜ¹

Öz

Tanzimat’la ilk örneklerini veren Türk romanı, Cumhuriyet’le birlikte yeni temaları bünyesinde barındırmaya başlar. Sosyal, siyasi ve iktisadi anlamda yaşanan değişimler romanın konusuna dâhil edilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’nın neden olduğu iktisadi çöküşün yanı sıra “türedi zenginler” de sosyo-ekonomik hayatı derinden etkilerken romanlarda da işlenen konulardan birisi hâline gelir. Savaş ekonomisinin neden olduğu gelir düzeyindeki adaletsizlik ve ortaya çıkan sosyal değişim sanatçıların üzerinde durduğu konulardır. Halide Edip Adıvar da ilk eserlerini Millî Edebiyat Dönemi’nde vermeye başlayıp sanatçı kimliğini Cumhuriyet Dönemi’nde devam ettiren yazarlardandır. Yazar, kaleme aldığı *Sonsuz Panayır*’da Cumhuriyet Dönemi’nde ortaya çıkan iktisadi yaşam koşullarının toplumsal hayata etkilerini merkeze alır. Romanda İkinci Dünya Savaşı’yla birlikte zenginleşen sınıf ile orta ve alt düzey gelir grubuna sahip insanların hayatlarından kesitler aktarılır. Sosyal ortamı etkileyen iktisadi koşulların ayrıntılarını vermek amacıyla romanın şahıs kadrosu genişletilir. Romanın şahıs kadrosu, farklı sosyal ve iktisadi özellikleriyle mensubu oldukları sınıfların önde gelen isimleridir. İktisadi hayat koşulları, büyük bir panayır etrafında aktarılır.

Sonsuz Panayır İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Türkiye’de yaşanacak olan iktisadi ekolün değişim eşliğinde kaleme alınır. Bu yıllarda savaşın getirdiği ekonomik boşluk, karaborsa ve kaçakçılar tarafından doldurularak toplumda yapay bir zengin sınıfı türemiştir. Romanın başkarakteri Ayşe’nin sınıf atlamak için türedi zenginlerin yaşadığı semte gitmesiyle dönemin iktisadi temeldeki yaşam şartları gözler önüne serilir. Karşılaşılan yeni ortamla birlikte ortaya çıkan iktisadi yapılanmanın temelinde iki farklı düşünce yer alır. Devlet temelli iktisat modeli ile kapitalist eğilimli iktisadi yaklaşım romandaki geniş şahıs kadrosunun dâhil olduğu iki farklı

¹ Dr. Arş. Gör., Fırat üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ/Türkiye. El-mek: bunlu@firat.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0507-0596>

ekonomi ekolünü temsil ederler. Yapılan bu çalışmada da romanın kişiler ve mekânlarından hareketle döneme yansıyan iktisadi yapı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Halide Edip Adivar, Sonsuz Panayır, İktisat, Devletçilik, Kapitalizm.

Abstract

The Turkish novel, which first emerged during the Tanzimat period, began to incorporate new themes with the establishment of the republic. The social, political, and economic changes experienced during this time were integrated into the narrative of the novel. In particular, the economic collapse caused by World War II, along with the rise of "nouveau riche" individuals, deeply influenced socio-economic life and became one of the central themes in novels. The economic inequalities resulting from the wartime economy and the subsequent social changes became focal points for artists. Halide Edib Adivar is among the authors who began their literary careers during the National Literature period and continued to develop their artistic identity during the Republic period. In her novel *Sonsuz Panayır* (The Endless Fair), the author centers on the impact of the economic conditions that emerged during the Republic period on social life. The novel portrays the lives of the newly wealthy class that emerged after World War II, as well as those from the middle and lower income groups. To illustrate the economic conditions affecting the social environment, the cast of characters is expanded. The characters in the novel are leading figures within their respective social and economic classes. Economic conditions are depicted within the framework of a grand fair.

Sonsuz Panayır was written on the cusp of the economic paradigm shift that would occur in Turkey after World War II. During this period, the economic vacuum created by the war was filled by the black market and smugglers, giving rise to an artificial wealthy class in society. The novel's protagonist, Ayşe, attempts to climb the social ladder by moving to a neighborhood inhabited by the nouveau riche, through which the economic living conditions of the period are revealed. The new economic structure that emerges in this setting is founded on two contrasting economic ideologies. The state-based economic model and the capitalist-oriented economic approach represent two distinct economic schools that are reflected through the novel's large cast of characters. This study also explores the economic structure of the period, as reflected through the novel's characters and settings.

Keywords: Halide Edip Adivar, Sonsuz Panayır, Economics, Statism, Capitalism

1. Giriş

Roman türünün Türk edebiyatında ortaya çıkmaya başlaması Tanzimat yıllarına dayanır. Genel görüş noktasında Namık Kemal'in 1876'da yayımlanan *İntibah*'ı Türk edebiyatındaki ilk edebî roman olarak kabul edilir. Teknik bakımdan Halit Ziya Uşaklıgil ile birlikte gelişimi hızlanan roman, Cumhuriyet Dönemi'yle birlikte konumunu gittikçe güçlendirir. Servet-i Fünun'la birlikte modern ölçütleri yakalayan Türk romanı, Cumhuriyet'in ardından yeni temaları da bünyesine dâhil eder. "*Feminizm, bilgisizlik, kızların/kadınların okutulması ve eğitilmesi, yozlaşma, batılulaşma, modernizm gibi Tanzimat'tan beri süregelen birincil izlekler, yerlerini, daha güncel ve Cumhuriyet ideolojisiyle uzlaşan yeni insana özgü, yeni değerlere, yeni bakış açılarına ve yeni izleklere bırakırlar.*" (Gündüz, 2012: 399-400). Abdülhamit Dönemi, Meşrutiyet'in ilanı, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yılları gibi siyasi ve toplumsal olaylar, romanı besleyen ana unsurlardır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni ideolojinin getirdiği tema ve bakış açıları Türk romanında etkinliğini artırır. Anadolu'ya yönelerek Cumhuriyet devrimlerinin halka ulaştırılması ana hedeflerden biridir. 1940'lı yıllardan itibaren İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı sosyal ve ekonomik sorunlar, sanatçıların eserlerine yansır. Bu bağlamda Cumhuriyet Dönemi'nin önde gelen sanatçılarından biri olan Halide Edip Adıvar'ın “1946 yılında Cumhuriyet gazetesinde tefrika edilen” (Şahin, 2014: 586) *Sonsuz Panayır* adlı romanı da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra görülen iktisadi yaşayış tarzıyla ilgili kesitler sunar.

Sözlükte “*Belli zamanlarda ve genellikle küçük yerleşim birimlerinde kurulan, sergi niteliğini de taşıyan büyük pazar*” (TDK Sözlük, 2023: 2641) anlamındaki panayır kelimesi, romanda her sınıf ve kültürdeki farklı insanlara yer vermek amacıyla kullanılır. Sanatçı da sözcüğün bu anlamından hareketle “*Panayırda, her sınıftan, her nevi kalabalık, tabiat-üstü kuvvetler, tecrübe-üstü vaziyetler görürsünüz, şuur-altı acayiplikler, iyi ve kötü insiyaklar, garip ve resmî kıyafetlerle çadırlarda temsil edilir.*” (Enginün, 2007: 284) diyerek panayırın kozmopolit yapısına dikkat çeker. İncelemesi yapılan *Sonsuz Panayır* romanında da sosyal, kültürel ve ekonomik çeşitlilik birbirinden farklı karakterler aracılığıyla ortaya konulur.

Cumhuriyet'in ilanından sonra tek parti iktidarının siyasi atmosferi ve bütün dünyayı etkileyen İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan sosyo-ekonomik durum, *Sonsuz Panayır*'ın omurgasını oluşturur. Savaş yıllarının etkisiyle İstanbul'da ortaya çıkmaya başlayan türedi zenginler ile iki binler olarak adlandırılan burjuva sınıfı ile geleneksel hayat standartlarını devam ettiren yoksul kesim arasındaki ilişki, romanda zengin bir şahıs kadrosu aracılığıyla aktarılır. Seval Şahin de romandaki karakterleri züppe burjuva açısından değerlendirerek korkunun bedenleştiği züppe, Doğu ve Batı'yı bünyesinde harmanlamış züppe ve çıkarlarını korumaktan başka bir şey düşünmeyen kentli burjuva şeklinde üç gruba ayırır. (2023, 396). İktisadi açıdan bu karakterler Devlet Temelli İktisat Yaklaşımı ve Kapitalist Eğilimli İktisadi Yaklaşım şeklinde iki ana başlık altında sınıflandırılabilir.

2. Devlet Temelli İktisat Yaklaşımı

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren iktisadi anlayışın temelinde devlet otoritesi yer alır. Toprağın devlet adına işlenmesi, elde edilen gelirin önemli bir kısmının devlete verilmesi, ihracatın devlet tarafından kontrol altına alınması, lonca teşkilatlarının işleyiş biçiminin devlet tarafından belirlenmesi gibi temel iktisadi faaliyetler özel teşebbüsü ikinci planda bırakmıştır. Özellikle iâşe sistemi Osmanlı iktisadi yapısının ana faktörlerindedir. İâşe sistemiyle birlikte “*Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiş bulunmakta idi.*” (Genç, 1989: 178). Geleneksel dönemde devletin müdahaleci mutlak gücü ekonominin de belirleyici unsurudur. Özel teşebbüsün geleneksel iktisadi politikada imkân sahası sınırlıdır. Ancak Sanayi Devrimi'nin büyük itici gücüyle Batı'da etkisini gittikçe artıran emperyalist karakterli iktisat anlayışı, Osmanlı'nın yıkım sürecinde başat rol oynar. Tanzimat'ın ilk yılları ve ardından II. Abdülhamit senelerinde yaşanan siyasi olayların yanı sıra iktisadi sahada da birtakım gelişmeler gözlemlenir. Ağır borçlar devletin iflasına neden olmuş, Düyûn-ı Umumiye ile Batı emperyalist sistemi millî ekonomi üzerindeki baskısını gittikçe artırmıştır. Farklı görüşlerdeki birçok muhalifine rağmen II. Abdülhamit'ten sonra da beklenen iktisadi iyileşme sağlanmaz. “*Meşrutiyetin ilk yıllarında II. Abdülhamit yönetimi yıkılınca Batı devletlerinin yeni rejimi iyi karşılayacakları, Batı sermayesinin Osmanlı devletinin malî kalkınmasına yardım edeceği inancı*” (Berkes, 2024: 466) olmasına rağmen böyle bir iyimser

atmosfer gerçekleşmez. Temelde zayıf bir ekonomik yapının bulunması devletin yeni siyasi oluşumlar üzerinde inşa edilmesine imkân vermez. Birinci Dünya Savaşı ve ardından gelen Millî Mücadele yıllarının hemen sonrasında 1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'yle Cumhuriyet Dönemi'nin ekonomik yapısı hazırlanır. “*Mesleki temsil esasına göre örgütlenen ve çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının blok oyları ile karar alan Kongre'nin, ana çizgileri ile, geçmiş on yılda ve 1920'lerin başlangıcında egemen olan 'Millî İktisat' anlayışının izlerini taşıyan dilek ve özlemlerden ibaretti.*” (Türel, 2014: 22). Her ne kadar dönemindeki şartlar gereği birtakım eksiklikleri olsa da söz konusu bu faaliyet yeni kurulacak olan devletin genel iktisadi yapıyı öncelediğinin ilk habercisidir.

On altıncı yüzyılda başlayan ve yirminci yüzyıla kadar devam eden yabancı sermayenin ülke içinde artan ayrıcalıklı nüfuzu Cumhuriyet idaresiyle birlikte kırılır. Lozan'da Türkiye Büyük Millet Meclisi ekonomik ayrıcalıkları taviz vermeden kaldırır. Ancak asırlar boyunca Batı kapitalizminin yıkıcı etkisine maruz kalan Türk iktisadi yapısının onarımı bir anda gerçekleşmez. Bu noktada yeni Türkiye Cumhuriyeti ekonomik kalkınmaya doğrudan müdahil olmaya başlar. Batı'da hâkim olan yayılcı kapitalist sisteme devletçilik anlayışıyla karşı konulmaya çalışılır. Dönemin tarihî arka planıyla birlikte Türk sosyal ve iktisadi hayatının koşullarına uygun olarak benimsenen devletçi ekonomi modeliyle Türkiye'nin kalkınması hedeflenir. Devletçilik özellikle yirminci yüzyılın ortalarına kadar belirleyici ana model olarak Türk iktisat sisteminin temel prensibini oluşturur.

Sonsuz Panayır romanı, İkinci Dünya Savaşı'nın küresel ölçekte yol açtığı kasvetli atmosferde hem ekonomik hem de toplumsal anlamdaki kırılmaları İstanbul özelinde anlatır. Romanın vaka zamanıyla anlatma zamanı aynı düzlemde bir araya getirilerek 1945'i gösterir. Söz konusu bu tarihte ülke siyaseti tek parti iktidarı tarafından belirlenmekte, ekonomik faaliyetler devletçi bir temelde yürütülmektedir. Bununla birlikte dünyada yaşanan gelişmeler Türk sosyal, siyasi ve ekonomik hayatını etkilemeye başlar. Türk sosyolojisinde bir taraftan geleneksel Osmanlı anlayışının izlerini devam ettirenler varlığını sürdürürken diğer taraftan dünyanın önemli bir kısmını etkisi altına alacak yeni insan tipleri de ortaya çıkmaktadır. *Sonsuz Panayır*'ın vaka zamanındaki İstanbul sosyal hayatında farklı “*habitus*[ların]” (Bourdieu, 2023: 286) varlığı gözlemlenir. “*Sosyalleşme ve toplumsal dünyayla ilişki kurmanın kalıcı ve sürekli yöntemi, biyolojik olanın kalıcı şekilde dönüştürülmesi olarak tarif*” (Bourdieu, 2023: 286) edilen “*habitus*”, kişinin toplumsal konumunu belirler. Genel olarak bakıldığında “*hâkim sınıf içerisinde birbirine karşı iki ‘habitus’ tipi vardır, bunlar kendilerine özgü ekonomik ve kültürel sermaye bileşimlerine tekabül eder: biri aristokratik çilecilik ya da ağırbaşlılığa ve saflığa yönelik yakınlık, diğeri lükse, süslemeye ve gösterişe dayalı hazcı bir beğeni. Bu ‘habitus’ farklılıklarının kökleri temelde yatan maddî hayat koşullarına dayanır.*” (Swartz, 2022: 249). “*Maddî hayat koşulları*” temelinde *Sonsuz Panayır* iki farklı “*habitus*” ortamını bünyesinde barındırır. Halide Edip İstanbul toplumu özelinde görülen farklı sınıftan insanları bir araya getirerek romanın kişiler dünyasını oldukça genişletir. Devlet temelli ekonomik yaklaşıma yakın olanlar geleneksel ve idealist tavırlarıyla ortaya çıkarlar.

2.1. Gelenekten Beslenen Tavrı

Sonsuz Panayır, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra değişmeye başlayan ekonomik etkiler ile ortaya çıkan toplumsal koşulları merkeze alan dönem romanıdır. Halide Edip, Türk sosyolojisini etkileyen iktisadi şartların toplumsal hayata etkilerini yansıtmak amacıyla kişiler dünyasını geniş tutar. Ekonomik açıdan yetersiz kişilerin yanı sıra varlıklı kişilerin bir kısmı da

geleneksel yaşam biçimlerini sürdürürler. Maddi açıdan kısıtlı insanların başında ise Saffet ve Macide Balkar çifti gelir. Romanın başkarakteri Ayşe Balkar'ın anne ve babası olan bu çift maddi imkânsızlıklar içindedir. Sınıf farklılıklarının ortaya çıktığı bu ortamda Balkarlar, tam anlamıyla geleneksel yaşam şartlarında hayatlarını sürdürmekle birlikte geleneksel unsurlara ilişkin katı refleksleri yoktur. Kızları Ayşe'nin iyi bir eğitim alması ve ekonomik özgürlüğe sahip olması için zorluklarla mücadele etmektedirler. Ekonomik yetersizliklerden ötürü Saffet Balkar paltosunu satmak zorunda kalmış ve hayattaki tek zevki olan sigarayı dâhi bırakmıştır. Gündeliğe gitmeye başlayan Macide Hanım'ın da maddi katkısıyla Ayşe'ye ipek çorap ve şapka almak isterler. Ayşe ise şapka meselesine güncelliğini yitirmesinden dolayı önem vermez. Çünkü geleneksel yaşamın tam karşısında konumlanan Taksim tarafında genç kızların şapka takma modası geçmiştir. “*Fakat Cerrahpaşa'dan ötedeki moda, ruh haletini bilmeyen babası, bu hususta ısrar*” (Adivar, 2023: 18) etmektedir. Maddi zorlukların etkisiyle Saffet Balkar gittikçe pasif bir tavır sergilemeye başlar. Paltosunu satmasıyla toplum içerisinde (özellikle toplu taşımada) dışlanması Saffet Balkar'ı Ayşe'nin karşısında gittikçe edilgenleştirir. “*İstanbul tarafındaki tramvaylarda erkeklerin kılıksız, paltosuzlarına, kadınların boyasız ve ipek çorapsızlarına hiç itibar*” (Adivar, 2023: 14) edilmemesi ve bu tarz insanların “*herif ve karı gibi tezyif ifade eden tabirler[e]*” (Adivar, 2023: 14) maruz kalması, Saffet Bey'in karşılaştığı iktisadi temelli sosyolojik durumların simgesel anlatımlarıdır.

Romanda Ayşe'nin ideallerinin önünü açan isim Ali Bey'dir. Saffet Balkar'dan farklı olarak Ali Bey maddi açıdan yeterli bir düzeydedir. Diğer karakterlerden farklı olarak “*kültürel sermaye[siyle]*” (Swartz, 2022: 110) ön planda olan Ali Bey, bu konumunu “*ekonomik zorunluluktan uzak*” (Swartz, 2022: 112) olmasıyla korur. Eğitimini Avrupa'da tamamlayan Ali Bey, elli iki yaşına kadar sakin bir hayat sürer. Nihat Sertman'ın karısı Safinaz'la karşılaşmasına kadar pasif tavrını devam ettirdiği görülür. Onun yaşamında “*aristokratik bir çilecilik*” gözlemlenir. Sığınma mekânı “*halvetim*” diye bahsettiği babadan kalma evinin bir odasıdır. Bu “*yer, kaldırımları yarım asırdan beri tamir görmemiş, ayaklarında biriken çamurlu suları birer minyatür göl halini almış, genişçe bir sokağın üstündeki odadır.*” (Adivar, 2023: 84). Mehmet Akif'in *Safahat*'ta betimlemesini yaptığı İstanbul sokaklarıyla benzer özellik gösteren bu ortam Ali Bey için tam anlamıyla “*açık-geniş mekân*” (Korkmaz, 2015: 93) özelliği taşır. Ali Bey'in odasından baktığı “*bu sokak, pisliği, sefaleti, sessizliği, gelenin geçenin pejmürdeliği; mahalle halkının kadere baş eğen meskenet veya sonsuz tevekkülüyle tamamen Şark'ın bir parçası[dır.]*” (Adivar, 2023: 88). “*Sessizlik*”, “*tevekkül*” ve “*meskenet*” gibi nitelermeler aracılığıyla mekânla özdeşleşen Ali Bey'in kişiliği hakkında tanımlayıcı bilgiler aktarılır. Yaşadığı sosyal ortam bağlamında “*Ali Bey de tıpkı modası geçmiş evler gibi eskimiştir.*” (Topçu, 2016: 197). Beyoğlu tarafının gürültüsünden uzaklaşmak isteyen, maddi imkânı olmasına rağmen Ali Bey gösteriştan uzak, geleneksel mahalle ortamında yaşar. Ali Bey'in bu edilgen tavrı Avrupa'dan arkadaşı Mandel üzerinden somutlaştırılır:

“*Mesela bu yerde Mandel otursa sokağı temizlemek için mutlak belediyeyle mücadeleye girer, teferruattan sayılan bir sürü medeni vazifelerini hiç ihmal etmezdi. Garbı Garp yapan, sırf bu büyük ve günlük hakların zamanında aranması, hiçbir zahmetten çekinilmemesi olduğunu Ali Bey bilmez değildi.*” (Adivar, 2023: 90).

Ali Bey, Batı'nın aktif tavrını bilmektedir. Batı düşüncesinde toplumun aksayan ve eksik yönleri insanları harekete geçirir. Ali Bey'in arkadaşı Mandel de gördüğü olumsuzluklar karşısında aktif bir rol oynayarak “*medeni vazifesini*” yerini getirecek bir anlayışa sahiptir. Ali Bey ise Batılı düşünce yapısını bilmesine rağmen harekete geçmez. O, daha çok düşünür

kimliğiyle öne çıkmaktadır. Ona göre Batı'nın on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar giden “*Modası geçmiş, sırf maddeye ve sermayeye dayanan liberal Garp*” (Adıvar, 2023: 90) ekolü, bugün Türkiye’de taklit edilmektedir. Mandel’in Avrupa’dan gönderdiği neşriyatların “*hemen hepsi iktisadi vaziyetler*” (Adıvar, 2023: 92) hakkında olmasına rağmen Ali Bey’in ilgisini çekmemesi onun pasif tavrını yansıtır. O, daha çok eski materyalist Batı iktisadi yaşantısını taklit eden Türk toplumunun sosyolojik anlamdaki etkileri üzerinde düşünür. Ona göre materyalizm, toplumu öz değerlerine karşı yabancılaştırmıştır. “Şeytanın Öğütleri” adını verdiği yazılarında Batı’da köhnemiş olan materyalizmin etkilerini kaleme alır.

Fikirleri ve yaşayış tarzıyla çevresi tarafından saygın bir kişilik kazanan Ali Bey, romanın ilerleyen bölümlerinde Füzûzan Tıngır, Süleyman Bolluk ve Saffet Balkar gibi isimlerle beraber bir mecmua çıkarmaya karar verir. Her ne kadar bu düşüncenin hayata geçiş geçmediği romanda açıkça yer almasa da bu tarz bir girişimle edilgenlikten aktif bir tavra doğru geçiş yaptığı gözlemlenir. Mecmuanın çıkarılmasındaki maddi engel Ali Bey’in yardımıyla aşılır. Genel tavrıyla geleneksel Osmanlı dokusunu sembolize eden Ali Bey, mirasıyla kurulacak olan yeni toplumsal ve iktisadi yapının da temelinde yer alır. Böylece modern ekonomi teori ve eyleminde Osmanlı’nın modernize edilmiş iktisat anlayışı sembolik anlamda romana dâhil edilir.

Ali Bey gibi maddi imkânlarla sahip olup materyalist bir yaşamı reddeden diğer isimler ise Emine ve Zeynep Şaşırtmaç’tır. Ali Bey ile Emine Şaşırtmaç’ın benzerliği yaşam tarzlarında ve davranışlarında ortaya çıkmaktadır:

“Ali Bey de, Emine de, kendi sınıflarının moda denilen hükümlerine birer maymun gibi uymayı kabul etmemiş, iç hayatlarını sonsuz panayır sahnelerine sokmaya razı olmamışlardı. Emine Hanım’ın halveti de tıpkı Ali Bey’in halveti gibi, iç hayatının, iç hürriyetinin bir aynasıydı.” (Adıvar, 2023: 255-256).

Kapital yaşam tarzının önde gelen isimlerinden olan Samet Şaşırtmaç’ın eşi Emine ve kızı Zeynep, kendi “habitus”larından ayrılmazlar. “İki binler” olarak adlandırılan sosyetik sınıf tarafından “sosyolojik şiddete” maruz kalan; ancak karakterli duruşuyla bu durumu kendi lehine çeviren Emine Hanım, Samet Şaşırtmaç’ın saygı ve sevgisini kazanır. Emine Şaşırtmaç için anlatıcı “*Taşralı bir ailenin çocuğuydu ve Anadolu’nun hâlâ topraktan kopmamış, arka kemiği kuvvetli ve köklü karakterini muhafaza edebilmişti. Yüksek sosyete Emine Hanım’ı sırf Şaşırtmaç’ın karısı -burası şayan-ı hayret- hem de Şaşırtmaç’ın üzerinde tesiri var diye hoş görürdü.*” (Adıvar, 2023: 120) diyerek kapitalistlerin sosyolojik şiddetinden ayırır. O, Samet Şaşırtmaç’ın materyalist yaşamında sığındığı tek manevi limandır.

Memleketi Bolu’ya birçok hayır işlerinde bulunan ve dinî değerlerine de bağlı olan Emine Hanım, kendi “habitus”unu muhafaza edip gerek “iki binler”e gerek orta sınıfın temsilcisi konumundaki “apartman sakinleri”ne karşı mesafelidir. Genel yaklaşıma göre “*tüketim, şehirde köylere göre yaşam standardının daha büyük bir elemanı haline gelir.*” (Veblen, 2022: 65). Ancak Emine Hanım, bu genel sosyal ve iktisadi yapının aksi bir tutum sergiler. O, içinde bulunduğu gösteriş ve tüketim kültürünün karşısında yer alır. Benzer şekilde annesi gibi olan Zeynep Şaşırtmaç da “*kimsenin dikkatini çekmeden, kendi köşesinde bir fikir hayatı yaşamak*” (Adıvar, 2023: 253) istemektedir. Romanda Ayşe hariç diğer genç kızların hepsi davranış ve fikir olarak annelerine benzemektedirler. Behire Bolluk’un kızları Melike ve Müfide ile Lale Safitürk’ün kızları Şermin ve Nermin annelerine benzer karakter yapısı

sergilerler. Bu da soya çekim bağlamında romanın realist bir bakış açısıyla ele alınmaya çalışıldığını ortaya koyar.

2.2. İdealist Bireyci Tavrı

Daha çok fikirleriyle geleneksel tavrı sergileyen mütevekkil insan tipinin yanında aktif bir durum ortaya koyan karakterlerin varlığı romanda geniş bir yer tutar. Bunlar arasında Süleyman Bolluk, Füzuran Tıngır, Ferdi Uysal ve Burhan Körbalta gibi isimler öne çıkar. Süleyman Bolluk dışındaki diğer karakterlerin genç oluşları idealist tavrılarını tetikleyen unsurların başında gelir. Süleyman Bolluk ise mühendis kimliği ve kapitalist yaşamın mutlak çıkarıcı anlayışına karışmayıp geleneksel hayat tarzını sürdürmesiyle idealist bir tavrı sergiler. Yazarın “Anglo-Amerikan” sınıfına dâhil ettiği Süleyman Bolluk, “*ticaret namusunu lekelememiş*” (Adıvar, 2023: 377) bir adamdır. Süleyman Bolluk yazar tarafından İngiliz liberalizminin temsilcisi konumuna çıkarılır. Öyle ki tam karşısında konumlandırılan Uzman Safitürk, esasen bir Alman hatta Hitler hayranıdır. Mühendis Süleyman Bolluk arka planda İngiliz liberal felsefesiyle yeni dünya düzeninin kurucusu olarak yansıtılır. Bolluklar gerek düşünce itibarıyla gerek pratik yaşamda “iki binler”den uzak bir yaşam pratiğine sahiptirler. Anlatıcı “*Tavrıları, kıyafetleri gösterişsiz ve şamatasız; heyecanlarını ve fikirlerini camekân metaı telakki etmeyen sınıftandırlar.*” ifadelerini kullanarak Bolluk ailesini türedi zengin sınıftan ayırır. (Adıvar, 2023: 33). Bununla birlikte “*Bolluklar, Şaşırtmaçlardan daha fazla istikbali görmüşler, Hitler Almanya’sının yıkılmasını doğru olarak sezmişlerdi[r]*”. (Adıvar, 2023: 336). Ön görülme fikri yapısı ve mühendis kimliğiyle Bolluk ve ailesi Safitürkler karşısında yüceltilir. Romanın sonunda idealist gençler ve Ali Bey’le bir araya gelen Süleyman Bolluk basın işine girmeye karar verir:

“Belki uzun müddet bir kazanç temin etmeyecek hatta servetinin bir kısmını da çekecek olan bu basın işi, Süleyman Bolluk’un işadamı değil, fikir adamı ve biraz da idealist adam tarafını avlamıştı. Bundan dolayı bu işe hem para koymaya hem de idare heyeti arasına girip bu teşebbüse biraz da pratik bir kabiliyet getirmeye karar vermişti.” (Adıvar, 2023: 380).

Yirminci yüzyıldan itibaren dünyada etkisini artırmaya başlayan Amerika’daki kurumsal iktisatçılar etkin rol oynamışlardır. Bu isimlerden biri de Thorstein Bunde Veblen’dir. “*Veblen Amerika için mühendislerin yönettiği Sovyet tipi bir planlı ekonomi modeli öneriyordu. Ona göre mühendisler yeni ürünler geliştiren ve iş adamlarına göre daha faydalı insanlardı[r]*” (Kabaş, 2020: 105). Romanda Süleyman Bolluk düzgün aile yapısı, disiplinli iş anlayışına ek olarak mühendis kimliği ile yazarın rol model olarak sunmak istediği bir karakterdir. O, mevcut donanımlarıyla liberal klasik iktisadi anlayışın temsilcisidir. Süleyman Bolluk’un “idealist adam tarafı”yla gençlere “pratik bir kabiliyet” kazandırma çabası idealize edilir. Özellikle Füzuran Tıngır ve Burhan Körbalta gibi idealist gençler “Anglo-Amerikan” özelliklere sahip Süleyman Bolluk’un yanında yer alırlar. Bu isimlerden Füzuran Tıngır, yazar tarafından yüceltilen bir diğer karakterdir. Anlatıcı “*İşin hakikati, Füzuran Tıngır’ın Şark’ta nispeten az fakat Garp’ta, bilhassa Amerika’da çok tesadüf edilen bir gazeteci örneği olmasından ibaretti.*” (Adıvar, 2023: 58) saptamasıyla tıpkı Süleyman Bolluk’ta olduğu gibi Füzuran Tıngır’daki Batılı düşünce yapısına işaret eder. Füzuran Tıngır adeta bir “kalem şövalyesi”dir. İstanbul zenginlerinin içinde yer alan Füzuran Tıngır, “Haykır” gazetesindeki köşesine söz konusu bu sınıfın yaşam özelliklerini taşır. Bundan dolayı zenginler sınıfının önde gelen isimlerinden Samet Şaşırtmaç ve Uzman Safitürk tarafından sevilmez. Bu isimlerden “*Uzman içinden, İşte memlekette bir tehlike işareti, zengin düşmanı, devletçilik maskesi altında bir kızıl... Bunların hakkından ancak Gestapo gelir*” (Adıvar, 2023: 167) düşüncesiyle Füzuran Tıngır’ı “kızıl” olmakla suçlar.

“Kızıl” nitelemesi doğrudan komünist sisteme bir gönderme olarak iktisadi bir sınıflandırma oluşturur. Nazi Almanya’sına hayran olan Uzman’a göre Füzuan Tıngır gibi sosyalist iktisadi politikayı benimseyenlerin hakkından Nazi Almanya’sının gizli polis teşkilatı “Gestapo” gelir. Kapitalist ekonominin temsilcisi olan Samet Şaşırtmaç da aynı şekilde “*Hepiniz Bolşevik, hepiniz hain*” (Adıvar, 2023: 324) sözleriyle Füzuan Tıngır’a çıkışır. Bununla da durmayan Samet Şaşırtmaç “*Nedir bu devletçilik, devletçilik diye bir şeyler tuturmuşsunuz... Hep ortalığı karıştırıp bizi birbirimize katıp malımıza el uzatmak istiyorsunuz.*” (Adıvar, 2023: 324) ifadeleriyle Füzuan Tıngır’ı komünist yanlısı anti-demokrat olmakla suçlar. Aynı zamanda Samet Şaşırtmaç Füzuan Tıngır’a yönelttiği benzer suçlamaları, idealize edilen bir diğer karakter ressam Ferdi Uysal’a da yöneltir. “*Bunların hepsi kızıl, hepsi kudrete, paraya, medeniyete düşman... Ressamı da muharriri de hepsi, hepsi... Aralarında gizli bir teşkilat var mutlak.*” (Adıvar, 2023: 143) diyen Samet Şaşırtmaç, romanda idealleriyle ön planda yer alan gençleri komünist ve anti-liberal olmakla nitelendirir. Aralarında mutlak bir bağ bulunması, aynı “habitus” alanlarına sahip orta sınıfın fikri manada dayanışma kültürünü yansıtır. Öyle ki “*Hâkim sınıf içinde, kültürel sermaye bakımından daha zengin olup ekonomik sermayesi az olan ve tahakküme uğrayan entelektüel ve sanatçı kesimi, tahakkümü uygulayan kesimin ‘gösterişini ve süslemeye yönelik burjuva beğenisini*” (Swartz, 2022: 247) reddetmeleriyle aynı “habitus” alanlarında benzer beğeni ve davranış özellikleri sergilerler. Aynı sosyal ve ekonomik statüye sahip orta ve alt gelir grubunun düşünce yapısına ek olarak eylemsel bazda ortak hareket etmeleri yazar tarafından bilinçli bir şekilde tercih edilir.

Romannın ilerleyen bölümlerinde Ayşe’nin Uzman Safitürk’ün şirketinde çalışmaya başlamasıyla memur ve işçi sınıfları da aynı düşünce ve eylemde bulunurlar. Nihat Okoğlu’nun hücumlarına uğrayan Ayşe, bir gün öğle yemeğine gidemez. Çalışma arkadaşları Ayşe’nin masasına poğaçaya ve simit bırakır. Romandaki bu ortak tavır, “*Ah, bu ezilenlerin bir kelime söylemeden kalpten kalbe giden birliktelikleri, dişlerini sıkıp içten içe birbirlerine omuz vermeleri, sessiz anlayışları, içten pazarlıkları!*” (Adıvar, 2023: 286) sözleriyle dile getirilir. Zengin sınıfa ait lüks yemek çeşitliliğinin karşısına “poğaçaya ve simit” gibi yiyecekler getirilerek orta ve alt gelir grubuna ait iktisadi yaşam koşulları simgesel bağlamda somutlaştırılır.

Füzuan Tıngır’a göre Şaşırtmaçlar gibi savaş ekonomisiyle zengin olanların devri kapanmış, dünya yeni bir döneme girmeye hazırlanmaktadır. O, zenginlerin ticari anlamda tekelleşmesine ve aynı zamanda işçi, memur ve köylü sınıfının zenginlerin tahakkümü altına girmesine karşıdır. Onun bakış açısına göre içinde bulunulan değişim aşamasında modern “*Ortaçağ sofizmine*” (Adıvar, 2023: 372) geçit verilmemelidir. Orta gelire mensup olan Füzuan Tıngır, “Haykır” gazetesinden de istifade ederek kurulacak olan yeni basın işine girmenin mücadelesini verir.

Füzuan Tıngır gibi Burhan Körbalta da toplumsal ve ekonomik değişimi önceden görmüş bir isimdir. Babası, “*kudretin paraya dayandığı bir devirde*” (Adıvar, 2023: 173) yaşamıştır. Kapital sistemin tahakkümünü artırdığı toplumsal ortamda “Körbalta” soyadını alması ise içinde bulunduğu sosyal şartlara ironik bir cevap ve duruş örneğidir. İdealize edilen Burhan, kapitalizmin temsilcisi konumundaki dayısı Uzman Safitürk’ün tam karşısında konumlanır. O, Batı’da eğitim alarak yurda dönmesiyle Türk edebiyatında daha önce umut bağlanan gençlere benzer. Bu idealleştirilmiş yapısıyla Tefik Fikret’in “Haluk”unun nihayete eriştiği bir tip olarak okuyucuya sunulan Burhan Körbalta, romandaki konumuyla “*medeniyetlerin bütüncül bir yaklaşımla gelişebileceği fikrini temsil eder.*” (Kanter, 2020:

1037). Yaşam tarzı ve düşünceleriyle Burhan, Fûruzan Tıngır'a yaklaşıp. Amerika'da eğitim alan Burhan için Uzman Safitürk, “*Sen, Amerika yerine galiba Çin'e gittin*” (Adıvar, 2023: 170) şeklinde alaycı bir tavırla Burhan'ın görüşlerini sosyalizme kaydırır. Hem Fûruzan Tıngır hem de Burhan Körbalta sosyalist olduklarını söylememelerine rağmen düşünce ve eylemleriyle bu ideolojinin etkisinde olduklarını hissettirirler. Nitekim Saffet Balkar'a kurulacak olan yeni şirket için sarf ettiği sözlerinde sosyalist tutum sezdirilir:

“*Hele bu şirketin, aynı zamanda hepimizin oturabileceği, küçük dairelere ayrılmış bir de apartmanı olursa, Balkarlar, Tıngırlar, Ali Beyler bir tek gaye etrafında toplanabilir, fikir metasını karaborsadan kurtarabilir. İnsanların gözünü boyamadan, insanlığın hayrı için el ele çalışabilecek bir teşekkül yaratabilir.*” (Adıvar, 2023: 298).

Komün bir yaşam arzusunda bulunan Burhan, Saffet Balkar'ın bahçesi ayrı müstakil ev fikrine de “*Sen ıslah kabul etmez bir ferdiyetçisin Saffet Amca*” (Adıvar, 2023: 298) diyerek karşı çıkar. Tam anlamıyla devrimci bir görüşe sahip olmayan; ancak mevcut düzenin de değişmesini isteyen Burhan Körbalta idealleri uğruna yaşar. Onun ve Fûruzan Tıngır'ın bakış açısına göre kapitalizmin yörüngesine giren mevcut iktisadi düzen sürdürülebilir değildir. Değişim ise önce bireyden başlamalı, ardından toplumun geneline yayılmalıdır. Bu doğrultuda eserde Burhan, Ayşe ile evlendirilerek değişimin birey(ler)den başlatılması sağlanır. Zengin sınıftan kızları reddeden Burhan, hayata sıfırdan, Sülüklü'den, başlamayı göze alır. Burhan, dayısı Uzman Safitürk'ün evlenme konusundaki tehditlerini göze alır. Ayşe ile nişanlanarak ideallerini gerçeğe dönüştürmeye başlar.

3. Kapitalist Eğilimli İktisadi Yaklaşım

Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye'de iktisadi faaliyetler hız kazanır. Osmanlı'nın çöküşünde önemli bir etken olan ekonomi sorunu, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin öncelik verdiği alanların başında gelir. Lozan'da kapitülasyonların kaldırılmasıyla millileşme hamlesi devletin ana ekonomik politikası hâline gelir. Bir taraftan Batı'nın hızla genişleyen emperyalist ekonomik hareketlerini durdurmaya çalışan devlet, diğer taraftan artan talebe yetişmek zorundadır. İçinde bulunulan koşulların etkisiyle özel teşebbüs faaliyetleri yetersiz kalırken, bu eksiklik devlet eliyle giderilmeye çalışılır. Devletçilik, Cumhuriyet rejiminin temel ilkelerinden biri hâline getirilir. Böylece savaşların yarattığı olumsuz ekonomik ortamdan kurtulmanın çareleri aranır.

Avrupa ve Amerika'yı derinden etkileyen 1929 yılındaki büyük ekonomik buhran ve ardından gerçekleşen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'yi de olumsuz anlamda etkileyen olaylardır. Bu yıllar devletçilikle birlikte özel teşebbüsün iktisadi anlamdaki varlıkları Türkiye ekonomisini belirleyen ana faktörlerdir. İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte devlet; askerî ve siyasi şartların etkisiyle iktisat faaliyetlerinde yeterince ön plana çıkmazken savaş ekonomisi, geniş halk kitlelerini olumsuz anlamda etkilemiştir. “*Özellikle 2. Dünya savaşından sonra gelişmiş ülkelerdeki 'Batı tüketim teorisi' olarak 'kapitalist tüketim' tarzı hızla yeni gelişmeye başlayan ülkelere doğru yayılmış ve küresel bir boyuta erişmiştir.*” (Odabaşı, 2020: 236). Savaş ekonomisinin etkilerinin görüldüğü 1939-1946 yılları arasında “*Fiyat artışları spekülasyon ve karaborsayı daha da tırmandırdı; ticari karlar olağanüstü biçimde şişti ve yeni savaş zenginleri türedi.*” (Arslan, 2020: 151-152). Küçük azınlık denilebilecek bu türedi burjuva sınıfı zenginleşmeye başlar. Ortaya çıkan yeni türedi zengin sınıfı beraberinde kendi kültürel unsurlarını da oluşturur. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından yaşanan olayların anlatıldığı *Sonsuz Panayır*'da da savaş ekonomisiyle gittikçe zenginleşen bir grup insanın hayat

hikâyelerinden kesitler aktararak değişen kültürel yapı iktisat zemininde ortaya konulur. Romanda “*Avrupa’ı bir yaşam sürmek hevesinde olan İstanbul ‘sosyete’sinin beden pratikleri ve ‘statü nesnelere’yle varlık alanı oluşturmaya çalışmaları ‘sonsuz panayır’ imgesine yüklenen anlam katmanlarıyla dile getirilmektedir.*” (Kanter, 2019: 64-65). Sanatçı ilk olarak Cumhuriyet’le birlikte toplumsal yapıda meydana gelen değişim ve dönüşümleri *Sonsuz Panayır*’da “*realist bir şekilde işler ve bireyden yola çıkarak toplumun kolektif bilincini harekete geçirmeye çalışır.*” (Şahin, 2018: 5). Özellikle karaborsacılıkla ekonomik tekelleşmeye kadar giden insanların yaşam standartlarının geniş halk kitleleriyle taban tabana zıt oluşu topluma verilmek istenen bilinç hareketini yansıtır. Bu iktisadi sosyal yapı içerisinde oportünist ve pragmatist tavır sergileyen karakterlerin varlığı romanda ortaya çıkar.

3.1. Kapitalizm Etkisinde Oportünist Tavır

Sonsuz Panayır’da oportünist tavırlarıyla ilk ortaya çıkan karakter Üftade Hanım’dır. Üftade Hanım, kendi menfaati uğruna bütün ahlaki değerleri yok sayar. Bununla birlikte düzgün bir aile hayatı da yoktur. Eş olarak seçtiği erkekleri maddi kazanç sağlamak için tercih eder. Füzuan Tıngır, “*Ona bazıları gemi faresi derler. Niçin bilir misiniz? Girdiği ailelerin ikballeri sönünce batan gemiyi ilk terk eden fare gibi sıvışıp bir daha semtlerine uğramamasından*” (Adıvar, 2023: 50) ifadeleriyle hiçbir etik değere sahip olmayan Üftade Hanım’ın oportünist tavrını aktarır. Tüketimin statü göstergesi olarak fetişleştirildiği bir ortamda gösterişle ön plana çıkan Üftade Hanım özelinde dönemin tüketim kültürü somutlaştırılır. “*Tüketim kültürünün temel özellikleri arasında arzuya, fonksiyonel yararın hazcı yarara dönüşmesi, biriktirme tutkusu, gösterişçi tüketim, kültürel değerler, estetikleşme, yabancılaşma, farklılık ve hız olarak belirlenebilir.*” (Odabaşı, 2020: 246). Üftade Hanım’ın davranışlarında “arzu”, “haz” ve “gösterişçi tüketim” gibi kapitalist unsurlar geniş bir şekilde işlenir. Onun esas hedefi, İstanbul çevresinde kapitalizmin kişiler düzleminde simgesel zirve ismi olan Samet Şaşırtaç’a ulaşmaktır. Samet Şaşırtaç’ın sağlayacağı imkânlardan olabildiğince yararlanmak Üftade Hanım için gösteriş kültüründe ayakta kalmanın yegâne yollarından biridir.

Samet Şaşırtaç kapital sistemin hemen hemen bütün özelliklerini bünyesinde barındırmış bir tiptir. Roman boyunca aşağı doğru kayan Samet Şaşırtaç, sonunda psikolojik buhran geçirecek aklı dengesini yitirir. Onun bu şekilde yıkıma doğru gitmesi ve toplumdan uzaklaştırılmasıyla temsil ettiği salt çıkar ilişkisine dayanan iktisadi yapının da ortadan kalkma süreci tamamlanır. O, çocukluğundan itibaren para ve güç kazanmak için hiçbir etik değeri olmayan hedonist, fırsatçı ve pragmatik bir tip olarak öne çıkar. Karaborsa ve uyuşturucu işleriyle gücünü artıran Samet Şaşırtaç, kirli ticari işlerini emrinde çalıştırdığı insanlar aracılığıyla gerçekleştirir. Yörüngesinde çalışanlar da “*bir nevi insan-makinedir.*” (Adıvar, 2023: 121). Onun kurup genişlettiği iktisadi sistemin temelinde salt çıkar ilişkileriyle birlikte “korku” kültürü bulunur:

“Mesela ticaret âlemini ele alalım... Bunu benden iyi bilen yoktur. Bizim korkuluğumuz para kudretidir değil mi? Bu para kimindir? Bizden korkan adamların... Bunlara zehir hatta... yutturarak paralarını çekeriz; korktukları şey gene kendi elleriyle elimize verdikleri silahtır. Her şeyin başı korku...Korkuluk!” (Adıvar, 2023: 123).

Samet Şaşırtaç’ın kendi ben’iyle bütünleştirdiği kapital imparatorluğuna ilk darbeyi Nihat Sertman’ın karısı Safinaz vurur. Safinaz’ı elde etmek isteyen; ancak bunda başarısız olmasıyla hem kendi ben’ini hem de oportünist tutumla kurduğu kapital iktisadi dünyasının yıkımını başlatır. İlişkilerini salt çıkara dayalı yürüten Samet Şaşırtaç’ın en büyük destekçileri

ise Sabık Komiser, Nihat Sertman, Nihat Okoğlu ve Uzman Safitürk'tür. Samet Şaşırmaç'ın ilk ve en büyük darbeyi aldığı Safınaz, hariciyede yükselme amacıyla olan Nihat Sertman'la evlidir. Nihat Sertman'ın babası Samet Şaşırmaç'ın kirli ticari ilişkilerini yürüten Sabık Komiser'dir. Her iki isim de oportünist tavırlarıyla Safınaz'ı Samet Şaşırmaç'ın yanına gönderme arzusundadırlar. Modernlik maskesi altında yapılmaya çalışılan bu düşünce ve eylem yapısı, bireyler üzerindeki salt çıkara dayalı ilişki ağını yansıtır. Anlatıcının “*hayatın her şeyini bir karaborsa metası telakki eden müstekreh zihniyet*” (Adıvar, 2023: 147) şeklinde tanımladığı bu tarz oportünist tavrın muhatabı Nihat Sertman'dır. “*Sertman'ın evlenmeyi bir nevi yüksek ticaret telakki*” (Adıvar, 2023: 70) etmesi, onun oportünist kişiliğini ortaya koyar.

Karısı Safınaz'ı Samet Şaşırmaç'a yanaştırma düşüncesinde olan Nihat Sertman için hayattaki tek gaye hariciyede iyi bir mevki elde etmektir. Bu amaç uğruna Samet Şaşırmaç'ın nüfuzundan yararlanmanın hesabını yapar. Safınaz'ı da elde etmek istediği mevki için uyarmaktan ve hatta ona karşı fiziki şiddet uygulamaktan çekinmeyen düşük karakterli bir tiptir. Romanda “*Şaşırmaç bu Sertman denilen herifin gözünde, borsada çıkıp inişi hesap edilen bir hisse senedinden başka bir şey değildi.*” (Adıvar, 2023: 268) denilerek bu iki oportünist kişi arasındaki ilişki ağı “borsa” benzetmesiyle aktarılır. Samet Şaşırmaç'ın nüfuzu arttığında yanında bulunan Nihat Sertman, tam tersi olarak olumsuz söylentiler çıkmaya başladığı anda Şaşırmaç'tan uzaklaşır.

Nihat Sertman gibi Uzman Safitürk de Samet Şaşırmaç'la olan ilişki ağını oportünist bir zemine oturtur. Şirket ortaklığı bulunan Uzman Safitürk, olumsuz söylentilerin ardından Samet Şaşırmaç'la olan ticari ve ikili ilişkisini yarıda bırakır. Uzman Safitürk okul yıllarından itibaren yükselme ve para kazanma amaçlıdır. Ali Bey'in lise yıllarından arkadaşı olan Safitürk, önceki adı Osman Safa'yı değiştirerek zamanla “apartman beyleri”nden birisi hâline gelmiştir. Modern “mahalle derebeyleri” olan bu sınıfa mensup Uzman Safitürk, gizli bir Alman hayranı ve materyalisttir. Yaşam tarzı ve düşünce yapısıyla Süleyman Bolluk'un tam karşısında konumlandırılır. Böylece Uzman Safitürk ve Süleyman Bolluk özelinde “*Roman, açık bir Almanya ve Nazizm karşıtlığı ve İngiliz taraftarlığı yapmaktadır.*” (Eroğlu, 2013: 28). Bulduğu konum itibarıyla “küçük burjuva” sınıfına mensuptur. Söz konusu sınıf “*işçi sınıfıyla özdeşleşmekten kaçınmaya çalışan, ama öykündüğü hâkim sınıfın hayat tarzını geliştirmek için gereken olanaklara da sahip olmayan*” (Swartz, 2022: 245) özellikler gösterir. Yeğeni Burhan Körbalta'yı nüfuz kazanmak için yanında bulundurması, Bolluklarla rekabet için Ayşe'ye özel ders teklif etmesi, Burhan'ı Bollukların kızıyla evlendirmek istemesi gibi eylem ve düşünceleri elde ettiği küçük burjuva sınıf konumunu muhafaza etmek ve ilerletmek içindir. Tıpkı Nihat Sertman gibi evliliği bir ticari faaliyet olarak algılar. Yeğeni Burhan'a söylediği “*İzdivaç artık herhangi bir ticari muameleden ileri geçemez. Bizim şirketin selameti, dayının selameti senin Bolluklara damat olmanı icap ettiriyor evladım.*” (Adıvar, 2023: 373-374) sözlerinde materyalist düşüncesini oportünist tavrıyla tamamlar. Uzman Safitürk'e göre yeğeni “*Burhan Körbalta gibi aptal idealistler*” (Adıvar, 2023: 335) zararlıdır. “*Ali Bey de realiteye uyabilecek bir adam*” (Adıvar, 2023: 335) olmayıp geleneğin temsilcisi bir romantiktir. İçinde bulunulan sosyal, siyasi ve ekonomik koşullarda “*gelecek dünyanın pazarlarını tutacaklar arasında Süleyman Bolluk mutlak bir mevki alacak[tır]*” (Adıvar, 2023: 335). Bu amaçla Bollukların temsil ettiği liberal-idealistlerin grubuna bir süreliğine de olsa geçmelidir. Samet Şaşırmaç'ın kirli işlerle kazandığı savaş ekonomisinin getirdiği kirli ve kapalı iktisadi kazanç, yazarın başından beri tasavvur ettiği; ancak ayrıntılarının da tam anlamıyla belli olmadığı şeffaf bir ekonomik anlayışa bırakır.

3.2. Değişen Şartlar Karşısında Pragmatist Tavır

Sonsuz Panayır'da değişim ve dönüşümü yaşayarak gelişimini sürdüren başkarakter Ayşe'dir. Cerrahpaşa'da alt gelir grubunda sayılabilecek bir ailede yaşamaktadır. Köprü'nün diğer tarafı olan Beyoğlu, geleneksel Türk yaşam tarz ve düşüncesinden ayrı modern yapısıyla öne çıkarılır. Yeni şehir karakterini taşıyan söz konusu bu yer, "*modern kapitalizmin 'taşıyıcısı'*" (Swedberg, 2019: 118) konumundadır. Romanın başkarakteri Ayşe, köprü'nün diğer tarafı olan yeni şehre ulaşmak arzusundadır. Ayşe'nin hayattaki tek gayesi "*Mutlak, mutlak mensup olduğu fikara memur sınıfından kurtulmak, para kazanmak, bilhassa şöhret sahibi olmak*[tır.]" (Adıvar, 2023: 17-18). Bu amaç için anne ve babası üzerinde tahakkümünü artırmaktan çekinmez. Temel gereksinimler konusunda zorlanan aile ortamı Ayşe'yi bunaltır ve çıkış aramaya iter. Temizliğe gitmesi için annesini sevk eden Ayşe, babasını ise gelir sağlaması için sigarayı bırakmaya zorlar. Konusunu bu olaydan alan bir yazı kaleme alan Ayşe, birincilik elde eder. Kazandığı bu başarıyla öteden beri etkilemek istediği Ali Bey'in dikkatini çeker. Babası için hediye edilen elli paket sigarayı da kimseye söylemeden satacak kadar hırslıdır. Aile, çevre ve okul ortamından edindiği "*kültürel sermaye*[sini]" (Swartz, 2022: 110) iktisadi sermayeye tercih eder. Hayata karşı bakış açısındaki tercihiyle önceleri Ali Bey'le farklılık gösterir. Ali Bey'den kendisi için köprü'nün diğer tarafında iş bulmasını isteyen Ayşe, böylece zenginler muhitine Bolluklar aracılığıyla adımını atar. Ayşe, "*realist bir kafası olduğu için*" (Adıvar: 2023, 29) dâhil olduğu yeni "habitus"unu tetkik etmeye başlar. Nitekim "*Habitus, tabakalı bir toplumsal dünyada insana nereye ait olduğu ve nereye ait olmadığı duygusunu kazandırır.*" (Swartz, 2022: 152). Aitlik ikilemi içerisinde Ayşe, karşılaştığı yeni "habitus" ortamının kendi ben'i üzerindeki olumsuz etkilerine direnir.

Ayşe'nin yeni ortamda karşılaştığı ilk olay, "Şaş-Bak Pavyonu"ndaki "eşek gösterisi"dir. Eşeğin sahneye çıkarılarak seyircileri güldürmesine Ayşe anlam veremez. Ancak gösterişe dayalı zengin sınıfa mensup olanlar bu "eğlence" anını büyük bir heyecanla beklemektedirler. Düşük zevke ait bir gösteri olduğu anlaşılan bu eğlence anlayışı, yeni modern şartların etkisiyle doğal karşılanır. Öyle ki türedi zenginlerin eğlencesi hâline gelen "*Soytarılık, modern insanın can simididir.*" (Özel, 2023: 170). Nitekim Ayşe içine girdiği yeni sosyal ortamı tetkik ederek kendisine alan yaratmaya çalışır. Anlatıcının Ayşe ve onun kuşağı için söylediği "*ne olursa olsun hepsi kendilerine göre bir manada realisttiler. Yani çıkarlarını pekâlâ biliyorlardı.*" (Adıvar, 2023: 56) sözleriyle onun amacı uğruna çabalayan pragmatist tarafına dikkat çeker. O, her ne kadar dâhil olduğu sınıfın gerçek yüzünü görse de bu pragmatist özelliğini bırakmaz.

Uzman Safitürk, Ayşe'yi sırf Bolluklarla rekabet için kızları Şermin ve Nermin'e ders verdirmek arzusundadır. Ayrıca Tramara Şirketi'nde de iki yüz lira maaş karşılığında iş teklifinde bulunur. Ayazpaşa'daki apartmanın alt katındaki daireyi de Ayşe ve ailesine kiraya verir. Ali Bey'in çekingenliğinin farkında olan Ayşe, onu rahatsız etmek istemez. Çünkü "*Ali Bey, şimdilik elinden kaçırmak istemediği bir istinat noktası*[dır.]" (Adıvar, 2023: 187). Ayşe, Ali Bey'in uyarıları karşısında sosyo-ekonomik koşulları öne sürerek ikna etmeyi başarır. Ali Bey'e hitaben "*Asıl cehennem benim için Cerrahpaşa'daki hayat*" (Adıvar, 2023: 197) şeklindeki sözleriyle "habitus"unu değiştirmeye olan kararlılığını ortaya koyar. Düşüncesine göre "*Bir defa öbür tarafa kapağı atsa ötesi kolay*" (Adıvar, 2023: 201) olacaktır. Ayşe, Ali Bey ve karşılaştığı Füzuran ve Burhan gibi karakterlerle yeni "habitus"unu inşa etmeye başlar. Karşılaştığı "*Bu yeni hayat ne iç içe ne karışık hislerin, menfaatlerin, rekabetlerin çatıştığı bir*

yerdi[r.]” (Adivar, 2023: 284). Ayşe iktisadi koşulların belirleyici rol oynadığı bu yeni “habitus” ortamını, selefî Safinaz gibi pasif geçirmez. Safinaz, ekonomik anlamda hayatta kalabilmek için Nihat Sertman’ın oportünist tavrına katlanmak zorunda kalırken Ayşe pragmatist bir karaktere büründürülür. Hatta pragmatik tavrını daha da ileri götürerek yeni tanıştığı Füzûzan ve Burhan’ı tetkik etmeye başlar. Bu tarz pragmatik davranışını realist çizgiyle birleştirip hangi idealist erkekle evleneceğini belirlemeye çalışır.

Ayşe, dâhil olmaya çalıştığı yeni “habitus”ta uyum sürecindeki sıkıntılara rağmen ideallerinden ve pragmatist tavrından vazgeçmez. Çalışma saatlerinin yoğunluğuna, Şermin ile Nermin’in şımarıklıklarına, şirkette Nihat Okoğlu’nun kötü muamelelerine katlanır. Zorluklara katlanış ulaştığı iktisadi yaşama tutunma isteğinden kaynaklanır. Ayşe, “*şahsi emeğiyle iktisadi istiklaline daima sahip olmak emelini muhafaza*” (Adivar, 2023: 328) etmeye çalışır. Elde ettiği yeni “habitus” alanında kalıcı olmak Ayşe’nin ikinci aşamadaki hedefidir. Her ne kadar vaka süresi boyunca önceki davranışlarına göre değişimler yaşasa da ondaki pragmatist tavır varlığını devam ettirir.

4. Sonuç

Sonsuz Panayır konusunu İkinci Dünya Savaşı’nın neden olduğu sosyal ve iktisadi değişimlerden alır. Romanda, savaş ekonomisinin yarattığı sonuçların genel olarak toplumda iki sınıfı ortaya çıkardığına vurgu yapılır. Karaborsa ve kaçakçılıkla servet sahibi olan türedi zenginler ile düşük gelire sahip insanlar söz konusu iki ana sınıfı meydana getirirler. Kültürel farklılıklar da iktisadi yapıya paralel olarak kurguya taşınır. Geleneksel yaşamı devam ettiren karakterler düşünce itibarıyla devlet temelli iktisat yaklaşımına yakın dururlarken zengin kesim kapitalist eğilimli iktisadi yaklaşım içerisinde değerlendirilebilirler. Devlet temelli iktisat yaklaşımına mensup olan karakterler daha çok geleneksel yaşam biçimleriyle varlıklarını sürdürürler. Saffet ve Macide Balkar çifti, Ali Bey, Emine Şaşırtmaç ve Zeynep Şaşırtmaç karakterleri geleneksel yaşam standartları içerisinde yer alırlar. Emine ve Zeynep Şaşırtmaç’la birlikte Ali Bey gelir anlamında iyi bir konumda bulunmalarına rağmen geleneksel “habitus” alanlarını bırakmayan karakterlerdir. Bununla birlikte söz konusu bu kişilerdeki pasif karakter yapılanmaları, geleneksel yaşam özellikleriyle özdeşleştirilerek okuyucuya sunulur. Gelenekten beslenen özellikleri ve karakter yapılanmalarıyla Osmanlı iktisadi ve sosyal hayatının temsil konumundadırlar.

Devlet temelli ekonomik model içerisinde değerlendirilen; ancak karakter yapılanması olarak idealist tavır sergileyenler de *Sonsuz Panayır*’da öne çıkar. Süleyman Bolluk, Füzûzan Tıngır, Ferdi Uysal ve Burhan Körbalta gibi isimler idealist tavrılarıyla toplumu dönüştürmek isteyen eylem kişileridir. Bu isimlerin ortak özellikleri genç oluşları ve toplumsal gelir adaletsizliğini ortadan kaldırma istekleridir. Geleneksel Türk aile hayatını muhafaza eden Süleyman Bolluk, yazarın idealize ettiği karakterlerin başında yer alır. O, yazar tarafından İngiliz liberalizminin temsilcisi konumuna çıkarılarak Füzûzan Tıngır ve Burhan Körbalta gibi isimlere Ali Bey’le birlikte yol açar. Mühendis kimliği, düzgün aile yaşantısı ve iş disipliniyle rol modeldir. Süleyman Bolluk her ne kadar liberal bir iktisat anlayışının içerisinde yer alsa da ticaret ahlakını devam ettirmiş ve toplumda sınıf eşitliğini savunan gençlerin yanında konumlanmıştır.

Komün bir yaşam tasavvurunda olan isim Burhan Körbalta’dır. Emekçi sınıfın önde gelen temsilcisi ise gazeteci Füzûzan Tıngır’dır. Burhan Körbalta ve Füzûzan Tıngır’ın hayal ettikleri iktisadi ekole geçiş Süleyman Bolluk ve Ali Bey tarafından sağlanır. Ali Bey’in

Osmanlıdan gelen mirasıyla Süleyman Bolluk'un İngiliz liberal tavrı bir araya getirilerek yazarın oluşturmaya çalıştığı yeni iktisadi ve sosyal ortam sağlanır. Nitekim yeni bir mecmua kurma düşüncesi esasen yeni toplumsal ve ekonomik sistemin de sembolüdür. Devlet destekli liberal sistem içerisinde gerçekleştirilmeye çalışılan bu girişimin önündeki maddi engel, Süleyman Bolluk ve Ali Bey gibi deneyimli, yaşam tarzlarıyla örnek gösterilen ve işlerinde başarılı isimlerle aşılır. Böylece bireyden başlayan değişim ve dönüşüm rüzgârının toplumun geneline yayılması sağlanır.

İdealist gençlerin değiştirmek istedikleri, karşı durdukları iktisadi sistemin temelinde kapitalist eğilimli ekonomik yaklaşım bulunur. Ticaretin hiçbir ahlak ölçüsüne dayanmayarak elde edilen kazancı, sömürü düzenini de beraberinde getirmiştir. Kapitalizm etkisinde oportünist tutum sergileyen karakterlerin başında Samet Şaşırtmaç, Uzman Safitürk, Nihat Sertman, Üftade Hanım, Sabık Komiser ve Nihat Okoğlu gibi isimler yer alır. Kapitalist sistemin temsilcisi Samet Şaşırtmaç'tır. Vaka süresince gittikçe düşmeye başlayan Samet Şaşırtmaç, sonunda akli melekelerini yitirir. Onun yıkımı esasen temsil ettiği salt çıkara dayanan kapital ekonominin de ortadan kalkmasını sembolize eder. İdealist grubun kuracağı mecmua doğum sürecini yaşarken Samet Şaşırtmaç'ın korku ve çıkar zemininde kurduğu kapital sistemin varlığı sonlandırılır.

Sonsuz Panayır'ın başkarakteri Ayşe, içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik ortamdan kurtulmak istemektedir. Bu hedef doğrultusunda karşılaştığı tüm zorlukların üstesinden gelir. Dışardan gözlemlediği zengin hayatın içine dâhil oldukça Ayşe'de fikri manada birtakım değişimler yaşanır. Ancak Ayşe her ne kadar manevi yönden gelişme yaşasa da romanın sonuna kadar pragmatist davranışını devam ettirir. Elde ettiği kazanımları bırakmak istemez. Bu doğrultuda kurulacak yeni mecmuada çalışma fikrine pek sıcak bakmaz. Ayşe, her şeye rağmen elde ettiği yeni "habitus" alanında kalıcı olmak ister. Bununla birlikte uzunca tetkik ettiği Burhan Körbalta'yla nişanlanarak toplumsal bazda meydana gelmeye başlayan değişime dışardan da olsa destek verir.

Kaynaklar

- Adivar, H. E. (2023). *Sonsuz Panayır*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Arslan, M.(2020). 1939-1946 Yılları Türkiye'sinde Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmeler. *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi*, 6/2, s. 145-157.
- Berkes, N. (2024). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (haz. Ahmet Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bourdieu, P. (2023). *Genel Sosyoloji Collège de France Dersleri (1981-1983)*. (çev. Zuhul Emirosmanoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Enginün, İ. (2007). *Halide Edib Adivar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Eroğlu, Z. (2013). *Tarihe Alternatif Romanlar: İkinci Dünya Savaşı'nın Türkçe Çağ Romanlarında Temsili*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Genç, M. (1989). Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri. *Istanbul University Journal of Sociology*. C. 3, S. 1, s. 175-186.
- Gündüz, O. (2012). Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı. *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı* (Ed. Ramazan Korkmaz). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kabaş, T. (2020). Amerikan İktisat Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve Yükselmesi. *Pearson Journal of Social Sciences&Humanities*. 5/8, s. 100-108.
- Kanter, B. (2019). *Kurmaca Bedenler Türk Romanında Bir Söylem Biçimi Olarak Beden (1923-1980)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kanter, B. (2020). Halide Edib'in Romanlarında İstanbul'un Geleneksel ve Modern Yüzü. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. S. 9/3, s. 1033-1049.
- Korkmaz, R. (2015). *Yazınsal Okumalar*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Odabaşı, Y. (2020). Tüketim İdeolojisi ve Tüketim Toplumu. *İktisat Sosyolojisi* (Ed. M. Yavuz Alptekin). Ankara: Nobel Yayınları.
- Özel, M. (2023). *Roman Diliyle İktisat*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Swartz, D. (2022). *Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*. (çev. Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Swedberg, R. (2019). *Max Weber ve İktisat Sosyolojisi Düşüncesi*. (çev. Celal Burak Aydın). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TDK SÖZLÜK (2023). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şahin, S. (2023). Bir Burjuva Romanı Sonsuz Panayır. *Sonsuz Panayır*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Şahin, V. (2014). *Bilge Kadının Aynadaki Yüzü Halide Edip Adivar'ın Romanlarında Yapı ve İzlek*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, V. (2018). Romanla Kimlikleşen Bir Yüz: Halide Edib Adivar ve Edebi Yaratımları. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD)*, C.1, S.1, s. 1-8.
- Topçu, H. (2016). Mekân Bağlamında "İstanbul Beyefendisi"nin Serüveni. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), s. 175-201.

Türel, O. (2014). *1930'lu Yıllar Türkiye'sinde İktidar Mücadelesi, İstanbul Burjuvazisi ve Lüküs Hayat*. Edebiyattaki İktisat (haz. Derya Güler Aydın-Çınla Akdere). İstanbul: İletişim Yayınları.

Veblen, T. (2022). *Aylak Sınıfın Kuramı*. (çev. Cumhur Atay-Zeynep Gültekin). İstanbul: Urzeni Yayınevi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1548048>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 11.09.2024
Kabul Tarihi / Accepted date : 21.11.2024
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2024

Atıf / Citation

Camalı, D. (2024). Kiril Qrafikalı Altay Əlifbası. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 8. Cilt, 2. Sayı, 287-294.

KİRİL QRAFİKALI ALTAY ƏLİFBASI
Altai alphabet with cyrillic graphics
DİLBƏR CAMALI¹

Öz

Altay türklərinin də Çar Rusiyası dövründə və daha sonra Sovetlər dönməmində əlifba prosesi digər türk xalqları kimi çətinliklə keçmişdir. Türkologiyada “missioner əlifbası” adlandırılan bu əlifbalardan Çar Rusiyası türk xalqlarını öz hakimiyyəti altına almaq və onları istədiyi kimi assimilyasiya etmək üçün istifadə edirdi. Kiril qrafikalı Altay əlifbası da bunlardan biri idi. Təbii ki, bu əlifbanın mənfi və müsbət tərəfləri var idi. Bu əlifbaların qəbul edilməsi Altay türkləri arasında savadlanma prosesini sürətləndirsə də, əlifbanın komisiya tərəfindən dəfələrlə dəyişdirilməsi ziddiyyətliyə səbəb olurdu. Üstəlik əlifbadakı bəzi qrafik işarələr Altay dilinin səs sistemini əks etdirmirdi. Məqalədə kiril qrafikalı Altay əlifbasının qəbul edilmə prosesi və bu əlifbanın mənfi və müsbət tərəfləri təhlil edilmişdir.

Anahtar Kelimələr: Altay Dili, Kiril Qrafika, Əlifba, Səs, Hərflər

Abstract

During the Tsarist Russia and later during the Soviet era, the Altai Turks also had difficulty with the alphabet process, like other Turkic peoples. Tsarist Russia used these alphabets, called the "missionary alphabet" in Turkology, to bring the Turkic peoples under its rule and assimilate them as it wished. The Altai alphabet with Cyrillic graphics was one of them. Of course, this alphabet had negative and positive sides. Although the adoption of these alphabets accelerated the literacy process among the Altai Turks, the repeated changes of the alphabet by the commission caused contradictions. The article analyzes the adoption process of the Cyrillic Altai alphabet and the negative and positive sides of this alphabet. The spelling of the Altaic language has been in use since the 19th century. In Siberia, unlike many living peoples, writing in the Altai language began in the 40s of the 19th century appeared and a

¹ Dr., AMEA, Nesimi Adına Dilçilik Enstitüsü, Türk dilləri bölümü.

El-mek: dilber.mehdiyeva@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2726-5733>

certain part of the literature written in this script was formed. The writing of the Altai language was compiled by representatives of the Altai spiritual mission. When designing the Altai alphabet, representatives of the Altai spiritual mission they had one main goal in mind. This was to convert the Altaic Turks.

Keywords: Altai Language, Cyrillic Script, Alphabet, Sound, Letter

1. Giriş

Altay dilinin yazısı XIX əsrdən etibarən istifadədir. Sibirdə yaşayan bir çox xalqlardan fərqli olaraq XIX əsrin 40-cı illərində Altay dilində yazı meydana çıxmış və bu yazı ilə yazılan müəyyən miqdar ədəbiyyat yaranmışdır. Altay dilinin yazısı Altay ruhani missiyası nümayəndələri tərəfindən tərtib olunmuşdu. Altay əlifbasını tərtib edərkən Altay ruhani missiyası nümayəndələri əsas bir məqsəd izləmişdilər. Bu, xristian dinini altay türkləri arasında daha geniş yaymaqdan ibarət idi. *“Məhz bu səbəbə görə, XIX əsrin 40-cı illərində tərtib olunmuş bu əlifba türkoloji ədəbiyyatda “missioner əlifbası” adı ilə tanınmışdır. Bu əlifba üçün əsas olaraq Teleüt dialekti əsas götürülmüşdü”* (Tedukin, 1973: 63). Altay dilini yazmaq üçün istifadə olunan yazı mövcud olduğu müddətdə müxtəlif qrafik əsaslarda fəaliyyət göstərmiş və bir neçə dəfə islahat edilmişdir. Hazırda Altay dili kiril qrafikalı əlifba ilə fəaliyyət göstərir. Altay yazısının tarixində 3 mərhələ var:

1. 1929-cu ilə qədər - kiril əlifbası əsasında yazı;
2. 1929-1938-ci illər - latın əsaslı yazı;
3. 1938-ci ildən - kiril əlifbasına əsaslanan müasir yazı.

Altay ədəbi dili və yazısı Altay ləhcəsinin özünə əsaslanır. Eyni zamanda, Altay dilinin digər dialektləri üçün də müxtəlif yazı variantları da mövcuddur. *“1865-ci ildə Sankt-Peterburqda altay dilində ilk kitablar - “Rəbbimiz İsa Məsihin Yer üzündəki həyatı” və “Müqəddəs Vəftizə Hazırlananla Söhbətlər: Həqiqi Allah və Həqiqi İman haqqında” nəşr olundu. 1917-ci ilə qədər missioner əlifbası ilə əsasən kilsə kitablarının tərcümələri nəşr olunurdu, lakin burada məktəblilər üçün dərslik və M.V. Çevalkovun bir neçə sənət əsəri də var idi”* (Tadükün, 1973: 65). Missioner əlifbası həmin dövrdə istifadə edilən rus əlifbasına bəzi xüsusi işarələrin əlavə edilməsi yolu ilə yaradılmışdı. Əlifbada 27 hərf var idi. Bunlardan 8-i sait, 19-u samit səsləri ifadə edirdi. *“Bu əlifbadan altaylar 1922-ci ilə qədər istifadə etdilər. 1869-cu ildə Kazanda çap olunmuş “Altay dilinin qrammatikası”, eləcə də V.İ. Verbitskinin tərtib etdiyi “Türk dilinin Altay dilinin Altay və Aladağ ləhcələrinin lüğəti” (Kazan) əsərlərində Altay dilindən verilmiş bütün dil nümunələri missioner əlifbası əsasında yazılmışdır”* (Güner Dilek, 2022: 1). Qeyd etmək lazımdır ki, Altay ruhani kitabları Altay dilinə tərcümə edilərək bu əlifba ilə çap etdirildi. 1922-ci ildə altayların istifadə etdiyi missioner əlifbasına bir sıra dəyişikliklər edildi. Belə ki, rus dilindən alınmış sözləri Altay dilində yazıda daha dəqiq istifadə etmək üçün rus əlifbasında olan lakin missioner əlifbasına daxil edilməyən qrafemlər (в, ф, х, ц, ш, ю, ь, я, ъ, э) missioner əlifbasına daxil edildi. Bundan başqa, missioner əlifbasındakı “i” hərfi (Bu hərf 1917-ci ilə qədər rus əlifbasında da var idi) yeni əlifbada “и” (i) hərfi ilə əvəz edildi. Beləliklə, reforma olunmuş yeni Altay əlifbası 36 hərfdən ibarət oldu. Bunlardan 8-i sait səslər, 26-sı samit səsləri (e, ю, я daxil olmaqla) ifadə edirdi. E harfi 1845 –ci il əlifbasında de var idi. Э hərfi isə 1922-ci ildə əlifbaya əlavə edilmişdir. İki qrafem (ь və ъ) köməkçi funksiya daşıyırdı. Reforma olunmuş yeni Altay əlifbası 1928-ci ilə qədər istifadə edildi. Digər türk xalqları kimi Altaylar da 1928-ci ildə latın qrafikalı əlifbaya keçdilər.

Altaylar bu əlifbadan 1938-ci ilə qədər istifadə etdilər. 1938-ci ildə mərkəzin göstərişi ilə Altay yazısı kiril qrafikasına keçirildi. Kiril qrafikası əsasında tərtib edilmiş yeni Altay əlifbasının ilk mərhələsi 35 qrafemdən (а, о, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, р, с, т, у, ф, ц, ч, ш, щ, ь, ъ, э, ю, я, ѱ) ibarət idi. 1938-ci ildə SSRİ xalqlarının dil və yazısı mərkəzi elmi-tədqiqat institutu Oyrot (Altayların türkoloji ədəbiyyatda adı uzun müddət Oyrot adlanmışdır)

əlifbası məsələsini müzakirə etmək üçün xüsusi iclas keçirdi. İclasla Moskva və Leningraddan dilçi alimlər dəvət olunmuşdu. Məşhur türkoloq S.Malovun rəhbərliyi altında Altay əlifbasının yeni layihəsini öyrənən komissiya müəyyən etdi ki, 35 qrafemdən ibarət olan bu əlifba layihəsi Altay dilinə məxsus spesifik səsləri yazıda ifadə edə bilmədiyindən dilçiliyin tələblərinə cavab vermir. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, rus dilində olmayan “ö” və “u” səslərini ifadə etmək üçün əlifba layihəsinin tərtibçiləri uyğun olaraq “ë” və “ю” qrafemlərindən istifadə edilməsini təklif edirdilər. Başqa sözlə desək, rus dilindən alınmış sözlərdə göstərilən qrafemlər rus dilinə uyğun şəkildə “yo” “yu” kimi oxunduğu halda, Altay dilinə məxsus sözlərdə “ö” və “u” kimi oxunmalı idi. Bu isə hərflərin yazılışında və oxunuşunda qarışıqlığa səbəb olurdu.

S.Malovun rəhbərliyi altında işləyən komissiya Altay əlifbası layihəsini qeyri-qənaətbəxş hesab edərək yeni əlifba layihəsi təklif etdi. Komissiyanın təklif etdiyi əlifbada rus əlifbası tam əhatə olunurdu. Bundan əlavə Altay dilinə məxsus spesifik səsləri ifadə etmək üçün dörd əlavə (o, y, ö, u) səsləri də əlavə olunmuşdu. SSRİ xalqlarının dil və yazısı elmi-tədqiqat institutunun elmi şurası S.Y.Malovun rəhbərlik etdiyi komissiyanın tərtib etdiyi Altay əlifbasının layihəsini qəbul etdi. Həmin layihədə yalnız bir dəyişiklik edilmişdi. Belə ki, u (u) əvəzinə y (y) qrafemi qəbul edilmişdi. Lakin yerli təşkilatlar SSRİ xalqlarının dil və yazısı elmi-tədqiqat institutunun təklif etdiyi layihə ilə razılaşmadılar. Buna görə də, SSRİ Maarif komissarlığı 1938-ci ildə Altay əlifbasının birinci variantını (35 hərfdən ibarət) təsdiq etdi. Bu əlifba da Altay dilinin spesifik səs sistemini tam əhatə edə bilmədiyini üçün bu məsələyə 1940-cı ildə bir də baxıldı. Kiril qrafikalı “*Altay əlifbasında mövcud olan “ë” (ö), “ю” (u), “ö” (c), “н” (h) hərfləri daha çox mübahisəyə səbəb olurdu. Əsil altay mənşəli sözlərdə müşahidə edilən “ö”, “y”, “j”, “h” səslərini ifadə etmək üçün ayrıca qrafemə ehtiyac olduğu qeyd olunurdu. Kiril qrafikalı Altay əlifbası ətrafında mübahisələr bir neçə il davam etdi. Nəhayət, 1944-cü ildə kiril qrafikalı Altay əlifbasında bəzi dəyişikliklər edildi. Həmin dəyişikliklər aşağıdakılardır*” (Tıbıkov, 1972, s.41-48):

1. Əvvəlki əlifbada “e” qrafemi rus dilindən alınmalarda “ye” kimi, əsil Altay sözlərində isə “e” kimi tələffüz olunurdu. Bu qarışıqlığı aradan götürmək üçün kiril qrafikalı Altay əlifbasına bu qrafem əlavə edildi. “E” qrafemi rus dilindən alınan sözlərdə, “o” qrafemi isə əsil Altay sözlərində işlədilməyə başlandı.

2. Əvvəlki əlifbada “ю” (yu) qrafemi rus dilindən alınmış sözlərdə “yu” kimi, əsil Altay sözlərində “u” kimi tələffüz olunurdu. Bir qrafemin müxtəlif mənələrdə işlədilməsinin qarşısını almaq üçün kiril qrafikalı Altay əlifbasına “y” qrafemi əlavə olundu. Bu qrafem əsil Altay sözlərində müşahidə olunan “u” səsini ifadə edirdi. “Ю” qrafemi isə yalnız rus dilindən alınmış sözlərdə istifadə olunurdu.

3. Altay dilinə məxsus spesifik səslərdən biri “ö” səsidir. Bu səsin məxrəci t’və d’ (palatal c və ya d’ səsinə yaxın c səsi qarşılığında istifadə olunur və daha çox “c” hərfi ilə transkripsiya edilir. Məsələn, Altay dilindəki həmin səsə Azərbaycan dilindəki “y” səsi uyğun gəlir. Altayca jakшы “caqşı” Azərbaycan dilində “yaxşı” və s. Ayrıca “й” qrafemi də mövcuddur və həmin işarə “y” səsini bildirməyə xidmət edir.

4. Əvvəlki əlifbada velyar “h” səsini ifadə etmək üçün adi “h” səsini bildirən hərfdən sonra apastrof (h’) işarəsindən istifadə olunurdu. Əslində bunun özü də bir səsi ifadə etmək üçün iki işarədən istifadə etmək demək idi. Bunu aradan qaldırmaq üçün əlifba layihəsinin tərtibçiləri “h” işarəsi əvəzinə “hr” hərfi ilə əvəz etməyi təklif etdilər.

5. “Yo”, “yu”, “ya”, səs birləşmələri rus əlifbasındakı “ë”, “ю”, “я” hərfləri ilə verilirdi. Yeni əlifba layihəsində əsil türk mənşəli sözlərdə həmin səs birləşmələri “йо”, “йу”, “йа” hərfləri ilə verilirdi. “Я”, “ë”, “ю” hərfləri yalnız rus dilindən alınmış sözlərdə işlənilə bilirdi.

1944-cü ildə qəbul edilmiş kiril qrafikalı Altay əlifbası Dağlıq Altay Muxtar Respublikasında rəsmi dövlət əlifbası statusuna malikdir və bu günə qədər həmin əlifbada heç bir dəyişiklik edilməyib. Bu əlifbada 37 hərf var. Həmin hərflər aşağıdakı şəkildə düzülüşdü: а, б, в, г, д, ж, е, ё, з, и, й, к, л, м, н, ң, о, ө, ұ, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я.

Bu hərflərdən 11-i yalnız alınma sözlərin yazılışında da istifadə olunur. Rus dilində bu qrafem “ye” səsbirləşməsinə ifadə etməyə xidmət etdiyi halda Altay dilində sözün ortasında və sonunda “e” səsini bildirir. Sözün əvvəlində “e” səsi “э” qrafemi ilə ifadə olunurdu. Əlifbadakı 26 hərf Altay dilinə məxsus səsləri idadə edir. Onlardan 8-i (а, э, (е), о, ө, у, ұ, ы, и, sait səsləri, 18-i isə (б, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ч, ш) samit səsləri bildirməyə xidmət edir. Bu bölgünü başqa cür də vermək olar. Belə ki, kiril qrafikalı Altay əlifbasında mövcud olan 37 hərfdən 12-si sait səsləri, 23-ü samit səsləri bildirir. İki qrafem (ь və ы) köməkçi funksiyasına malikdir.

Kiril qrafikalı Altay əlifbasında Altay dilinə məxsus uzun saitləri yazıda ifadə etmək üçün həmin saiti ifadə edən hərf iki dəfə yazılır. Başqa sözlə desək, Altay əlifbasında uzun saitləri yazıda ifadə etmək üçün ayrıca qrafem yoxdur.

Altay dili orfoqrafiyası ilə məşğul olan araşdırmaçılar (N.Surazkova, A.T.Tıbıkova, M.C.Cumakayev) Altay əlifbasında mövcud olan 26 qrafemin Altay dilinə məxsus 32 fonemi yazıda əks etdirdiyini qeyd edirdilər. Bu baxımdan onların verdiyi təsnifat maraqlıdır. Onların fikrincə, Altay əlifbasına daxil olan hərflərin mənasını aşağıdakı kimi quraşdırmaq olar:

1) Bir hərf bir fonemi ifadə edir. Buraya kiril qrafikasını Altay əlifbasında olan aşağıdakı hərflər daxildir: *ж, ч, л, р, м, нз, ы, а, э, (е), и, и, ы, и, у, у.*

2) Bir hərf iki fonemi ifadə edir. Buraya *п, т, к, н* hərfləri daxildir.

3) İki hərf iki fonemi ifadə edir. Buraya *б-п, з-к, д-т, ж-и, э-с, э-е* hərfləri daxildir. Kiril qrafikalı Altay əlifbasının bir sıra kəsi cəhətləri mövcuddur. Həmin kəsir cəhətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar.

4) Altay dilində olmayan, yalnız alınma sözlərin tərkibində özünü göstərən səsləri ifadə etmək üçün Altay əlifbasına daxil edilən bir sıra qrafemlər əslində Altay dilinin səs quruluşuna uyğun gəlmir. Bunlar *в, ф, х, ұ, и* hərfləridir. Bu işarələrin əlifbada olması lazımsızdır.

5) Rus dilində samitlərin qalın, yaxud incə tələffüzü yazıda ifadə etmək üçün işlədilən qrafemlərin *ь* və *ы* Altay dilinin söz quruluşuna uyğun gəlmir.

6) Rus əlifbasındakı samitlərin *я, ю, е, ё* qrafemlərin Altay əlifbasına əlavə edilməsi düzgün deyil. Çünki Altay dili orfoqrafiyasına görə, əsl Altay sözlərində həmin qrafemlər işlənmir. Məsələn, *кая* əvəzinə *кайа*, *коен* əvəzinə *койон* yazılması orfoqrafiya qaydalarında tətbiq olunub. Göstərilən qrafemlər yalnız rus dilindən alınmış sözlərin yazılışında işlədilir. Bu isə öz növbəsində qarışıqlığa səbəb olur.

7) Məlumdur ki, Altay dilinə “e” saiti yazıda iki cür ifadə olunur. Belə ki, söz əvvəlində həmin səs *э* qrafemi sözün ortasında və sonunda isə *е* qrafemi ilə yazılır. Bunu yazı sistemi üçün müsbət hesab etmək olmazdı. Görünür Altaylar XXI əsrdə latın qrafikasına keçməli olacaqlar. Çünki latın qrafikasına keçməklə bütün bu kəsir cəhətlərdən birdəfəlik qurtarmaq olar.

2. Sonuc

Müasir Altay əlifbası rus kiril qrafikasına əsaslanır və hazırda bu yazıda 37 hərf var. Bu əlifbada Altay dilinin səs sisteminə məxsus *ө (ö), ү (ü), ж (c), ң (ñ)* səsləri vardır. Məsələn, *жол* – “yol”, *танмалык* “əlifba”, *нөкөр* “dost”, *күн* “gün” və s.

Altay dilində 8 sait var. Onların uzun tələffüz olunmasını bildirmək üçün sait səs iki dəfə yazılır. Məsələn, [a] – [aa], [ə] – [əə], [и] – [ии], [ы] – [ыы], [o] – [oo], [ö] – [öö], [y] – [yy], [ÿ] – [ÿÿ]. Məsələn, *каан* “хан”

Hecanı qalınlaşdırmaq və incəltmək üçün rus dilinin təsiri ilə ъ və ь işarələri mövcuddur.

[в], [х], [ц], [ш], [ф], [ъ], [ь] samit səsləri yalnız rus dilindən qəbul edilmiş sözlərdə işlənir. Onlar rus dilində olduğu kimi tələffüz olunur.

[н] – sözün ortasında və sonunda olur, burun “n” kimi tələffüz olunur, dilin ucu damağa deyil, dilin ortasına sıxılır. damaq: таңмалык “əlifba”, жаң “ənanələr”, кожон “kojoñ” və s.

[ÿ] – bu səsi tələffüz etmək üçün “u” səsi kimi dodaqlarınızı bağlayın, lakin “ü” tələffüz edin: күн – 1) gün; 2) günəş.

[ö] – bu səsi tələffüz etmək üçün dodaqlarınızı “o” kimi bağlayın, lakin “e” tələffüz edin: көл – göl.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, yeni əlifba yaratmaq və dəyişdirmək hər nə qədər türk dillərinə mənfi təsir göstərsə də yeni kiril qrafikalı Altay əlifbası Altay türklərinin savadlanmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, əlifbaların heç biri ideal deyildi. Bunlardan son qəbul edilən kiril qrafikalı Altay əlifbası müəyyən dərəcədə (yuxarıda sadaladığımız qüsurlarla da olsa) Altay dilinin özünəməxsus səs sistemini əks etdirir.

Müasir Altayca kiril əlifbası ilə mətn:

Күс

Алтайыска айланып,

Алтын күс једип келди.

Эбиреде агаштар,

Сары тонын кийгилеп ийди.

Кандый јакшы күскиде,

Кандый јараш ар-бүткен!

Бис ончобыс сүүнижип,

Күсти мендеп уткудыс. (*Сурлан Тыбыкин*)

Элик

Элик – жараштыра ээлип калган мойынду, тосток кара көстөрлү, сүүри кулактарлу, кыска буттарынын учында курч туйгактарлу, кыска куйрукту сүреен жыткыр тынду. Онын бийиги 1 м жуук болот, узуну – 120-140 см кире, бескези – 30-50 кг. Кийин буттары алын буттарынан эмеш кыска учун, ол көп сабазында калып мантайт (узунуна – 6 м жуук, бийигине 2 м кире калыбы аргалу). Бу тынду чочыза, эмеze серенип тындаланза, куйругу көдүриле берет. Ол тушта куйругунын алды агара көрүне берет. Эликтердин терезинде төрт жол чоокыр тегеликтер журалгандый. Күстен ала жаска жетире олоp үүриле жүрер, жайгыда кажы ла тынду тангынан бойы жүрер аргалу. Курсагы өлөн, агаштын бүрчүктери ле бүрлери, кујурга барарын жакшызынгылайт. Эликтердин иркектерин куран деп айдар. Олоp тижилерине көрө жоон. Тижилери – элик. Балдары – чааптар. Ончозын жаба элик ле деп айдар. Эликтер үүрге жайгы куран айда кожулар, же кышкы куран да айда үүрге кожулар аргалу. Үч жашка жеткен эликтерде он айдан бир чаап чыгат. Олоp жети күннин бажында базып баштайт. Кичү изү айдын ортозында чааптар бойлоры отой берет. Төрт айлууда иркектеринин мүүстери чыгат. Кышкы куран айда чаабычактардын кыскачак мүүстери түжеле, жаскыда ойто чыгып калат. Эликтер 12-16 жыл жүрер аргалу.

Сөдвөл 1. (Kiril qrafikalı missioner Altray әlifbası)

А а	Б б	Г г	Д д	Ј ј	Е е	Ж ж
З з	І і	Й й	К к, К̄ к̄	Л л	М м	Н н
Н н, Н̄ н̄	О о	Ө ө	П п	Р р	С с	Т т
У у	Ү ү	Ч ч	Ш ш	Ы ы		

Сөдвөл 2. (Latin qrafikalı әski Altay әlifbası 1929-1938)

Ҙаңь Altaj viciktәs „janәlif“ Новый алтайско-Тюркский алфавит						
А а А	В в В	С с С	Ҙ Ҙ Д	Д д Д	Е е Э	Ғ ғ Ф
Г г Г	І і И	Ј ј Я	К к К	Л л Л	М м М	Н н Н
Ң ң Н	О о О	Ө ө Б	Р р П	Җ җ Р	С с С	Ҙ Ҙ Ш
Т т Т	У у У	У у У	З з З	Ж ж Ж	Ь ь Ы	Х х Х
Ү ү В	Ј а Я	Ј ю Ю	Ј е Е	т с Ц	Ҙ с Щ	

Cədvəl 3. (Kiril qrafikalı yeni Altay əlifbası)

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Јј	Ее	Ёё	Жж
Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	ң	Оо
Өө	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Ўў	Фф	Хх
Цц	Чч	Шш	Щщ	ь	ы	Ээ	Юю	Яя

Kaynakça

Çaabıçak, Baldarqa Elektron-onlayn Jurnal. (2021) Erişim tarihi: (2024, 1 Eylül). Erişim adresi: <https://altaitil.ru/chaabyychak/>

Güner, D.F. (2022). *Altay Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Müasir Altay Əlifbası. (2024, 4 Eylül). Erişim adresi: <https://altaitil.ru/docs/alfavit-sovremennogo-altajskogo-yazyka>

Oirot-rus Lüğəti (1947). N. A. Baskakov. Moskva: Dövlət Xarici və Milli Lüğətlər Nəşriyyatı.

Tadıkin, V.N. (1973). *Altay Dilinin Orfoqrafiyası*, SSRİ Türk Ədəbi Dillərinin Orfoqrafiyaları. Moskva: Nauka.

Tıbıkova, A. (1972). *Altay Dilinin Əlifbasının Təkmilləşdirilməsi və Birləşdirilməsi Haqqında*. SSRİ Türk Dillərinin Əlifbalarının Təkmilləşdirilməsi Məsələləri, Moskva: Nauka, s. 41-48.

Tokmaşev, D.M. (2016). *İz İstorii Literalizaçii Teleüteçskovo Yazıka*. Vestniok Baqırskovo Universiteta, s. 21-35.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1442021>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 27.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 05.12.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Hacıyeva, Q. (2024). Azərbaycan Dilinin Dialektləri və Əsirəddin Əbu Həyyan Əl-Əndəlusinin “Kitab Əl-İdrak Li-Lisan Əl-Ətrak” Əsərindəki Ortaq Dil Vahidləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 295-316.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ VƏ ƏSİRƏDDİN ƏBU HƏYYAN ƏL-ƏNDƏLUSİNİN “KİTAB ƏL-İDRAK Lİ-LİSAN ƏL-ƏTRAK” ƏSƏRİNDƏKİ ORTAQ DİL VAHİDLƏRİ

Dialects of the azerbaijan language and common language units in “kitab al-idrak li-lisan al-atrak” by asiraddin abu hayyan al-andalusi

QALİBƏ HACIYEVA¹

Öz

Çağdaş türk dilləri və dialektlərinin tarixi tədqiqində xalq danışığı dili və folkloru, eyni zamanda bu dildə yazılmış qədim yazılı ədəbi-tarixi əsərlərlə yanaşı, həm də xarici tədqiqatçıların müxtəlif dövrlərdə türk dilinə həsr olunmuş nəzəri tədqiqatları əsas mənbə hesab olunur. Türk dillərinin tarixi-dialektoloji müstəvidə araşdırılması üçün ən dəyərli tarixi mənbələrdən biri XIII əsrin ərəb alimi Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “*Kitab el-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsəridir. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsi təxminən 135 səhifəlik lüğətdən ibarət olub, 51 səhifəlik ikinci hissəsi isə əski qırçaq türkcəsinin qrammatik qaydaları haqqındadır. Əbu Həyyanın qədim qırçaq türkcəsi ilə bağlı araşdırmaları göstərir ki, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid olan Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında qədim qırçaq türkcəsinin də mühüm rolu vardır. Əsərdə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin tarixi ilə bağlı çox maraqlı məlumatlar var.

Əsər vasitəsilə çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində söz yaradıcılığı prosesinin tarixini izləmək, eləcə də Azərbaycan və Anadolu dialektlərinin tarixi etnolinqvistik təbəqəsini, bu dilin tarixi leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini, eləcə də qədim Azərbaycan – türk onomastik sistemini də asanlıqla izləmək üçün kifayət qədər material əldə etmək və araşdırmaq mümkündür. Əbu Həyyanın qırçaq dilinə həsr olunmuş bu lüğətindəki mövcud ***bürkü-isti***, ***arqun-yavaş***, ***budamaq-ağacların qol-budağını kəsmək***, ***bacanaq*** – bacıların həyat yoldaşları, ***bürçək*** – tel, ***bardı*** – getmək, ***burunduruq*** – boyunduruq, ***burğu*** – burğu, ***birükdürdi*** – birikdirmək, ***toplamaq***, ***bərkitdi*** – yerləşmək, ***güclənmək***, ***büzdi*** – torbanın ağzını darlaşdırı,

¹ Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi, Azerbaycan Dili Bölümü. Nahçıvan/AZERBAYCAN Elazığı/TÜRKİYE.

El-mek: oguz.haciyev@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

irtə - ertə, *yürəksiz* – qorxaq, *yığın* – yığılmış, *yıraq* – iraq, *yorğa* – yavaş, *göyüندی* – göynədi, *muştıqi* – mustuluq, *kilit* – açar, *kərki* – kəsici alət, *qavut* – qovrulmuş və üyüdülmüş buğda, *çisə-narın yağış* kimi sözlərin 80-90%-nin çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin həm ədəbi dilində, həm də dialektlərində işləkliyini nəzərə alsaq, çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin formalaşmasında oğuz dili qədər qıpçaq dilinin də önəmli rol oynadığını görmək mümkündür.

Anahtar Kelimələr: Əbu Həyyan, Azərbaycan, Türkiyə, Oğuz, Qıpçaq.

Abstract

In the historical study of contemporary Turkic languages and dialects, primary sources include not only spoken language and folklore but also ancient written literary-historical works in Turkish. Additionally, theoretical studies on the Turkish language by foreign researchers from different periods are considered crucial. One of the most valuable historical sources for the historical and dialectological study of Turkic languages is the work “*Kitab al-idrak li-lisan al-atrak*” by the 14th-century Arab scholar Asireddin Abu Hayyan al-Andalusi. The first part of this work, which is composed of two sections, contains a dictionary spanning approximately 135 pages. The second section, comprising 51 pages, is dedicated to the grammatical rules of the Old Kypchak Turkic language. Abu Hayyan’s research on the Old Kypchak Turkic language demonstrates that it played a significant role in the formation of the literary language of Azerbaijan, which belongs to the Oghuz-Seljuk subgroup of the Oghuz branch within the Turkic language family. The work contains very interesting information about the history of Turkic languages, including Azerbaijani Turkic. Through this work, it is possible to trace the history of linguistic creativity in contemporary Azerbaijani and Turkish languages, as well as to explore the historical ethnolinguistic layers of Azerbaijani and Anatolian dialects. Sufficient material is also available to easily trace the historical lexical-semantic and grammatical characteristics of this language, as well as the ancient Azerbaijani-Turkish onomastic system.

Considering that 80-90% of the words in Abu Hayyan's dictionary dedicated to the Kipchak language — such as *burku*-hot, *argun* – slow, *budamag* – to prune the branches, *bacanaq* – sisters’ spouses, *birchek* – fringe, *bardmak* – to go, *burunduruq* – yoke, *burğu* – drill, *birükdirmek* – to collect, *berkitmək* – to sweeten the place, *büzmək* — to squeeze, *irtə-early*, *yürəksiz* – coward, *yığın* - pile, *yorğa* – slow, *göyünmək* – to hurt, , *muştıqi* – foggy, *kilit* – key, *kərki* – chopping tool, *qavut* – roasted wheat, *çisə* - light rain are used both in literary language and dialects of modern Azerbaijani and Turkish languages, we can observe that the Kipchak language, like the Oghuz language, played a significant role in shaping modern Azerbaijani and Turkish.

Keywords: Abu Hayyan, Azerbaijan, Turkey, Oghuz, Kipchak.

1. Giriş

Müasir Azərbaycan türkcəsinin çağdaş türk dilləri arasında tarixi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi olduqca maraqlı və əhəmiyyətli məsələdir. Bəllidir ki, zaman-zaman parçalanan və ya birləşərək qəbilə birlikləri, tayfalar və tayfa dilləri yaratmış türk xalqlarının dilləri çox mürəkkəb bir tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Bu prosesdə türk tayfa dillərinin başqa dillərlə əlaqəsini də nəzərə alsaq, o zaman bu proseslərin dillərin leksik tərkibinə, fonetik və qrammatik quruluşuna hansı dərəcədə təsir etdiyini aydın şəkildə görmək mümkündür. Bu baxımdan müxtəlif tarixi dövrlərdə yazılmış qədim mənbələrin, xüsusilə lüğətlərin tarixi etnolinqvistik müstəvidə tədqiqi müasir Azərbaycan türkcəsinin mənşəyi və inkişafı ilə bağlı bir sıra qaranlıq və mürəkkəb məsələlərin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Tarixi linqvistik araşdırmalardan bəlli olur ki, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülündə və formalaşmasında qədim oğuz dili qədər qıpçaq dili də mühüm rol oynamışdır.

Bu müstəvidən yanaşsaq, orta əsrlərdə türk dilinə həsr olunmuş M.Kaşğarlının "*Divanü lügət-it türk*" (XI əsr), Əseyid Cəmaləddin ibn Mühənnanın "*Kitab-haliyyətül-insan və haliyyətül lisan*" (XIII əsr), İshak Bin Muradın "*Ed-Dürretül-l-Mudiyyə fi'l-lugati't-Türkiyyə*" (XIV əsr), Abd ap-Rəşid əl-Bakuvinin "*Kitāb talxīs al-āsār va adjā'ib al-malik al qaxxār*" (XV əsr), orta əsrlərə aid müəllifi bəlli olmayan "*Ettahfet uz Zekiyyə fil lügət-it-Türkiyyə*" (XIV-XV əsr) kimi bir çox tarixi lüğətlərin dil materialları əsasında müasir Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixində rol oynamış tayfaların dil elementlərini müəyyənəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə türk dilinə həsr olunmuş bu kimi lüğətlər müasir mərhələdə müstəqilləşmiş xalq kimi tanınan ayrı-ayrı türk boylarının orta q dil mənbəyi kimi bütövlükdə çağdaş türk dillərinin tarixi leksik qatının öyrənilməsində çox mühüm əhmiyyətə malikdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və formalaşmasında klassiklərimizin milli dildə yaratmış olduğu ədəbiyyatın böyük rolu qədər, müxtəlif tarixi dövrlərdə türk dilinin nəzəri problemlərin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər də bir o qədər böyük rol oynamışdır. Türkologiya dilçilik tarixində belə mühüm əsərlərdən biri də XIV əsrin ərəb filoloqu Əsirəddin Məhəmməd bin Yusif Əbu Həyyan əl-Qərnati əl-Əndəlusinin "*Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak*" (*Türklərin dilini anlama kitabı*) əsəridir.

Nizami Xudiyev müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündən söz açarkən "*Azərbaycan türk dünyasından təcrüd olunmuş bir ölkə deyil, Azərbaycan xalqı türk xalqlarından təcrüd olunmuş bir millət deyil. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən ayrılması), həm də inteqrasiya (yerli qırçaq və gəlmə oğuz tayfa dillərinin birləşməsi) prosesi, daha doğrusu həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur*" [Xudiyev, 1995: 4] fikrini nəzərə alsaq, o zaman Əbu Həyyanın bu əsərinin müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatının tədqiqi üçün nə qədər dəyərli bir tarixi leksikoqrafik mənbə olduğunu söyləməyə ehtiyac qalmır.

Türk dilini ərəblərə öyrətmək məqsədi ilə 1312-ci ildə ərəb alimi Əbu Həyyan tərəfindən yazılmış "*Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak*" əsəri Türkoloji dilçilik tarixində qırçaq türkcəsinin qrammatikasına həsr olunmuş əsər kimi dəyərləndirilsə də, bu əsər əsasən qırçaq dilinin lüğətindən ibarət dəyərli leksikoqrafik mənbələrdən biridir. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsi 135 səhifəlik lüğətdən, 51 səhifəlik ikinci hissə isə qrammatika (morfologiya və sintaksis) qaydalarından bəhs etməkdədir.

Azərbaycan alimləri tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində Əbu Həyyanın "*Əd-dürrə əl- müdi'ə fi-l-lüğa ət-Türkiyyə*" ("*Türk dilində parlaq inci lüğəti*") adlı ikinci bir əsəri aşkar edilmişdir. Elm aləmində böyük marağa səbəb olan, əsrlərlə itmiş hesab olunan və çox çətinliklə əldə edilən, qədim dövr türk dilinin lüğət tərkibi haqqında qiymətli bilgi verən bu tarixi abidə Z.Q.Rüstəmovə tərəfindən aşkar edilmişdir.

Əbu Həyyanın türk dili üzərində apardığı tədqiqatlardan aydın olur ki, orta əsrlərdə İslam dininin vasitəsi ilə ərəb dilinin hakim mövqedə olmasına baxmayaraq, bütün Şərqdə, o cümlədən ərəb ölkələrində türk dili xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi beynəlxalq səviyyəli bir dil olmuşdur. Bunu Əbu Həyyanın Qahirədə ünsiyyət vasitəsi olan türk, tatar, bulqar, uyğur dillərini öyrənməsi və bu dillər üzərində apardığı tədqiqatlar təsdiq etməkdədir. Z.Bünyadovun əsərin ön sözündə verdiyi məlumatlara görə, 65 əsərin müəllifi Əbu Həyyan türk dillərinə aid yazmış olduğu "*Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak*" (*Türk dillərini dərk etmə kitabı*), "*Zəhv əl-mülk fi nəhv ət-türk*" (*Türk qrammatikasının kamil vəsaiti*), "*Əl-əf'al fi lisan ət-türk*" (*Türk dilində feillər*), "*Əd-dürrə əl- müdi'ə fi-l-lüğa ət-Türkiyyə*" (*Türk dilində parlaq inci lüğəti*), "*Nəhf əl-misk fi sirət ət-türk*" (*Türk dilinin təbiətinə müşk ətirli töhfə*) adlı bu beş əsərdən yalnız "*Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak*" əsəri bizə məlumdur.

İki nüsxədən ibarət olan bu əlyazmanın bir nüsxəsi İstambulda Vəliəddin əfəndi kitabxanasında (№ 2896), digər bir nüsxəsi isə İstanbul Universiteti kitabxanasının Xalis Əfəndi fondunda (№ 6574) saxlanılmaqdadır. N.A.Baskakov, Q.Bağirov, V.Məmmədəliyev, A.Babyev kimi tədqiqatçılar öz tədqiqatlarında əsərin tarixi dəyəri haqqında söz açmış olsalar da, lakin

təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu əsər hələ də türkoloji dilçilikdə linqvistik müstəvidə yetərincə araşdırılmamışdır. Əsər haqqında ilk məlumata Mehmet Fuat Köprülüzadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “*Türk ədəbiyyatı tarixi*” əsərində rast gəlinir [Köprülüzadə, 1926: s.313-314]. Əsər iki dəfə, Türkiyə və Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Türkologiya tarixində ilk dəfə 1931-ci ildə Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək İstanbulda “*Övqaf*” mətbəəsində nəşr olunan bu əsər, ikinci dəfə akademik Ziya Bünyadov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək 1992-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən çap edilmişdir.

1931-ci ildə Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən tərcümə edilən bu əsərin dəyərini M.Köprülüzadənin əsərin müqəddiməsinə yazdığı “*Əbu Həyyan türk filologiyası tarixində bir mərhələdir*” fikri daha aydın ifadə edir [Köprülüzadə, 1926: 314]. A.Babayev əsərin müqəddiməsində qrammatik izahın hansı dilləri əhatə etməsi haqqında da məlumat verərək yazır: “*Bu iki ləhcələrin (qıpçaq və türkmən – A.B.) xaricində Əbu Həyyan az da olsa “Tatar, Bulqar, Toksuba, Uyğur və Türküstan kimi digər türk ləhcələrinə də təmas etmişdir ki, bu da o dövrlərdə Misir türkləri arasında bu ləhcələrə vaqif kimsələrin mövcud olduğunu göstərməkdədir.”* [Babayev, 1996: 41].

Əsərdə türk dillərinin, o cümlədən çağdaş Azərbaycan türkcəsinin tarixinə aid maraqlı məlumatlar vardır. Müasir tədqiqatlarda əsərin quruluşu ilə bağlı verilən məlumatlar bir-birindən fərqlənmiş olsa da, bu kiçik mülahizə və mübahisələr əsərin tarixi elmi əhəmiyyətinə heç bir təsir göstərmək gücündə deyil. Əsər haqqında ümumi məlumat verən A.Babayev Ə.Cəfəroğlu tərəfindən əsərin əlifba sistemində keçirilərək “*semantik qruplar sistemində çıxarmasını*” və bunu Z.Bünyadov və V.Aslanovun qüsurlu hesab etməsindən bəhs edərək, burada Ə. Cəfəroğlunun mövqeyini dəstəklədiyini bildirmişdir [Babayev, 1996: 41].

XIV əsrdə Əbu Həyyan tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuş dil faktları üzərində aparılan tarixi araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan türkcəsi türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid olsa da, qədim qıpçaq türkcəsi də eyni şəkildə çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə və milli dil kimi formalaşmasında oğuz dili qədər olduqca mühüm rol oynamışdır.

2. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərinə nəzəri baxış

Maraqlı cəhət burasıdır ki, iki hissədən, lüğət və qrammatikadan ibarət olan bu əsərə müasir dövrün nəzəri dilçiliyin tələbləri çərçivəsində yanaşdıqda, əsərin ümumtürkoloji dilçilik tarixində sadəcə leksikoqrafik mənbə deyil, həm də müasir dilçiliyin dil tarixi, onomalogiya, dialektologiya, semasiologiya, tarixi fonetika və qrammatika (morfologiya və sintaksis) kimi sahələrinin tədqiqi üçün zəngin məlumat verən bir məxəz olduğunu görürük. Əsər üzrə müasir Azərbaycan dilində söz yaratma prosesinin tarixini asanlıqla izləmək mümkün olduğu qədər, eyni zamanda bu dilin fonetik, leksik – semantik və qrammatik baxımdan tarixi xüsusiyyətlərini, qədim türk onomastik sistemindəki mövcud adları, həmçinin Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatını öyrənmək üçün kifayət qədər material əldə etmək mümkündür.

Müasir türkoloji dilçiliyin tələbləri baxımından əsər üzərində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş nəticələrə görə, əsərin bir neçə istiqamətdə təhlilinin zəruri olduğunu qeyd edərək, bu əsərin linqvistik baxımdan bir neçə parametərə görə təhlilinin əhəmiyyətli olduğuna diqqəti yönəltmək lazımdır. Müasir Azərbaycan – türk dilinin tarixi fonetikasi, leksikası və qrammatikasının tədqiqi üçün çox dəyərli bir mənbə olan bu əsər həm də dilçiliyin leksikoqrafiya, dialektologiya, onomastika, dil tarixi, semasiologiya və söz yaradıcılığı sahələri üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edən tarixi mənbədir. Qeyd olunan bölmələr üzrə əsərin təhlili onu göstərir ki, bu əsər müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının tədqiqi üçün kifayət qədər dəqiq məlumat verən zəngin etnolinqvistik bir mənbədir.

2.1. "Kitab əl-İdrak li-lisan əl-ətrək" əsəri və Naxçıvan şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə sabitləşmiş orfoqrafik və qrammatik normalara malik bir dil olmasına baxmayaraq, əsərin lüğət hissəsi sübut edir ki, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin dialektləri müəyyən fonetik fərqlərlə türk dilləri ailəsinə daxil olan türk, tatar, qaqauz, türkmən, qırğız, qazax, özbək, xakas, noqay, başqırd kimi digər türk dilləri ilə tarixi bağlılığını yaşatmaqdadır. Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan [o<a; o<u; e<i; ü<i; i<ü; ı<u; ı<i; ç<ş; b<v; b<m; t<d; y<g; k<y; z<y; z<d] kimi səs keçidləri və müxtəlif səs variantlarının əsərdə hansı tayfa dillərinə məxsus olduğunun göstərilməsi bugünkü Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının dəqiqləşdirilməsini asanlaşdırır. Əsərdə Toksuba, Türkmən, Qırçaq və digər türk boylarının dilindəki mövcud fonetik xüsusiyyətlərin ayrıca şərh olunması müasir Azərbaycan dili dialektlərin etnolinqvistik tərkibi haqqında təsəvvür yaradır və bu dialektlərdəki mövcud dil faktları əsasında müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülündə baş verən prosesləri tarixi müstəvidə izləməyə imkan yaradır. Əbu Həyyan əsərin birinci hissəsində, lüğətdə verilmiş sözlərin fonetik xüsusiyyətlərini etnik amillərə görə şərh edərkən söz önündə baş verən səs artımı və ya səs düşümü, eləcə də səs keçidləri və variantlarını müqayisə etməklə, çağdaş türk dillərində və dialektlərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində hansı tayfanın dil elementlərinin daha güclü olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Əsərdəki dil faktları əsasında aparılan müqayisə zamanı müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində baş verən səs artımı və ya səs düşümü kimi proseslərin bir çox hallarda tarixi etnolinqvistik amillərlə bağlı olduğu ortaya çıxır. Məsələn, qırçaq dilində söz önündə [h] və [v] səsinin xarakterik olmadığını göstərən Əbu Həyyan bu dildə söz önündə [ɪ] və [y] səs artımını *örümçək-hörümçək, ürkd-i-hürkdü, ur-vur, ısırğa-sırğa, yıraq-ıraq, yürək-ürək, yəit-igid, yiyi-iy, qoxu, yipək-ipək, yiti-iti* [Əbu Həyyan, 1992: 13, 16, 56-57] kimi sözlərdə qırçaq dilinin əsas fonetik cəhəti olduğunu qeyd edir ki, bu hadisəni eyni şəkildə həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də Naxçıvan şivələrində görmək mümkündür: *örümçək-hörümçək, ürkd-i-hürkdü, ur-vur, açar-haçar, enmək-yenmək* [A.D.N.D.A., 2015: 84].

Əbu Həyyanın şərhinə əsasən qırçaq dili üçün xarakterik olan bu fonetik cəhətlər müasir Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində də müşahidə olunmaqdadır. Bu fakt bir çox tədqiqatlarda Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində söz əvvəlində [y] səs artımının daha qədim bir hadisə olduğunu təsdiq etməkdədir: *eniş-yeniş, endirmək-yendirmək* [A.D.N.Q.D.Ş., 1962: 54-55]. Qədim qırçaq dilinə məxsus bu fonetik xüsusiyyət Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri, xüsusilə Zaqatala, Qax şivəsində daha çox müşahidə olunan bir hadisədir: *yılxı, yuca, yüzük, yüzmək, yulduz* [A.D.N.Q.D.Ş., 1962: 54-55].

Əbu Həyyan əsərdə türk dillərinin yalnız fonetik təsvirini verməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda türk dilinin fonetikasının bir sıra mürəkkəb məsələlərinin də aydınlaşdırılmasına təşəbbüs etmişdir. O, türk dilini akustik fonoloji baxımdan təhlil edərkən türk **dilində [پ] – sə [خ], [ح] – xa [ذ] – zəl, [ض] – dad, [ع] – əyn [چ] – ha [ظ] – za və [ف] – fə** kimi doqquz ərəb hərfi ilə başlayan sözün olmadığını qeyd edir [Əbu Həyyan, 1992: 57]. Göründüyü kimi, Əbu Həyyan qırçaq dilinin bu lüğətini hazırlayarkən digər türk boylarının da dilinə xas olan fonetik cəhətləri lüğətdə verilmiş nümunələrə görə müqayisə etmişdir ki, bu dil faktları müasir dialektlərdə tarixi etnolinqvistik amillərin dəqiqləşdirilməsinə, eyni zamanda Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak edən türk boylarının rolunun müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Ərəb aliminin türk dili üzərində müqayisəli-tarixi üsul əsasında aparılmış belə bir tədqiqat işi türk dilinin orta əsrlərdə bütün Şərqdəki tarixi mövqeyi haqqında müfəssəl məlumat əldə etmək imkanı yaradır. Əbu Həyyanın qırçaq dilinin tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərindəki fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərin müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələri ilə ortaqlığı qədim qırçaq dilinin çağdaş Azərbaycan dilinin təşəkkülündə mühüm rolunu təsdiq

edir və Azərbaycan dilinin təşəkkülündə qədim qıpçaq dilinin mövqeyini müəyyənlədirməyə imkan verir.

Əsərdəki dil faktları əsasında qədim qıpçaq dili ilə Naxçıvan şivələrini qarşılaşdırdığımız zaman oğuz və qıpçaq dillərində bəzən müəyyən səs fərqi ilə müşahidə olunan eyni semantik yüklü sözlərlə bərabər, heç bir fonetik fərq müşahidə edilməyən ortaqləksik vahidləri də görmək mümkündür. Lakin bəzən elə sözlərə də rast gəlinir ki, qədim oğuz və qıpçaq dillərində müəyyən fonetik fərqlə işlənən bu sözlərdə həm oğuz, həm də qıpçaq dilinin fonetik cəhətlərini eyni anda müşahidə etmək mümkündür. Əsərdə qədim qıpçaq dilində kəsmək anlamını ifadə edən “*kərtmək – kəsmək*” sözü müasir Naxçıvan şivələrində [ç] və [k] səslərinin mövqeyini ortaqləşəkildə mühafizə edərək *kərtmək//çərtmək* şəklində hər iki fonovariantda müşahidə olunmaqdadır. Bununla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, Naxçıvan şivələrindəki sözlərin müəyyən səs keçidləri ilə Əbu Həyyanın lüğətindəki sözlərlə eyni fonovarianda müşahidə olunması faktı da maraqlı cəhət kimi diqqəti cəlb edir (Tablo 1).

Tablo 1

<i>Səs keçidləri</i>	<i>“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər</i>	<i>Naxçıvan şivələrindəki sözlər</i>
<i>o < a</i>	avundu	avındı//avundu
	avutdu	avutdu//avıtdı
	avladı	avladı//avladı
<i>o < u</i>	uyandı	uyandı
<i>e < i</i>	indi	endi//yendi
	irtə	ertə//irtə
	yir	yer
	bişik	beşik
<i>ü < i</i>	ütü	ütü
	tüşdi	tüşdi
<i>ı < u</i>	ayüq	ayıq//ayıq
	sağtuc	sağdıç
<i>ç < ş</i>	şəşi gözlü	çaş (çəp) gözlü
<i>b < v</i>	bardı	vardı
	birdi	verdi
	bar	var
<i>b < m</i>	məyi (qıpçaq) bəyni (türkməncə)	mıyı (beyni)
	Mındi (qıpçaq), bindi (türkməncə)	mındi
	munda (bunda)	munda
	məniz	bəniz
<i>t < d; d < t;</i>	tiri	diri
	tirək	dirək
	tışlədi	tışlədi
	təlik	dəlik
	dəprəndi	tərpəndi
	dəzək	təzək
	ditrətdi	titrətdi
	dikdi	tikdi
	dikən	tikan
dükəndi	tükəndi	

	dütün	tütün
<i>b<p</i>	babuç (ayaqqabı)	papuç//papiş
	borsuq	porsuq
	balçıq	palçıq
	bəltək	pəltək
<i>y<g</i>	ügütti	üyütdü
	ögrətti	örgətti
	əgirdi	əyirdi

Əbu Həyyanbu əsərdə [*o<a; o<u; e<i; ü<i; i<ü; ı<u; ı<i; ç<ş; b<y; b<m; t<d; y<g; k<y; z<y; z<d*] kimi səs keçidləri və səs variantlarının hansı tayfa dillərinə məxsus olduğunu izah etməklə müasir Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının dəqiqləşdirilməsini asanlaşdırır. Əsərdəki dil faktları əsasında aparılan müqayisələr göstərir ki, vaxtilə qədim qırpaq dilində işlənən sözlərin bir çoxu bu gün də eyni fonovariantda Naxçıvan şivələrində işlənməkdədir: *arıtı – təmizlədi, ərindi – bezdi, əridi – zəiflədi, avut – sakitləşdirmək, sağmal – südü sağılan qoyun, səvindi – sevindi, şişək – iki yaşlı qoyun, dilənçi, süpürgə, sanqulamaq, savmaq* [Əbu Həyyan, 1992: 14, 22, 34-38].

Maraqlıdır ki, oğuz qrupu dillərinin əsas fonetik cəhəti kimi Azərbaycan ədəbi dilində [*b*] səsi ilə başlayan sözlərin bir qismi bu gün Naxçıvan şivələrində qədim qırpaq dilində olduğu kimi [*m*] səsi ilə müşahidə olunmaqdadır: *burada-munda, məyin-beyin* [Əbu Həyyan, 1992: 52]. Azərbaycan ədəbi dilində "*beyin*" sözünün [*b<m*] və [*ə<ı*] əvəzlənməsi ilə qədim qırpaq dilindəki "*məy*" sözünə eynilə Naxçıvan şivələrində "*mıy*" şəklində rast gəlinir.

Əbu Həyyanın bu əsərində qeydə alınan dil faktları ilə Naxçıvan şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərini müqayisə edərkən bu şivələr tarixi etnolinqvistik baxımdan bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, lakin çağdaş türk ləhcələrinin bir qismi üçün səciyyəvi olan bəzi fonetik xüsusiyyətlərin Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində də izlərinin yaşandığını görürük. Belə qədim tayfa dil xüsusiyyətlərini əks etdirən [*dz~z~ç~ş*], [*d~t~ç~ş*] kimi səs uyğunluqlarının izləri Naxçıvan şivələrində müvazi şəkildə işlənməkdədir: *yaxdı ~ yaxçı/yəxçi ~ yaxçı/yəxçi ~ yaxşı*, [A.D.N.D.A, 2015: 76], *dınqılı ~ tuqqılı ~ cınqılı ~ çıqqılı, çaşdım ~ şaşdım*.

Əbu Həyyan türk dillərinin bir çoxunda tərkibində [*ɟ*] – zəl səslə sözün olmadığını qeyd etsə də, lakin bu səsin bəzi türk dillərində, xüsusilə bulqar dilində işləndiyini "*azaq – ayaq*", "*uzudu – uyudu*" kimi nümunələr əsasında göstərmiş, bu sözlərin başqa türk dillərində [*y*] səsi ilə "*ayaq*" və "*uyudu*" kimi işləndiyini və [*y*] səsinin Türkünstan dilində [*ɟ*] – zəl səsinə keçdiyini qeyd etmişdir [Əbu Həyyan, 1992: 8]. Əbu Həyyanın lüğətdə verdiyi "*azaq – ayaq*", "*uzudu – uyudu*" kimi nümunələrdə ərəb əlifbasına uyğun olaraq qeyd etdiyi [*ɟ*] – zəl səsi əsasında çağdaş türk dillərinin tarixi fonetikasını izlədikcə, bu səsin çağdaş türk dilləri və dialektlərindəki mövcud [*dz*] affrikat səsi olaraq qədim şumer dilinin çağdaş türk dillərində tarixi izləri kimi ortaya çıxır: **kañadz+ak//kiñidz+ik – eşşək balası – qodux//kodik – *koñodz+uk, quzu – *kuñudz+uk, dəvə balası – köşşək//köşək – *köñöts+ek, köpək balası – küçük – *küñüts+ük*. [Celiloğlu, 2001: 63].

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində "*azak//adzak – ayaq*" kimi bir çox sözlərin qədim variantındakı mövcud [*ɟ*] – zəl səsi səsinin mövqeyində [*y*] səsi işlənsə də, lakin müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində isə affrikat [*dz*] səsinin mühafizə olunması müasir dilimizdə qədim şumer dilinin tarixi izlərini yaşatmaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Həyyanın əsərində qədim qırpaq dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi qeydə alınan bu fonetik xüsusiyyət sadəcə Azərbaycan dilinin dialektlərində deyil, digər türk dilləri və dialektlərində də müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində [dz] affrikat səsi bir qədər zəif görünsə də, (*yaxdzı – yaxşı, yoxudz – yoxuş, çərpudz – kərpic, turadz – turac, ovudz – ovuc*) [A.D.N.D.A., 2015: 76] bu fonetik xüsusiyyət Güney Azərbaycanda Xorasan bölgəsinin Qoçan, Dərgəz, Sultanabad bölgələrinin bəzi şivələrində [d ~ z ~ r ~ y] kimi bir neçə fonovariantda səs uyğunluğu ilə [odun ~ o:zın ~ o:yın ~ hozın ~ oyn] şəklində özünü göstərir [Cavad Heyət, 2011: I kitab, 49]. Azərbaycan və Anadolu şivələrinin əski şumer dili ilə müqayisəsi zamanı ortaya çıxan [b>v, z<d>y, z<s>ş, g>ğ, n< ñ>ny, y>n, y>d] kimi səs keçidlərini müasir türk dillərində və dialektlərində eyni şəkildə görmək mümkündür.

Tarixi dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, qədim şumer dili üçün səciyyəvi olan [dz] affrikat səsi Naxçıvan və Güney Azərbaycanın bəzi bölgələrinin şivələrində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilinin digər dialektlərində müşahidə olunur: *dzin ~ cin, dzan ~ can* (Cəbrayıl rayonu). Lakin dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan [dz] affrikat səsinin bir çox hallarda öz mövqeyini sonradan [dz ~ c ~ j ~ ş ~ s ~ ç ~ u(ts) ~ z ~ d ~ t ~ y ~ n] kimi alternat səslərə verdiyini görürük. Bu səs uyğunluğu çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində eyni semantik mənaya malik mövcud leksik vahidlərin müqayisəsində daha aydın görünür (Tablo 2).

Tablo 2

Azərbaycan	Türkiyə
<i>xıdır/xızır</i>	<i>hızır</i>
<i>qazı</i>	<i>kadı</i>
<i>zərbə</i>	<i>darbe</i>
<i>xidmət</i>	<i>hizmet</i>

Atakişi Cəliloğlu prototürkcədə sözün başlanğıcında [*y] səsinin Türk dillərində [dz<dy~ c ~ ç ~ j ~ s ~ ş ~ ç ~ z] kimi səslərə çevrilməsi ilə bağlı sabit və təsdiqedicə bir fikrin olmadığını bildirsə də, müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar qədim şumer dili üçün səciyyəvi olan [dz ~ dy] səslərinin sonradan dilin inkişafı ilə bağlı olaraq [y ~ d ~ z ~ s ~ ş ~ ç ~ t ~ s ~ d ~ j ~ c] kimi alternat səslərə çevrildiyini aydın şəkildə göstərir: **adzak//adaq//azaq* – ayak, **adar//adır//adzır* – ayır, **badzram* – bayram, **bodz//bod* – boy, **qadzın//qadın//qazın* – kənd, **qodz//kod* – koy, **qudzruk//qudruk//quduruk* – kuyruk, **qudzuğ//quduğ* – kuyruq [Çeliloğlu, 2001: 28-29].

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu dialektlərinin şumer dili ilə müqayisəsi Şumer dili üçün xarakterik olan [dz] səsinin sonradan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində, o cümlədən çağdaş türk dillərində [d, dy, c (dj), ž, s, u (ts), ş, j, y] kimisəslərə keçdiyini, eyni zamanda [d] səsinin də [y] səsinə keçməsi ilə yanaşı, [dz>c>j], [z>y], [z>s], [dz>d>t>c>ç], [n>y], [b>m], [q>k], [z>ş>s>ç>c] kimi digər səs keçidlərinin də tarixi mövcudluğunu təsdiq edir. Şumer dili üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyət [dz>ts>d>t - *dzēñ//tsēñ – dənə, toxum] həm türk mənşəli sözlərdə, həm də xarici dillərdən alınmalarda, müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində, həmçinin türk dillərinin dialekt qatında bu şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində mövcud [ş] səsinin tarixi alternativini olan [dz] qədim şumer dilində olduğu kimi, Naxçıvanın Ordubad, Şaxtahtı, Payız, Didivar, Məzrə, Üstüpbü, Türkeş, Vənənd, Dəstə (*yaxdzı/yəxdzi – yaxşı, yoxudz – yoxuş*) [A.D.N.D.A., 2015: 76] şivələrində qorunub saxlanılır. Güney Azərbaycanın Qoçan, Xərvi – Ülya, Sultanabad, Ləngər şivələrindəki mövcud [dz ~ z] səsi müasir dilimizdəki [d] və [y] səslərinin yerində işlənməkdədir: *o:zın – oyn, hozın – odun* [Cavad Heyət, 2011: 49]. Çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindəki mövcud [d] və [y] səsləri Anadolunun Çorum, Tokat, Sivas bölgəsinin şivələrində [y ~ dz ~ z] və [s ~ dz ~ z] keçidləri ilə müşahidə olunmaqdadır: *zağı keçdi – yaktı keçdi, zābi – sahibi, zabağ – sabah* [Caferoğlu, 1994: 271]. Çağdaş dialektlər üçün xarakterik

olanaffrikat [dz] səsinin şivələrdəki mövcuddigər [dz>z>c>j, z>y, z>s, dz>d>t>c>ç, z>ş>s>ç>c] kimi çeşidli variantları türk dilinin qədim şumer dili ilə birbaşa bağlılığını təsdiq edir.

Prof. E.Əzizov ədəbi dildə [d] və [z] səslərinin mövqeyində olan dışarası [z] səsinin sadəcə dialektlərdə deyil, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının (şadzlıq) və Nəsiminin dilində (Şadzlıqla çün gəmi gəmxarumi buldum, Adzinəyi bilənlər məğfurü naci derlər) işləndiyini, eyni zamanda bu səsin Azərbaycan dilinin Qazax, Gədəbəy, Çənbərək dialektlərində də söz ortasında və sonunda öz tarixi mövqeyini qoruduğunu göstərir [Əzizov, 2016: 77].

Şumer dövründən günümüze qədər olan 6000 illik dövrü nəzərə alsaq, şumer dilinin bir çox fonetik xüsusiyyətlərinin çağdaş türk dillərində və Naxçıvan şivələrində olduğu kimi Güney Azərbaycanda Tehranın 160 km. güney- batısında Savə, Qum və Erak şəhərləri arasında yerləşən bölgədə yaşayan Xalacların dilində [d>y], Xorasanın Dərgəz, Şirvan, Qoçan, şivələrində isə [d >z] şəklində işlənməkdədir. Azərbaycan dialektləri üçün xarakterik olan affrikat [dz ~ z] səsi çağdaş türk dillərinin bir qismi üçün də səciyyəvidir. Qədim türk dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi Güney Azərbaycanda yaşayan xalacların dilində rast gəlinən bu nadir hadisə müasir türk dillərindən Tuva və uyuğur dillərində də olduğu kimi qorunmaqdadır: *ad̄ɣ̄ > ayı, kydyryk > quyruq, ydy > uyu (tuva), kydyk (uyğur)*. Türk dillərinin bir qisminə isə [y>d] əvəzlənməsinin [y>t] və [y>z] variantları müşahidə olunmaqdadır: *кытырык > quyruq, хат̄ың > qayın (yakut), хазың > qayın, хызырык > quyruq, yzy > uyu (xakas)* [Исхаков, 1961: 59-60], [Баскаков, 1975: 24].

2.2. "Kitab əl-İdrak li-lisan əl-ətrak" əsəri ilə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ortaqləksikası

Azərbaycan dili uzun müddətli tarixi inkişaf yolunu keçmiş türk dillərindən biridir. Əgər "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının dili Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu kimi qəbul edilirsə, deməli müasir Azərbaycan türkcəsinin yazılı ədəbi dilinin də min ildən artıq bir tarixi olduğunu görə bilirik. Bu məsələ bir çox nəzəri tədqiqatlarda konseptual bir məsələ kimi qarşımıza çıxmaqdadır. A.Axundov tarixi proseslərdə baş verən ictimai-siyasi amilləri nəzərə alaraq, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilini ümumiləşdirilmiş şəkildə köhnə və yeni Azərbaycan dili olaraq iki mərhələyə ayırır [Axundov, 1973: 7].

A.Axundovun təbiri ilə yanaşsaq, müxtəlif tarixi mərhələlərdə türk dilinə aid yazılmış əsərlər müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasının, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində qiymətli mənbə hesab edilir. Qədim və orta əsrlərə aid mənbələrin dilini nəzərdən keçirdikdə çağdaş Azərbaycan türkcəsinin elə tarixi xüsusiyyətlərinə rast gəlinir ki, müasir dildə bu dil vahidlərinin bir çoxunun ədəbi dildə mövcud olması ilə yanaşı, bir qisminin isə ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə arxaikləşərək dilin dialekt qatında daha ciddi şəkildə mühafizə olunduğunu göstərir. Əbu Həyyanın qədim qırçaq dilinin leksikasına və qrammatikasına həsr olunmuş "Kitab əl-İdrak li-lisan əl-ətrak" əsərindəki mövcud dil vahidlərinin müasir dillə müqayisəsində ortaya çıxan dil faktları deyilənləri təsdiq edir.

Zaman-zaman arxaikləşərək dilin dialekt qatına keçən bu dil faktları əsasında sadəcə dilin tarixi leksik və ya qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də müasir Azərbaycan türkcəsinin həm ədəbi, həm də dialekt qatının tarixi etnolinqvistik laylarını müəyyənləşdirmək asanlaşır. Əbu Həyyanın qırçaq dilinin tədqiqinə həsr olunmuş bu lüğətindəki sözlərin 80-90%-nin müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləndiyini nəzərə alsaq, o zaman qədim qırçaq dilinin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında oğuz dili qədər mühüm rol oynadığını aydın şəkildə görmək mümkündür (Tablo 3).

Tablo 3

<i>“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər</i>	<i>Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi</i>
aqsadı	axsadı
at	at//atmaq feili
ata	ata-valideyn
aş	aş – yemək
ayrı	ayrı – iki tərəfli yol
aşağa	aşağı
azaldı	azaldı
baktı	baxdı
barlu	varlı, zəngin
balta	balta
balçiq	palçiq
banladı	ozan oxudu
basmaq	başmaq
bəltək	pəltək
bibi	bibi – böyük bacı
biçin	biçin
biləzik	qolbaq, biləzik
bişik	bişik-beşik
biz	biz-1.böyük iynə; 2. biz (şəxs əvəzliyi)
bağarsuq	bağırsağ
boğaz	boğaz
boğdı	boğdu
bucaq	bucaq
butaq	budaq
çoqmaq	çaxmaq daşı
çuqur	çuxur
çigit	çiyid – çiyid, pambıq toxumu
çirkin	çirkin
dürtdi	dürtdü
ələk	ələk
ələndi	ələndi
ələdi	ələdi
ətək	ətək
inlədi	inlədi
ışiq	ışiq, nur
iz	iz
od	od
ot	ot
on	on
ortaq	ortaq
oğrı	oğru
oğlaq	oğlaq
oğlan	oğlan
oğul	oğul
oğurlu	uğurlu
otun	odun
öldi	öldü

örtük	örtük-örtü
un	un
uşaq	uşaq
uymaq	uymaq
uvdı	ovdı – ovdu, əzdi
uzun	uzun
uzattı	uzattı
tamaq	damaq
tamar	damar
təmir	dəmir
tişlədi	dişlədi
töşək	döşək
til-dil	dil
tükəndi	tükəndi – bitdi
tüvmə	düymə
tüşdi	düşdü
tilədi	dilədi, arzuladı
tözdi	dözdü
sapdı-yolundan çıxdı	sapdı
sapsarı-tünd sarı	sapsarı
sapsavuş	sapsavuş/sopsoyuq – çox soyuq
səpdi	səpdi
sildi	sildi
sığır-inək	sığır
susadı	susadı
süpürgə	süpürgə
süngü	süngü
suluncan	soxulcan – zəli

2.3. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri və Naxçıvan şivələrinin ortaqlıq ləksikası

Əsərin birinci, hissəsini təşkil edən “Lügət” bölməsində verilmiş ləksik vahidlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibi ilə müqayisəsindən aydın olur ki, qədim qırçaq dili dilimizin ədəbi qatında olduğu kimi, dialekt qatında da çox böyük iz qoymuşdur. Bunu lügətdəki mövcud ləksik vahidlərin Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan şivələri ilə müqayisəsində daha aydın görmək mümkündür. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri ilə Naxçıvan şivələrinin müqayisəsində ortaya çıxan tarixi dil faktları və ortaqlıq ləksik vahidlər sonrakı tarixi mərhələlərdə oğuz və qırçaq kimi etnik adlarla parçalanmış vahid bir dilin tarixi bölünməzliyinin inkar olunmaz təsdiqidir.

Əsərdəki *bürkü* – *isti*, *boğucu hava*, *arqun* – *yavaş (yorğun-arğın)*, *budamaq* – *ağacların qol-budağını kəsmək*, *bacanaq* – *bacıların həyat yoldaşları*, *bürçək* – *alın üzərinə düşən saç, tel*, *bardı* – *varmaq, getmək*, *burunduruq* – *boyunduruq, dəvənin boynuna taxılacaq xalta*, *burğu* – *burğu*, *birükdürdi* – *birikdirmək*, *yığmaq*, *toplamaq*, *bərkitdi* – *yerləşmək*, *qüvvətlənmək*, *güclənmək*, *büzdi* – *sıxışdırdı, torbanın ağzını darlaşdırdı*, *irtə* – *ertə, səhər*, *yürəksiz* – *qorxaq*, *yığın* – *yığılmış, toplanmış*, *yıraq* – *iraq, uzaq*, *yorğa* – *yavaş*, *göyüdi* – *göynədi, yandı*, *muştuqi* – *muştuluq, yaxşı xəbər gətirən*, *kilit* – *açar*, *kərki* – *balta, kəsici alət*, *qavut* – *qovrulmuş və üyüdülmüş buğd*, *çisə* – *narin yağışı* [Əbu Həyyan, 1992: 13-57] kimi ləksik vahidlərin heç bir fonetik və semantik fərq müşahidə olunmadan müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində aktivliyi Azərbaycan dilinin təşəkkülündə və formalaşmasında qədim qırçaq dilinin nə qədər böyük rol oynadığını göstərməkdədir (Tablo 4).

Tablo 4

<i>“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər</i>	<i>Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində işlənən sözlər</i>
al-hiylə	al
aldandı	aldandı
ansız-qəfildən	ansızın
andı-xatırladı, yada saldı	andı
arqun yavaş arqunarqun gəlir	ağrın (yorğun-argın)
aşiq-topuq sümüyü	aşiq
atlandı-ata mindi	atlandı
ağnamaq-yuvarlanmaq, eşələnmək	ağnamaq
ağırladı-hörmət etdi, əzizlədi	ağrlamaq
ağu-zəhər	ağu
ağuz//avuz-heyvan doğandan sonra sağılan ilk süd	ağuz
azdı-yox oldu, yolunu itirdi	azmaq
azuq-ərzaq	azuqə
babuç-ayaqqabı	papış
batman-çəki vahidi	batman
bənək-xal	bənək
biti-yazı, məktub	pitik
biltir-keçən il	bildir
boğzladı-boğazından kəsdi	boğazladı
buyuruq-əmr, fərman	buyuruq
çəpiş-çəpiç	çəpiş
çor-xəstəlik, bəla	çor
çuvaldız-çuval iynəsi	çuvaldız
çilə-narın yağış	çiləmək
çımaq-düm ağ	çımağ
çəmlək-küvəz	çölmək
çöməldi	çöməlmək-oturmaq
dəpdi-qudurdu	təpinmək, hücüm etmək
eşik-kandar	eşik
əmdərdi-çevirdi, döndərdi	əmdərmək//əndərmək
ənsələdi-boynundan vurdu	ənsələmək
ənlik-qadınlar üçün üz boyası	ənlik
əngək-əng, çənə	əng
ərdəm-fəzilət	ərdəm
işqun-bir növ bitki	uşqun-dağda bitən yabanı bitki
izdədi-izlədi, axtardı	iləmək
qandurdu-su ilə doldurdu, doymaq	qanmaq
qısdı-sıxdı, sıxışdırdı	qısdı
qın-silah qabı	qın
qulun-dayça	qulan
quzqun-yırtıcı quş	quzqun
qasurqa-qasırğa	qasırqa
qısır-doğmayan	qısır
ovlaq-ceyran balası	ovlaq
uğındı-özündən getdi, bayıldı	uğunmaq-özündən getmək
ulu-böyük	ulu
umdi- istədi	ummaq
umsundı-istədi, arzuladı	umsunmaq

uslanmaq-ağıllanmaq	uslanmaq
uttu-qazanmaq, udmaq	uttu
uzğun-azgın	ağzın-yolunu azmış
ülüş-pay, hissə	ürüş
ün-səs	ün
ündədi-səslədi	ünnəmək
üştilər-bir şeyin ətrafına toplandılar	üşüşdülər
ürkən-örkən, ip	örkən
üzdi-qopardı, kəsdi	üzmək
tağarcuq-dağarcıq	dağarcıq
tanuq-şahid	tanıq
tay-dayça	day//dayça
təkə-erkək keçi	təkə
tirlik-həyat, yaşayış	dirrik
tutuşmaq-dava etmək	tutuşmaq
tünlük-basabas	tünnük
sanadı-saydı	sanamaq
səksəndi-hədələdi, qorxutmaq	səksənmək
sırıldı-sıyrıldı	sıyrılmaq
yaraq-silah	silah

2.4. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəri və Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrinin qrammatik xüsusiyyətləri

Əsər üzrə leksik vahidləri tarixi müstəvidə izlədikcə aydın olur ki, burada qrammatik mənasına görə fərqlənən yüzlərlə qədim sözlərin bir çoxu digər qədim yazılı mənbələrdə də mühafizə olunub saxlanmışdır. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində qırçaq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin müasir Naxçıvan şivələri ilə müqayisəsində ilkin olaraq sözlərin qrammatik mənalılarına görə bölünən müəyyən qruplarına diqqət etmək lazımdır.

İsmlər: "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərinin qədim qırçaq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edən "Qrammatika-tərif" adlanan ikinci bölməsindən aydın olur ki, müasir dövrdə Naxçıvan şivələri sadəcə fonetik və leksik baxımdan deyil, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə görə qədim qırçaq dilinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirməkdədir. Naxçıvan şivələrində və "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində diqqəti cəlb edən ortaqlıq leksik vahidlərin bir hissəsi isimlərdən ibarətdir: *yamşaq* – *yaşmaq* (üz örpəyi), *bacanaq* – iki bacının həyat yoldaşı, *burunduruk* – *boyunduruk* (heyvanın boynuna taxılan xalta), *busu* – *pusu* (pusqu, tələ), *bənək* – qaraxal, *tirlik* – *dilrik* (həyat, yaşayış), *çor* – xəstəlik, *təkə* – erkək keçisi, *basbarmaq* – başbarmaq, *kərki* – kənd təsərrüfatı aləti, *bənir* – *pənir* (pendir), *qulun* – *qulan* (dayça), *qavut* – qovrularaq üyüdülmüş buğda [Əbu Həyyan, 1992: 24, 25, 28, 29, 31, 44-45, 49, 54].

Sifətlər: Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərindəki qədim qırçaq dil faktları ilə Naxçıvan şivələrində diqqəti cəlb edən ortaqlıq söz qruplarından birini də sifətlər təşkil etməkdədir. Əsərdə qədim qırçaq dilindəki sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətləri eyni şəkildə Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də görmək mümkündür: *yaşıl*, *yapyaşıl*, *qıpqızıl*, *gömgöl-gömgöy*, *sapsarı*, *sarışın*, *düpdüz*, *qapqara*.

Feillər: Tarixi linqvistik araşdırmalar göstərir ki, çağdaş türk dillərində işlənən feillərin əksəriyyəti qədim türk yazılı abidələri Orxon-Yenisey yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. B.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, Orxon kitabələrində qeydə alınmış bu feilləri müasir türk dillərindəki feillərlə müqayisə etdikdə o qədər də fərqli cəhətlər üzə çıxmır. [Xəlilov, 1998: 25]. Bu müstəvidən yanaşdıqda eyni sözü Əbu Həyyanın əsərindəki mövcud feillər ilə Naxçıvan

şivələrindəki feillər arasında aparılan müqayisə üçün də söyləmək mümkündür. Belə ki, əsərdə qeyd edilmiş və müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaiklaşmış bir çox feillərin eyni şəkildə Naxçıvan şivələrində işləndiyi müşahidə olunmaqdadır: *aritti* – təmizlədi, *avutmaq* – sakitləşdirmək, *budamaq* – ağacların qol-budağını kəşmək, *bitləmək* – bitini təmizləmək, *buyurdu* – əmr verdi, *əridi* – zəiflədi, *üştilər/üşüşdülər* – ətrafına tolandılar, *uğundu* – özündən getdi, *ağnatdı* – yerdə yuvarlatdı, *umdu* – istədi, *əndərdi/əmdərdi* – çevirdi, döndərdi, alt-üst etdi, *sınadı* – yoxladı, imtahan etdi, *qıstı* – qısaltdı, kəsdi, *qumıldadı* – tərpendi [Əbu Həyyan, 1992: 15, 17, 21, 24, 44].

2.5. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərində və Azərbaycan onomastik sistemindəki mövcud ortaqlar

Əsərdə diqqəti cəlb edən söz qruplarından birini də türk dilinin ən qədim laylarının açılmasında böyük rol oynayan müxtəlif növ xüsusi isimlər --- onomastik vahidlər təşkil etməkdədir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın tarixi linqvistik təhlili xalqımızın dil və tarixinin bir çox mürəkkəb məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsəri türk tarixinin ən qədim dövrlərinin izlərini əks etdirən real faktlar kimi tarixin canlı şahidləridir. Əsərdə qeyd olunan toponim, etnonim, antropnim, kosmonim kimi qeyd edilmiş real onomastik vahidlər bu əsərin sadəcə leksikoqrafik bir mənbə deyil, həm də Azərbaycan-türk dilinin və tarixinin tədqiqi üçün dəyərli qaynaqlardan biri olduğunu göstərir.

XIII-XIV əsr Azərbaycan – türk onomastik sisteminin tədqiqi üçün mühüm mənbələrdən biri sayılan “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində xüsusi adların müxtəlif növlərinə rast gəlinir ki, bu xüsusi adlar aşağıdakı kateqoriyalara daxildir:

1. **Etonimlər:** *As, Barlı, Türkmən, Çaprı, Oğuz, Toksuba, Monqol-tatar, Yəmək (qıpçaq qəbiləsi).*
2. **Toponimlər:** *Balqan* (Türk dağı).
3. **Antroponimlər:** *Alanq, Aysalı, Biçər, Bəçük, Bəkiş, Əbtərə, Taçar, Turtuq, Turlu, Tütər, Səncər, Taşlaq, Kütti, Qaydan, Yirik.*
4. **Kosmonimlər:** *Aq ayğır (Yəməndə görünən əş-Şira ulduzu--Sirus), Bağırşagan (Dubəran adlı ulduz), Bozquş, İki boz at (Kiçik Ayı bürcündə görünən “İki qardaş” ulduzu-Ekizlər), Təmir Kazık (oğlaq bürcü), Ülgər (ülkər ulduzu), İrqiyaq (Çabbar deyilən ulduz).*
5. **Apelyativ leksik vahidlərlə ifadə olunan xüsusi adlar:** *Digirmən, Künsəli, Künəri, Nazxanım, Satılmış* [Əbu Həyyan, 1992: 13-33; 46-56].

Əbu Həyyan onomastik vahidlərdən bəhs edərkən, bəzən bu sözlərin etimoloji təhlillərinə də yer vermişdir. Onun *Künsəli* və *Günəri* antropnimlərinin təhlili haqqındakı fikirləri xüsusi maraq doğurur. Əbu Həyyan bu antropnimlərin hər birinin iki komponentdən ibarət olduğunu qeyd edərək yazır: *Günsəli/Günsəli* – qadın adı “*gün* – günəş” və “*səli* – təmiz”, *Künəri/Günəri* adı isə “*gün* – günəş” və *ər* – adam, kişi” deməkdir [Əbu Həyyan, 1992: 50].

2.6. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərində Azərbaycan etnotoponimləri

Maraqlıdır ki, əsərdə adı keçən *As, Balqan, Çaprı* kimi qədim türk etnoslarının adını daşıyan tarixi coğrafi adlara eynilə Naxçıvan toponimiyasında da təsadüf edilməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan toponimiyasında tarixi varlığını yaşadan bu qədim türk etnotoponimlərin paralelləri hazırda türk xalqlarının yaşadığı Qaradənizin quzey və güney sahillərində, Qafqazda, Orta Asiyada, Balkanlarda, eləcə də digər coğrafiyalarda da mövcuddur.

AS/AZ. Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində *As etnonimi* əcəm türklərindən olan Çərkəslərin öz adı kimi qeyd olunur. [Əbu Həyyan, 1992: 17].

Müasir Azərbaycan toponimiyasında *As* etnosunun saf şəkildə adını qoruyub saxlayan coğrafi adlardan biri Güney Azərbaycanın Əhər şəhəri Horand rayonunun tərkibində olan *As*, digəri isə Naxçıvan MR-in Ordubad rayonu ərazisindəki *Aza* kəndinin adıdır. Qarabağda ilk insan məskəni olan *Azıx* (**Az+ox (ok)**) mağarasının da adı qədim Azların adını əks etdirən tarixi məskənlərdən biridir. Müasir Azərbaycan toponimiyasında "Az" komponentli daha bir neçə toponim qeydə alınmışdır: *Əsrək çayı*, *Azaplı//Azafıl* -- Tovuz rayonu, *Azaru kəndi*, *Azaruçay//Azarud*, *Asxankəran* – Astara rayonu [A.T.E.L., 2007: 69].

Az etnotoponimi əsasında aprarılan tədqiqatlardan aydın olur ki, bu toponimin [s<z<s] kimi səs keçidləri ilə *Az//As//Aş* fonovariantlarının Azərbaycan – Türk toponimlərində əks olunması türk dilinin qədim etnolinqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Marahılı cəhət odur ki, türk xalqlarının yaşadığı bir çox bölgələrlə yanaşı, Güney Azərbaycan (İran) ərazisindəki mövcud toponimlərin tərkibində müxtəlif fonetik variantlarda öz izlərini qoruyub saxlamış *az//as* etnosunun adı onların qədimdən bu ərazidə məskunlaşdığını göstərməkdədir: *Əsterqan*, *Əzcan* – Əhərdə, *Ərəs* – Miyanada, *Əsbu* – Xalxalda, *Əsəncan*, *Əsubəs* – Şərqi Azərbaycanda, *Bəkəs//Bekəs* (*bəy+as*)-Manqurda, *Əspir adası* - Urmiyədə [Hacıyeva, 2008: 76].

Osmanlı qaynaqlarında *Azak* [B.O.A.B., 2000: 102] şəkildə qeyd olunan və çağdaş Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış, öz tarixi izlərini Azərbaycan – Türk toponimiyasında qoruyub saxlamış qədim türk boylarından biri olan *Az//As*-lar haqqında bir çox tarixi mənbələrdə və tədqiqatlarda xeyli məlumata rast gəlinir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə XVI-XVIII əsrlərdə Qərbi Azərbaycanda, indiki İrəvan (Rəvan) əyalətində *Az* tayfasının adını əks etdirən *Azadek*, *Azadkaha*, *Azaklar*, *Azərku* kimi bir neçə toponim haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, bu torpaqlar əzəli türk yurdu olmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən bu toponimlərin bəzisinin, xüsusilə *Azadek* coğrafi adının mənşəyi tamamilə yanlış izah olunmuşdur. V.İ.Savina bu sözü qədim türk dillərində "*asu* – qırmızı gil" və farsca "*teg* – torpaq, *suxur*" və ya "*dek* – yağışdan sonra su ilə dolan şoran çökəklik, "*şor göl*", "*şoran torpaq*", "*bitkisiz yer*" sözlərinin birləşməsi əsasında yaranmış söz kimi izah etməyə çalışmışlar [Савина, 1971: 205].

Lakin tədqiqatlardan aydın olur ki, bu *Azadek* toponimi "*Az(a)+dek* (dağ)" və ya (*Az(a)+dek* – qədər, kimi), yəni "*Az dağı*" və ya "*Aza qədər olan məsafə*" kimi açıqlanması məntiqə daha uyğundur. Çünki mənbələrdə verilən tarixi məlumata görə İrəvan xanlığının Şəhur-Dərələyəz mahalında yerləşən və Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu kəndə Rusiyanın 1828-1832-ci illərdə davamlı olaraq xaricdən gətirdiyi ermənilər yerləşdirildikdən sonra kəndin demoqrafik tərkibi ciddi şəkildə dəyişmişdir [Budaqov, Qeybullayev, 1998: 113].

Az etnosunun adını əks etdirən toponimlərdən biri də İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında yerləşən *Azaklar* kəndi olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu kəndin əsası *Azaklar* tərəfindən qoyulmuş, daha sonra Rusiyanın Qafqaz və İrəvan xanlığı ərazilərini işğal etməsi nəticəsində 1828-1832-ci ildə bu kəndin əhalisi kənddən çıxarılmış və kənd daramadağın edilmişdir [Шопен, 1852: I].

F.Cəlilovun tədqiqatlarında özbək, altay, qaraqalpaq və başqa türk xalqlarının tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən *Az//As* etnoniminə qədim türk yazılarında "*az budun*" (*az xalqı*) şəkildə rast gəlinir. Orta əsr mənbələrində türksoylu *Az//As* etnosunun adının Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya, Altaya qədər yayıldığı göstərilir. Daha qədim mənbələrdə də (xett, urartu, latın) *az* etnoniminin Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət etdiyini göstərir. Bu mənbələrdə "*az*" sözü həm etnonim, həm də etnotoponim kimi xatırlanır" [Cəlilov, 1988: 116].

R.Eyvazova da *asların* Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edərək göstərir ki, *aslar* türk boylarının ulu əcdadlarından biri olmuşdur [Eyvazova, 1995: 43, 151]. Ola bilsin ki, yurdumuzda məskunlaşmış, yurd salmış *asların* adı ilə bu yer "*aslar diyarı*, *asların məskəni*, *as ərlərin yurdu*" *Asər//Azər* yurdu adlanmışdır. Müasir dövrdə dünyanın müstəqil

dövlətlərindən biri olan Azərbaycan ölkə adının ilk komponenti “Az” sözünün sonrakı komponentləri (*Az+ər+bay+can*) ilə semantik uyumu bu etnosun adının sonrakı tarixi mərhələlərdə toponimik adlara çevrilməsinin heç də təsadüf olmadığını göstərir. N.A.Meşerski İosif Falavinin Azık//Yazık tayfalarını peçeneqlərin bir qolu hesab etdiyini göstərir [Мещерский, 1958: 454.]. *As* etnosunun adına ilkin rast gəldiyimiz qədim yazılı abidələrimizdən biri məhz elə Orxon-Yenisey kitabələridir: “*Az bodunğ üküş kultum, iğar elliğde, [i]ğar kağanlığda yeğ kultum*” [Talat Tekin., 1995: 70].

XV-XVI əsr Osmanlı qaynaqlarında indiki Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Türkiyədə, Güney Azərbaycanda (İranda), həmçinin Ukraynada, Kırım xanlığının tarixi ərazilərində, Qaradəniz sahillərində qədim Azların adını əks etdirən onlarla toponim qeydə alınmışdır: *Aş*– Gümüşhanədə, *As ırmağı* – Hatayda, *Astarkan*, *Aşkale* – Erzurumda, *Aşut qalası* –Hakkaridə, *Azak diyarı*, *Azak iskelesi*, *Azak qalası*, *Azaq dənizi*, *Atskur//Azqur qalası*, *Azak limanı*, *Azov şəhəri* [Kırım xəritəsi]. Osmanlı dövrünün qaynaqlarında Qaradəniz sahillərində Kırım Xanlığına bağlı olan Azak bölgəsi ilə yanaşı, eyni zamanda Don çayının qədim adı Azak kimi qeyd olunur [Kırzioğlu, 1993: 59, 79-80, 207].

Evlia Çelebi də öz “Səyahətnamə”sində 1666-cı ilə qədər bir neçə dəfə səyahət etdiyi Çerkes – Eli və Azak bölgəsi haqqında ətraflı məlumat verir. Bir çox tədqiqatlarda Asiya qitəsinin ən böyüyünün adının *aslarla* bağlı olduğu göstərilir. M.A.Bulqarova Noqay toponimiyasında *as* etnoniminin daha geniş bir arealda mövcud olduğunu qeyd edərək, *As avıl//As aul*, *Azay* kimi toponimlərin yaranmasının da bu etnosun adı ilə əlaqədar olduğunu göstərir [Булгарова, 1999: 125].

R.Q.Quzayev yazır ki, *az//as* etnonimi əsrlərlə təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınmış, hətta Altaydan Urala qədər böyük bir ərazidə çox məşhur olmuşdur. C.Cəfərov da Qobustan qayaları üzərində *az//as* qəbilə adının heroqliflərlə işarə edildiyini inandırıcı şəkildə sübuta yetirir. İndi dünyanın bir sıra ölkələrində *az//as*–ların adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlinir. Altayda, Uralda, Qafqazda, Kırımımda, Orta Asiyada, Qazaxstanda və başqa yerlərdə *az//as* tərkibli etnotoponimlər nisbətən çoxdur. *Azlar* müasir dövrümüzdə ən çox Özbəkistan ərazisində, Bəlxədə, Xarəzmdə, Qaşqadərədə Zərəfşanda və başqa yerlərdə yaşayırlar [Eyvazova,1995: 151-152].

Belə ki, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında qədim oğuz və qıpçaq dillərinin müvazi iştirakını, eyni zamanda qədim oğuz və qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi dialektlərimizdə mövcud [z<s<ş] və [a<ə] əvəzlənməsini nəzərə alsaq, 1828-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində qeydə alınmış *Aştarak//Əştərək*, Sisyan nahiyəsində *Əşkəmar//Əşkəmar* [İƏİD.1996: 55; 145] kəndləri, adı XII əsr mənbələrində keçən əhalisi türklərdən ibarət olan və 1920-ci ildə Rusiyanın yenidən Azərbaycanı işğalı nəticəsində əhalisi qovulan və darmadağın edilən *Aşnak* kəndi (Talin rayonunda), İrəvan əyalətinin Novobəyazid qəzasında xarabaya çevrilmiş *Aştas* kəndinin [Пигарев,1913: 26] adının da məhz *Az//As//Aş* etnosunun adı ilə bağlı olduğuna heç bir şübhə qalmır. Tarixi mənbələr üzrə aparılan bu toponimik faktlar göstərir ki, müasir azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş *Az//As//Aş* tayfaları hələ eradan xeyli əvvəlki dövrlərdən Şimali Qafqazda məskunlaşan qədim türk boylarından biri olmuşdur.

Balqan//Bulqan//Bulqar. “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində və Naxçıvan toponimiyasında mövcud ortaqlardan biri **Balqan//Bulqandır**. “*Qarabağnamə*” kitabında ən qədim dövrlərdən (e.ə. V əsrdə - eramızın X əsərində) Azərbaycan ərazisində bəzi türk tayfalarının yaşayıb hökm sürdüyü barədə məlumat verilir. Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz Albaniyasında və azərbaycanlıların etnogenezinin formalaşmasında *bulqarlar*, *hunlar*, *sabirlər*, *xəzərlər*, *oğuzlar*, *cinlilər*, *saklar*, *qaşqaylar*, *qarqarlar*, *qarabanlar*, *ağbanlar//ağvanlar* və başqa tayfaların rolu şübhəsizdir. Bir çox tədqiqatlarda Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış *Bulqan*, *Qazançı*, *Qullar*, *Vənənd* toponimlərinin bulqar tayfalarının adları ilə bağlı olması haqqında məlumat verilir. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycanın qədim sakinlərindən biri də

bulqarlar olmuşdur. Bulqarların Azərbaycanda tarixi izlərini yaşadan toponimlər bunu təsdiq etməkdədir. Qədim Bulqarların tarixi izlərini Naxçıvanda qeydə alınmış Bulqan və Ordubad rayonunun ərazisindəki Vənənd toponiminin adında görmək mümkündür.

Bulqarların Azərbaycanda, xüsusilə Naxçıvan və onu ətraf bölgələrində yaşaması faktı F.Kırzioğlunun tədqiqatlarında da öz təsdiqini tapır. F.Kırzioğlu Karsa yerləşən Bulqarların "**Velentur**" və ya "**Vanant**" boyunun Dağıstanda qalan adıyla adlanan **Balang – arin** (Belencer şəhəri) Xəzərlərin mərkəz şəhərlərindən biri olduğunu qeyd edir [Kırzioğlu, 1953: 147]. Ərəb alimləri İbn Hövqəl və İbn Asami Kufinin verdiyi tarixi məlumata görə, Dağıstanda Dərbənd şəhəri yaxınlığında 40 min əhalisi olan Velender şəhəri olmuşdur. Z.V.Toğan Bulqarlara qohum olan "**Vnnd**", "**Vanand**"ların Dağıstanda qalan qisminin adının ərəb qaynaqlarında "Vİndr", "Vnndr", "Vanandar" yəni "Vanandlar" adı ilə qeyd olunduğunu göstərməkdədir [Toğan, 1981: 161, c.1].

F.Kırzioğlunun verdiyi məlumata görə, *Kars sancağının adı Səlcukların gəlişinə qədər Vanand adlanmışdır. Xəzərlərin xaqanı Yusifin 960 ildə Endülüsdə yəhudi keşişi Hasdaya yazdığı məşhur məktubunda Xəzər dövlətinin qurulmasında mühüm rolunu olan on əsas tayfadan birinin Bulqar, ayrıca onların bir qolu olan Vanandlar olduğunu göstərmişdir* [Kırzioğlu, 1953: 147]. 982-983-cü illərdə ərəblər tərəfindən yazılan "*Hüdud əül-Aləm*" kitabında Macarların Dağıstanda olduqları dövrlərdən bəhs edilərkən, ölkənin cənubunda bunların arasında Vanandur adlı bir xristian tayfanın da olduğu qeyd edilir [Akdes, 1937: 116]. Mənbələrin verdiyi bilgilərə görə, gürcülər də eradan əvvəl II əsrin sonunda Çoruk bölgəsinə gələn "Bulqarları" "Balkar" adı ilə tanıyırdı [Baratov, 1886: 51-54].

Bu gün Qafqaz ərazisində yaşayan və orta əsrlərdə "İç-Bulgar" deyə tanınan türk boyu "Qaraçay-Balkar//Malkar"ların da adında "**Bulqar**"ların "**Balkar**", hətta türk dilləri üçün xarakterik olan [b<m] səs keçidi ilə "**Malkar**" şəklində işləndiyini görürük.

F.Kırzioğlu bu tayfa haqqında daha ətraflı məlumat verərək yazır:

"Toroslardakı Bulgar dağının adaşı olan Çoruk-Karadeniz arasındakı bu "Bulgar//Barkar Dağları"nın adı, İslamıktan çox öncələr (M.Ö.120 yıllarında) Kafkaslar kuzeyindən gelerek Kars ile Çoruk'un yuxarı bölgəsinə yerleşen "Bulgar//Balkar" Türklerinden kalmadır. Selcuklu Toğrul Beğ çağını görmüş olan Erzurum bölgəsindən yetişmə Lasdivertli Aristakes adlı ermeni kronikçisi, Selcuklu akınçılarının o sırada "Parkhar Dağları"na teğın vardığını ve Bayburt bölgəsini vurduğunu anlatır [Kırzioğlu, 1953: 145-147].

Müxtəlif dilli mənbələrdə Bulqarların adı ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. K.N.Smironov Bulqan toponiminin mənşəyini "**burulğan**" sözü ilə əlaqələndirir. Digər alimlərin tədqiqatlarında isə bu adın qədim türk yazılı abidələri Orxon yazılarında adı keçən **Bulçu//Bolçu** toponimi ilə bağlı olduğu hesab edilməkdədir. V.V.Radlov qeyd edir ki, Bulçu İrtişin qərbində Türkeş ölkəsində yerləşir. Bu fakt Naxçıvandakı Türkeş və Bulqan kəndinin adı ilə qədim türk toponimi Bulçu arasında bağlılığı bir daha təsdiqləyir. Azərbaycanda qeydə alınmış Bulqan və Beyləqan toponimlərinin ikinci komponenti "**yer, məkan**" bildirən [-qan//yan//qan//kan] tərkibli toponimlərin türk toponimiyasında geniş yayılması faktı deyilənləri təsdiq edir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin müqayisəli tədqiqində müasir Azərbaycan türkcəsi daha çox qədim oğuz və qıpçaq dilləri əsasında tədqiq edildiyindən, digər qrupa daxil olan türk dilləri bu müqayisədən bir qədər kənarda qalmışdır. Lakin müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilinin dialektləri sadəcə oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri ilə deyil, eyni zamanda geneoloji baxımdan türk dilləri ailəsində birləşən bulqar, karluq-uyğur, çuvaş, hətta yakut dili ilə də tarixi fonetik, leksik və qrammatik bağlarını mühafizə etməkdədir. Bulqarların hun tayfalarından biri kimi VI əsrin sonlarına qədər Azov sahillərində, Taman yarmadasında məskən saldığını qeyd edən B. Xəlilov tədqiqatlarında bulqar qrupuna daxil olan türk dillərindən söz açarkən, yalnız çağdaş dövrdə bu qrupa aid edilən

kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, kumuq dillərinin bəzi fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında verdiyi qısa məlumatla kifayətlənmişdir [Xəlilov, 2006: 279].

Lakin tədqiqatlardan aydın olur ki, vaxtilə bulqar qrupu türk dillərinə B.Xəlilovun bu qrup ilə bağlı verdiyi təsnifatda söz açmadığı nəslə kəsilməmiş hun, xəzər, türk – avar tayfalarının dili ilə yanaşı, müasir çuvaş dilində bu qrupa daxil edilən türk dillərindən biri olmuşdur. Tədqiqatların bir çoxunda müasir çuvaş dili, Volqa-Kama bolqarlarının müasir forması hesab olunur [Поппе, 2021: 9-10].

Lakin O.A.Mudrak və A.V.Dıbo 200 sözün leksik və fonomorfostatistik göstəriciləri əsasında bulqar qrupuna aid olan türk dillərinin şəcərə ağaclarının nisbi xronologiyasını göstərərək, Çuvaş dilinin digər dillərdən ayrılmasını pratürk dilinin parçalanması ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmişlər. Hər iki şəcərə arasında ilk qovuşmanın tarixinin təxminən e.ə. 30-cu illərə aid olduğunu qeyd edən A.V.Dıbo bu tarixin e.ə. 56-cı ildə hunların bir hissəsinin Qərbi Monqolustandan qərbə, Sincanın şimalından Cənubu Qazaxıstana, Sır Dəryaya köçü ilə əlaqələndirir [Дыбо, 2007: 769].

Tədqiqatlar göstərir ki, bulqar qrupu türk dillərinin tarixi daha qədim çağlara e.ə. şumer mədəniyyətinə qədər gedib çıxır. “*Чăваш нулкар*” sözünün mənşəyinin “*sävarlar*”la (şumerlərlə) bağlı olduğunu göstərən Q.P.Eqorovun fikrincə, sonradan bu ad “*Sävar – Pulkar*” (“*Сăваров — Пулкар*”) dövlətinin adında təcəssüm olunmuşdur [Егоров, 1993: 31].

Bu isə müasir dövrdə bulqar qrupuna daxil olan qədim dillərin izlərinin Balkanlarda, Volqaboyu ərazilərdə, Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının, o cümlədən çağdaş Azərbaycan türklərinin dilində mövcud olmasının təsadüfi olmadığını göstərir. Naxçıvanda bulqarların tarixi izini yaşadan dil faktlarından biri də *Bulqan* toponimidir. N.A.Baskakov və N.Hacıyevanın tədqiqatlarında isə *Bulan// Bulqan xəzər* xaqanın adı kimi qeyd olunur [Баскаков, 1949: 237-238]; [Гаджиева, 1979: 219].

Çapni//Çepni. Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində adı keçən qədim türk boylarından biri də Çapni//Çepnilərdir. Tarixi qaynaqlarda Çepnilərin Oğuzların Üçok qoluna aid olduğu göstərilir. Əbülqazi Bahadır xan Oğuzxanın oğlu Gökxanın dördüncü oğlunun adının Çepni olduğunu yazır [Əbülqazi Bahadır xan, 2002: 67]. Müasir Naxçıvan toponimiyasında çepnilərin adına rast gəlinməsə də, bir çox tarixi mənbələrdə çepnilərin Naxçıvan və onun ətraf ərazilərində adının keçdiyi müşahidə olunmaqdadır. Osmanlı dövrünün tarixi mənbələrində və “*Təhrir dəftərləri*”ndə adına daha çox rast gəlinən qədim Türk etnoslarından olan çepnilərlə bağlı çox mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür.

1515-ci il təhrir dəftərlərinin qeydlərinə görə, indiki Giresun və ətrafı vilayətləri Çepni adlı bir inzibati bölgə olaraq göstərilmişdir. 1728-ci il “*İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*”ndə qeydə alınmış etnotoponimlərdən biri də Sürməli nahiyəsindəki Çepni kəndidir [İ.Ə.İ.D., 1996: 47]. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Qaradəniz sahillərinə və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə yayılmış Çepnilərin arasında dini ayrılıq mövcud olmuşdur. Onların bir qismi xristian, bir qismi şiə, bir qismi isə sünnü təriqətinə sitayiş etmişlər.

“*Vilayətnamə*”yə görə Kırşehirin Suluca Kara-Hüyük kəndinə gələn Hacı Bektaş-ı Velinin ilk müridləri Çepnilər olmuşdur. Bu da onların bir qisminin alevi (şiə) olduğunu təsdiq edir. Türk hərb tarixində ciddi rol oynamış Çepnilərin böyük bir hissəsi 1240-cı ildə Baba İshak Türkmənlərinin qiyamında iştirak etmişdir. XIII əsrdə (1240-cı ildə) Çepni Türklərinin böyük bir üsyanda iştirak etməsi haqqında məlumat verən Faruk Sümer Çepnilərdən ibarət olan bir elatın 1277-ci ildə Sinop ətrafında yaşadığını qeyd edərək göstərir ki, həmin il Çepni türkləri Sinop şəhərinə dənizdən hücum edən Trabzon Yunan imperiyasını məğlub edərək, şəhərin onların əlinə keçməsinin qarşısını almışlar. Bununla yanaşı, Faruk Sümer XVI əsrdə Anadoluda Çepnilərə aid 43 toponimin qeydə alındığını yazır [Sümer, 2017: 398].

Hələ Osmanlı imperiyasının qurulmasından xeyli öncə Çepni türklərinin yayıldığı coğrafiya və onların məzhəbləri haqqında geniş məlumat verən F.Kırzioğlu yazır:

"1404'te Trabuzon'dan Erzincan'a ve 1405 y'larında İspir üzerinden Rize Batısındaki kıyıya varan İspanyol elçisi Klaviyo, "Temür'e vergi veren" Tırabuzon İmperatorunun yurdundaki perişanlığını; şehirdeki ticaretin Cenevizli ve Venedikli koloniler elinde olduğunu; "Zegan (Zigana) kalesi" ile, buradan Erzincan Türk Beğliği arasındakıyerlerin "Kabasitan"lı derebeğler elinde olduğunu; "Çabanlı" (Çepni) Türklerinin bunlarla savaşmış yıldırdığını; İspir'deki Türk hakimi "Pihacabea (Pir Hoca Beğ) adlı zatın, halkı ortodoks-Gürcü sayılan Karadeniz kıyısındaki (Rize-Sürmene arasında) "Arakuel" denilen bölgeye de hükmedip, bir Müsülman hakim tayin eylemiş bulunduğunu, bir tanık olarak anlatır [Kırzioğlu, 1993: 22-23].

Faruk Sumer və F.Kırzioğlunun tədqiqatlarından aydın olur ki, Qaradəniz sahillərinə və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə yayılmış Çepnilərin bir qismi xristian, bir qismi şiə, bir qizmi isə sünnü təriqətinə sitayiş etmişlər. "Oğuz Xaqan" dastanına görə Oğuzların 24 boyundan biri olan Çepnilər hazırda əsasən Qüzey-Doğu Andoluda, Qaradəniz sahillərində yaşamaqdadırlar.

Çapni/Çepnilər haqqında ilkin məlumata Mahmud Kaşğarlının "Divanü luğati't-Türk" əsərində rast gəlinir. O, Çapni/Çepniləri Oğuzların 21-ci boyu olaraq göstərir [Kaşğarlı, 2018: s.28]. R.Eyvazova Əfqanıstanın Huristan bölgəsində Çapi, Qəndəhar ərazisindəki Çupan etnotoponimlərinin də Çepnilərin adı ilə bağlı olduğunu qeyd edərək, bu etnosun adı ilə Şimali Azərbaycanın Şamaxı bölgəsində çepnilərin adını əks etdirən **Cabani**, Göyçaydakı **Çapni**, Quba qəzasının Şabran mahalında **Çepni** etnotoponimləri əsasında bu tayfanın Azərbaycanda yayılma arealını göstərmişdir [Eyvazova, 1995: 204-205].

Azərbaycanın orta əsrlər tarixi mərhələsində müstəsna rol oynamış etnoslardan olan çepnilər XVI – XVIII əsr Osmanlı imperiyası dövründə indiki Türkiyə, Azərbaycan, İran və Ermənistan ərazisində yayqın bir şəkildə böyük coğrafi areala sahib olmuşlar. Bir çox tarixi qaynaqlarda çepnilər haqqında verilən məlumatlar məskunlaşdığı ərazilərdə əks olunan toponimlərlə öz təsdiqini tapır. Akad. B.Budaqovun verdiyi bilgiyə görə, Türkiyə Respublikasında çepnilərin adını yaşadan 43 kəndin mövcud olması faktı fikrimizi bir daha təsdiq edir [Budaqov, Qeybullayev, 1998: 421].

XVI – XVIII əsr Osmanlı dövrünə aid qaynaqlarda Çepnilər haqqında istənilən qədər məlumat almaq mümkündür. İspan səyyahı Klavixo "Çapanilər"i çepnilər adı ilə tanıdığı bu türklərin Trabzon ətrafı bölgələrdə yaşadıklarını qeyd edir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, 24 oğuz boylarından biri olan "çepnilər" in yaşadığı coğrafiya daha geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Mənbələrdə Səfəvilər dövründə Çepnilərin Qaradəniz sahillərindən – Trabzondan Erzincana, Antepe, Suriyadan – Hələbdən İrana – Güney Azərbaycana qədər böyük bir ərazidə yaşadığı haqda məlumata rast gəlinir [Sümer, 1972: 327– 335]. Ə.Hüseynzadə isə çepniləri Orta əsrlərdə Andoluda yaşayan Ulu – Göytürk tayfa ittifaqının bir qolu hesab edir [Hüseynzadə, 1974, № 8, s.186].

İndiki Ermənistan ərazisindəki çepni tayfasının adını əks etdirən bu toponimlərin də onların adı ilə yarandığını Z.Qorqotyan XVI əsr Qızılbaş tayfalarının bir qolu sayır [Корготян, 1932: 14]. Çepnilər haqqında daha ətraflı məlumata F.Kırzioğlunun tədqiqatlarında rast gəlirik:

"Sürmene kazasının sağ tərəftarında (batı) Çepni tabir olunur bölükbaşlılar hala mevcüd olduğu gibi yüz bir nüfuz kadar Trabzon'un cihet qaribiyyesinde vaki Trebolu ve Gorele ve Vakfikebir (Akcaabat) taraflarında iskan edilmişdir. İkinci Mehmet Han Trabuzon tıgresini ülkesine kattıktan sonra, ovidan yüzbin Çepni türkü geldi, Trabuzon, tıgresine yerleşti... Çepniler ilk önce Türkeli'nden (Türkistan'dan) İran toprağına göçmüş Kızılbaşlığı öğrenmiş. Bunlar İran'da tek durmamış, o uslu oturmamış. Bundan ötrü İran hanları bunları kendi elinde istememiş. Bunlar da Anadoluya geçmiş. Anadoluya geçen Çepniler'den yüzbin kişi – daha çoğu Giresun Tirebolu, Görele, Büyüklıman'da bulunmak üzere – Tırabuzon tıgresine yerleşmiş birtakımı da batıya doğru yürümüş; İzmit, Balıkesir, İzmir yanlarına yayılmış. İzmit tekiler yerli Türklere karışmış Çepnilikten

çıkmiş! Ancak Balıkesir, İzmir tiğresindeki Çepniler, çepnileklerini korumuş...” [Kırzioğlu, 1993: 96].

Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, tarixi mərhələlərdə çepnilərin müxtəlif bölgələrə miqrasiyası və fəaliyyəti sonradan coğrafi adların yaranmasında da böyük rol oynamış bir çox coğrafi adlarda tarixin izlərini yaşatmışdır: (*Çepni* – 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [İ.Ə.M.D., 1996: 47], *Çəpni* - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (İndiki Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı [Пагирев, 1913: 280]. *Çepni* etnosunun adı 1728 – ci ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı kimi qeydə alınmışdır [İ.Ə.M.D., 1996: 63].

Tarixi tədqiqatlardan aydın olur ki, Çepnilərin yayıldığı coğrafiya daha geniş bir areal əhatə etməkdədir. Qaradəniz sahillərində Çepnilərin Sinopdan şərqə doğru yayılmaları haqqında Trabzon Rum dövlətinin tarixçilərinin əsərlərində daha geniş məlumat verilməkdədir. Bu qaynaqların verdiyi bilgilərə görə, XIII əsrdə Sinop və Samsundan irəliləməyə başlayan Çepnilər XIV əsrdə Harşit dərəsi vadisini ələ keçirmişlər. Trabzonlu kilsə tarixçisi Panaretos II Joannes dövründə (1280-1297) Kalbia bölgəsinin Çepni Türkmənlərinin əlinə keçdiyini yazır [Anthony Bryer, 1974: 117]. Çepnilərin Sinop sahillərinə yerləşmələrini Anadoludakı moğol nüfuzunun (əhalisinin) artması ilə əlaqələndirən İbrahim Tellioglu tarixi mənbələrə əsaslanaraq Çepnilərin Qaradəniz bölgəsində böyük nüfuza malik olduqlarını göstərir [Tellioglu, 2004: 117].

Göründüyü kimi, Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində qeydə alınmış onomastik vahidlər türk dilinin sadəcə leksik qatını və qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də qədim türk tarixinin bu günə qədər araşdırılmayan səhifələrinin tədqiqi üçün böyük imkan yaradır.

3. Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIV əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin ümütürk dilindən tam şəkildə ayrılmadığı və müstəqilləşmədiyi bir dövrdə bir ərəb aliminin türk dili haqqında belə möhtəşəm bir kitabı ərsəyə gətirməsi, onun bu dili mükəmməl öyrənməsi və belə möhtəşəm bir lüğət yaratması qəribə gəlsə də, realıqdır. Onu da qeyd etmək istərdik ki, bu lüğət çağdaş Azərbaycan türkcəsinin sadəcə tarixi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından deyil, həm də müasir dilçiliyimizin onomastika, söz yaradıcılığı, tarixi qrammatika, dialektologiya və digər sahələri üzrə tədqiqatlar aparılması üçün olduqca dəyərli tarixi mənbələrdən biridir. “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərindəki dil faktlarının çağdaş Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərindəki mövcud ortaqları onu söyləməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə oğuz dili ilə müvazi olaraq qırpaq dili də eyni dərəcədə iştirak etmişdir.

Kaynaklar

- Axundov, A. (1973). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Fonetikası*. Bakı: ADU.
- Akdes, N.Kurat. (1937). *Peçenek Tarihi*. İstanbul.
- Anthony, Bryer. (1974). *Greeks and Türkmens: The pontic exception*. Dumbarton Oaks.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası*. (2015). Bakı: “Elm və təhsil”.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri*. (1962). Bakı: Azərənəşr.
- Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. (2007). Bakı: “Şərq-Qərb”.
- Babayev, A. (1996). *Azərbaycan dilçiliyinin tarixi*. Bakı: BU-nun nəşriyyatı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. (2000). İkinci Baskı. İstanbul: T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Баскаков, Н.А. (1949). *Об особенностях говора северо-кавказских туркменов (трухменов)*. В кн.: Языки Северного Кавказа и Дагестана. Москва – Ленинград: "Наука".

Baratov, Sulxan. (1886). *Historie de Géorgie.* (French, Translator J. Mourier). Tiflis: Imprimerie Mélik off.

Budaqov, B., Qeybullayev, Q. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Bakı: "Oğuz eli".

Булгарова, М.А. (1999). *Ногайская топонимия*. Ставрополь: Ставропольскервисшкола.

Saferoğlu, A. (1994). *Sivas ve Tokat İlleri Ağzlarından Toplamalar*. Ankara: TDKY.

Cavad, H. (2011). *Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi*. Bakı: "Təhsil".

Cəlilov, F.A. (1988). *Qədim Az//As etnonimi*. AOP-a həsr olunmuş II elmi nəzəri konfrans materialları. Bakı: APİ, s.115-117.

Celiloğlu, A. K. (2001). *"Sümerce" Kesin Olarak Türk Dilidir*. İstanbul: İstek.

Дыбо, А.В. (2007). *Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков*. Москва: «Восточная литература».

Eyvazova, R. (1995). *Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər*. Bakı: "Elm".

Егоров, Г.П. (1993). *Воскресение шумеров*. 2-е изд. Чебоксары: Атл.

Əbu Həyyan, əl-Əndəlusi. (1992). *Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak*. Bakı: "Azərnəşr".

Əbülqazi Bahadır xan. (2002). *Şəcərəi – tərakimə*. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası".

Əzizov, E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil".

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler).Tarihleri-Boy Teşkilatı – Destanları*. İkincibaskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Sümer, F. (2017). *Oğuzlar*. Naxçıvan: "Əcəmi"

Насијева, Q.Ə. (2008). *Cənubi Azərbaycan toponimləri*. Bakı: "Elm".

Hüseynzadə, Ə. (1974). *Şəki coğrafi adının mənşəyi*. S. M. Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri", № 8.

Xəlilov, B. (2006). *Türkologiyaya giriş*. Bakı: "Nurlan".

Xəlilov, B. (1998). *Fe'llərin ilkin kökləri*. Bakı: "Təhsil".

Xudiyev, N. (1995). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Bakı: "Maarif".

Исхаков, Ф.Г., Пальмбах, А.А. (1961). *Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология*. Москва: Изд.-во Восточной литературы.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). Tərtibçilər: Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: "Elm".

Kaşğarlı Mahmud. (2018). *Divānū Lüğāti't Türk*. Ahmet B.Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, 3. Baskı. Ankara: TDKY.

Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlılar'ın Türk İlleri'ni Fethi*. (1451-1590). Ankara: TTKB.

- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi*. Cilt 1. İstanbul: İşıl Matbaası.
- Коркодян, З. (1932). *Население Советской Армении 1831-1931*. Ереван.
- Köprülüzade, F.M. (1926). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Гаджиева, Н.З. (1979). *Тюркоязычные ареалы Каказа*. Москва: “Наука”.
- Грамматика хакасского языка*.(1975). Под редакцией Баскаков Н.А. Москва: “Наука”.
- Мещерский, Н. А. (1958). *История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе*. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Пагирев, Д.Д. (1913). *Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа*. Тифлис: Издание Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества и Кавказского военно-топографического отдела, типография К. П. Козловского.
- Поппе, Н. Н. (2021). *О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков*. Москва: «Книга по Требованию».
- Rüstəmov, Z.Q. (1998). *XIV əsr ərəb alimi Əbu Nəyyan əl-Əndəlusunin dərə mæziyeyə fə lügəti*. Bakı: AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu.
- Савина, В.И. (1971). *Этнонимы в топонимии Ирана*. “Ономастика Востока” Москва: “Наука”.
- Шопен, И. (1852). *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*. Санктпетербургъ: Въ Типографии Императорской Академии Наукъ.
- Tekin, T. (1995). *Orhon yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simrug Yayınları.
- Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Toğan, Z.V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. cilt 1. En eski devirlerden 16. asra kadar. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1431931>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 05.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Cengiz, M. (2024). Hive ve Ürgenç Oğuz Ağızlarında Sözlükselleşmiş Yapılar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 317-340.

HİVE VE ÜRGENÇ OĞUZ AĞIZLARINDA SÖZLÜKSELLEŞMİŞ YAPILAR
Lexicalized elements in khiva and urganch oghuz dialects
MUSTAFA CENGİZ¹

Öz

Gelişmiş bir söz yapımı sistemine sahip olan Türk dilinde söz teşkilleri yalnızca eklerle değil, sözlük birimlerin işlenmiş biçimleriyle de yapılmaktadır. Bu sözlük birimler, anlamı tamamlayıcı unsurlar olabileceği gibi yardımcı fiil konumunda da olabilirler. Bunlar, ses düşmesi, ses benzeşmesi gibi birtakım ses bilgisel süreçler neticesinde işlenerek sözlük birim olma özelliğini kaybedip söz yapımında etkin kullanılan unsurlar durumuna gelebilmektedir.

Sözlükselleşme, dildeki unsurların türlü sebeplere bağlı olarak sözlüğe girmiş olmasını ifade etmektedir. Bu durum, çeşitli yollarla gerçekleşmektedir. Türk dilinin bazı lehçe ve ağızlarında görülebilen bu dil olgusu, Harezmi'nin Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında da görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla sözlükselleşme süreci bu ağızlarda görevli sözcüklerin gramerleşme sonucu esas unsurla kaynaşması, yardımcı unsurların tabanlaşma yoluyla esas unsurla birleşmesi ve -(X)p zarf-fiil ekiyle gerçekleşmektedir. Tabanlaşma, al- esas fiilinden sonra kullanılan yardımcı unsurlarla et- yardımcı fiilinin, çeşitli ses bilgisel süreçler sonucu esas unsura dahil olmasıyla gerçekleşmektedir. Buna ek olarak bu ağızlarda bilen ve +din (< dey) edatları da sözlükselleşme sürecinde etkin olan görevli sözcüklerdir.

Bu çalışmada, tarihî ve çağdaş Oğuz değişkelerinde çeşitli şekillerde ele alınan sözlükselleşmiş yapıların Harezmi'de konuşulan Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında ne şekilde görüldüğü incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tabanlaşma, Sözlükselleşme, Harezmi Oğuz Ağızları, Gramerleşme.

¹ Dr. Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE. El-mek.: mcengiz@erciyes.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-3566>

Abstract

In Turkic, which has a well-developed word-making system, some words are made not only with affixes but also with the processed forms of lexical units. These lexical units may be words that complement the meaning or they may be in the position of auxiliary verbs. They can be processed as a result of various phonological processes such as elision, consonant assimilation and lose their characteristic of being lexical units and become elements that are used effectively in word construction.

Lexicalization refers to the situation in which elements of a language enter the dictionary for various reasons. This situation is realized in various ways. This linguistic phenomenon, which can be seen in some sub-dialects and dialects of Turkic, is also seen in the dialects of Khiva and Urganch, which are among the Oghuz dialects spoken in Khwarezm. As far as can be determined, the lexicalization process takes place in these dialects through the fusion of the functioning words with the main element as a result of grammaticalization, the merger of auxiliary elements with the main element through becoming base, and the gerundium suffix -(X)p. The process of becoming base occurs when the auxiliary elements used after the main verb al- and the auxiliary verb et- are included in the main element as a result of various phonological processes. Additionally, in these dialects, the postpositions bilen and +din (< dey) are also functional words that are active in the lexicalization process.

This study examines how lexicalized structures, which are handled in various ways in the historical and contemporary Oghuz varieties, are seen in Khiva and Urganch Oghuz dialects spoken in Khwarezm.

Keywords: The Process of Becoming Base, Lexicalization, Khwarezm Oghuz Dialects, Grammaticalization.

1. Giriş

Oğuz gurubu Türk yazı dillerinin konuşulduğu coğrafyanın doğu sınırını Türkmenistan oluşturmaktadır. Türkistan'da yer alan Kıpçak lehçelerinin bazı ağızlarında da Oğuzca özelliklerin görüldüğü araştırmacılarca ortaya konmuştur.² Birçok Türk diyalektinin iç içe yaşadığı coğrafyalardan biri olan Özbekistan'ın Harezmi vilayetinin güney bölümü, çoğunluğu Oğuz ağızı konuşurlarıyla meskûndur. Türkoloji literatüründe Harezmi Oğuzcası, Harezmi Oğuz diyalekti, Özbek Oğuzcası vb. adlandırmalarla³ ifade edilen bu ağızlar grubu, aslında Oğuzcanın en doğu sınırını oluşturur. Nitekim Türkiye'de Harezmi Oğuz ağızlarıyla ilgili⁴ kapsamlı bilgiler veren Eker, Harezmi coğrafyasını Türk lehçeleri arasında -çok isabetli olarak- bir dilbilimsel bölge (linguistic area) şeklinde nitelendirmektedir (2006: 115). Türk lehçelerini tasnif eden Türkologların büyük bir bölümü de Harezmi'deki Oğuz ağızlarını Oğuz grubu deşikeleri arasında göstermektedir (Tekin, 2013: 319-342).

41° 32' 02. kuzey enlemi, 60° 37' 50. doğu boylamı arasında yer alan Ürgenç ile 41° 23' 05. kuzey enlemi, 60° 21' 46. doğu boylamı arasında yer alan Hive şehirleri, Harezmi'deki

² Mesela bk. Abdullayev, 1978; Nazarov, 1969: 42-43; Polivanov, 1929; Samixon, 2016: 94-95, Yudahin 1957 vb.

³ Tarihî dönemde Harezmi Türkçesi olarak nitelendirilen bir geçiş evresi olduğu malumdur. Fakat kaynaklarda çağdaş Harezmi ağızları için 'Harezmi Türkçesi' şeklinde bir adlandırma bulunmamaktadır. Bu sebeple Alimardanov'un zikrettiği çağdaş Harezmi ağızları için 'Harezmi Türkçesi' şeklinde bir adlandırma yapıldığı bilgisi doğru değildir (bk. 2021: 369).

⁴ Hive özelinde Harezmi'deki Oğuz unsurlardan ilk bahseden Kocaoğlu'dur (bk. Kocaoğlu, 1987). Kocaoğlu, 1985'teki Beşinci Türkoloji Kongresinde sunduğu bildiriye her ne kadar 'Hârezmi Türk edebî dili' dese de Hive'de basılmış bir metin üzerinden Hive ağızı üzerine çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Bunların bir bölümü Harezmi'deki Oğuz ağızlarının tamamında görülürken bir bölümü Hive ağızına özgüdür. Eker'in çalışması daha geniş bilgiyi ihtiva etmektedir. Harezmi'deki Oğuz ağızları üzerine en teferruatlı bilgiyi ise Özbek ağız bilimci Fettah Abdullayev'den öğrenmekteyiz (bk. Abdullayev, 1961 ve 1967).

Oğuzca özelliklerin yoğun olarak görüldüğü ağızlar grubu içinde yer alır. Bilhassa Ürgenç, Harezmi'nin pazar merkezi konumunda olup iş imkânlarının çokluğu ve gelişmiş ekonomisiyle diğer şehirlerden göç almıştır. Hive ise tarihi ve kültürel dokusuyla Harezmi'nin ve Türkistan'ın önemli şehirlerindedir. Amu Derya (Ceyhun) nehri, bölgenin en önemli sulama kaynağı olarak işlev görmektedir. Hive ve Ürgenç şehirleri arasındaki mesafe yaklaşık 30 km'dir.

Harita: Harezmi Vilayeti

Hive ve Ürgenç ağızlarının Özbek ağızları içerisindeki yerine bakıldığında ağız bilimciler tarafından bu iki ağız grubunun “O’g’uz lahjasi” (Oğuz ağızları) olarak değerlendirildiği görülür. Özbek ağız bilimciler, Özbek Türkçesinin ağızlarını 1. Karluk-Çiğil-Uygur lehçesi, 2. Kıpçak lehçesi, 3. Oğuz lehçesi şeklinde üç ana gruba ayırarak incelemektedir (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 29-42; Yıldırım, 2017: 122). Üçüncü gruptaki Oğuz ağızlarına Harezmi'nin güneyinde yer alan (Hive, Ürgenç, Koşköpir, Hanka, Bagat, Şavat, Hazarasp ve Yeniariq) ağızlar, Kazakistan'ın güneyindeki İkan (İbata), Karabulak, Karnak⁵, Karamurt gibi ağızlar ve Türkmenistan'ın Daşoğuz bölgesindeki bazı ağızlar (Ketli, İlanlı şehrindeki Karamazı ve Gülistan köyleri, Boy, Karapörsen) dâhildir. Bunlara ek olarak Karakalpakistan'ın Törtköl ve Beruni şehirleri ile Buhara'nın bazı köylerinde (Karaköl, Alat, Candar, Ramitan, Peşku, Şafirkan, Buhara) de Oğuz diyalektlerinde konuşan nüfus mevcuttur (Avezberdiyevich, 2018: 7; Abdurahmonov, 1981: 18-19; Eltazarov, 2013: 280-291; İshayev, 1964: 73; Madrahimov, 1988: 5-9; Mirzayev, 1969: 15; Nazarov, 1969: 42; Polivanov, 1933: 25-26; Rahimova, 1984: 3-4; Reshetov, 1960: 45; Yo'ldoshev, 2002: 11-18). Harezmi'nin güneyinde yer alan Oğuz ağızları da kendi içinde üç gruba ayrılır: 1. Hive-Ürgenç ağızları⁶, 2. Hazarasp-Yeniariq ağızları, 3. Oğuz-Kıpçak karışık ağızlar (Abdullayev, 1978: 33). Harezmi'deki Oğuz ağızları, diğer Oğuz lehçelerine nazaran Türkmenceye yakın durmaktadır (Abdullayev, 1958: 66-67).

Türk dilinin ilk yazılı vesikalarından bu yana takip edilebildiği kadarıyla birtakım leksik birimlerin, süreç içerisinde dil kullanıcılarının tasarrufuna bağlı olarak biçim birim durumuna

⁵ Kazakistan'ın güneyindeki Özbek ağızlarından olan Karnak ağızı, kuzey Özbek ağızları grubunda olmak üzere hem Oğuz hem Kıpçak tipi ağızlar içinde değerlendirilmektedir (bk. Adilovna, 2005: 13-15).

⁶ Hive ile Ürgenç ağızları aynı grupta yer almakla birlikte bunlar arasında çok az fonetik farklılıklar görülür. Hazarasp-Yeniariq ağızları ile Ürgenç-Hive ağızları arasında da büyük farklar yoktur. Mevcut farklılıkların tamamına yakını morfolojik ve birtakım leksik ayrılıklardır (bu farklılıklar için bk. Madrahimov, 1988: 9-10).

geldikleri malumdur. Özbek edebî dilinde sıfat-fiil eki olarak kullanılan *-AdIgAn/-ydIgAn* ve *-yatgan*, şimdiki zaman işaretleyicileri *-yap* ve *-yātır* gibi biçim birimler⁷ ilk akla gelenlerdir. Bu türdeki leksik birimler, yardımcı birim konumunda iken gramerleşme yoluyla tabanlaşarak artık birer biçim birim işlevine geçiş yapmışlardır. Bu durum, dilin dinamik yapısına bağlanabileceği gibi, toplumun onu kullanım biçimiyle de ilgilidir. Şöyle ki, yardımcı birim konumundaki sözcükler, özellikle Türk dilinin Kıpçak ve Karluk lehçelerinde işlek olarak kullanılmaktadır. Bilhassa asıl fiille *-A*, *-Xp*, *-y* gibi zarf-fiil ekleri getirilerek tasvir yardımcı fiilleriyle birlikte oluşturulan birleşik yapılar ya da zarf-fiil eki almış esas fiilden sonra gelen birtakım sözcükler, Karluk ve Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde önemli yer tutar. Batı grubu yazı dillerinde ise Türkmençe ve diyalektleri dışında bu tarz yapılar, diğer Türk lehçelerindeki kadar işlek değildir.

Sözlükselleşme (lexicalization) terimi, art ve eş zamanlı düzlemde iki farklı şekilde gerçekleşen bir dil olgusudur. Eş zamanlı bakış açısına göre kavramsal kategorilerin kodlanması anlamına gelmekteyken art zamanlı bakış açısına göre sözlüğe dahil olma veya gramerin üretken kurallarının dışına çıkma durumunu ifade etmektedir (Aydemir, 2015: 224). Başka bir deyişle bir sözcüğün eş zamanlı olarak çeşitli dil bilimsel süreçlerden geçtikten sonra sözlüğe dahil olması durumudur (Bussmann, 1996: 681-682). Bu süreç, ses bilimsel indirgeme ve birleşmeyi de içermektedir. Bu durumun yanı sıra sözlükselleşme, eskiden bağımsız olan öğelerin kendine özgü anlamsal özelliklere sahip karmaşık sözcükler hâlinde birleştirildiği bir sözcük oluşturma süreci olarak da tanımlanmaktadır (Diessel, 1999: 117). Zarf-fiilli yapılardan sonra gelen ve esas fiilin semantik alanını çeşitli bakımlardan tamamlayan yardımcı unsurlar, konuşma esnasında dil kullanıcıları tarafından telaffuza bağlı olarak farklı şekillere evrilebilmektedir. Bu evrilme, iki ayrı birimin fonetik süreçlerden geçerek tek bir leksik birimmiş gibi görünmesiyle sonuçlanmaktadır ki, bu durum tabanlaşma olarak da adlandırılmaktadır. Bu tür bir sözlükselleşme olayı, Türk yazı dillerinde ekseriyetle zarf-fiilli yapılardan sonra kullanılan tasvir fiillerinde ya da zarf-fiilli yapılardan sonra gelen anlamı tamamlayıcı unsurlarda görülmektedir. Bu doğrultuda, bazı sözlükselleşme olaylarının gramerleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek gerekir (Moreno Cabrera, 1998: 218). Öyleyse sözlükselleşme hem gramerleşme hem tabanlaşma sonucu gerçekleşebilen dil bilimsel süreci kapsayan bir olgudur. Dolayısıyla sözlükselleşme, yalnızca tabanlaşma yoluyla gerçekleşmez. Birtakım eklerin veya görevli sözcüklerin işlevlerinde görülen değişim ve dönüşümler de sözlükselleşmeyle sonuçlanabilir. Harezmi'deki Oğuz ağızlarında da bu tarz yapılarla sık karşılaşılmaktadır. Türk dilinde ekleşme veya gramerleşme olarak adlandırılan dil bilimsel olguların bir bölümü sözlükselleşmenin kapsam alanına girerken bir kısmı girmez. Söz gelimi *-yor* şimdiki zaman ekinin ekleşmesi veya gramerleşme sonucunda oluşması durumunda sözlükselleşme gerçekleşmezken, *al-* ve *bar-* fiillerinin gramerleşmesi sonucu oluşan *appar-/apar-* fiili sözlükselleşmektedir.⁸

İnceleme konusuna geçmeden önce, sözlükselleşme ile ilgili yapılmış çalışmalara da değinmek gerekir. Tabanlaşmış birleşik fiiller veya sözlükselleşmiş yapılar, Sibiry grubu Türk yazı dillerinde de mevcuttur. Aydemir, Tuvacada tespit ettiği sözlükselleşmiş yapıları a) Fiil leksemeleri, b) Sontakılar, c) Zarflar, d) Sıralama bağlayıcıları, e) Nitelemelikler, f) Bağlaçık cümle bağlayıcıları, g) Bağımsız cümle bağlayıcılar şeklinde gramatikal işlevlerine göre dil bilimsel kategorilere ayırarak incelemiştir (2015: 225-229). Bundan başka, çağdaş Uygurcada da tabanlaşmış birleşik fiiller mevcut olup Demirez Güneri tarafından incelenmiştir (2013: 62-77). Bu çalışmada, Yeni Uygur Türkçesindeki *al-* esas fiiliyle kullanılan yardımcı unsurların tabanlaşması durumu, biçimsel yönden ve semantik olarak Harezmi'deki Oğuz ağızlarıyla benzerlik göstermektedir. Fakat Harezmi Oğuz ağızlarındaki bu tür yapılar, Türkmen ağızlarındaki varyantlara çok daha yakındır (Arazkuliyev, 1991: 53).

⁷ Bu biçim birimlerde gerçekleşen fonetik süreçler için bk. Hojiyev, 1961: 449; Tolkun, 2009: 95.

⁸ Eklenen yapıların büyük bir bölümü öncelikle yardımcı unsur olma sürecinden geçmektedir. Bunlar, kullanım sıklığına bağlı olarak türlü fonetik aşınmalar sonucunda morfolojik unsurlar hâline gelebilmektedir (Buran, 1999: 208)

Oğuz grubu Türk lehçelerine gelindiğinde konuyla ilgili Gökçe'nin tarihî ve çağdaş Oğuzcadaki tabanlaşmış birleşik fiilleri ele aldığı makalesi bulunmaktadır (2021: 184-193). Gökçe bu çalışmasında, tarihî ve çağdaş Oğuzcadan *apar-*, *akit-/egit-/agit-*, *äkel-/ekil-/egel-*, *äber-/eber-/eper-/elber-/albe-*, *iber-/ciber-* ve son olarak *veribi-/biribi-/verbi-/virbi-/viribi-* şeklinde altı yapıyı varyantlarıyla birlikte ele almıştır (s. 185-191). Araştırmacı, çağdaş Oğuz lehçelerinden Türkmençe ile İran'daki Oğuz ağızlarını incelemiş, Harezmi'deki Oğuz ağızlarına değinmemiştir.

Bu çalışmada, Harezmi'de yer alan ve Oğuzca özelliklerin en yoğun olduğu⁹ Hive ve Ürgenç ağızlarında tabanlaşma ve gramerleşme yoluyla müstakil bir leksik birim hâline gelen yapılar ele alınmıştır. Çalışmanın inceleme bölümünde de görüleceği gibi Oğuz ağızları içerisinde tabanlaşmış yapıların büyük bir bölümünün Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁰

2. Çalışmada kullanılan yöntem ve malzeme

Hive ve Ürgenç ağızlarının günümüzdeki dil durumundan bir kesiti ele alan bu çalışma, eş zamanlı yöntemle hazırlanmıştır. Buna ek olarak -mukayeseli olmamakla birlikte- gerek görüldükçe Hive ve Ürgenç dışındaki Oğuz ağızlarına da atıf yapılmıştır.

Hive ağzında verilen örnekler, HA kısaltmasıyla numaralı olup Cengiz 2023'ün 'Metinler' (s. 413-822) bölümünden alınmıştır. Dolayısıyla Hive ağzından alınan örneklerin kaynak kişi bilgileri eksiksiz olarak Cengiz 2023'te yer almaktadır. Bu materyaller, Harezmi'de yapılan alan araştırmasında derlenmiş malzemelerdir.

Bunlara ek olarak Harezmi ağızlarıyla ilgili yapılmış çalışmalar ve sahadan derlenmiş folklor malzemelerinden¹¹ de istifade edilmiştir (Abdullayev, 1957; Atayevna, 2011; Junus, 1935; Rozimbayev vd. 2004; Yusupov, 2005, Yusupov ve Babacanov, 1993 vb.). Bunlar da çalışmanın kaynaklar bölümünde yer almaktadır.

3. İnceleme

Bu çalışmada incelenen ağızlarda görülen sözlükselleşme, gerçekleşme biçimlerine göre ele alınmıştır. Bu bağlamda, Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında sözlükselleşme durumu şu başlıklar altında incelenmiştir: 1. Tabanlaşma yoluyla oluşan sözlükselleşme, 2. *-p* zarf-fiil ekiyle sözlükselleşme, 3. *bilen* ve *+din* (< *dey*) edatlarının sözlükselleşmesi.

Harezmi'deki Oğuz ağızlarında sözlükselleşmenin en sık rastlandığı yer, birinci gruptaki unsurlarda görülmektedir.¹² Bu ağızlarda görülen birtakım tabanlaşma olayları, sözlükselleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Aşağıda bunlar örnekleriyle birlikte gösterilmiştir.

⁹ Bk. Abdullayev 1967'deki Harezmi'nin diyalektoloji haritası.

¹⁰ Abdullayev'in Hive ve Ürgenç ağızlarından derlediği metinler (1961: 295-322) ve Cengiz, 2023'ün Hive ağzından derlemeleri ile eserlerinin büyük bir bölümü Hazarasp ağızları üzerine olan Jumanazarov'un (1961a, 1962, 1971, 1976) çalışmaları dikkatlice incelenip mukayese edildiğinde Hazarasp-Yeniarık ağızlarında sözlükselleşmiş yapıların daha az olduğu görülür.

¹¹ Bu çalışmalar arasında tarihî bir değere sahip olan Menges'in çalışmasından ne yazık ki istifade edilememiştir. Menges'in Hive ağzı olarak kabul edip derlediği metinler Hive ağzını yansıtmamaktadır (bu hususta eleştiriler hakkında bk. Abdullayev, 1961: 252-253; Abdullayev, 1967: 12; Cengiz, 2023: 25-26). Ürgenç ağzı hakkında önemli bilgiler veren Dobos'un çalışması ise metin ihtiva etmemektedir (bk. 1974).

¹² Bir hususu özellikle ifade etmek gerekir: Özbek Türkçesinin üç ağız grubunda da (Karluk, Kıpçak, Oğuz) tabanlaşma ve gramerleşme gibi dilbilimsel olgular çok yaygın olarak görülür (mesela bk. Rajabov, 1990: 14). Burada Harezmi'deki Oğuz ağızlarının en geniş iki ağız grubunda yer alan ağızlar ele alınmıştır. Kıpçak ve Karluk lehçesi özelliklerine sahip ağızlarda tabanlaşma ve gramerleşme durumları Harezmi'deki ağızlardan daha farklı görünümlere sahiptir ve bu hususun da ayrıca incelenmesi gerekir.

3.1. Tabanlaşma yoluyla oluşan sözlükselleşme

Harezmi Oğuz ağızlarında zarf-fiil eki almış esas fiilden sonra gelen tasvir fiillerinin ya da anlamı tamamlayıcı fiil unsurlarının bir bölümünün sözlükselleştiği görülmektedir. Tabanlaşma örneğinin en fazla görüldüğü esas fiil olan *al-* fiili, birçok Türk lehçe ve ağızlarında olduğu gibi Harezmi'deki Oğuz ağızlarında da çok işlek kullanılır. Bu fiille birlikte kullanılan tasvir yardımcı fiillerin incelenmesine geçmeden önce tabanlaşmaya neden olan fonetik hadiselerden bahsetmek gerekmektedir.

Al- esas fiili ile kullanılan ve tabanlaşan yardımcı fiillere bakıldığında tabanlaşma sürecindeki fonetik gelişmeler ekseriyetle esas unsur olan *al-* fiilinde meydana gelmektedir. Aşağıda da görüleceği üzere *al-* fiili, *-Xp* zarf-fiilli çekimiyle birlikte öncelikle /l/ ses grubu düşmesine uğrayarak gerileyici ünsüz benzeşmesi¹³ ve önlüleşme gibi fonetik süreçlerden geçmektedir. Bu fiil, *bar-*, *çık-*, *kaç-*, *kal-*, *kayt-*, *koy-*, *taşa-* gibi fiillerle kullanıldığında ses grubu düşmesi ve gerileyici benzeşme yoluyla tabanlaşmaktadır. *Ber-*, *gel-*, *get-/gét-* gibi fiillerde ise yine /l/ ses grubunun kaybı sonrasında esas fiilin art ünlüsünün, önlüleşme ve gerileyici benzeşmeye uğrayarak sözlükselleştiği görülmektedir. Bu husus, aşağıda daha teferruatlı biçimde açıklanmıştır. *-Xp* zarf-fiil eki almış esas fiilin bildirdiği işin biçimini, tarzını tasvir eden bu fiillerin semantik alanı, Türkmencedeki kullanımları ile benzerlik göstermekle birlikte (Şahin, 2012: 180) sözlükselleştiği zaman ekseriyetle kavram alanlarında herhangi bir değişim olmamaktadır. *-Xp* zarf-fiil ekinden sonra kullanılan tasvir yardımcı fiilleri, esas fiilin semantik alanını çeşitli biçimlerden tamamlarlar.¹⁴

al- esas fiilinin zarf-fiil çekimli biçimlerinin tabanlaştığı örnekler aşağıda gösterilmiştir. Tanıklar verildikten sonra tabanlaşma sonucu sözlükselleşen yapıların ses bilgisel özellikleri de açıklanmıştır.

3.1.1. *al-* esas fiiliyle tabanlaşarak sözlükselleşen unsurlar

Harezmi'de iki önemli ağız grubundan birini oluşturan Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında *al-* esas fiilden sonra yukarıda zikredilen fiiller, çeşitli fonetik aşınmalar neticesinde bu esas fiille tabanlaşma yoluna giderek sözlükselleşmiş yapıların teşekkülüne sebep olmaktadır. Bu başlıkta, *al-* esas fiilinin hangi fiillerle tabanlaştığı, tespit edilen örneklerden hareketle gösterilmeye çalışılmıştır. Tabanlaşma durumunda öncelikle ele alınan yapının oluşumu açıklanmış, sonrasında her iki ağızdan tanıklanan örnekler sıralanmıştır.

❖ **abkaç-/apkaç-/akkaç-** ‘alıp kaçmak, alıp gitmek, kaçırmak’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında zarf-fiil eki alan *al-* esas fiilinin, *kaç-* fiiliyle üç şekilde tabanlaştığı tespit edilmiştir. Bu tabanlaşmış birleşik yapılardan *abkaç-* ve *apkaç-* varyantlarında, *alıb/alıp* biçimlerinde çekimlenen zarf-fiil ekli yapıda iç seste yer alan /l/ ses grubu telaffuz esnasında kayba uğrar. Üçüncü varyant olan *akkaç-* yapısında ise *al-* esas fiiline gelen *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki, *kaç-* fiilindeki ön sese uyum sağlayarak /k/ sesine gelişmekte ve gerileyici ünsüz benzeşmesi olayına neden olmaktadır.

İne bı düzülip wunnan keyin enesi başda duradı, kalğallā, ōsın çāy geledi, çay wāna, bāna akkaçadı, ballarına. “İşte bu şekilde düzülip, ondan sonra annesi başta duruyor; kalanlar daha sonra ‘çomak geliyor, çomak oraya, buraya’ diyerek alıp kaçıyorlar çocuklarına.” 003/646 (HA, Cengiz, 2023: 496)

¹³ Gerileyici benzeşme türü, yazı diline oranla konuşma dilinde daha fazla görülen fonetik hadiselerdendir. Özbekçe özelinde, gerileyici ünsüz benzeşmesi, en sık görülen gerileyici benzeşme türüdür. Bu ses hadisesi, Özbek ağızlarında müstakil kelimelerde de sık görülmesinin yanı sıra bilhassa ekleşme durumunda daha fazla gerçekleşir (Mesela bk. Abdullayev, 1960; Cengiz, 2023: 145-153).

¹⁴ Bu çalışmaya konu olan *al-* esas fiiliyle kullanılan ve onunla tabanlaşan yardımcı fiiller, Tulum ve Hojiyev tarafından geniş biçimde ele alınmıştır (bk. Hojiyev, 1966; Tulum, 1997).

Balasına kıstanıp durğan baytal heş-nasseye karamiyn, kelni apkaçıp getipti. “Yavrusuna canı sıkılan kısrak, hiçbir şeye bakmadan, üzerindeki kel adamı alıp gitmiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 305)

Gelinni bermegenlerinnen keyin özi abkaçub getibdi. “Gelini vermeyince kendisi kaçırmış.” (ÜA, Yusupov, 2005: 38)

Seni ataş meni unı elinnen apkaçıp gelvedi. “Senin baban beni, onun elinden alıp kaçırıp gelmişti.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 33)

❖ **abkêber-** ‘alıp gelip vermek, getirip vermek’

Ürgenç’ten derlenen sözlü ürünlerde kaydedilen bu yapı, diğer tabanlaşmış yapılardan farklı olarak üç unsurdan meydana gelmektedir. *-Ip* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle, *kêl-* ve *ber-* fiilleri tabanlaşma yoluyla birleşmektedir. Bu birleşmede zarf-fiil ekiyle çekimlenmiş *al-* esas fiilindeki /l/ ses grubu düşerken yine *-Ip* zarf-fiil eki almış *kêl-* fiilinde de telaffuz sırasında /lip/ hecesinin kaybı söz konusudur.

Seni kara kâkil deyen ön yaşlıg oğluy bar eken, şunu abkêbergin, abkêbermesen özişni helâk etemen. “Senin Kara Kakül diye on yaşında bir oğlun var imiş, onu alıp getirip ver, alıp getirip vermezsen seni helak ederim.” (ÜA, Yusupov, 2005: 75)

❖ **apbar-/appar-** ‘alıp gitmek, götürmek’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında *bar-* fiilinin, zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sonucu oluşan sözlükselleşmiş iki varyantına rastlanmıştır. Diğer yapıların oluşumunda olduğu gibi burada da *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiilinde iç seste yer alan /l/ ses grubunun kaybı neticesinde *apbar-* şekli meydana gelmiştir. *Appar-* varyantında ise *bar-* fiili, *al-* esas fiiline gelen *-p* zarf-fiil ekine benzeşerek /p/ < /b/ gelişmesi şeklinde ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle oluşmuştur.

Ösuy şire apparadılâ, bir kila. “Ondan sonra şeker götürüyorlar bir kilo” 001/108 (HA, Cengiz, 2023: 417)

Barsak, gōşnû apbaramıs, koynı soyıp. “Gittiğimizde, koyun kesip etini götürüyoruz.” 015/534 (HA, Cengiz, 2023: 820)

Ayzada tayha tikedı, metkerim apparıp satıp geledi. “Ayzade şapka diyor, Metkerim pazara götürüp satıp geliyor.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 303)

❖ **apçık-** ‘alıp çıkmak, alıp gitmek, çıkarmak’

Tek varyantı tespit edilen *apçık-* fiili, *çık-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sonucu sözlükselleşmiştir. Tabanlaşma esnasında, diğer birçok sözlükselleşmiş yapıda olduğu gibi, *alıp* biçiminin iç seste yer alan /l/ ses grubu Hive ve Ürgenç ağızlarında bazı durumlarda telaffuz edilmemektedir.

Hemme koñışi kâsasını apçıkadı. “Bütün komşular fincanlarını alıp çıkıyorlar.” 008/668 (HA, Cengiz, 2023: 662)

Öylerine barıp enelerini öldirib, bāzāra satmağa apçıkıptulā. “Evlerine gidip annelerini öldürüp bazara satmak için alıp çıkmışlar.” (ÜA, Yusupov, 2005: 63)

... saçını taşab kuyığa, ekisini apçıkadı. “... saçını kuyuya sarkıtıp babasını çıkartıyor.” (ÜA, Abdullayev, 1957: 309)

❖ **apget-/apket-/apkit-/ebkêt-/ekket-/ekkêt-/ekit-/ekkit-/epget-/epket-/epkit-** ‘alıp gitmek, götürmek’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiili ve *get-/ket-* fiilinin tabanlaşmasında on bir adet sözlükselleşmiş unsur tespit edilmiştir. *al-* esas fiilinin *-p*

zarf-fiil ekli çekiminde *apget-*, *apket-*, *apkit-*, *epget-*, *epket-* ve *epkit-* varyantları oluşurken *-p* zarf-fiil ekinin *get-/ket-* fiilinde ön seste yer alan ünsüzle ilerleyici ses benzeşmesi sonucunda *ekgêt-*, *ekket-*, *ekket-* ve *ekkit-* yapıları meydana gelmiştir. Bu yapılarda *al-* esas fiilinde yer alan art ünlü, tabanlaşma sırasında *get-/ket-* fiilinde iç seste bulunan ön ünlüye benzeşerek ön damaksılaşma sonucu /e/ sesine geçiş yapar. *Ekit-* türevinde ise *ekkit-* yapısındaki /k/ sesi düşmüştür.

Ķīyzdan sōriydilā, rāzı mısan, rāzıman, yıksa apgeteversin depti. “Kıza razı mısın diye sorarlar; razıyım, eğer kazanırsa alıp götürsün, der.” 011/758 (HA, Cengiz, 2023: 727)

Öylēden apkiter edilē, yanĶı camaldıyn nēlede yūvürüp nētip ötüp. “Az evvel söylediğim gibi, sokaklarda koşarak geçen Cemal gibi çocukları evlerden alıp giderlerdi” 008/202 (HA, Cengiz, 2023: 646)

YaĶşı, seni öyüme ekketcek edim, diydi. “Tamam, seni evime götürecektim, diyor.” 009/39 (HA, Cengiz, 2023: 687)

Ekkētmeke seni gelgen sāvçını / Ayakınnanam Ķattı eken yüzi. “Seni alıp gitmek için gelen görücünün, yüzü ağağından da sert imiş.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 20)

Bēyden bīr ōn beş yīrme ādam epketemiz. “Buradan yaklaşık on beş yirmi adam götürelim.” 012/204 (HA, Cengiz, 2023: 737)

Seni eyer rāzı wosaĶ, men yazaman, maskvaĶa epkitemis dedi. “Eğer razı isen seni ben yazayım, Moskova’ya götürelim dedi.” 002/1063 (HA, Cengiz, 2023: 465)

Azān bilen gelīnni apketedī yehĶelē öyüne. “Sabah erkenden yengeleri, gelini evine götürüyor.” 008/612 (HA, Cengiz, 2023: 660)

Öye ekitedōn boldī. “Eve götürecek oldu.” 005/1520 (HA, Cengiz, 2023: 600)

Lekin wunu zinhāt-be-zinhār üye apketmiymen. “Fakat onu asla ve asla eve götürmüyorum.” (ÜA, Yusupov, 2005: 95)

Cānum dayı, menēm arvaĶıza mindirib ebĶēting, debdi. “Canım dayı, beni de arabanıza bindirip götürün, demiş.” (ÜA, Yusupov, 2005: 90)

❖ **apĶā-/apĶal-** ‘alıp kalmak, almak, kabul etmek; alıvermek’

Ķal- fiilinin zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşmasında Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında iki farklı varyant görülmektedir. Bu varyantların oluşumunda, *-p* zarf-fiil ekli *al-* esas fiilinin *alıb/alıp* çekimli biçimindeki /l/ ses grubunun düşmesi sonucunda, *Ķal-* fiilinin tabanlaşmasıyla *apĶā-* ve *apĶal-* sözlükselleşmiş yapıları oluşmuştur. Bunlardan *apĶā-* varyantında telaffuz esnasında *Ķal-* fiilindeki son ses /l/ düşmesi de gerçekleşmektedir.¹⁵ Düşen /l/ sesi, boğumlanma süresini kendinden önceki ünlüye aktardığı için *Ķal-* fiilinin normal süreli /a/ ünlüsü uzamıştır (< aĶĶā).

Bīzē yanĶı apparĶan ikki kila kāmptını apkalasız. “Bizim demin alıp getirdiğimiz iki kilo şekerlemeyi kabul ediniz.” 006/448 (HA, Cengiz, 2023: 620)

ApĶāsa ōsıĶ geleverin deyen boladı. “Kabul ederse, sonra bu durum (erkek tarafına, kızı istemeye) ‘gelin’ demek anlamına geliyor.” 001/110 (HA, Cengiz, 2023: 417)

Nāvı apĶeyātırsan dep yene wulā sōriydi indi, apĶalış maĶsadda. “Ne getiriyorsun diye tekrardan soruyorlar onlar şimdi, kabul etmek için.” 002/1189 (HA, Cengiz, 2023: 469)

Ammā BazirĶān, meni özimni öldirgenin yaĶşı, Ķuralımını apĶalĶanıĶnan dedi. “Fakat BezirĶān, silahımı alacağına beni öldürmen daha iyidir, dedi.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 361)

¹⁵ /l/ sesinin düşmesi hadisesi Hive Oğuz ağızlarında yaygın görülür (bk. Cengiz, 2023: 54).

❖ **apkayt-** ‘alıp dönmek, alıp gelmek, alıp götürmek’

Hive Oğuz ağzında tek varyantına rastlanan bu yapıda, *ḳayt-* ‘dönmek’ fiili, *-p* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşmıştır. Tabanlaşma sürecinde, diğer yapıların genelinde olduğu gibi telaffuzda /l/ ses grubu düşmüş ve *apḳayt-* şeklinde bir sözlükselleşmiş yapı meydana gelmiştir.

Getişin pradoktanı apḳaytaman. “Gidince mahsulleri alıp geri dönüyorum.” 012/272 (HA, Cengiz, 2023: 740)

❖ **apke-/apkel-/ekke-/ekkel-/epgel-/epke-/epkel-** ‘alıp gelmek, getirmek’

Hive ve Ürgenç ağızlarında yedi farklı varyantı tespit edilen bu yapı, *gel-/kel-* fiilinin, *-p* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiline tabanlaşmasıyla oluşmuştur. Zarf-fiil çekimli *al-* esas fiili, bu tabanlaşmada, diğer yapılarda olduğu gibi, telaffuz sırasında /l/ ses grubu kaybına uğrar. Sonuç olarak her iki ağızda *apke-*, *apkel-*, *epgel-*, *epke-* ve *epkel-* gibi sözlükselleşmiş yapılar meydana gelir. Bunlardan *apke-*, *ekke-* ve *epke-* birleşik yapıları, *kel-* fiilinin son ses /l/ ünsüzünün düşmesiyle oluşurken *ekke-*, *ekkel-*, *epgel-*, *epke-* ve *epkel-* birleşik yapıları *al-* esas fiilindeki art ünlünün önlüleşmesi sonucu oluşmuştur. Her iki ağızda da çok sık kullanılan *ekke-* ve *ekkel-* varyantları ise *al-* esas fiiline eklenen *-p* zarf-fiil ekinin *kel-* fiilinin ön seste bulunan /k/ ünsüzüne gelişmesiyle /k/ < /p/ şeklinde gerileyici ünsüz benseşmesi sonucu işleklik kazanmıştır.

Nâvi apḳeyâtırsan dep yene wulâ sōriydi indi, apḳalıṣ maḡsadda. “Ne getiriyorsun diye tekrardan soruyorlar onlar şimdi, kabul etmek için.” 002/1189 (HA, Cengiz, 2023: 469)

Şu allakulî ḥānnı, eyşānnı apkelesen, şu yoḡ etedi bilānı, deyen. “Bu, Allakulu hanı, şeyhi getiriyorsun, bunları yok edecek demiş.” 002/116 (HA, Cengiz, 2023: 432)

Barıḡ, anawı eşek uğrısını gözzini oyib epkelinlê, dedi. “Gidin, o eşek hırsızının gözünü oyup alıp getiriniz, dedi.” (ÜA, Ro‘zimyayev vd., 2004: 26)

Sîze bargannan keyin oḡıydı, b'ıyere epgelemis. “Gittikten sonra sizi davet edecek, buraya alıp gelelim.” 015/596 (HA, Cengiz, 2023: 822)

Şu ādam şōre suw ekkeyen, hem yamḡırnı suwınnan yēr etken. “Şu kişi, buraya su getirmiş, ayrıca yağmur suyundan ekilip biçilen yer yapmış.” 008/1182 (HA, Cengiz, 2023: 680)

Ekkegen dāşınnı boynıma bağlap. “Getirdiğin taşı boynuma bağlayıp.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 4)

Ḳoñışımıznı maşını var edi, şu maşında ekkeldilê. “Komşularımızın arabası vardı, o arabayla getirdiler.” 003/190 (HA, Cengiz, 2023: 481)

Petiyr epgeldilê, ḳānt sındırdılâ / El-yurt çāḳırdılâ ḳatlama ḳatlap. “Ekmek ve şeker getirdiler, el yurttakileri çağırıldılar, katlama (bazlama) katlayıp.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 28)

Geppiñni duvzı yoḡ, reptāriñ suvuk / Bu gepni oyıña ḳaytıb ekkeme. “Sözlerinin tadı yok, hâl ve hareketlerin soḡuk, bu sözü aklına tekrardan getirme.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 36)

Osiñ bir uzın ḡadanı epkelip şētana veriḳti. “Ondan sonra uzun bir değnek getirip şeytana vermiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 304)

Oḡlumnı ḳıdırıp gelinle, kim yaman ḡavar epkese, aḡzına ḳurvaşın ḳoyaman, depti. “Oğlumu bulup geliniz, kim kötü haber getirirse, aḡzına kurşun koyacağım, demiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 307)

Baḡdegi gülleden size ekkeldim. “Size bahçedeki çiçeklerden getirdim.” (ÜA, Atayevna, 2011: 14)

Paşşanı üç oğlām bilbil gōyāni epkemeke getedi. “Padişahın üç oğlu da Bülbül Güya’yı alıp gelmeye gidiyor.” (ÜA, Abdullayev, 1957: 309)

❖ **apkoj-/akkoj-** ‘alıp koymak, koymak, yerleştirmek; götürmek’

Hive Oğuz ağzında iki farklı varyantı tespit edilen bu yapı da *koj-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki alan *al-* esas fiiliyle birleşmesi sonucu yaygınlık kazanmıştır. Bu iki varyanttan *apkoj-* yapısında *-p* zarf-fiil ekli *al-* fiili, /l/ ses grubu kaybı neticesinde oluşurken *-p* zarf-fiil ekinin *koj-* fiilinin ön seste yer alan ünsüzüne gelişmesiyle gerileyici ünsüz benzeşmesi neticesinde *akkoj-* yapısı meydana gelmiştir.

Ğālını cāyına akkoj balam. “Halıyı alıp yerine koy evladım.” 010/82 (HA, Cengiz, 2023: 694)

Wunām açıl dostırhānını almaştırıp koyadılā, wunām apkoyadılā. “Onun da açılan sofrasını değiştiriyorlar, onun(kini) da alıyorlar.” 004/1069 (HA, Cengiz, 2023: 546)

❖ **aptaşa-** ‘alıp atmak, atmak, çıkarmak’

Al- esas fiiliyle tabanlaşma sonucu oluşan son sözlükselleşmiş unsur ise *aptaşa-* fiili olup Hive Oğuz ağzında tespit edilmiştir. Harezmi’deki Oğuz ağzlarında sık kullanılan *taşa-* ‘atmak, çıkarmak’ fiilinin, *-p* zarf-fiil eki almış olan *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sırasında /l/ ses grubunun kaybıyla işleklik kazanmıştır.

Kılışdan çıkıp şık şık şık kelleni aptaşıyd eken. “Kılıcını çekip şak şak diye kellesini uçuruyormuş.” 011/165 (HA, Cengiz, 2023: 702)

Ösın potalāni aptaşap¹⁶ yar yar ayta mlā? “Sonra başörtüsünü çıkartıp ‘yar yar’ şiirini söylüyorlar mı? 008/438 (HA, Cengiz, 2023: 654)

❖ **ebber-/epber-/epper-** ‘alıp vermek, vermek; alıvermek’

-Xb/-Xp zarf-fiil ekli *al-* esas fiiliyle *ber-* fiilinin tabanlaşması sonucu meydana gelen bu yapının, Hive ve Ürgenç Oğuz ağzlarında üç varyantı tespit edilmiştir. Bu varyantlarda *al-* esas fiilinin art ünlüsü, tabanlaşma esnasında *ber-* fiilinin ünlü uyumuna riayet ederek /e/ < /a/ değişimi sonucu önlüleşme oluşmuştur. *Alıb ber-* şeklindeki *-b* zarf-fiil ekli tabanlaşmada *ebber-* türevi meydana gelirken, *alıp ber-* biçimindeki *-p* zarf-fiil ekli tabanlaşma sürecinde *epber-* varyantı oluşmuştur. *Epper-* biçimi ise *ber-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekine benzeşerek /p/ < /b/ ilerleyici ünsüz benzeşmesi neticesinde meydana gelmiştir.

Niççelli, miñni mi, ikki miñni epperin, niççe? “Ne kadar, bin mi, iki bin mi vereyim, ne kadar?” 015/492 (HA, Cengiz, 2023: 818)

Ullı yōldan yōl beremen yürşeniz / Ğıcım kostüm ebberemen giyşeniz. “Büyük yoldan yol vereyim yürüyecekseniz, giyecekseniz ipektan takım elbise alıp vereyim.” (ÜA, Yusupov ve Babacanov, 1993: 65)

Āzan bilen çıkdım āynı görmeke / Āy emes bahānam yārni görmeke / Yār yürıbdı atızını çelinde / Men eppergen medel belvāğ bēlinde. “Sabaha karşı çıktım ayı görmek için. Ay değil, bahanem yarı görmek için(dir). Yar, benim alıp verdiğim hediye bel bağıyla ekinliklerin arasında geziyor. (ÜA, Yusupov ve Babacanov, 1993: 66)

Şayı romālını yaydım güllere / Romāl epberipsen¹⁷ allā kimlere. “İpek başörtümü serdim güllere, başörtüsü alıp vermişsin, Allah, kimlere.” (ÜA, Yusupov ve Babacanov, 1993: 19)

¹⁶ Benzer biçimdeki kullanımlar Harezmi’deki Oğuz ağzlarıyla aynı grupta değerlendirilen Türkistan’daki Özbek ağzlarında da mevcuttur (Polivanov, 1929: 520-523; Yudahin, 1961: 14-23).

¹⁷ Bu şiirin başka bir varyantında ‘epberipsen’ şeklindeki sözlükselleşmiş varyant, Ürgenç’ten derlenen başka bir çalışmada ‘alberipsen’ biçiminde geçmektedir (Yusupov ve Babacanov, 1993: 61).

❖ **epkir-** ‘alıp girmek, girmek’

Yalnızca Ürgenç ağzında tespit edilen¹⁸ *epkir-* diyalektolojik varyantı, *-Ip* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle *gir-/kir-* fiilinin tabanlaşması sonucu oluşmuştur. Tabanlaşma sırasında, yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi, /l/ ses grubunun kaybı *al-* fiilinin zarf-fiil ekiyle çekimlenmiş biçiminde gerçekleşmektedir. Ayrıca bu tabanlaşmada, *al-* esas fiilinin söz başındaki art ünlü, *gir-/kir-* fiilindeki ön ünlülerin etkisiyle /e/ sesine evrilmektedir.

Dasturhân yazılğan hânağa epkirip, bermalâl oturış mümkinligige işāre kılğandiyn çapan ve çögirme, messi-këvüşlerini özi yeçib alıbdı. “Sofra açılan haneye alıp girip, rahatça oturma imkânına işaret etmiş gibi kaftanını ve kalpağını, ayakkabılarını kendi kendine çıkarmıştı. (ÜA, Yusupov, 2005: 65)

Kāzi eldine gelgen kısmatdaşlarını has hanasına epkirib meslēt salıbdı: indi nişetemiz? “Kadı, önüne gelen kendisiyle benzer kismete sahip olanları alıp özel odasına girip, istişare etmiş: Şimdi ne yapacağız?” (ÜA, Yusupov, 2005: 66)

Al- esas fiiliyle tabanlaşma sonucu oluşan yapıların Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında tespit edilebilen sözlükselleşmiş biçimleri bu şekildedir. Dünya dillerinin birçoğunda da görülen seri fiil yapılarına, Türk dilinin çeşitli değişkelerinde rastlanmaktadır. Yukarıdaki sözlükselleşen unsurlara bakıldığında büyük bir kısmı seri fiil yapılarından oluşmaktadır.

Seri fiil yapıları, genellikle birden fazla sözlük birimin söz diziminde ardışık olarak yer alırken tek bir hareketi veya olguyu ifade etmesi olarak bilinmektedir (Hirik, 2021: 691). Araştırmacılarca ele alınan seri fiil yapıları, ekseriyetle iki sözlük birimsel unsurun ardışık olarak diziliminden oluşmaktadır.¹⁹ Harezmi’deki Oğuz ağızlarında *abkēber-* gibi üç sözlüksel unsurun birleşiminden oluşan yapılara da rastlanmaktadır. Bu yapı esasında ‘alıp getirip vermek’ gibi üç farklı hareketi ifade ediyor gibi görünse de bağlama ve kullanım durumlarına bakıldığında ‘getirmek’ gibi tek bir harekete işaret ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Hive ve Ürgenç ağızlarından alınan örnekler, seri fiil yapılarının dil kullanıcılarının tasarrufuna bağlı olarak sözlükselleşmesine veya yeni sözcük oluşmasına örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

3.1.1.1. *al-* esas fiiliyle tabanlaşma durumunda görülen ses olayları hakkında

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında, *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiili ile tabanlaşan unsurlar *bar-*, *ber-*, *çık-*, *gel-/kel-*, *get-/ket-*, *kaç-*, *kal-*, *kıyt-*, *koş-* ve *taşa-* fiilleridir. Bu grupta yer alan ve tabanlaşma esnasında gerçekleşen ses olayları, ekseriyetle *al-* esas fiilinde görülür.

-Xb/-Xp zarf-fiil ekini alan *al-* esas fiilinden sonra gelen leksik unsurların, ön ve art damak fark etmeksizin /k/, /k/ veya /g/ ünsüzleriyle başlayanları, esas fiilin üzerine gelen zarf-fiil ünsüzünü kendisine benzeştirir. Bu durumda bir /k/ ~ /k/ < /b/ ~ /p/ gerileyici benzeşmesi söz konusudur. Bu benzeşme türü, Hive Oğuz ağzında *açık koyasız* (< açıp koyasız) ‘açıyorsunuz’, *alık kelîn* (< alıp kelîn) ‘alıp geleyim’, *getik kaldı* (< getip kaldı) ‘gitti’, *koşuk koyadı* (< koşup koyadı) ‘ekliyor’ (Cengiz, 2023: 350-351; Şçerbak, 1961: 84) vb. örneklerinde de olduğu gibi sık görülmektedir.²⁰ Bu durumun benzeri, coğrafik olarak Harezmi’ye yakın olan

¹⁸ Hive ağzından derlenen metinlerde tespit edilemeyen bu yapı, Hiveli konuşurların ifade ettiğine göre Hive’de de kullanılmaktadır.

¹⁹ Hirik’in konuyla ilgili Türk dili özelinde önemli çalışmaları bulunmaktadır (mesela bk. Hirik, 2019; Hirik, 2021 vb.). Bu çalışmanın esas odağı sözlükselleşen unsurlar ve bu süreçte gerçekleşen fonetik ve morfolojik durumları tespit etmektir. Bu ağızlardaki sözlükselleşen unsurların söz dizimsel ve anlamsal yapısı ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

²⁰ Hive Oğuz ağzında da görülen buradaki ses olayı (/k/ ~ /k/ < /p/ gelişmesi), Hazarasp-Yeniariak ağızlarında daha yaygındır. Hatta bu husus, Harezmi’deki bu iki büyük ağız grubunu birbirinden ayıran ölçütler arasında gösterilir (bk. Jumanazarov, 1961b: 147; Otanazarov, 1988: 10).

Daşoğuz ağızlarında (Turk, 1996; Yo'ldoshev, 2002) ve diğer bazı Türkmen ağızlarında da mevcuttur (Annanurov vd., 1972: 171).

Yukarıda *-Xb/-Xp* zarf-fiil ekiyle çekimlenmiş olan *al-* esas fiiliyle tabanlaşan sözcüklere dikkat edilirse, tabanlaşmanın ilk evresinde fonetik sürecin devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin *alıp + bar-*, *alıp + ber-*, *alıp + kayt-*, *alıp + koy-* yapılarında, tabanlaşmanın ilk evresi *apbar-*, *epber-*, *apkayt-*, *apkoy-* biçiminde gerçekleşirken, artık sözlük birleşmiş olan bu yapıların ikinci evresi ise gerileyici veya ilerleyici ünsüz benzeşmesi neticesinde *appar-*, *ak̄kayt-*, *ak̄koy-*, *epper-* olarak devam etmektedir²¹ (*epper* < *epber-* < *alıp + ber-* vb.). Görüldüğü gibi tabanlaşma gerçekleştiğinde dahi ses bilgisel olaylar süreklilik gösterebilmektedir. Bu yapıların fonetik tekâmülünü ne zaman tamamlayacağı meselesi dil araştırmalarında çözülmesi güç sorunlar arasında yer alır. Çünkü değişebilen bir yapıya sahip olan diller, onu kullanan toplumların tasarrufunda olduğundan değişim veya gelişim süreci devamlılık göstermektedir.

Örnekler arasında *al-* esas fiiliyle kullanılan unsurlara bakıldığında ise bunların büyük bölümünün, esas fiilin anlamını tasvir işlevinde olmayıp onun anlamını tamamlayıcı şekilde gerçek anlamlarını korudukları görülmektedir. Bu da semantik katmanda henüz dikkate değer bir farklılık olmadığını gösterir. Özbekçede kullanılan yardımcı fiillerin bir bölümü de bu şekildedir. Örneğin *taşla-* yardımcı fiili, bazı kullanımlarda hem esas manasını muhafaza etmekte hem yardımcı fiil işlevi üstlenebilmektedir (Hojiyev, 1966: 158). Öyle ki, bazı durumlarda esas fiilden sonra kullanılan sözün, temel anlamında mı, yoksa yardımcı fiil işlevinde mi olduğunu tespit etmek güçleşmektedir (Hojiyev, 1973: 16-17).

3.1.2. *et-* yardımcı fiilinin tabanlaşmasıyla oluşan sözlükselleşme

❖ *nişeb/nişep/nişet-* ‘nasıl; nasıl yap-/et-’

Harezmi Oğuz ağızlarının hemen tamamında işlek bir kullanım alanına sahip olan *nişet-* fiili ve bunun türevi *nişeb/nişep* sözcükleri, *ne + iş + etip* şeklindeki birleşimden oluşmaktadır. Bu yapı, *ne* soru kelimesi ile *iş* sözcüğünün kaynaşması ve sonrasında *et-* yardımcı fiilinin tabanlaşmasıyla meydana gelmiştir. Harezmi ağızlarında *nişetip* şeklinde türevi de olan bu kelimenin, konuşma dilindeki telaffuzunda /ti/ ses grubunun kaybı sonrasında *nişen/nişep* varyantı doğmuştur. Nihayetinde fonetik aşınma sonucu *nişep* biçimini alan bu sözlükselleşmiş yapı, Harezmi'deki Oğuz ağızlarında ‘nasıl, ne şekilde’ anlamlarını, *nişet-* ise ‘ne şekilde yapmak/etmek, nasıl yapmak/etmek’ anlamlarını ifade etmektedir. Aşağıda ele alınan *nişet-* fiili de bu sözcükle ortak fonetik süreçleri paylaşmaktadır. Harezmi ağızlarından tespit edilen örnekler aşağıda sıralanmıştır.

Keyin bı nişeterini bilm̄n yan̄kı süneklerni birini açgan, cūcelē çıkkan. “Sonra bu ne yapacağını bilmeden, o kemiklerin birini açmış, civcivler çıkmış.” 008/840 (HA, Cengiz 2023: 668)

İndi hu vahda nişetgellē, şeyirt alış için. “Şimdi, o vakitte nasıl yapmışlar, çırak kabul etmek için?” 011/323 (HA, Cengiz 2023: 710)

Abbā, atañ izimizden yetgen bolsa, indi nişetemiz, ne meslehet beresen, dedi Göroğlu. “Abo! Baban peşimizden gelip bize yettiyse şimdi ne yapacağız ne tavsiye edersen, dedi Köroğlu.” (ÜA, Ro'zimbayev vd., 2004: 87-88)

Yan̄kı hemmesi orap aldı meni, nē dep sölledin̄iz, nişep sölledin̄iz. “Bunların hepsi etrafımı çevirdi, ne deyip konuştunuz, nasıl konuştunuz.” 002/650 (HA, Cengiz, 2023: 451)

Kimsen, nişeb ürübsen, n'yerē barasan bilesen mi? “Kimsin, nasıl yaşıyorsun, nereye gidiyorsun, biliyor musun?” 011/387 (HA, Cengiz, 2023: 712)

²¹ Çağdaş Uygurcada bu süreç, *açıqmaq* ‘dışarıya çıkarmak, götürmek’ tabanlaşmasında olduğu gibi bir adım daha ileriye gitmiştir: *açıqmaq* < *apçıqmaq* < *élip çıqmaq* (bk. Demirez Güneri, 2013: 66).

Ese men aşlıktan nişetemen dedi. “Öyleyse ben açlıktan ne yapacağım, dedi.” (ÜA, Junus, 1935: 40).

Bir gün coraları gelib, nişeb bāyığanını soraptılā. “Bir gün arkadaşları gelip, (buna) nasıl zenginleştiğini sordular.” (ÜA, Yusupov, 2005: 63)

Men nişeb getin ese, deb sorabdı. “Ben nasıl gideyim öyleyse, diye soruyor. (ÜA, Yusupov, 2005: 103)

Eleşme etme dān, bizlē terepe / Uyalmiyn nişep kariysan indi. “Bizi kınama lütfen, çekinmeden nasıl bakacaksın şimdi?” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 21)

❖ **mındep/mındep/mundep/mındet-/mınnet-/mındet-** ‘böyle, bu şekilde; böyle yap-/et-’

Harezmi’deki birçok Oğuz ağzında işlek olarak kullanılan bir başka sözlükselleşmiş yapı olan *mundet-* sözcüğü ve türevleri, bu ağzılara has kullanımıyla söz varlığında önemli yer tutar. Kelime, *bu* işaret zamiri, *dey* edatının diyalektolojik varyantı olan *+din* ve *et-* yardımcı fiilinden oluşmaktadır (< bu + din < dey + et-). Malum olduğu üzere Doğu grubu Türk lehçelerinde *bu* sözcüğü, bazı durumlarda çekime girdiği zaman kelimedeki söz başı /b/ sesi /m/ sesiyle nöbetleşir. Zamir /n/’si ile benzetme edatına bağlanan sözcük, *et-* yardımcı fiiline tabanlaşmasıyla ağızda *mundet-* biçimine evrilmiştir. Daha sonra kelime, *-Ip* zarf-fiil ekiyle çekimlenirken /ti/ ses grubu düşmüş ve böylece *mundep* kelimesi meydana gelmiştir. Fakat Harezmi ağızlarında *mundep* şekli yerine, ilk hecedeki yuvarlak ünlünün darlaşmasıyla oluşan *mındep* varyantı daha yaygındır. ‘bu şekilde, böyle’ anlamlarında olan *mındep* ve ‘bu şekilde yapmak/etmek, böyle yapma/etmek’ anlamında kullanılan *mundet-* sözleri gündelik hayatta çok sık kullanılır. Harezmi ağzından seçilmiş örnekler şöyledir:

Meni ballā köp, kucaqliydilā gelip, yıkatadilā, iy-mındetedilē. “Benim çocuklarım çok, kucaklıyorlar gelip yere yıkıyorlar beni, işte böyle yapıyorlar.” 005/1000 (HA, Cengiz, 2023: 582)

Lekin kariydı dān, in-bı nāvı, bēri nevcün mındettiniz diydi. “Fakat bakıyor ve işte bu ne, burayı niçin böyle yaptınız, diyor.” 011/376 (HA, Cengiz, 2023: 712)

Şunnin dāşıbdı indi bı deryā, heç kaçan mınnetib dāşmağan eken. “Şöyle taşmış bu ırmak, hiçbir zaman böyle taşmamış. (ÜA, Yusupov, 2005: 63)

Wunı sıkımysız lekin, mındep sıkılmıydı. “Onu sıkımyorsunuz ama, böyle sıkılmıyor.” 013/912 (HA, Cengiz, 2023: 788)

İy-mındep çekipmen yakasınnan. “İşte böyle çektim yakasından.” 005/325 (HA, Cengiz, 2023: 560)

Sis, iy-mındep köprağ sölleşinjis gerek dān, ine meselen ine yazıp aladilā-ku! “Siz işte bu şekilde daha fazla konuşmalısınız, işte mesela, söylediklerinizi kaydediyorlar ya!” 002/789 (HA, Cengiz, 2023: 456)

❖ **şundep/şündep/şünnep/şundet-/şünet-/şünnet-** ‘şöyle; şöyle yap-/et-’

Şu zamiri, *+dey* benzetme edatının diyalektolojik varyantı olan *+din*²² ve *et-* yardımcı fiilinden oluşan *şundet-* yapısı, Harezmi ağzlarına özgü kelimelerden biri olup gündelik hayatta sık kullanılmaktadır. Benzetme edatına zamir /n/’siyle bağlanan *şu* zamiri, *et-* yardımcı fiiline ulanarak Hive ve Ürgenç ağzlarında tabanlaşma sonucu *şundet-* biçimine geçmiştir. Kelimenin gerileyici ünlü benzeşmesi ve ilerleyici ünsüz benzeşmesi yoluyla oluşan *şundet-* ve *şünnet-* varyantları da sık kullanılır. Az örneği görülmekle birlikte ünsüz tekleşmesiyle *şünet-* varyantı

²² Harezmi Oğuz ağzlarında benzetme edatı *+din* şeklinde sistemli ve tek tip olduğundan bu yapılar arkaik *+dey* biçimine bağlanmamıştır.

da mevcuttur. Harezmi ağzlarında ‘şu şekilde, şöyle’ gibi anlamlarla *şundep* ve varyantları, ‘şu şekilde yapmak/etmek, şöyle yapmak/etmek’ anlamlarıyla da *şundet-* ve türevleri sözlükselleşen unsurlar arasında yer almaktadır. Hive ve Ürgenç ağzlarında tespit edilen örnekler şu şekildedir:

M,ayttım, hemme biletni iy-şundetip alaman dedim. “Ben söyledim, bütün bileti işte şöyle yapıp alacağım dedim.” 002/856 (HA, Cengiz, 2023: 458)

BİR vah bir hātın gelip şu yakamnan tutıp iy-şunetip duruptı meni. “Bir zaman, bir kadın gelip, yakamdan tutup işte şöyle yapmıştı beni.” 008/996 (HA, Cengiz, 2023: 673)

Ā-şundep tōylāni sāvup, yeyilip bēşik tōylānam etedilē. “İşte şöyle düğünleri geçirerek, yiyip içerek bebeğin beşik merasimlerini de yapıyorlar.” 013/542 (HA, Cengiz, 2023: 776)

Şundep mirād maqsadına yetkellē, ana ertek. “Böylece muradına ermişler, işte masal.” 008/873 (HA, Cengiz, 2023: 669)

İne indi sen meni şunnetyātırsan, deb dım kısınıp, yağlaptı. “İşte, şimdi sen beni şöyle (benim babama yaptığımı bana) yapıyorsun diye, çok üzülüp ağlamış.” (ÜA, Yusupov, 2005: 64)

Şundetip, şetan geşirni yorpağını alğan, özvek geşirini alğan, ikkisēm dēhançılıklarını bāzara apparğalla. “Bu şekilde şeytan havuçların yaprağını almış, Özbek havuçları almış, ikisi de aldığı ürünleri pazara götürmüşler.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 303)

Şunnetip özvek şetannı üç gün miññen eken. “Bu şekilde Özbek, şeytanın sırtına üç gün binmiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 304)

❖ **wundet/wundet-/wunnet-** ‘öyle; öyle yap-/et-’

Özbek edebî dilinde ekseriyetle üçüncü kişi şahıs zamiri olarak kullanılan *u* (bazen de *ul*) sözcüğü (Sjoberg, 1963: 90), Harezmi’deki Oğuz ağzlarının bir bölümünde ön ses /w-/ proteziyle *wu* şeklinde kullanılmaktadır. *Wu* şahıs zamirine zamir /n/’si ile bağlanan +*din* benzetme edatı ve *et-* yardımcı fiilinin tabanlaşmasıyla oluşan *wundet-* yapısı, Hive ve Ürgenç ağzlarında hayli işlektir. Kelimenin *wundep* türevi ‘o şekilde, öyle’, *wundet-* ise ‘o şekilde yapmak/etmek, öyle yapmak/etmek’ anlamlarını ifade etmektedir.

N’yere barsam meni wundeteveredilē, kamilcān. “Nereye gitsem bana öyle yapıyorlar Kamilcan.” 005/792 (HA, Cengiz, 2023: 576)

Wundep aytölmīn durıpmān. “Öyle söyleyemiyorum.” 008/750 (HA, Cengiz, 2023: 664)

Wunnetip yigit Gülendāmnı kutkaradı. “Öyle yaparak genç adam Gülendān’ı kurtarıyor.” (ÜA, Yusupov, 2005: 27)

❖ **yañkındep/yāñkındep/yañkındet-** ‘öyle, bahsedildiği gibi; öyle/bahsedildiği gibi yap-/et-’

Et- yardımcı fiilinin tabanlaşması sonucu oluşan ve Hive ile Ürgenç ağzlarında kullanılan bir başka yapı da *yañkındet-* fiili ve ondan türeyen *yañkındep* sözcüğüdür. Bu tabanlaşmış fiilin yapısı *yañkı* (< yaña+kı) ‘bahsedilen şey veya olayla ilgili olarak kullanılan söz, adı geçen, anılan, zikredilen, mezkûr’ kelimesi ve ona /n/ yardımcı sesi ile bağlanan +*din* benzetme edatının birleşimi ve sonrasında *et-* yardımcı fiilinin tabanlaşması şeklindedir (< yañkı+n+din+et-). Benzetme edatının son ses /n/ kaybı neticesinde ünlü kaynaşması sonucu oluşan *yañkındet* ‘adı geçen şey gibi yapmak, anılan şey gibi yapmak, zikredilen gibi yapmak’ anlamlarında ve onun sözlükselleşmiş varyantı olan *yañkındep* ‘adı geçen şey gibi, anılan şey gibi, öyle, o şekilde vb.’ sözcüğü gündelik hayatta çok işlek kullanılmaktadır.

Ana şu hakları bir bîröveyi bā haklarınıu bilip yanķindep yaşasa, yaķşı çıraylı woladı. “İşte şu hakları, birbirinin haklarına saygı gösterip böyle yaşasa, çok güzel olacak.” 011/389 (HA, Cengiz, 2023: 713)

Zēr m.eken, zērlep m.eken, zērlemep m.eken dān, yanķindep oķat yep bilmiyd.āhır. “Zehir miymiş, zehirleyecek miymiş, zehirlemeyecek miymiş, bunları düşünüp yemek yiyemiyor.” 011/735 (HA, Cengiz, 2023: 726)

Yepsen pılâvnu diydi, yanķindetip. “Yemişsin pilavı diyor, böyle yaparak.” 015/370 (HA, Cengiz, 2023: 814)

Bardıķ, bermedi, yanķindetti. “Gittik, vermedi, öyle yaptı.” 012/584 (HA, Cengiz, 2023: 814)

3.2. -p zarf-fiil ekiyle sözlükselleşme

❖ **dep** ‘diye, olarak’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında, *de-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekli çekimi, birçok bağlamda ‘diye, şeklinde, adında’ anlamlarında kullanılır.²³ Bu kullanımlarda *dep* ‘diye’ biçimi artık bütün olarak düşünüldüğünden sözlükselleşmiş bir yapı olarak karşımıza çıkar. Hive ve Ürgenç ağızlarında tespit edilen örnekler şöyledir:

Şunnan ayttıķ, bîzlē dedik, şu perîni dîline basılğan tağma bā dep işittik. “Şundan dolayı dedik, biz dedik, şu perinin diline basılan damga var diye işittik.” 002/193 (HA, Cengiz, 2023: 435)

Apamnı atası, sūthōr olğan, hocasemiz dep ād kütergen, hıyvada. “Annemin babası, çok süt içen biri imiş, Hive’de Hocasemiz diye nam salmış.” 003/613 (HA, Cengiz, 2023: 495)

Keyin yan nē vilen gepleşemis dep barvēdik. “Sonra o kişiyle konuşalım diye gitmiştik.” 008/80 (HA, Cengiz, 2023: 642)

Daşyak dep aytad ekellē bi yērni. “Daşyak olarak telaffuz ediyorlarmış bu yeri(n adını).” 008/184 (HA, Cengiz, 2023: 645)

Şunça yilden bāna, hāzır bostan dep özgeritirip koydîlā bi yērni indi. “Onca yıldan bu yana, şimdi Bostan olarak değiştirdiler buranın adını.” 008/190 (HA, Cengiz, 2023: 646)

Gözziņ üzilmesin eşiklerîñnen / Meni göz aydına gelermiken dep. “Gözün kapılardan ayrılmasın, beni göz aydına gelir mi diye.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 13)

Seni unutiyn dep çıķıb gētdim soņ. “Seni unutayım diye çıkıp gittim sonra.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 18)

❖ **yaķşılāp** ‘iyice, güzelce’

Özbek edebî dilinde de sık kullanılan *yaķşılāp* sözcüğü, Harezmi’deki Oğuz ağızları söz varlığının önemli bir parçasıdır. *Yaķşı* ‘iyi, güzel’ sözcüğüne isimden fiil yapan *+la-*²⁴ ve sonrasında gelen *-p* zarf-fiil ekiyle çekimlenen bu sözcük, semantik bağlamda yeni bir evreye geçerek cümlelerde ‘iyice, güzelce’ anlamlarında zarf işlevinde kullanılmaktadır. Harezmi’deki kullanımlarına şu cümleler örnek gösterilebilir:

Ösiņ yaķşılāp karış gerek wunu tavanda, ecāyip etip, kattı etip. “Sonra iyice karıştırmalı onu tavada, iyice yapıp (karıştırıp), katı oluncaya kadar.” 003/497 (HA, Cengiz, 2023: 491)

²³ Bu sözcük, benzer bağlam ve işlevde Tuvacada da mevcuttur (bk. Aydemir, 2015: 226). Harezmi Oğuz ağızlarında *dep* sözcüğünün ‘adında’ anlamında kullanımı yaygın değildir. Bunun yerine ‘adında’ anlamında ekseriyetle *degen~deyen* sözcükleri kullanılmaktadır.

²⁴ Kelimenin *yaķşılā-* biçiminde kullanımı bulunmuyor. Bu sebeple gramer çalışmalarında *+lap* parçacığı, isimden isim veya zarf yapan ekler arasında gösterilir (bk. Abdullayev, 1961: 145; Coşkun, 2014: 57; Kononov, 1960: 286-287; Yıldırım, 2012: 45-46 vb.)

Lekin yahşılup çapış gerek wuni, meydelep. “Fakat iyice ezmek gerekiyor onu, küçük parçalara ayırarak.” 003/535 (HA, Cengiz, 2023: 492)

❖ **êrtelep/êrtelep** ‘erkenden’

Yahşılup sözünde olduğu gibi +*lAp* zarf yapma ekiyle kurulmuş bu sözcük, ‘sabah erkenden, sabahın ilk saatlerinde, sabahleyin’ gibi anlamlarda artık müstakil bir sözlük birim olarak sözlüğe dahil olmuştur. Özbek edebî dilinde ve ağızlarda işlek olarak kullanılır. Harezmi’den derlenen metinlerdeki tanıklar şöyledir:

Keyin êrtelep gesek, egzemine girip çıkaveriñ dedi, keyin gires dedi. “Sonra sabahleyin erkenden gelsek, sınava girip çıkın dedi, sonra girersiniz dedi.” 002/825 (HA, Cengiz, 2023: 457)

Oh depti, tünkünü görüpti dān, tünkünü alıp yumaliyveripti, êrtelepeçe. “Oh demiş, tilkiyi görmüş ve tilkiyi alıp sabaha değin yuvarlamış.” 011/349 (HA, Cengiz, 2023: 711)

Aysultān êrtelep turıp, yuvunıb daranıb, Göroğlını eldine barıb, gece görgeñ düşini aytıb bir şe’r aytdı. “Aysultan erkenden kalkıp, yıkanıp taranıp, Köroğlu’nun huzuruna gidip, gece gördüğü düşü anlatıp bir şiir okudu.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 388)

3. 3. *bilen* ve +*din* (< *dey*) edatlarının sözlükselleşmesi

Görevli sözcüklerden edatların bir kısmı da Harezmi Oğuz ağızlarında gramerleşme sonucu sözlükselleşme sürecine girmişlerdir. Tespit edilenler arasında *bilen* edatı yalnızca ‘yahşı’ sözcüğü ile tabanlaşmış olup başka örneğine rastlanmamıştır. Malum olduğu üzere Ürgenç’te Kıpçak ağızlarının konuşulduğu köyler de mevcuttur. Ürgenç’teki Kıpçak ağızlarında benzetme edatı +*dey* ve +*diy* şeklinde iken Oğuz ağızlarında +*din*, +*diyn*, +*nin*, +*niyn* biçimlerindedir (Atayevna, 2011: 48). Edebî dildeki imlasına bakıldığında bu edatın kendisinden önceki kelimeye bitişik olarak yazıldığı görülmektedir. Eski Türkçe eşitlik ve gibilik ifade eden *teg*²⁵ son çekim edatıyla bağlantılı olduğu düşünülen (Alkaya, 2007: 296; Gabain, 1988: 105) bu son çekim edatı, Harezmi’deki Oğuz ağızlarında birtakım zamirlerle birlikte sözlükselleştiği görülmektedir. Çağatay Türkçesi döneminde *dék*, *dik* gibi varyantları da kullanılırken (Soydan, 2019) çağdaş Özbek edebî dilinde ‘-dek, -dey, -däk, -däq’ biçimleriyle kullanılır (Yaman, 2005: 111). Her iki edatın da semantik alanında henüz büyük bir evrilme gerçekleşmemiştir. Aşağıda, her iki edat da örneklerle ele alınmıştır.

❖ **yahşivlan** ‘güzelce, güzel bir şekilde’

Bir diğer sözlükselleşmiş unsur, *yahşı* ‘iyi, güzel’ sözcüğü ve *bilen* ‘ile’ edatının birleşiminden oluşmaktadır. *Bilen* edatının tabanlaşması esnasında, ön seste yer alan patlayıcı /b/ sesi, iki ünlü arasında sızıcı /v/ sesine gelişmekte, daha sonra telaffuzda vurgudan ötürü edatın ilk hece ünlüsü düşmektedir. Nihayetinde *yahşivlan* şeklinde sözlükselleşmiş bir yapı meydana gelmektedir. Oluşan bu yeni yapının semantik alanına bakıldığında cümlede ‘güzel bir şekilde, güzelce’ gibi anlamlar yüklendiği görülmektedir. Şimdilik sadece Hive Oğuz ağızında tespit edilmiştir.

Şi yahşivlan narmalnıy yaşap ötdüm. “Güzelce normal bir şekilde yaşam geçirdim.” 001/212 (HA, Cengiz, 2023: 420)

Yahşivlan okudık, tüşündük. “Güzelce okuduk, anladık.” 013/30 (HA, Cengiz, 2023: 758)

²⁵ Özbek edebî dilinde kullanılan +*dey* edatı, *tegin* ~ *deyin* biçimlerinin fonetik aşınma sonucu oluşan varyantı olarak düşünülmektedir (Sadiqova, 1969: 64). Harezmi Oğuz ağızlarında kullanılan +*din* ve fonetik varyantları da bu biçimlere dayanır.

❖ **mındin/mındiyn/mınnin/mundin/munnin** ‘böyle, bunun gibi’

Bu işaret zamirinin, zamir /n/’si vasıtasıyla +*din* benzetme edatına bağlanmasıyla oluşan *mındin* ve bunun fonetik varyantları, Harezmi’deki Oğuz ağızlarında ‘böyle, bunun gibi, bu şekilde vb.’ anlamlarda sık kullanılan sözlerden biridir. Bilindiği gibi *bu* sözcüğü, doğru grubu Türk lehçelerinde çekime girdiğinde /m/ sesi ile nöbetleşmektedir. Nöbetleşmediği örnekler de mevcuttur, fakat seyrek olarak görülür. *Bu* sözcüğü hem *et-* yardımcı fiilinin (*mındet-*, *mındep*) hem +*din* benzetme edatının tabanlaşmasıyla iki şekilde sözlükselleşme yoluna gitmiştir. Hive ve Ürgenç’te en yaygın kullanılan biçim, ilk hece ünlüsünün daralmasıyla oluşan *mındin* varyantıdır. *Mınnin* ve *munnin* varyantları ise -nn- < -nd- şeklinde ilerleyici benzeşmeyle ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki cümleler Harezmi ağızlarındaki kullanımına örnektir.

Ertis olup, ine bundin kürsüni koyup, kürsüni arkasında durıp hoşuk aytar edim, ava. “Sanatçı olup işte böyle kürsüyü koyup, kürsünün arkasında durarak şarkı söyledim, evet.” 005/812 (HA, Cengiz, 2023: 576)

Hu vahda bizede ine mındin timalak hatla boğan. “O zamanlarda bizde işte böyle yuvarlak hatlar varmış.” 007/143 (HA, Cengiz, 2023, 636)

Mındiyn mındiyn kişine berek oladı, meyde berek. “Böyle böyle küçük küçük börek oluyor, küçük parça şeklinde börek.” 005/941 (HA, Cengiz, 2023: 581)

Ana, bēzni i-munnin kraskelep kraskelep, piyāzni kavuğlarını kaynatıp. “Evet, bezi işte böyle boyayıp boyayıp, soğanın kabuklarını kaynatarak (boyardık).” 013/824 (HA, Cengiz, 2023: 785)

Mundin deş. “Böyle deyin.” 006/281 (HA, Cengiz, 2023: 614)

Seni munnin sözleriñ köp boladovın edi, dedi. “Senin böyle sözlerin çok olurdu, dedi.” (ÜA, Ro’zimbayev vd., 2004: 363).

Meni öyimde hemme haracāt bosa, neçün sen mındin avkatnı pişiresen dep urışıp çıkıp getedi. “Benim evimde her bir şey mevcut, sen neden böyle bir yemek pişiriyorsun diye kavga ederek çıkıp gidiyor.” (ÜA, Yusupov, 2005: 105)

❖ **şundin/şundiyn/şundiyn/şunnin/şundiym** ‘şöyle, şunun gibi’

Dey edatının diyalektolojik türevinin tabanlaşması sonucu oluşan bir başka yapı da yine Harezmi Oğuz ağızlarında işlek olarak kullanılan *şundin* ve varyantlarıdır. *Şu* zamirinin, zamir /n/’siyle +*din* edatına bağlanması sonucu teşekkül eden bu yapı Harezmi ağızlarında ‘şöyle, şunun gibi, şu şekilde vb.’ anlamlara sahiptir. Bu sözcük de *mındin*’de olduğu gibi hem *et-* yardımcı fiilinin (*şundet-*, *şünnet-* vb.) hem +*din* edatının tabanlaşmasıyla iki farklı şekilde sözlükselleşmiştir. Hive ağzında tespit edilemeyen *şundiym* varyantının oluşumunda, kendisinden sonra gelen sözcüğün ilk sesi olan /b/ dudak ünsüzünün etkisi vardır. *Şundiyn* şekli, ilk hece ünlüsünün daralmasıyla; *şunnin* varyantı ise -nn- < -nd- ilerleyici ses benzeşmesi neticesinde oluşmuştur. Bu sözlük birimin *şundin* şekli, Harezmi’de en işlek kullanıma sahiptir.

M,ayttım, iy-şunnin davāladım dedim. “Ben söyledim, işte şöyle iyileştirdim dedim.” 002/956 (HA, Cengiz, 2023: 461)

Şunda hāzır kırk yēddi yaşındaman men, ana şundin geplē. “Şimdi kırk yedi yaşındayım ben, işte şöyle olaylar.” 007/44 (HA, Cengiz, 2023: 633)

He indi bermedi bizere, indi aryanını özün doğrılasağ tōyni bizē etemiz diymiz, ana şundiyn. “Evet, şimdi vermedi bize, şimdi öte yanını sen kendin düzelt, düğünü biz yapıyoruz diyelim, işte şöyle.” 012/435 (HA, Cengiz, 2023: 746)

Leper, dastān, yañkinnin ērtek bosam boladı, allā bosam boladı, ā-şundiyn geplē gerek. “Şiir, desran, yine buna benzer masal olsa da olur, ninni olsa da olur, işte şöyle şeyler gerek.” 013/163 (HA, Cengiz, 2023: 763)

Üçüncü oynadandām şundiym boladı. “Üçüncü kez oynadıklarında da şöyle oluyor.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 302)

Şunnin vahda men bolsam, yahşı edi. “Şöyle zamanda ben olsaydım, iyiydi.” (ÜA, Atayevna, 2011: 26)

Şunniyn etip, ikkisi gēceni gēce, günnizni günniz demiyn, işlep, yahşı wolıb getedile, öyle salıp aladıla. “Bu şekilde yaparak ikisi de geceye gece, gündüze gündüz demeden çalışıp, iyi (varlıklı) duruma geliyorlar, evler yaptırıp alıyorlar. (ÜA, Abdullayev, 1961: 303).

❖ **wundin/wunnin/wunniym** ‘öyle, onun gibi’

Harezmi Oğuz ağızlarında sık kullanılan sözlerden biri de *wundin* ve fonetik varyantlarıdır. *+din* (< dey) benzetme edatının tabanlaşması esnasında, /n/ yardımcı sesi vasıtasıyla *u* zamirine bağlanmasıyla oluşmuştur. Harezmi’deki Oğuz ağızlarında üçüncü teklik şahıs zamiri çok nadir olarak *u* biçimindedir. Bu zamir, ekseriyetle /w-/ , /v-/ , /h-/ protezleri ile telaffuz edilmektedir (Atayevna, 2011: 30-31). Hive ağızında görülmeyen *wundiym* yapısı, *şundiym*’de olduğu gibi, kendisinden sonra gelen sözün ilk sesindeki /b/’den ötürü görülür. *Wunnin* yapısı ise, yine ilerleyici benzeşme sonucu ortaya çıkmıştır. Diğer zamirlerde olduğu gibi, üçüncü kişi zamiri de hem *et-* yardımcı fiili (*wundet-*), hem *+din* edatının tabanlaşması ile sözlükselleşmiştir. Harezmi ağızlarında ‘öyle, onun gibi, o şekilde’ gibi anlamları ifade eder.

Kütüp duradılā wunnin hemmerselēni pişirip. “Bekliyorlar o şekilde, her şeyi pişirip.” 008/642 (HA, Cengiz, 2023: 661)

Béz dokıdık, wunnin vec yök, béz béz, béz. “Bez dokuduk, öyle bir şey yok, bez, bez, bez.” 005/474 (HA, Cengiz, 2023: 565)

Dāna veziri wunniym bolsa, öz kızınıznı öldirib netesiz, öldirmiyn bir dāvānağa beremiz. “Bilgili veziri, öyleyse kızımızı öldürüp ne yapacaksınız, öldürmeden bir divaneye verelim.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 302)

İş kılıb, wērde wunnin boldı, bērde munnin boldı, hıllas bir sebeb bolıp seni āgañ öldi, dedi. “Velhasılıkelam, orada öyle oldu, burada böyle oldu, kısacası bir sebeple senin ağabeyin öldü, dedi.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 384)

Bunların dışında, 1930 yılında Hive’den derlenen bir metinde *yat-* fiilinin de ön ses /y/ kaybı sonucunda, *āçat-* şeklinde tabanlaşma yoluyla sözlükselleştiği bir örneğe rastlanmıştır:

Yahşılık üç gündeyin āçattı. “İyilik, üç güne kadar aç yattı.” (Junus, 1935: 40).

4. Sonuç

Yazılı kurallara bağlı olmayan ağızlar, ölçünlü dillere nisbeten daha hızlı bir dönüşüme sahiptir. Harezmi’de konuşulan Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarındaki sözlükselleşmiş yapıların incelendiği bu çalışmada, tabanlaşma yoluyla veya çeşitli eklerin esas fonksiyonlarından sıyrılarak kelime tabanıyla birlikte yeni işlevler üstlenmesiyle sözlükselleştiği görülmektedir. *Al-* esas fiiline gelen *bar-*, *ber-*, *çık-*, *gel-/kel-*, *get-/ket-*, *kaç-*, *kal-*, *qayt-*, *koy-* ve *taşa-* gibi fiiller, *et-* yardımcı fiiliyle *bilen* ve *+din* (< dey) edatları fonetik aşınmalar sonucunda; *+lAp*, *-p* gibi ekler ise esas işlevlerinden farklı şekilde kullanılarak sözlükselleşmiş yapıların oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Çalışmada incelenen bazı sözlerdeki sözlükselleşme süreci, gramerleşme sonucu gerçekleşmiştir. Dolayısıyla birtakım gramerleşme olayları, sözlükselleşmeyi de beraberinde getirmiştir.

Al- esas fiiliyle kullanılan yardımcı unsurlara bakıldığında yüzey yapıda dikkate değer başkalaşmanın olduğu, fakat derin yapıda henüz ciddi ve köklü bir dönüşümün olmadığı görülmektedir.

Harezmi Oğuz ağızlarında kullanılan *bu*, *şu*, *wu* gibi zamirlerde çift yönlü bir sözlükselleşme durumu gerçekleşmiştir. Bunlar hem *et-* yardımcı fiili hem *+din* benzetme edati vasıtasıyla sözlük birim durumuna gelmişlerdir.

Burada incelenen *akkaç-*, *apçık-*, *apkal-/akkal-*, *apkayt-*, *aptaşa-*, *epper-/ebber-*, *ekel-/ekke-/ekkel-*, *ekit-/ekkit-* gibi yapıların büyük bir bölümü, henüz sözlüklerde yerini almamıştır.²⁶ Dolayısıyla bunlar yalnızca konuşma dilinde mevcuttur. Bu çalışmada ele alınan yapıların çoğunluğu, sadece üç buçuk ay gibi kısa bir zaman diliminde yapılan saha araştırması sonucunda tespit edilebilmiştir. Geniş bir zaman aralığında ve daha fazla derleme işlemiyle yapılacak olan çalışmalarda, burada ele alınan sözlükselleşmiş unsurların farklı varyantları da tespit edilebilir. Dilin kendi iç devinimini oluşturan bu tür dönüşümler farklı zamanlarda, farklı biçimlerde kendini göstermektedir. Nitekim 1960'larda saha araştırması yapan Abdullayev'in derlediği metinlerde yer alan sözlükselleşmiş yapılar, bu çalışmada tespit edilen örneklerin çoğundan farklıdır. Söz gelimi *gel-/ket-* fiilinin *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sonucunda on bir farklı yapı tespit edilmiştir. Bu ağızlar üzerine daha derinlikli şekilde yapılacak alan araştırmaları, bu sayının artmasına neden olabilir.

Çalışmada ele alınan ve bir bölümü sözlükselleşmenin eşliğinde olan yapılar, yazı dilinde yer almadığından ölçünlü dilin sözlüklerinde olmaması pek tabiidir. Fakat diyalektoloji çalışmalarında söz varlığına dâhil edilmeleri gerekmektedir. Çünkü bu yapılar, değişken bir varlık olan dilin süreç içerisinde fonetik, morfolojik ve semantik evrimini belgelemesi açısından dil araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Dilin dönüşümünü gösteren bu tür yapıların ağız bilimi çalışmalarında yer almaması büyük bir eksiklik. Nasıl ki birtakım sözlük birimler biçim birim durumuna gelip sözlükselleşiyor veya görevli işlemciler durumuna geliyorsa, yardımcı unsurlar da benzer süreçlerden geçerek bağımsız sözlük birimler olabilir. Bu sebeple bahsi geçen yapıların en azından diyalektoloji çalışmalarında gösterilmesi gerekir.

Bunlara ek olarak Türk lehçe ve ağızlarında görülen sözlükselleşmiş yapılar, ilgili lehçe veya ağız üzerine hazırlanan monografilerin gramer bölümlerinde ayrı bir başlıkta değerlendirilmelidir. Böylece dilin dinamik yapısının kendi içindeki devinimi daha açık ve belirgin bir şekilde dikkatlere sunulmuş olacaktır.

Kaynaklar

Abdulahkim, M. (1997). *Bir Qucaq Gul (Xorazmcha She'rlar)*. Urganch: «Xorazm» Tahririyat Nashr Bo'limi.

Abdullayev, F. A. (1957). Urganch Shevasining Ba'zi Bir Fonetik Hususiyatlari. *O'zbek Dialektologiyasidan Materiallar I* (Red. V. V. Reshetov), Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti, s. 299-311.

Abdullayev, F. A. (1958). Janubiy Xorazm Shevalarining Tarixiga Doir. *O'zbek Tili va Adabiyoti Masalalari*, Son: 4, s. 61-68.

Abdullayev, F. A. (1960). O'zbek Tilida Qo'sh Undoshlar. *O'zbek Tili va Adabiyoti Jurnalı*, Son: 5, s. 47-55.

Abdullayev, F. A. (1961). *O'zbek Tilining Xorazm Shevalari: I Lug'at, II Xorazm Shevalarining Tasnifi*, Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti.

²⁶ *appar-*, *ekke-* gibi örnekleri kaydeden Abdullayev (1961: 16, 23), diğer sözlükselleşmiş yapıları -örnek metinlerinde yer vermesine ve çalışmasının ilgili bölümünde fiil + fiil birleşiklerinden bahsetmesine rağmen (Abdullayev, 1961: 171)- sözlüğüne dahil etmemiştir. Bu iki örnek dışında Harezmi ağızlarının söz varlığını ihtiva eden çalışmaların hiç birinde (Madrahimov 1999, Madrahimov 1973, Avaz 2005, Jumaniyazov 2019, Şoabdurahmonov 1971 vb.) sözlükselleşmiş unsurlar yer almıyor. Türk dili üzerine araştırmalar yapan batılı araştırmacıların eserlerinde bu tür sözlük birimleşmiş yapılar olduğu gibi yer almaktadır (mesela bk. Jarring, 1964).

Abdullayev, F. A. (1967). *Fonetika Xorazmskix Govorov: O'piti Monografičeskogo Opisaniya Oguzkogo i Kipçakskogo Nareçiy Uzbekskogo Yazıka*. Taşkent: İzdatel'stvo «Fan» Uzbekskoy SSR.

Abdullayev, F. A. (1978). *O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasi*. Toshkent: «Fan» Nahsriyoti.

Abdurahmonov, D. (1981). Buxoro Oblast' O'g'uz Shevalari. *O'zbek Tili va Adabiyoti*, Son: 6, s. 18-24.

Adilovna, X. Z. (2005). *O'zbek Tilining Qarnoq Shevasi Leksikasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Enstituti, Filologiya Fanlari Nomzodi Ilmiy Darajasini Olish Uchun Taqdim Etilgan Dissertatsiya.

Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık.

Alimardanov, E. (2021). Xorazm Shevalaridagi Birlamchi Cho'ziq Unlilarning O'rganilishiga Doir. "O'zbek Shevalari Tadqiqotlari: Amaliyot, Metodologiya va Yangicha Yondashuv" Mavzusidagi Respublika İlmiy-nazariy Konferansiyasi Materiallari (2021-yil, 22-may), Toshkent, s. 368-372.

Annanurow, A., Berdiyew, R., Durdyew, N., Şamyradow, K. (1972). *Türkmen Diliniñ Ersary Dialekti*. Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.

Arazkulyew, S. (1991). *Türkmen Diliniñ Farap Dialekti: Morfologiya we Leksika*. Aşgabat: Ylym.

Atayevna, Z. M. (2011). *Urganch Shevasi Morfologiyasi*. Magistrlik Dissertatsiyasi, Urganch: O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi Al-Xorazmiy Nomidagi Urganch Davlat Universiteti.

Avaz, Q. (2005). *Xorazm So'zlarining Qisqacha Izohli Lug'ati*. Urganch: "İlm Sarchashmalari".

Avezberdiyevich, A. A. (2018). *Buxoro O'g'uz Shevalari Leksikasi*. Toshkent: Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti, O'zbek Tili, Adabiyoti va Fol'klori Enstituti, Filologiya Fanlari Bo'yicha Falsafa Doktoru (PhD) Ilmiy Darajasini Olish Uchun Yozilgan Dissertatsiya.

Aydemir, İ. A. (2015). Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-fiilli Yapılar. *Türkbilgi* 2015/30, s. 223-230.

Buran, A. (1999). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 207-214.

Bussmann, H. (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.

Cengiz, M. (2023). *Özbek Türkçesinin Hive Oğuz Ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press.

Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Demirez Güneri, A. (2013). Yeni Uygur Türkçesinde Tabanlaşmış Birleşik Fiiller. *Gazi Türkiyat*, Güz 2013/13, s. 59-80.

Diessel, H. (1999). *Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization* (Typological Studies In Language 42). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Dobos, E. (1974). An Oghuz Dialect of Uzbek Spoken in Urgench. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 28, No. 1 (1974), pp. 75-97.

Eker, S. (2006). Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt: Güney Harezmi-Oğuzcası. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2006, Sayı: 5, s. 113-128.

Eltazarov, J. (2013). Ob Oguzskix Govorax s Ugrozoy İzčeznoveniya v Yujnom Kazaxstane. *Tehlikedeki Diller Dergisi/Journal of Endangered Languages*, 3 (3), s. 275-307.

Gabain, A. V. (1998). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gökçe, H. (2021). Tarihi ve Çağdaş Oğuzcada Tasviri Fiil (Fiil + Zarf-fiil + Fiil) Yapılarının Sözlükselleşmesi: Tabanlaşmış Birleşik Fiiller. *Oğuz Bitig: Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 184-193.

Hirik, E. (2019). Seri Fiil Yapıları ve Türkçe. *Karadeniz Araştırmaları*, XVI/61, s. 120-141.

Hirik, E. (2021). Seri Fiillerde Tür Değişimi ve Sözlükselleşme. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (2), s. 688-715.

Hojiyev, A. (1961). Aniq Hozirgi Zamon Fe'l Formasining Kelib Chiqishi Haqida. *O'zbek Dialektologiyasidan Materiallar II* (Red. V. V. Reshetov), Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti, s. 442-450.

Hojiyev, A. (1966). *O'zbek Tilida Ko'makchi Fe'llar*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Hojiyev, A. (1973). *Fe'l*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Ishayev, A. (1964). Qoraqalpog'istondagi O'zbek Shevalariga Oid Ba'zi Ma'lumotlar. *O'zbek Tili va Adabiyoti*, Son: 2, s. 72-74.

Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund: CWK Gleerup.

Jumanazarov, Y. (1961a). *Morfologičeskiye Osobennosti Xazaraspского Govora Uzbekskogo Yazıka*. Avtoreferat Dissertatsii, Predstavlennoy na Soiskaniye Učenoy Stepeni Kandidata Filologičeskix Nauk.

Jumanazarov, Y. (1961b). Hazorasp Shevasining Ba'zi Bir Fe'l Formalari. *O'zbek Dialektologiyasidan Materiallar II* (Red. V. V. Reshetov), Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti, s. 137-150.

Jumanazarov, Y. (1971). *O'zbek Adabiy Tili va Janubiy Xorazm Dialekti*. Toshkent: «Fan» Nahsriyoti.

Jumanazarov, Y. (1976). *O'zbek Tili Janubiy Xorazm (O'g'uz) Dialektining Sintaktik Qurilishi*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Jumaniyazov, Sh. (2019). *Xorazm Shevasi Kichik Lug'ati*. Urganch: "Quvanchbek-Mashxura" MCHJ Nashriyoti.

Junus, G'. A. (1935). *Ozbek Lahçalarini Tasnifda Bir Taçriba*. Taşkent: OzSSR Dalvat Naşrijati.

Kocaoğlu, T. (1987). Bugüne Kadar Az Tanınan Hârezm Türk Edebî Dili ve Özellikleri. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler I. Türk Dili, Cilt 2*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 77-87.

Kononov, A. N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Madrahimov, O. (1973). *O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasi Leksikasi*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Madrahimov, O. (1988). Xorazm Shevalarining Tasnifiga Doir. *O'zbek Tili Xorazm O'g'uz Shevalarini Areal O'rganish Tajribasidan (İlmiy Asarlar To'plami)*. Red. Z. Mirxalikov, O'zbekiston SSR Maorif Ministrligi Xalqlar Do'stligi Ordenli Nizomiy Nomli Toshkent Davlat Pedagogika Institutı, Toshkent, s. 4-15.

Madrahimov, O. (1999). *O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasining Xiva Shevasi (O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasining Qisqacha Qiyosiy Lug'ati)*. Urganch: A. Abdalov Nomidagi Viloyat Basmaxonasi.

Menges, K. H. (1933). Drei özbekische texte. *Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, Volume 21 (2-3), Jan. 1, pp. 141-194.

Mirzayev, M. M. (1969). *O'zbek Tilining Buxoro Gruppa Shevalari*. O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Moreno Cabrera, J. C. (1998). On The Relationships Between Grammaticalization and Lexicalization. *The Limits of Grammaticalization* (Edited by Anna Giacalone-Ramat and Paul J. Hopper), Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 211-227.

Nazarov, K. (1969). Shimoliy O'zbek Shevalari Tasnifiga Doir. *O'zbek Tili va Adabiyoti Jurnalı*, Son: 5, s. 40-45.

Polivanov, Y. D. (1929). Obraztsı Ne-iranizovannıx (singarmonistiçeskix) Govorov Uzbekskogo Yazıka. *İzvestiya Akademii Nauk SSR, Otdeleniye Gumanitarnıx Nauk*, s. 511-537.

Polivanov, Y. D. (1933). *Uzbekskaya Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturniy Yazık*, Taşkent: Uzgosizdat, s. 3-45.

Rahimova, K. N. (1984). *Uzbekskiy Govorı Turkmenskoy SSR (Morfologiya)*. Taşkent: Dissertatsii na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata Filologičeskix Nauk.

Rajabov, N. (1990). *O'zbek Xalq Shevalarida Fe'ning Morfologik Tuzilishi*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Reshetov, V. V. (1960). O'zbek Tilining Qarluq-Chigil-Uyg'ur Lahjasi. *O'zbek Tili va Adabiyoti Masalalari*, Son: 5, s. 34-46.

Reshetov V. V. va Shoabdurahmonov, Sh. (1978). *O'zbek Dialektologiyasi*. Toshkent: «O'qıtuvchi» Nashriyoti.

Ro'zimbayev, S. R. vd. (2004). *Xorazm Dostonlari: Go'ro'g'li*. Urganch: «Xorazm» Nashriyoti.

Sadiqova, M. (1969). Yasama Sifatlarning Ba'zi Xususiyatlari. *O'zbek Tili va Adabiyoti*, Son: 6, s. 63-66.

Samixon, A. (2016). *O'zbek Dialektologiyasi*. Toshkent: «Navro'z» Nashriyoti.

Shoabdurahmonov, Sh. vd. (1971). *O'zbek Xalq Shevalari Lug'ati*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nashriyoti.

Sjoberg, F. A. (1963). *Uzbek Structural Grammar* (Uralic and Altaic Series/Vol. 18). Indiana University/Bloomington: Mouton & Co.

Soydan, S. (2019). Ali Şîr Nevâyî'nin Manzum Eserlerinde Dêk/Dik Edatının Kullanımı. *Dil Araştırmaları*, Bahar 2019/24, s. 131-147.

Şahin, S. (2012). Türkmen Türkçesinde Tasvir Fiilleri ve Tasvir Fiillerinde Kullanılan Yardımcı Fiiller. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 177-190.

Şçerbak, A. M. (1961). Osnovniye Osobennosti Yujnoxorezmskogo Govora v Sravnitel'nom Osbeşçenii. *Materialı Po Uzbekskey Dialektologii II*. Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR, s. 72-95.

Tekin, T. (2013). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Makaleler 3*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz ve Nurettin Demir, Ankara: TDK Yayınları.

Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fiilimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat Yayıncılık.

Tulum, M. M. (1997). *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı.

Turk, S. E. (1996). *Xorazm Xazinasi (Madaniy Meros)*. Urganch: "Xorazm".

Yaman, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*. 2. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağızları Üzerine Bir Değerlendirme. *Dil Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017/20, s. 121-145.

Yo'ldoshev, R. (2002). *Toshhovuz Viloyatidagi O'zbek Shevalarining Leksik Xususiyatlari*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Enstituti, Filologiya Fanları Nomzodi Ilmiy Darajasini Olish Uchun Taqdim Etilgan Dissertatsiya.

Yudaxin K. K. (1957). Nekotoriye Osobennosti Karabulakskogo Govora. *Materialı Po Uzbekskey Dialektologii I*. Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR, s. 31-57.

Yudaxin K. K. (1961). Tekstı. *Materialı Po Uzbekskey Dialektologii II* (Red. V. V. Reşetov). Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR, s. 14-50.

Yusupov, J. (2005). *Xorazm Rivoyat, Naql va Ertaklari*. Toshkent: Alisher Navoiy O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti.

Yusupov, Y. ve Babacanov, P. (1993). *Xorazm Og'zaki Ijod Durdonalari*. Urganch: Xorazm Viloyat Matbuot Boshqarmasining «Xorazm» Tahririyat-Nashr Bo'limi.

Kısaltma ve işaretler

bk. : bakınız

HA : Hive Ağzı

s. : sayfa

ÜA : Ürgenç Ağzı

X : Yardımcı ünlülerin tamamını ifade eder.

vd. : ve diğerleri

Teşekkür: Ulaşılması güç bazı kaynakların temininde yardımcı olan Dr. Anna Dybo'ya ve çalışmada kullanılan haritanın oluşturulmasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Ömer Kaya'ya teşekkür ederim.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad1503600>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 23.06.2024
Kabul Tarihi / Accepted date : 05.12.2024
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2024

Atıf / Citation

Adışirinov, N. (2024). Türk Etnik-Epik Düşüncesinde Çadır Obrazı (“Kitabi-Dədə Qorqud” əsasında). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 341-349.

**TÜRK ETNİK-EPİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ ÇADIR OBRAZI
 (“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” ƏSASINDA)**

*The image of a tent in turkic ethnic-epic thinking
(based on "kitabi-dede gorgud")*

NİZAMİ ADIŞİRİNOV¹

Öz

Çadır Türk-etnik mədəni sisteminin ən vacib elementlərindən hesab edilirdi. Çünki, əsasən, köçəri həyat tərzini keçirən Türklər üçün tez bir zamanda qurulub söküləbilən yaşayış yeri daha rahat idi. Bu yaşayış məskəninin quruluşca müxtəlif növləri mövcud idi. “Dədə Qorqud”da çadır yurd, ağ ban ev, otaq, çadır, oda, gərdək, bargah və s. adlarla təsvir olunur. Çadır eyni zamanda tək-cə yaşayış yeri kimi yox, həm də mifoloji düşüncənin bədii ifadə şəklində olan dünya modelini də simvolizə edirdi. Türklərin inanc və düşüncə tərzini onların çadır ənənəsinə də yansıtmışdır. Bu da öz növbəsində göstərir ki, çadır Türk mədəniyyətinin ən vacib ünsürlərindəndir.

Çadır Türk düşüncəsində kiçik dövlət nizamını – ailəni simvolizə etməklə bərabər, həm də geniş mənada Türkün arxaik inancında dünya modelini simvollaşdırırdı. Türk öz epik təfəkküründə çadırdan dünyanı metoforik qavrama vasitəsi kimi istifadə edirdi. Çadırın quruluşu, dirəkləri, dizaynı dünyanı xatırladırdı. Türkün qurduğu çadır həm də həyatın başlanğıcı sayılan dörd ana ünsürü (od, su, hava, torpaq) özündə ehtiva edirdi. Çadırın “göy ala çəməninin üstündə qurulması” onu torpaq ünsürü ilə, içərisində “qorluq” adlanan ocaq yerinin olması isə onun od ünsürü ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Çadırın üst tərəfində havanın rahat daxil olmasını, üstünün rahat çıxma bilməsini təmin edən dəlik isə onu hava ünsürü ilə əlaqələndirir. Su isə hər zaman Türk tayfaları üçün ən önəmli həyat qaynağı hesab edilirdi.

Anahtar Kelimələr: Çadır, Yurd, Ağ Ban Ev, Otaq, Dədə Qorqud

¹ Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu.

E-mail: drnizami1983@gmail.com

 ORCID ID: 0009-0003-0865-2855

Abstract

The tent was considered one of the most important elements of the Turkic-ethnic cultural system. Because, mainly for the Turks who lead a nomadic lifestyle, a place of residence that can be built and dismantled quickly was more comfortable. There were different types of this settlement structure. "Dede Gorgud" has a tent home, a white house, a room, a tent, a room, a shed, a bargah, etc. described by names. At the same time, the tent symbolized not only a place of residence, but also a model of the world, an artistic expression of mythological thought. The belief and way of thinking of the Turks is also reflected in their tent tradition. This in turn shows that the tent is one of the most important elements of Turkish culture.

While the tent symbolized the small state order - the family in Turkic thought, it also symbolized the world model in the archaic belief of the Turk in a broad sense. In his epic thinking, the Turk used the tent as a metaphorical means of understanding the world. The structure, poles, and design of the tent were reminiscent of the world. The tent built by the Turk also contained the four mother elements (fire, water, air, earth) which are considered the beginning of life. "Building the tent above the sky and the grass" shows that it is related to the element of earth, and the presence of a hearth inside it, called "gorglug", indicates that it is related to the element of fire. On the upper side of the tent, the hole that ensures easy entry of air and easy exit of smoke connects it with the element of air. Water was always considered the most important source of life for Turkic tribes.

Keywords: Tent, Yurt, White House, Room, Dede Gorgud

1. Giriş

Məlum məsələdir ki, yaşadığı coğrafi ərazi insanın sosial-mədəni mühitinə, onun həyat tərzinə ciddi təsir göstərir. Bu mənada, tarix boyu Türkün böyük çöllərində yaşayan Türk tayfalarının köçəri həyat tərzini mənimsəməsi də təbii qarşılmalıdır. Köçəri Türk tayfalarının həyatları əsrlərlə səfərlərdə və ya yaylaq-qışlaq arasında keçdiyi üçün öz həyat tərzinə uyğun olaraq həm sökülməsi, qurulması asan olan, həm də daşınması daha rahat olan çadır tipli yaşayış yerlərinə üstünlük vermişlər.

Çadır Türk düşüncəsində kiçik dövlət nizamını – ailəni simvolizə etməklə bərabər, həm də geniş mənada Türkün arxaik inancında dünya modelini simvollaşdırırdı. Türk öz epik təfəkküründə çadırdan dünyanı metoforik qavrama vasitəsi kimi istifadə edirdi. Çadırın quruluşu, dirəkləri, dizaynı dünyanı xatırladırdı. Türkün qurduğu çadır həm də həyatın başlanğıcı sayılan dörd ana ünsürü (od, su, hava, torpaq) özündə ehtiva edirdi. Çadırın “göy ala çəmənün üstündə qurulması” onu torpaq ünsürü ilə, içərisində “qorluq” adlanan ocaq yerinin olması isə onun od ünsürü ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Çadırın üst tərəfində havanın rahat daxil olmasını, üstünün rahat çıxma bilməsini təmin edən dəlik isə onu hava ünsürü ilə əlaqələndirir. Su isə hər zaman Türk tayfaları üçün ən önəmli həyat qaynağı hesab edilirdi. Türklər hər zaman bol sulu çayların sahilində, bol otlu vadilərdə özlərinə yurd salırdılar. Suyu keçmək Türkün arxaik təfəkküründə yeni həyatın başlanğıcı sayılır. Dədə Qorqud da Baniçişək üçün elçiləyə gedəndə qızın qardaşı Dəli Qarcara belə deyir ki, “aqındılı görklü suyunu keçməyə gəlmişəm.” Su mifik təfəkkürdə iki dünyanın sərhədi sayıldığı üçün “suyu keçmək” həm də yeni həyatı, yeni başlanğıcı simvolizə edirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının birinci boyunda təsvir olunan “üç çadır” obrazı da əslində eyni ideyanın – yeni həyatın, soyun davamının metaforik ifadə şəklidir. Ağ və qırmızı çadır ailə və dövlət üçün qürur, fəxr hissidirsə, qara çadır ailə, dövlət üçün utanc mənbəyi idi. Göründüyü kimi, çadır təkcə yaşayış yeri olmaqla qalmır, Türkün təfəkküründə ailəni, dövləti, daha geniş mənada da dünya modelini simvolizə edirdi. Məhz bu baxımdan Türk cəmiyyətində yeni qurulan ailənin mütləq öz çadırı – yurdu olmalı idi. Çadır həm də yurd yerinin, ata ocağının simvolu sayılırdı. Bu mənada, çadır Türkün təfəkküründə ancaq sığınacaq kimi deyil, həm də dünyanın mifik koddan dərkisi hesab edilirdi.

2. Əsas hissə

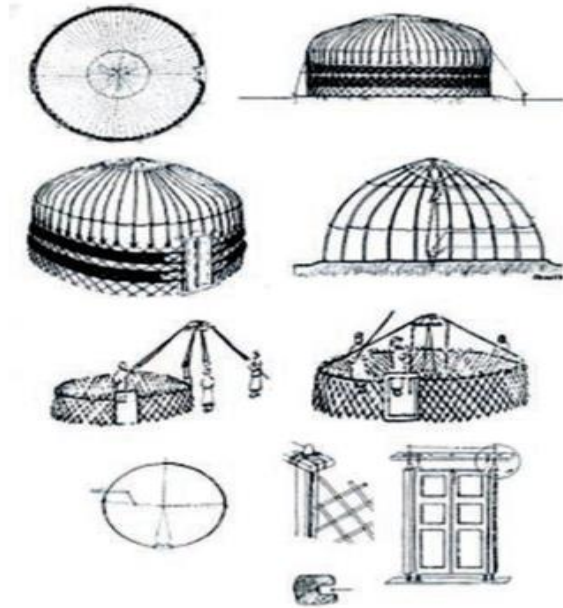
Görkəmli tarixçi Lev Qumilyov bu barədə belə yazırdı; "Təbiətlə sıx təmasda olan köçərilər üçün çadırlarda yaşamaq əyləncə yox, zərurət idi. Bir çox Çin və Bizans mənbələri VI-IX əsrlərə aid xan yurtlarını – çadırlarını heyranlıqla təsvir etmişlər." (Qumilyov, 2016: 90). Çadır köçəri Türk tayfalarının sosial-mədəni həyatının ən vacib, ən mühüm atributlarından sayılırdı. Vaxtının çoxunu at belində, səfərlərdə, hərbi yürüşlərdə keçirən Türklər asudə vaxtlarında da yenə at belində müxtəlif oyunlar, mərasimlər icra edir, ova çıxır, cövkən oynayır, buta atırdılar.

Çadır Türk epik təfəkkürünün də çox təsvir edilən predmetləri sırasındadır. Buna görə də eposlarda, dastanlarda çadırın təsviri müxtəlif aspektlərdən xarakterizə olunur.

Bir çox tədqiqatçılar "çadır" sözünün Fars dilində "çatur" (Türk dilində "çatmaq") sözündən törədiyini iddia edirlər. Yəni Fars dilində işlənən "çatur" sözü də əslində Türk mənşəli "çatmaq" feilindən törəmişdir.

Başqa bir fikir isə Sanskrit dilində işlənən və sonradan Fars dilinə keçən "çetr" (kölgəlik) sözündən əmələ gəldiyini iddia edir (Bozkurt, 1993: 158).

Mahmud Kaşğarlı'nın "Divanü lüğət-it türk" əsərində də çadır sözü "çatır", "çaçır", "çaşır" şəklində verilir (Kaşğarlı, 2006: 406). Oğuzlar arasında "çaşır" forması da işlənirdi ("KDQ, 2004: 65). Hətta "Dədə Qorqud"da bu ifadənin "çətir" (çətir otaq) formasına da rast gəlinir (KDQ, 2004: 54).

Fikrimizcə, "çadır" ifadəsi əski Türk dilində işlənən "çatmaq" feilinin Fars dilinə keçərək "çatur-çater-çadar" şəklini almasının nəticəsidir. Əlbəttə, köçəri həyat tərzini keçirən Türklərin məişətində heyvandarlıqla bağlı yemə, içmə, geyim, yaşam ünsürləri üstünlük təşkil etməli idi.

Çadır Türk xalqlarının təfəkküründə dünya modelini simvolizə edirdi. Qızılı və ya ağ hökmdar çadırı xanlığın əsas simvollarından sayılırdı.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da çadır sözünün müxtəlif formalarda (*Altun ban ev, otaq, oda, ev, alaçiq, yurd, çadır, gərdək*) işlənməsi də göstərir ki, türklər arasında fərqli çadır tipləri mövcud olmuşdur.

"Yurt" adlanan çadırın eni 5-7 metr, hündürlüyü 2-4 metr arasında dəyişirdi.

"Yurtanın karkası dörd, altı, səkkiz, bəzən on tərəfli qurulurdu. Tərəflərin çoxluğu var-dövləti, imkanlılıq dərəcəsini göstərirdi." (Abbasov, 2021: 57). Türk çadırlarının qapısı Şərqə açılırdı. Bunun səbəbi Türk mifoloji düşüncəsində Günəş Anaya duyulan sevgi və hörmətdən qaynaqlanırdı. Türklər hər səhər üzügünəşə Günəşi salamlamaqla günlərinin uğurlu keçməsinə diləyirdilər. Günəş həm də həyatın qaynağı kimi qəbul edilirdi (Jean, 2015: 120). Türk xaqanları da diz üstə çökərək Günəşi üç dəfə salamlayırdılar (Ögəl, 2006: 242). Monqol tayfalarında isə cənub müəyyən bir işin xeyirxah başlanğıcını bildirdiyi üçün çadırın qapısı bu istiqamətə açılırdı. Hər səhər çadırdan çıxanda üzü cənuba salam verməklə işlərin uğurlu olacağına inam mövcud idi. Çadırın qapısının əks tərəfi – şimal isə yuxarı baş hesab edilirdi və hörmətli şəxslərə burada əyləşmək təklif olunurdu. Çadırın Şərq (sol) hissəsi qadının, Qərb (sağ) hissəsi isə kişi başlanğıcını bildirirdi (Жуковская, 1988: 136).

Türk çadırının ortasından dumanın, tüstünün rahat şəkildə çıxmasını təmin edən yumru boşluq olurdu. V.Radlov yazırdı ki, bu yumru boşluq ənənəvi olaraq bütün Türk çadırlarında mövcud idi (Radloff, 1956: 278-280). “Tünyük” adlanan bu yumru dəlik Türkün müqəddəs kimi qəbul etdiyi səma ilə, göy cisimləri ilə əlaqəni təmin edirdi. Bu dəlik həm təmiz havanın və işığın içəri girməsinə, həm də ocağın tüstü və dumanının çadırdan çıxmasına şərait yaradırdı. Yağışlı və soyuq havalarda isə həmin dəlik “tünlük” adlanan keçə ilə örtülürdü. Çadırın ətrafı “çiy” adlanan rəngli iplərdən hörülən, bəzəkli, naxışlı xalıya bənzəyən həsirlə örtülürdü. Daha sonra çadırın ölçüsünə uyğun olaraq ətrafı bütünlüklə keçə ilə örtülürdü. Soyuq havalarda bu keçələrin sayını artırırıldı ki, çadırın içi isti olsun (Çandarlı, 2016: 30-31). V.Radlov qeyd edirdi ki, yurdların (çadırların) içi, demək olar ki, hər yerdə eyni quruluşa malik olur (Radloff, 1956: 281).

Çadırın ortasında “qorluq” adlanan ocaq yeri mövcud idi. Ocaq yeri çadırın ən müqəddəs yeri hesab edilirdi (Boratov, 2020: 35). Qorluğun alovu heç vaxt sönməzdi. Ocaq eyni zamanda soyun davamı mənasına da gəlirdi. Müasir dilimizdə işlənən “ocağı sönmək” ifadəsi də soyun tükənməsi mənasını ifadə edir. Bacasından duman çıxmayan çadırdə həyat da olmurdu. Hətta yeni evlənən oğul yeni yurdun ocağını atasının ocağından aldığı od ilə yandırır ki, bu da soyun davamı mənasını verirdi. Alov həm də təmizləyici, saflaşdırıcı xüsusiyyətə də malik idi. Türklər od vasitəsi ilə bəd ruhları, şər qüvvələri qorxudurdular (Qumilyov, 2016: 105). Bunu Zərdüştlüklə əlaqələndirmək doğru deyil. Çünki Zərdüştlükdə od Dini baxımdan sitayiş obyektı, Türk tayfalarında isə magiya vasitəsi idi. Bu baxımdan Novruz bayramında insanların odun üzərindən tullanaraq ağırlıqlarını, xəstəliklərini oda tökməklə özlərini təmizləməsi də Zərdüştlüklə əlaqəsi olmayıb Türkün daha qədim ritualının qalığıdır.

Çadırın ortasında “surquk” adlanan çadır dirəyi qurulurdu ki, bu dirək çadırı salamat saxlayan əsas dirək hesab olunurdu. Əgər surquk dirəyi yıxılrsa, çadır da yıxılırdı.

(Çandarlı, 2016: 32-33).

Yurd çadırının qərb tərəfində divar boyunca “yük” adlanan sandıqların, boxçaların, çuvalların düzüldüyü yer “dör” adlanırdı. Yükün önünə isə oturmaq üçün keçə və xalı sərilirdi. Dör, adətən, yaşlı, hörmətli, qonaqlar üçün nəzərdə tutulurdu və çadırın yuxarı tərəfi hesab olunurdu. Burada xüsusi naxışlı xalılar və keçələr sərilirdi. Kişi qonaqların yeri qapıdan girişdə sol tərəfdə olurdu. Sağ tərəf naxışlı həsirlə bölünür və qadınlar üçün nəzərdə tutulurdu. Qab-qacaq və s. mətbəx əşyaları da bu bölümdə yerləşirdi. Bu bölümün arxa hissəsini isə yataq otağı (orun) kimi istifadə edirdilər. Qapının sol tərəfindən at üçün lazım olan ləvazimatlar, yəhər və s. asılırdı. Qapının kənarı isə xidmətçilərin yeri idi

Tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan Azərbaycan yazıçısı Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” adlı əsərində də XVI əsr Türk çadırının təsviri aşağıdakı şəkildə təsvir edilir: “...Uzun Həsən çadırına girdi. Çadır alaçıq formasında dəyirmi qurulmuşdu və olduqca böyük idi. Çadırın divarı çubuqlardan hörülərək üstünə keçə çəkilmişdi. Çadırın baş tərəfində taxt qoyulmuş, divarın dibinə döşəkçələr düzülmüşdü. Alaçıqın qapı yerindən örtü asılmışdı.” (Kərimzadə, 2002: 7). Hökmdar çadırına yanaşı olaraq üç çadır qurulurdu. Bu çadırlarda hökmdarların xanımları yaşayırdılar: “Sara Xatun yan-yan qurulan üç çadırdan hansına girəcəyini düşündü. Bu alaçıqlar gəlinlərinin çadırları idi...” (Kərimzadə, 2002: 7).

Eyni romanda monqol çadırının daxili interyeri də aşağıdakı kimi təsvir edilir: “...Sara Xatun başını əyib çadıra girdi. Bu çadır onun oğlunun alaçığına bənzəyirdi. Çadırın dirəkləri, tənəflərinin mıxları qızıldan idi. Hökmdar çadırı ağ idi. Bu ağ çadırın çöldən görünən qübbəsi

də məscid günbəzi kimi qızıldan idi. Çadırın içi də çox zəngin idi. Sultanın səfər taxtına tamaşa eləməyə iki göz gərək idi." (Kərimzadə, 2002: 9).

"Koroğlu" dastanının Türkmən variant olan "Goroğlu"da da "yurt" ifadəsi oba, el mənasında işlənir: "Əliqıssa, Çardaxlı Çandibil deyilən bir yurt vardı. Bu yurtun Cığalı bəy adlı bir soltanı vardı" (Каррыев, 1983: 34).

Türk çadırlarının görünüş etibarilə də göy üzünü, səmanı xatırlatması və "Oğuz Kağan" dastanında "Göy üzü çadırımız, Günəş isə bayrağımız olsun" ifadəsi bu mifik təfəkkürün bədii ifadəsidir. Bu baxımdan göy qübbəsi dövləti, yurt – çadır isə ailəni simvolizə edirdi. Bu çadırlar həm də Türk mifoloji düşüncəsinin və qədim Türk inancının izlərini daşıyırdı.

"Çadır dikmək" ifadəsi "Dədə Qorqud" boylarında xüsusi formul kimi təkrarlanır. Oğuz sosial-mədəni sisteminin ayrılmaz və vacib atributu olan çadır epik təfəkkürdə də təkrarlana-təkrarlana dastan formuluna çevrilmişdir. Trabzon təkurunun qızı Selcan xatunu almaq üçün Qanturalı yoldaşları ilə 7 günlük yol gedəndən sonra "kafirin sərhədinə çatıb çadır dikirlər." (KDQ, 2004: 107).

"Qazan bəgin dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da atasının sağ olduğunu biləndən sonra Uruz atasının ardınca gedəcəyini bildirir. Oğuz bəylərinə xəbər edirlər: "İşkər dəridi, gəldi. Alp Uruz çadırların açdırdı, cəbbəxanasın yüklətdi" (KDQ, 2004: 160). Eyni boyun məzmununda düşmən təkuru da "çərisin dövşürüb meydana gəlir, çadır tikdirir." (KDQ, 2004: 160). Yenə həmin boyda Qazanla Beyrək arasındakı dialoqda oxuyuruq:

"Qazan burada bir dəxi soylamış, aydır:

Mərə yigit, öüncə bu çərinin

Bir aq sancaqlı alay çıqdı.

Çadırın ildən-ögdin dikdi.

Ağ-boz ata binən ol yigit nə yigitdir?" (KDQ, 2004: 161).

Boyun sonunda düşməne qalib gələn Qazan "görlü çəmənə çadır, otaq dikdirdi" (KDQ, 2004: 163).

Çadır Oğuz bəylərinin öz xalqına, tayfasına bağışladığı əşyalar sırasında da çox önəmli hədiyyə hesab edilirdi. Təşkil etdiyi məclisdə Ulaş oğlu Salur Qazan da "çirğab-çirğab çadır, otaq bağışlardı." (KDQ, 2004: 78).

Qara çadırlar isə yurd tipli çadırlardan həm xarici, həm də daxili quruluş baxımından fərqlənirdi. Qara çadırlarda ocaq yeri mərkəzdə yox, qapının yan tərəfində yerləşirdi. Qonaq üçün isə çadırın baş tərəfi nəzərdə tutulurdu. Buraya çoxlu yasdıqlar düzülürdü. Müxtəlif ölçüdə çuvalların olduğu bölüm isə "azıq yükü" və ya "azıqlıq" adlanırdı.

Türk xalqları tərəfindən istifadə edilən başqa bir çadır tipi də Alaçiq adlanırdı. Bu çadır qara çadıra nisbətən bir az dar olurdu. Sosial-maddi durumu nisbətən zəif olan obalar bu çadırdan istifadə edirdilər. Alaçıqların inşasında da ağacdan və keçədən istifadə olunurdu (Göner, Gülderen, 2022: 20).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da Oğuz elinin başçısı Bayındır xan haqqında belə deyilir: “Bir gün Qamğan oğlu Xan Bayındır yerindən durmuşdu. Şami günlüğü yer yüzünə dikdirmişdi. *Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı.*” (KDQ, 2004: 24). Və ya “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda yenə oxuyuruq: “Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu, qara yerin üzərinə ağ ban evin dikmişdi. *Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı.*” (KDQ, 2004: 119). Bayındır xanın çadırı – “ala sayvan” hakimiyyətin simvolu sayılırdı. “Ağ ban ev”, “gög üzünə aşanmış ala sayvan” hökmdar çadırını ifadə etməklə, həm də mifoloji dünya modelini simvolizə edirdi.

“Bəkil oğlu Əmran boyu” da hakimiyyəti bildirən və dünya modelini simvolizə edən “çadır formulu” ilə başlayır: “Bayındır xan yenə “ağ ban evini qara yerin üzərinə dikdirir. Ala sayvanı gög yüzünə aşanır. Min yerdə ipək xalçası döşənir.” (KDQ, 2004: 135).

Boyların əksəriyyətində təkrarlanan bu cümlə – formullar həm də boyların başlanğıcları arasında əlaqə yaradaraq onların bir-biri ilə əlaqələnməsinə xidmət edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Yum”lar boyların sonluqları arasında əlaqəni təmin edirsə, yuxarıdakı cümlə – formul da boyların başlanğıcını bir-biri ilə əlaqələndirir.

“Basatın Təpgözü öldürdüğü boy” yeganə boydur ki, “çadır dikmək” ifadəsindən – formulundan istifadə olunmayıb.

Dastanın ilk boyunda cəmiyyət üçün olduqca vacib hesab edilən bir problemin – övladsızlığın həlli də simvolik olaraq “üç çadır” obrazı ilə rəmzləndirilir. Məndə çadır həm də dünya modelini simvolizə edir. Oğlu olan ağ çadıra, qızı olan qızılı çadıra, övladı olmayanlar isə qara çadıra göndərilir. Deməli, arxaik-mifik təfəkkürdə ağ çadır soyun davamı olan oğlan övladını, qızıl çadır yaradıcı funksiyasını yerinə yetirən qız övladını simvolizə edirsə, qara çadır isə şəri, xaosu, zülməti təmsil edirdi. Professor Ramazan Qafarlı qeyd edir ki, “Göytürk qamlarının təsəvvüründə dünya yurt (çadır) şəklindədir. Kosmos hesab edilən Ağ yol (Süd yolu) çadırdakı tikişləri, ulduzlar isə işıq üçün açılan dəlikləri simvolizə edir. Hərdən Tanrılar yerə tamaşa etmək üçün çadırı açır.” (Qafarlı, 2017: 7). Tədqiqatçı “Dədə Qorqud”un birinci boyunda verilən 3 çadırı – 3 dünya mifik dünya modeli şəklində şərh edir. Ağ çadır yuxarı dünya – kişi başlanğıcını, qırmızı çadır orta dünya – qadın başlanğıcını, qara çadır isə aşağı dünya – ölümü simvolizə edirdi (Qafarlı, 2017: 7). Qam-şaman inancında da dünya 3 qatdan (Göy, yer və yeraltı dünya) ibarət idi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “ağ ban ev” ifadəsi “çadır” termininin ekvivalenti qismində çıxış edir. Qalın Oğuzun dövləti sayılan Salur Qazan da “qara yerin üzərinə toqsan başlı ban evlərini (çadırlarını – N.A.) tikdirir.” (KDQ, 2004: 37). Və ya düşmən tərəfində talanan yurdunu soraqlayanda “ağ-ban evim dikiləndə yurdu qalmış”, – deyir (KDQ, 2004: 40). Qazan Qaraca çobanla rastlaşdıqda da yurdunu belə xəbər alır: “Ağ-ban evim şundan keçmiş gördün mü.” (KDQ, 2004: 42). Həmin boyda kafirlər də Qaraca çobana hədə-qorxu gələrkən belə deyir: “Qazan bəgün dünlüğü altın ban evlərin biz yıqmışuz.” (KDQ, 2004: 38). Oğuz xanlarının oturduqları böyük çadıra – hökmdar çadırına “ağ ban ev” deyilirdi. Çadırın yuxarı başında – mərkəzdə hökmdar taxtı qoyulurdu. Hökmdarın sağında və solunda seçilmiş tayfa nümayəndələri otururdular.

Dastanın boylarında “otaq” ifadəsi də çadır mənasında işlənmişdir. Çadırların daha böyüklerini belə adlandırırdılar. Beyrəklə Banıçəyinin ilk dəfə qarşılaşması səhnəsində oxuyuruq ki, nagahandan Oğuzun üzərinə bir sürü geyik gəlir. Bamsı Beyrək birini qova-qova bir yerə gəlir və görür ki, “göy çəməninin üzərinə bir qırmızı *otaq* dikilmiş.” (KDQ, 2004: 55). Məndən oxuyuruq ki, Banıçəyinin çadırı – otağı qırmızıdır. Hətta “Bamsı Beyrək” boyunun əvvəlində bəziranların səfərdən döndüyünü eşidən Qambörə bəy də “*çətir otaq*, ala sayvan dikdirir.” (KDQ, 2004: 54). “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da da çadır əvəzinə otaq ifadəsindən istifadə olunur: “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə *otaxların* dikdirmişdi.” (KDQ, 2004: 78). Qanturalı 3 vəhşini öldürdükdən sonra təkür da “qırx yerdə *otaq* tikdirir.” (KDQ, 2004: 112).

Dastanda Bamsı Beyrəyin də çadırı Ağ çadır idi. Çünki Beyrəyin öldüyü sonuncu boyda belə bir ifadə işlənir ki, "Beyrəyin ağ evi-əşiyində şivən qopdu." (KDQ, 2004: 168). Beyrəyin yalandan ölüm xəbərini aldıqdan sonra bacıları da "ağ çıxarıb qara geyirlər", "ağ otağı qoyub qara çadıra girirlər." (KDQ, 2004: 69). Dədə Qorqudun Banıçıçəyə elçilik səhnəsində Dəli Qarcarı da "ağ ban evini, *ağ otağını* qara yerin üzərinə qurdurduğunu" oxuyuruq (KDQ, 2004: 58). Mətnə işlənən "qurdurmaq", "dikdirmək" feilləri də semantik baxımdan çadıra istinad edir. "Çadır qurmaq" ifadəsi bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Dastanın sonuncu boyunda döyüşdən sonra Qazan da "göy ala çəmənə çadır tikdirir, otaq qurur." (KDQ, 2004: 169).

Dastanın sonuncu boyunda Aruzla Qılbaşın dialoqunda oxuyuruq: "Qalqubanı Qazan xan yerindən durı gəldi. Ala dağda *çadırın-otağın* dikdi." (KDQ, 2004: 165). Yenə həmin boyda Beyrəklə Aruz arasında olan dialoqda çadırın metaforik cəhətdən zindanla müqayisə edilməsi məzmunu xüsusi assosiativ rəngarənglik verir: "Mən Qazanın *ala bargah otağına* çoq girmişəm. Bilməzsəm, mana zindan olsun." (KDQ, 2004: 166).

Sonuncu boyda Dış Oğuz bəyləri Aruzun çağırışı ilə bir yerə yığışırlar. Bu münasibətlə bəylər "*ala bargah otaqlarını* düzə dikirlər." (KDQ, 2004: 165). Aruz Dış Oğuz bəyləri üçün "toy" adlanan xüsusi mərasim təşkil edir, "atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır." (KDQ, 2004: 165).

"Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda da Əgrək və Səgrək düşmən elindən sağ-salamat geri döndükdə Uşun qoca bunu eşidib şad olur: "Ol gün *ala bargah otaqlar* dikildi." (KDQ, 2004: 153). Uşun qoca oğlanlarının şərəfinə "*ala bargah otaqlar*" – çadırlar qurdurur. Deməli, Oğuz elində xüsusi günlərdə, özəl mərasimlərlə bağlı "*ala bargah çadır*" qurulurdu.

Dastan mətnində çadır əvəzinə bəzən "oda" terminindən də istifadə olunur. Baybörə bəy Beyrəyin sevdiyi qızın Banıçiçək olduğunu biləndə oğluna belə deyir: "Oğul, Qalın Oğuz bəglərini *odamıza* oxuyalım, necə məsləhət görərlərsə, ana görə iş edəlüm." (KDQ, 2004: 57).

Sonuncu boyda da Beyrəyin "*öz odasında* igidləri ilə yeyib-icməsi qeyd olunur." (KDQ, 2004: 166). Sonuncu boyda Beyrəyin ölüm xəbərini eşidən Qazan da "*odasına* girir, yeddi gün divana çıxmır, ağlayır." (KDQ, 2004: 168).

Dastanda bəzən çadır sözünün semantic mənası "ev" sözü ilə də ifadə olunur. Sonuncu boyda belə bir ifadə oxuyuruq ki, "Beyrək atına mindi, qırx igidlə Aruzun *evinə* gəldi." (KDQ, 2004: 166).

Oğuz Elində belə bir adət mövcud idi ki, evlənən igid ox atardı. Oxu hara düşsə, orada özünə toy çadırı qurardı. Bu çadıra "gərdək" deyərdilər: "Beyrək xan dəxi oxun atdı, dibinə *gərdəgin* dikdi." (KDQ, 2004: 60). Bu, evlənmə ərafəsində oğuz igidinin qurduğu toy çadırının adı idi. Özü də bu toy çadırını evlənəcək igid dikdirməzdə (qurdurmazdı), özü "dikərdi" – qurardı. Bəlkə, bu da arxaik yaddaşda igidin yeni statusa keçidini təmin edən ritualın bir parçası sayılırdı. Yeni evlənən igid öz yuvasını özü qurmağı bacarmalı idi. Həmçinin "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Trabzon təkuru da Qanturalı və Selcan xatun üçün "qırq yerdə *ala gərdək* dikdirir." (KDQ, 2004: 112). Qanturalı və Selcan xatunu gətirib gərdəyə qoysalar da, Qanturalı Oğuzun məşhur andını içir və gərdəyə girmədən öz yurduna geri qayıdır. Ümumiyyətlə, "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarına xas olan mühüm xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, qəhrəmanlar müxtəlif səfərlərə çıxıb qələbələr qazansalar da, tutduqları yerlərdə məscidlər tiksələr də, sonda mütləq öz yurdlarına geri dönürlər. Heç bir oğuz qəhrəmanı qürbət eldə yaşamır, qürbət eli özünə vətən bilmir. Oğuz igidləri arasında yeganə Qıyan Selcək oğlu Dəli Dondar idi ki, əvvəllər Dəmir qapı Dərvənddə bəylik etmişdi (KDQ, 2004: 120). Qanturalı da Selcan Xatun'u götürüb Oğuz elinə geri dönür. Oğuz sərhədinə çatdıqda "çadır dikir." Boyun sonunda oğlunun və gəlininin sağ-salamat geri döndüyünü görəndə Qanlı qoca da "gög ala görklü çəmənə çadır dikir." (KDQ, 2004: 117).

"Bəkil oğlu Əmran boyu"nda oxuyuruq ki, Bayındır xanın tapşırığı ilə uc bəyi təyin olunan Bəkil yurdunu, elini tərək edib Oğuzdan köçür və Bərdəyə, Gəncəyə çatıb "vətən tutur."

(KDQ, 2004: 135). Burada diqqət çəkən maraqlı məqam “vətən tutmaq” ifadəsidir. Bəkil Oğuzdan birdəfəlik köç etdiyi üçün ozan “*çadır dikdi*” ifadəsini deyil, “*vətən tutdu*” ifadəsini işlədir. Yəni “çadır dikmək” ifadəsi oğuzların köçəri həyat tərzinin bədii ifadə şəklidirsə, “vətən tutmaq” ifadəsi oğuzların oturaq həyata keçidini simvolizə edən poetik ifadə şəklidir. Bəkil oğlu Əmran yeganə Oğuz igididir ki, döyüşdən sonra Bayındır xanın hüzuruna çıxır və xanın əlini öpür. Bayındır xan öz divanında Uruzun sağ yanında ona yer göstərir. Bu, Oğuzların öz sərhədlərinin qorunması və toxunulmazlığı məsələsinə verdiyi önəmin göstəricisi idi. Bundan əlavə, Əmran dastanda Dədə Qorqudun Oğuznamə qoşduğu (“Bu Oğuznamə Bəkil oğlu Əmranın olsun”) 4 igiddən biridir (Bəkil oğlu Əmran, Yegnək, Dəli Domrul, Bamsı Beyrək).

Dastanda Oğuzların qalaları yoxdur. Oğuzlar üçün yurd, vətən anlayışı vardır. Onlar hər zaman kafir qalalarına hücum edirlər, kilsələri yıxıb əvəzinə məscid tikirlər. Məsələn, XI boyda Qazan da “Aq hasar qalasının bürcünü yıxdığımı deyir.” (KDQ, 2004: 158). Kafirlər Oğuzların hücumundan “qaçıb qalada gizləniirlər.” (KDQ, 2004: 160). Oğuzlar isə hər zaman döyüşmək üçün “görklü çəmənə çadır tikirlər, cəbbəxana yüklədirlər, alaylar bağlayırlar, boru ağardıb köç edirlər.” (KDQ, 2004: 161).

Dastan mətnində “oba” terminindən də istifadə olunur. “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda oxuyuruq: “Məgər bir gün köprisinin yamacında bir bölük *oba* qonmuş idi. Ol *obada* bir yaxşı-xub yigit sayru düşmüş idi.” (KDQ, 2004: 95). Oba köçəri çadırlarının mövcud olduğu yer demək idi.

3. Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, çadır Türk-etnik mədəni sisteminin ən vacib elementlərindən hesab edilirdi. Çünki, əsasən, köçəri həyat təzi keçirən Türklər üçün tez bir zamanda qurulub sökülə bilən yaşayış yeri daha rahat idi. Bu yaşayış məskəninin quruluşca müxtəlif növləri mövcud idi. “Kitabi-Dədə Qorqud”da çadır yurd, otaq, çadır, oda, gərdək, bargah, gərdək və s. adları ilə təsvir olunur. Oğuz tayfa birlikləri sosial və maddi statuslarından asılı olaraq müxtəlif formalı çadırlardan istifadə etmişlər. Çadırların quruluşu eyni zamanda elin, tayfanın sosial-maddi durumu haqqında da müəyyən etnoqrafik məlumatlar verirdi. Dastanın birinci boyunda təsvir olunan “üç çadır” yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Türkün üç qatlı dünya modelinin simvolik ifadəsi idi. Türklərin inanc və düşüncə təzi onların çadır ənənəsinə də yansımışdır. Bu da öz növbəsində göstərir ki, çadır Türk mədəniyyətinin ən vacib ünsürlərindəndir. Eyni zamanda, çadırın quruluşu bir daha sübut edir ki, Türk mifik düşüncədə, arxaik təfəkkürdə həm də həyatın başlanğıcı sayılan 4 ana ünsürlə bağlı olmuşdur və bu onun həyat təzində də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda XX əsrin 90-cı illərindən sonra müharibə nəticəsində öz yurdlarından köçkün düşən yüz minlərlə soydaşımız illərlə çox ağır şəraitdə çadırlarda yaşamağa məcbur olmuşdur. Buna görə də XX əsrin 90-cı illərindən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında çadır obrazı daha çox dərdin, kədər, vətən həsrətinin poetik simvoluna çevrilmişdir.

Çadır bu gün də Orta Asiya Türklərinin, heyvandarlıqla məşğul olaraq köçəri həyat təzi keçirən xalqların məişətinin ən vacib elementlərindən sayılır. Quruluş etibarilə bir sıra əski ənənələr qorunsa da, müasir dövr Türk çadırlarının iç və çöl interyerində müəyyən fərqlər də meydana gəlmişdir.

Kaynaklar

Abbasov, E. (2021). *Mifoloji və Dini İnamlar Kontekstində Türk Eposu, Hakimiyyət Simvolları və Rituallar*. Bakı: Elm və təhsil.

Boratov, P.N. (2020). *Türk Mitolojisi: Oğuzların-Anadolu, Azərbaycan və Türkmənistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayınları.

Bozkurt, N. (1993). "Çadır". Türk Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. C.8. İstanbul. TDV Yayınları.

Çandarlı, A.Ş. (2016). *Türk Çadırı Üzerine. Tarihin Peşinde. Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmala Dergisi*, sayı 16.

Göner, G, Gülderen, G. (2022). *Türklerde Çadır Kültürünün Gelişimi. Genç Akademisyenler Birliği Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Aralık.

Jean, P.R. (2015). *Türklerin Tarihi*. (Çev. Aykut Kazancıgül-Lale Arslan), İstanbul: Kabala Yayınları.

Kaşğari, M. (2006). "Divani Lüğat-it-Türk". 4 cildə. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Əskər R., Bakı: Ozan

Kərimzadə, F. (1982). *Xudafərin Körpüsü*. Bakı: Yazıçı.

Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Bakı: Öndər.

Ögəl, B. (2006). *Türk Mifologiyası*. II cild. Bakı: MBM.

Qafarlı, R. (2017). "Dədə Qorqud" Eposunda Çadır Mifik Dünya Modeli və Vətən Obrarı Kimi. Qorqud (elmi-ədəbi) toplusu. II, Bakı: Elm və təhsil.

Qumilyov, L. (2016). *Qədim Türklər*. Bakı: Kitab klubu.

Radloff, W. (1956). *Sibiryadan II*. (Çev. Ahmet Temir), İstanbul: Maarif Basımevi.

Жуковская, Н.П. (1988). *Категории символика традиционной культуры монголов*. Москва: Наука.

Каррыев, Б.А. (1983). *Туркменский героический эпос «Гер-оглу»*. Москва: Наука.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1438975>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 17.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date : 10.10.2024
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2024

Atıf / Citation

Yawar, M. B. (2024). *Dil Sapaqlığı* kitabının fonetik özelliklerini inceleyen bir dillerbilimsel çalışmaya ilişkin bir araştırma. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 351-360.

Dil Sapaqlığı kitabının fonetik özelliklerini inceleyen bir dillerbilimsel çalışmaya ilişkin bir araştırma

A brief study on the textbook called "dil sapaqlığı" in terms of phonetic features

MOHAMMAD BASHIR YAWAR¹

Öz

Dil Sapaqlığı kitabının fonetik özelliklerini inceleyen bir dillerbilimsel çalışmaya ilişkin bir araştırma. 1926-ncı yılda yayınlanan bu kitap, Türkmen dilbilimi ve Tatar dilbilimi üzerine yapılmış bir çalışmadır. Dil Sapaqlığı kitabının fonetik özelliklerini inceleyen bir dillerbilimsel çalışmaya ilişkin bir araştırma. 1926-ncı yılda yayınlanan bu kitap, Türkmen dilbilimi ve Tatar dilbilimi üzerine yapılmış bir çalışmadır. Dil Sapaqlığı kitabının fonetik özelliklerini inceleyen bir dillerbilimsel çalışmaya ilişkin bir araştırma. 1926-ncı yılda yayınlanan bu kitap, Türkmen dilbilimi ve Tatar dilbilimi üzerine yapılmış bir çalışmadır.

Makalede, dilin fonetik özelliklerini inceleyen bir dillerbilimsel çalışmaya ilişkin bir araştırma. 1926-ncı yılda yayınlanan bu kitap, Türkmen dilbilimi ve Tatar dilbilimi üzerine yapılmış bir çalışmadır. Dil Sapaqlığı kitabının fonetik özelliklerini inceleyen bir dillerbilimsel çalışmaya ilişkin bir araştırma. 1926-ncı yılda yayınlanan bu kitap, Türkmen dilbilimi ve Tatar dilbilimi üzerine yapılmış bir çalışmadır.

Asaslı sözlük: Dil Sapaqlığı, Türkmen dilbilimi, M. Glediyev, G. Alparov.

Abstract

The book *Dil Sapaqlığı* "Language Lesson" is known as the first grammar book of Turkmen Turkish. This work was prepared by Turkmen linguist Muhammet Glediyev and Tatar linguist Gubeydulla Alparov in 1926. Until the publication of *Dil Sapaqlığı*, no work related to

¹ Öğretim Görevlisi, Jawzjan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkmen Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Şibirgan/AFGANİSTAN.

El-mek: moh.bashiryawar@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3184-2772>

the grammar of Turkmen language had been published. Therefore, Dil Sapakligi is actually a textbook that includes a 4-year education period to prepare children for the second book called Türkmen Diliniň Grammatikası "Grammar of the Turkmen Language". This work, consisting of a total of 109 pages and 20 chapters, was first published in 1924 in Tashkent, and the second edition was printed in 1926 in Ashgabat. Our study was based on the second edition published by the Turkmenistan State Publications in Poltaratski (Ashgabat) in 1926.

In the study, topics related to phonetics, such as the vowels and their characteristics, vowel classification, consonants and their characteristics, and consonant classification, are discussed by providing a brief overview of the book and the Turkmen vowels and consonants mentioned in it.

Keywords: Dil Sapakligi, Turkman Turkic, M. Geldiyev, G. Aplarov.

گيريش

19 -نجى عصرىنگ آياقلار بندان باشلاپ (1884 -نجى يىلده) قېرىم تورک روشنفکرلىرى اسماعيل گاسپېرالى- نېنگ دۆيىنى غۇران/ اصولى جىدى مکتىپىنىڭ اچىلماغى بىلن بىرلىكده تورکستان جغرافىاسىندا جىدىچىلىك حرکتى باشلادى. بۇ حرکت، 1893 يىلىندا تاشكند روشنفکرلىرىنه تانېدېلىپ، غېسغا مدنتىنگ دوامىندا سمرقند، بخارا و بىلهكى منقظه لارا يايلىدېر (Kaya، 2020: 18-19). جىدىچىلىك حرکتى نېنگ اساسى مقصدى، جمعېنى و تازه نسلى دۆرىنگ ايسلگنه گۆره يتىشىدىرمك بوليدېر. دنياده يوزبرن تازملىكلردن خبرلى بولان جىدىچىلر، مکتىپلرنگ اسكى (قدېمى) اوقۇو سىستېمىنى اوقۇچىلارنگ تربىهسى اوجىن يتىرلى گورمان، بۇ اوردا تازملىكلرنگ گنيريلمهسىنى نېغنايدېر لار. شىلهلىكده مکتىپلرده تارىخ، جغرافيه، اقتصاد، فزىك، كىميا، رياضى يالى حاضركى زمان فنلر نېنگ اوقۇلماسى نېنگ ضروردېغىنى بللادېرلر (Kasimov، 2009: 15-16). بۇ ياغدايلارى يقېندان ازار لان تورک دنياسى نېنگ روشنفکرلىرى هم تازه اچىلان مکتىپلرده فن بىللملرى بىلن بىر قطاردا دىل و ادبيات درسلى نېنگ هم اوقۇلماسىنى گرکلى بىلپ، ضرور بولان درس ماترياللارنى، معلملر اوجىن اوقۇو غوللانمالارنى ايزگىرلى تيارلاماغا باشلايدېر لار (Kaya، 2020: 20-21). شىلهلىك بىلن تورکستانداقى توركى لهجهلىرى اوسدىرمك اوربندا سوويت دولاندىرېشى طرفىندان مکتىپلر اچىلېدېر. شول مکتىپلر بىلن بىر قطاردا تورکمن مکتىپلرى هم اوقۇوچىلار تورکمن دىلىنى اورتىمك اوجىن اچىلپ، اوقۇو كتابلارى تيارلانېلماغا باشلانېدېر. بۇ ايشلره يولباشچىلىق ادن تورکمن دىلچىسى محمد گلديف بىلن بىرلىكده ك. بۇرىف، آ. عليف، اوراز محمد وفايف و تاتار دىلچىسى گوبيدالله آلپاروف يالى روشنفکرلرنگ آلپ باران علمى ايشلر نېنگ اورنى دىسنگ اولىدېر (Sariyev، 2017: 187-193؛ Yawar، 2021: 7).

دۆرىنگ تورکمن دىلىنى اوسدىرمك و اونی دولت دىلى درجهسىنه گنيرمگى مقصد ادېن محمد گلديفينگ بۇ اوردا هم اوزى طرفىندان و همده بۇرىف و آلپاروف يالى روشنفکرلر بىلن بىرلىكده تيارلانېلان بىرناچه ايشلرى باردېر.

موضوع بىلن باغلانېشقى گلديفينگ اوزى طرفىندان تيارلانېلان اثرلرنگ بىرناچهسىنى شىلهلىك گورکزمك

بولار:

گلديف، م. (1924). *دايجان اليبىسى*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشرىياتى.

گلديف، م. (1925). *باشلانغىچ مکتىپلرده انه دىلى*. پۇلتار اتسكى-عشق آباد.

گلديف، م. (1925). *مکتىپه چىلى تربيه*. پۇلتار اتسكى-عشق آباد.

گلديف، م. (1925). *اليبى دىن سۇنگ بىرىنجى يىل اوقۇو كتابى*. پۇلتار اتسكى-عشق آباد.

گلديف، م. (1925). *مقال و ماتاللار بېغېندېسى (بابالار سۆزى)*. پۇلتار اتسكى: تورکمنستان دولت نشرىياتى.

گلديف، م. (1926). *اورۇس مکتىپلر ينده هم اورۇسلار اوجىن وقت كورسلارده تورکمن دىلىنى اورتىمك اوجىن*

جانلى سۇيله شو دىل سىپاقلىغى. بىرىنجى كىتاب. پۇلتار اتسكى-عشق آباد.

- گلدیف، م. (1928). *البیسی (اوغلانلار اوچین)*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی.
- گلدیف، م. (1928). *دایحان البیسی*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی.
- گلدیف، م. (1929). *البیسی (اوغلانلار اوچین)*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی.
- گلدیف، م. (1929). *دایحان البیسی*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی.
- گلدیف، م. (1930). *دایحان البیسی*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی (Sariyev، 2017، 138-137، 191-188، Sağlam، 2019، 543-537، Yawar، 2021، 13-12).
- محمد گلدیفینگ تاتار دیلچیسی گ. آلیاروف بیلن بیرلیکده تیارلان تورکمن تورکچەسینه دگیشلی بیرناچه مهم اثرلر شولاردان عبارت:
- گلدیف، م. و آلیاروف، گ. (1924). *البیسی*. تاشکند.
- گلدیف، م. و آلیاروف، گ. (1924). *دیل سپاقلیغی*. تاشکند.
- گلدیف، م. و آلیاروف، گ. (1924). *اولی لارا اوقو-یازوو اورتمک اوچین سپاقلیق*. تاشکند: تورکستان حکومتی نینگ کتاب باندپرچی دیوان خاناسی.
- گلدیف، م. و آلیاروف، گ. (1925). *البیسی*. پۇلتاراتسکی-عشق آباد.
- گلدیف، م. و آلیاروف، گ. (1926). *دیل سپاقلیغی*. پۇلتاراتسکی-عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی.
- گلدیف، م. و آلیاروف، گ. (1926). *البیسی*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی.
- گلدیف، م. و آلیاروف، گ. (1929). *تورکمن دیلی نینگ گراماتیکاسی (صرف نحو)*. عشق آباد: تورکمنستان دولت نشریاتی.
- گوروشینگیز یالی *دیل سپاقلیغی* اتلی اوقو و کتابی گلدیف و آلیاروف طرفیندان تیارلانبلان بیر کتابدیر. بۇ کتاب عرب الفباسی بیلن یازیلپ، مکتبلر ده اوقو و چاپلار تورکمن دیلینی اورتمک اوچین 2-نجی صنفدان باشلاپ 4-بیللیق اوقو دورینی اوز ایچینه آلان بیر اوقو و کتابی دیر (Sariyev، 2017، 187-185). بیگیرمی بولیمدن اورتا گلن بۇ کتابینگ حایسی بولیملری نینگ حایسی صنفلاردا اوقو و چاپلار دا دۇغریسیندا کتابینگ سوزباشی بولیمینده شیلەر اک معلومات بریلیدیر:
- بۇ کتابی بیرنجی باسناچ ایش مکتبلری نینگ 2-نجی صنفیندان باشلاپ اوقیتماق گره ک. اما 2-نجی صنفده کتابینگ اوز یازیلش تریببینه اوقیتماق، بلکه 1-نجی سوز، 2-نجی یوغین-اینجه سوزلر، 3-نجی غوشلمه، غوشلماسیز سوزلر، 4-نجی بیرلیک، کولیک، 5-نجی چکیمی، چکیمسز سسلر، 6-نجی حرفلر کیمین برلرین سایلپ الپ اوقیتماق دیر. 3-نجی صنفدا، اونگی 2-نجی صنفدا اوره تیلن ساپاقلاری از وقت ایچینده غېسغالیق بیلن قایتالپ، شوندان سونگ کتابینگ غالان سپاقلاری یازیلش ترتیبی بویینجه الپ بارلار. 4-نجی صنف قېش اورتاسیندا شول کتاب تمام ادیلیپ بۇ کتابینگ 2-نجی بولگی بولان تورکمن دیلی نینگ گراماتیکاسی ادینداقی کتاب باشلانار (Geldiyev، 1926، 8-7).
- ینه ده کتابینگ سوزباشی بولیمینده بریلن معلوماتلار گورأ، بۇ کتاب چاپ بولونچا تورکمنلرینگ آراسیندا یازوو بیتویلیگی نینگ بولماندېغینی هر کیم اوز ایسله گینه گورأ یازاندېغینی گورمک بولور. بۇ یاغدا، دورینگ تورکمن تورکچەسی نینگ یازووندا تفواتلار نینگ اورتا چېقماغینا سبب بولیدیر. بۇ دوزگینسزلیگی یوغالتماق و تورکمن یازوونینی قاعدالاشدیرماق اوچین گلدیف بو اثری یازیدیر و عرب حرفلریندن فایدالانپ 21-بیر یازوو دوزگینینی اورتا کتیریدیر. گلدیف، بۇ الفبادا تورکمن تورکچەسینداکی سسلرینگ ناحیلی یازووندا گورکزلیجکدیگی حقیقندا دولی معلومات بریدیر. بۇ دۇغری دا *دیل سپاقلیغی* اتلی اوقو و کتابی نینگ سوزباشی بولیمینده شیله سوزلر بار:

انقلابه چنلی تورکمن ایلی آراسینده دوزگینلی بیر یازوو یوق دی. ادیل بیر سوزی هر کیم نیچیک دیلهسه، شوبله یازاردی. یوقارده دیدیگیمیز یالی، سونگ ادبیاتیمیز غور الپ یاغده باسماغه باشلان دورینده، مونینگ کیمین یولسبز لبقدان چېقپ یاغشی-یامان بیر

بۇلا دۆشمەلى بۇلدىق. يازۇلار پەمبىزى اۇنگكى گۆلكى حالدان چىقارپ، تۆركمەن دىلى نىنگ اوزىنه ايراتبىن بۇلان صفتلارنى نىنگ دىلەگى بۇيىنچا درست يازۇو دۆزگىنلر (املا قاعده لار) دۆزمەلى بۇلدىق (Geldiyev, 1926: 6-7).

بو تحقىق دا، دىل سىياقلىغى اتلى اوقۇو كىتابى نىنگ فۇنىتىك ايراتبىقلارى اله آلېندى. اثرىنگ تۆركمەن تۆركچەسى- نىنگ فونولوژى سېنا دگىشلى موزوعلار شۇلاردان عبارت: چكىملى-چكىمسىز سىلر، آچىق هم ياپىق بۇغىن، يارېم چكىملى سىلر، آچىق، نېمىق سىلر. آدى گچن عنوانلار نىنگ هر بىرى كىتابىنگ دۆرلى بۇلېملرىنى اورتا كىتېرىپ، موزوعا گرەمكى آچىقلامالار ير برىلېدېر (Yawar, 2021: 17-18).

1. محمد گلدېفنىڭ عمرى

محمد گلدېف، 1889 يىلى خىزىر دىگىزى نىنگ كىتابىغا غۇلاي بۇلان چلەكن شېرىندە بالېقچى بىر مەشغۇلدا دىنا اىنېدېر. گلدېف، باشلانغىچ اوقۇوبىنى اوز اوبا مەكتەپلرندە آلېپ سۇنگى بىلن بخارا مەدرەسلىرى نىنگ بىرىندە اوقۇدېر. سۇنگرا باشقۇردىستان نىنگ اوقۇو شېرىندە يرلشن مشهور گالىه مەدرەسسىندە يوقارى اوقۇوبىنى تاماملاپدېر. اوقۇوبىنى غۇتاراندان سۇنگ بىراز وقتلاپ تاتار باشقۇرت مەكتەپلرندە و ھەمدە 1921-نجى يىلدە عشق آبادا دۇلانېپ، عشق آباد نىنگ دۆرلى مەكتەپلرندە مەلمچىلىك اىشى بىلن مەشغۇللانېدېر. سۇنگرالارى علمى اىشلر بىلن غېزىقلانان م. گلدېف، تۆركمەن تۆركچە- سىنە دگىشلى بىر نأچە مەم اثرلرى تيارلاپدېر. بۇلاردان باشقا م. گلدېف، 1922-1926 يىللار آرالېغىندا تۆركمەن بىلېم ھىتى- نىنگ، 1926 يىلىندە تۆركمەن بىلېم سۇويتى نىنگ، 1928-1930 يىللار آرالېغىندا تۆركمەن مەدىت انستىتوتى نىنگ و تۆركمەن ادبىياتى بۇلېملرى نىنگ يرىنە يترىجىسى و جوابكارى ھەمۇندە اىشلادېر. م. گلدېف 1931-نجى يىلىندە جنورى آبي نىنگ 3-نجى گۇنى آرادان چىقىدېر. اۇنىنگ اولىمى نىنگ شېھلى طرفلارى ھنوز مەچلى آچىقلانماندېر (Aşirov, 2018: 96-95).

2. دىل سىياقلىغى اتلى اوقۇو كىتابى ھەققىدا

دىل سىياقلىغى اتلى اثر، تۆركمەن دىلى نىنگ بىرىنچى گرەمىنى يازان، تۆركمەن دىل بىلېمى نىنگ غۇربچىسى دىپى بىلېن م. گلدېف و تاتار دىلچىسى گ. آلپارۇف طرفىندان تۆركمەن گرەمىنى دۆشىندىر مەك اۇچىن تيارلانېلان بىر اوقۇو كىتابىدېر. بۇ كىتابىنگ بىرىنچى چاپى 1924-نجى يىلدە تاشكەند دە و اىكىنچى چاپى بىر نأچە دۆزەدىشلر كىتېرىلدىن سۇنگ 1926-نجى يىلدە تۆركمەنستان دۆلت نىشرياتى طرفىندان پۇلتار اتسكىدا (عشق آباد دا) نىش ادبىلېدېر. عرب حرفلرى بىلن يازېلان بۇ كىتاب، دۆرىنگ تۆركمەن تۆركچەسىنى تازە اچېلان تۆركمەن مەكتەپلرندە اوقۇوچىلار اورتەك اۇچىن 03.03.1926 تارىخى نىنگ اوقۇو پىرۇگراممى نىنگ مەلناماسىغا گۇرۇ تيارلانېدېر. بۇ كىتاب، تۆركمەنستان علملار اكاىمىسى- نىنگ مەركىزى علمى كىتابخانىسى نىنگ سىرك نىشلر بۇلېمىندە Na T/SF 2294 نىمىنە قىدىلىدېر (Sarıyev, 2017: 185-187, 193).

جمعى 109 صفھەدان اورتا گلن بۇ كىتابىنگ باشبەندە، 6 صفھەلىق سۇزباشى، 20 بۇلېم و اثرىنگ سۇنگىندا-دا كىتابدا اولانېلان اصطلاحلار نىنگ بېغىندېسى و اثر دە بىان ادېلن 21 يازۇو قاعداسى يرلشدىر بىلېدېر. اثرىنگ سۇزباشى قىسمىندا يرلشدىر بىلن مەلوماتلار گۇرۇ؛ بۇ كىتاب، تۆركمەن دىلى نىنگ گرەماتېكاسى اتلى اىكىنچى بىر كىتابا چاغالارى تيارلاماق اۇچىن 4 بىلېلق اوقۇو دۆرىنى اوز اىچىنە آلان بىر كىتابدېر.

كىتابىنگ هر بۇلېمى نىنگ سۇنگىندا اوقۇوچىلار درسى غۇوى انگلاتماق اۇچىن دۆرلى فەالىتەر نظر دا تۇتېلېدېر. اولاردان بىر نأچەسى شۇلار يالىدېر:

- اوقۇمامق ھەم درنگەمەك؛
- اوقۇمامق ھەم گۇچىرىپ يازماق؛
- درنگەمەك؛

• صورتلار غاراپ سۇزلىملىر يازماق (Geldiyev, 1926).

اثر دە دىل بىلن باغلاندىقلى موزوعلارى اوز اىچىنە آلان 33 اوقۇما متنى باردېر. مۇنېنگ بىلن بىرلىك دە اوقۇوچىلار درسى سادالاشدېرماق و موزووعسى بىلن تانىشدېرماق اۇچىن 20 سۇراغ تۇپارلار بىنا ير برىلېدېر. مۇنېنگ داشېندا، اوقۇوچىلار نىنگ اوقۇما اوقۇبىنى ارتدىرماق اۇچىن 15 ىردە غېسىغا اوقۇما متلرى و اىش عنوانى استېندا 20 ىردە اوى تابىشېرىغى نظر دا تۇتېلېدېر. ىنە-دە 5 ىردە شعر بۇلكلرى، 4 ىردە سۇراغ، 2 ىردە بىر نأچە اتالار سۇزى و 10 ىردە اثرىنگ بىعضى مەم موزوعلارنى انگلادان دىپنوتلار ير آلېدېر (Yawar, 2021: 18).

بۇلاردان باشقا، اثرینگ اینگ مهم موضوعلار بندان بیرى-ده یازو قاعدالاری دېر. م. گلديف، تورکمن تورکچه-سی نینگ یازوونده بیتوویلیگی اورتا گنیرمگی مقصدی ادینیپ دیل سپاقلیغی کتابیندا 21 یازو قاعداسینی گوز اؤنگینده توتیبدر. ینه بیر طرفدان اوقوچیلاری مکتبه و اوقیماغا حؤسلندیرمک اؤچین کتابینگ هر یرینده 91 صورت یرلشدیریلیدیر. بۇ صورتلار، اوقوچیلارینگ سؤزلم دؤرتمک اوقیبینی اؤسدریمک و اولارینگ ذهنینی گؤیچلندیرمک اؤچین کتابینگ ضرورت دؤیولان یرلرینده یریلیدیر (Yawar, 2021: 18-19).

اؤستینده دوردیغیمیز بۇ کتابینگ مهم موضوعلار بندان ینه بیرى؛ عرضه، خط و مجلأ خبر یازماق یالی عنوانلاری دېر. م. گلديف بۇلار یالی فعالیتلرینگ اؤستی بیلن اوقوچیلارا رسمی دیلی و رسمی ایش کاغذلاری نینگ یازیلش دؤزگینلرینی اؤرتمآگه چاپشیدیر.

دیل سپاقلیغی اوقو و کتابینگ بؤلیملری شۇلاردان عبارت:

1. دیل هم یازو "Dil ve Yazı"
 2. سؤزلم "Cümle"
 3. سؤز "Kelime"
 4. یات سؤز لر "Yabancı Kelimeler"
 5. غوشما سؤز لر "Birleşik Kelimeler"
 6. یوغین (غالینگ)-اینیچگه سؤز لر "Kalın-ince Kelimeler"
 7. دویپ و غوشولما "Kök ve Ek"
 8. بیرلیک، کؤپلیک "Teklik, Çoğul"
 9. سؤز بۇغینلاری "Sözcük Heceleri"
 10. سسلر "Sesler"
 11. حرفلر "Harfler"
 12. چکیملی-چکیمسیز سسلر "Ünlü-Ünsüz Sesler"
 13. آچیق هم یاپیق بۇغین "Açık ve Kapalı Hece"
 14. یاربم چکیملی سسلر "Yarı Ünlü Sesler"
 15. آچیق، دېمیق سسلر "Açık, Kapalı Sesler"
 16. اؤنئق، بؤلکلر "Bağlaçlar, Edatlar"
 17. اسم، صفت "İsim, Sıfat"
 18. ایشلیک "Fiil"
 19. اییه-خبر "Özne-Yüklem"
 20. سؤزلم نأحیلی دوزیلیار "Cümle Nasıl Kurulur" (Yawar, 2021: 17-18).
- 1.2. اثرده اولانبلان الفبا

دیل سپاقلیغی اثرینده جمعی 31 سانى حرف اولانبلیدیر. بۇ حرفلرینگ 6 سانسی چکیملی سسلری و 25 سانسی چکیمسیز سسلری گؤزکزییدیر. اثرده اولانبلان الفبا ترتیبی شۇنینگ یالی دېر:

آ، ا، /A/، ب /b/، پ /p/، ت /t/، ج /c/، چ /ç/، ح /h/، خ /h/، د /d/، ر /r/، ز /z/، ژ /j/، س /s/، ش /ş/، غ /ğ/، ف /f/، ق /q/، ک /k/، گ /g/، ئ /ñ/، ل /l/، م /m/، ن /n/، و /O/، و /U/، ژ /v/، ه /h/، ی /y/، ی /i/، ی /ı/، (ع).

چکیملیلر: آ، ا /A/، و /O/، و /U/، ا-ه /e/، ی /i/، ی /ı/.

چکیمسیزلر: ب /b/، پ /p/، ت /t/، ج /c/، چ /ç/، ح /h/، خ /h/، د /d/، ر /r/، ز /z/، ژ /j/، س /s/، ش /ş/، غ /ğ/، ف /f/، ق /q/، ک /k/، گ /g/، ئ /ñ/، ل /l/، م /m/، ن /n/، و /v/، ه /h/، ی /y/، (ع).

گؤریشینگیز یالی اثرده تورکمن دیلینداکی چکیملی سسلری گؤزکزن 6 سانى حرف اولانبلیدیر. اما چکیملیلرینگ یوغین و اینچه آیدیلش خاصیتی نظرده توتیلاندا 9 سانى چکیملی سسینگ بار بولاندىغینی دؤیماق بولیور. اثرداکی یوغین و اینچه چکیملیلری بیر-بیریندن تفاوتلاندىرماق اؤچین اثرده آیراتین بیر قاعدا گؤز اؤنگینده توتیلاندىر.

كتاىبىنگ يازۇو قاعداسىنا گۇرا، اگر-دە سۇزىنگ اىچىنە المېدام اينچە ايدىلان ك /k/، گ /g/ و ا-ە /e/ حرفلىرى اولانان ياغدايىندا سۇزىنگ اينچە بۇلاندېغىنى؛ بۇ حرفلىرىنگ اولانمادېغىندا اينچىلىك نشاناسى حكمۇندە سۇزىنگ باشىندا (ء) علاماسى نېنگ يازىلىۋىندېغىنى ايتىماق بۇلار. ا-ە /e/ چكىملىسى المېدام اينچە بۇلىپ، غالان باشقا چكىملىلر يۇغىن سۇزلردە يۇغىن، اينچە سۇزلردە اينچە گۇرنىشىندە ايدىلىپدېر (Yawar، 2021: 22).

3. فونولوژى

1.3. چكىملىلر و اولارېنگ ايراتىنلىقلارى

اثرىنگ ياز غېسىندا چكىملى سىلرى تمثىل ادن 6 سانى حرف گۇركزىلسەدە تۇركمن تۇركچەسىنداكى 9 سانى چكىملى سىسى تمثىل اتمكەدېر. كتاىبىنگ ياز غېسىنا غارالاندا، بۇ حرفلردن تۇركمن تۇركچەسىنىنگ ا /a/، و /o/، و /u/ ي /i/ يۇغىن چكىملىلرىنى؛ سۇزىنگ باشىندا اينچىلىك علاماسى بۇلان ھمزە (ء) اولاندېغىندا تۇركمن تۇركچەسىنىنگ ا /ä/، و /ö/، و /ü/ ي /i/ اينچە چكىملىلرىنى تىتتباتمك بۇلىۋور. غالان ا-ە /e/ چكىملىسى ھمىشە اينچە خاصىتلى بۇلىپدېر. اثردە گۇركزىلن ي² /ā/ حرفى ھمىشە اوزېن ايدىلىپ، يۇغىن سۇزلردە يۇغىن؛ اينچە سۇزلردە اينچە گۇرنىشىندە اولانلىۋور (Yawar، 2021: 22).

1.1.3. چكىملىلرىنگ تۇپارلارا بۇلىنىشى

تۇركمن تۇركچەسىنداكى چكىملىلر؛ يۇغىن و اينچە ايدىلماغىنا گۇرا، اوزېن و غېسىناغىنا گۇرا، گلىپ چىقىشىنا گۇرا، دۇداقلانېپ و دۇداقلانمازلىغىنا گۇرا، آغزىنگ آچىقلىق و ياپىقلىق درجەسىنە گۇرا دۇرلى تۇپارلارا بۇلىنىۋور (Yıldırım، 2020: 50-51).

اوزېن و غېسىغا چكىملىلر

تۇركمن تۇركچەسىنداكى چكىملىلر، ايدىلىشى تايدان اوزېن چكىملىلر و غېسىغا چكىملىلر گۇرنىشە ايكى تۇپارا بۇلىنىۋور. چكىملىلرىنگ اوزېن و غېسىغا ايدىلىشى سۇزلرە دۇرلى معنىلار بخشىلىۋور (Yawar، 2022: 107؛ Noor، 2022: 50، 64). بۇ كتاىبىنگ ياز غېسىندا، ايدىلىشى تايدان سىكىز سانى اوزېن و سىكىز سانى-دا غېسىغا چكىملى باردېر. غېسىغا چكىملىلر يازغىدا گۇركزىلىپ، اوزېن چكىملىلرىنگ ي /i/ و ا /ā/ چكىملىلرى داشىندا غالان چكىملىلر يازغىدا گۇركزىلماندېر. گۇزدن گچىرىلن اثرىنگ اوزېن و غېسىغا چكىملىلر شۇلاردېر:

- 1) اوزېن چكىملىلر: ā/، آء /ā/، و /ō/، و /ö/، و /ü/، و /ü/، ي /i/، ي /ī/.
- 2) غېسىغا چكىملىلر: ā/، آء /ā/، و /o/، و /ö/، و /u/، و /ü/، ا-ە /e/، ي /i/، ي /ī/.

تابلو 1.3. چكىملىلرىنگ اوزېن و غېسىغا ايدىلىشى تايدان بۇلىنىشىنى گۇركزن تابلو

غېسىغا چكىملىلردن مىثالار	اوزېن چكىملىلردن مىثالار	چكىملىلر	
		غېسىغا چكىملىلر	اوزېن چكىملىلر
اغزلىق	اداملار "adamlar, insanlar"	/ā/ آء	/ā/ آء

²اثردە ā/ چكىملىسىنىنگ غېسىغاسى و ا-ە /e/ چكىملىسىنىنگ بولسا اوزېن ايدىلىشى گۇرلىماندېر. يۇنە مۇنگا غازامازدان غالان بۇتېن چكىملىلرىنگ اوزېن و غېسىغا ايدىلىشى بۇلىپدېر. اما چكىملىلردن دىنگە ي /i/ چكىملىسىنىنگ اوزېن گۇرنىشىنى گۇركزمك اۇچىن بۇ چكىملى اثردە ي /ā/ گۇرنىشىندە يازىلىپدېر. غېسىغا ايدىلان ي /i/ چكىملىسى دىنگە سۇزىنگ بىرىنجى بۇغىنىدا يازىلىپ غالان ياپىق بۇغىنلاردا يازىلماندېر. مۇنېنگ ترسىنە، ھمىشە اوزېن گۇرنىشە ايدىلان ي /ā/ چكىملىسى بولسا سۇزىنگ ھر بىرىندە يازىلىپدېر. شىلەلىكە ھمىشە اوزېن ايدىلان ي /ā/ چكىملىسى اوزىباشداق بىر چكىملى سىس بۇلمان، ي /i/ چكىملىسىنىنگ اوزېن ايدىلان گۇرنىشىدېر.

“ağrılık”			
اوغلانلاری “oğlanları”	اورتاسندا “ortasında”	و /o/	و /õ/
اوسدیرمەك “geliştirmek”	اوزینه “kendisine”	و /õ/	و /õ/
اوزاق “uzak”	سۇ “su”	ۇ /u/	ۇ /ü/
ءاؤچى “üçünü”	ءسۇيىچى “tatlı”	ۇ /ü/	ۇ /ü/
انسائىق “insanlık”	ايس “koku”	ي /i/	ي /i/
ايكنچى “ikinci”	ايشينه “işine”	ي /i/	ي /i/
انه “anne”	-	ء- /e/	-
-	ءدك “çizme”	-	ء /ä/

چېقىشى تايىدان چكىملىر

بىرناچه چكىملىر تلفظ ادىلنده دىل، اۇنگە و اېزا حركت ادىدېر. شو سببىن چكىملىر دىلنىڭ اوجېندا، اورتاسېندا و ارقاسېندا عملە گلېۇر (وييسوف، 2009، 17؛ باور، 2022: 107). اثرىنىڭ چكىملىرى؛ دىل دويى چكىملىرى (يۇغېن)، دىل اورتاسى چكىملىرى (يۇغېن) و دىل اوجى چكىملىرى (اينچە) اتلارى بىلن اوج توپارا آيرىلېدېر:

- 1) دىل دويى (يۇغېن) چكىملىرى: آ /a/، و /o/، و /u/
- 2) دىل اورتاسى (يۇغېن) چكىملىرى: ي /i/
- 3) دىل اوجى (اينچە) چكىملىرى: آ /ä/، ء- /e/، و /ö/، و /ü/، ي /i/ (Geldiyev، 1926: 62-61).

دوداقلانىون و دوداقلانىمپيون (دوز) چكىملىر

بىرناچه چكىملىرىنىڭ عملە گلمگىندە دوداقلارنىڭ غاتناشېپ-غاتناشما دېغېنى دۇيماق بۇلىۇر. دوداقلارنىڭ غاتناشماغېندە عملە گلن چكىملىرە، دوداقلانىون چكىملىر؛ دوداقلارنىڭ غاتناشمان عملە گلن چكىملىرە، دوداقلانىمپيون (دوز) چكىملىر دىيلىپ ايكى توپارا آيرىلېۇر (Veyisov، 2009: 16-17؛ Yawar، 2022: 107). بۇ آيرىتېنلىق اساسېندا دىل سپاقلېغى اثرىنىڭ چكىملىرى دە ايكى توپارا بۇلىنىۇر:

- 1) دوداقلانىون چكىملىر: و /o/، و /ö/، و /u/، و /ü/.
- 2) دوداقلانىمپيون (دوز) چكىملىر: آ /A/، ء- /e/، ي /i/، ي /i/.

گىنگ و دار چكىملىر

دىلنىڭ آغېز بۇشلىغېندا قى آشق-يۇقارى حركتى بۇيېنچا چكىملىر حىل تايىدان تفاوتلانىۇر. دىل يۇقارى كىتلىگە يېقىنلاشاند، آغېز بۇشلىغېندا قى هوا يۇلى نېنگ دار الماغى نتيجه سىندە اورتا گلن چكىملىرە، يۇقارى غالىش-دار چكىملىر دىيلىۇر. دىلنىڭ انگەك بىلن آشاغا غايدېپ، هوا يۇلى نېنگ حاس گىنگمەگى بىلن اورتا گلن چكىملىرە، آشاقى غالىش-كىنگ چكىملىر و دىل آغېز بۇشلىغى نېنگ يۇقارقى و آشاقى غالىشلارنىڭ آرالىغېندا دۇراند، عملە گلن چكىملىرە، اورتاقى غالىش-كىنگ چكىملىر دىيلىۇر (Veyisov، 2009: 17). شىلەلىكە، دىل سپاقلېغى كىتابېندا دا گىنگ و دار چكىملىر، توركمن ادبى دىلېندە بۇلىشى يالى اوج توپارا بۇلىنىۇر:

- 1) يۇقارى غالىش-دار چكىملىر: و /u/، و /ü/، ي /i/، ي /i/.
- 2) آشاقى غالىش-كىنگ چكىملىر: آ /A/.

(3) اورتاقى غالېش-گىنگ چكىملىر: ا-ه/e/، و/o/، و/ö/.

2.3. چكىملىرىنگ توپارلارە بۆلىنىشى تابلوسى

دېل اوجى (اينچە)		دېل اورتاسى (يۇغىن)		دېل دويىيى (يۇغىن)		يۇرقارى غالېش-دار	دوداقلانيون
اوزېن	غېسغا	اوزېن	غېسغا	اوزېن	غېسغا		
/ü/	/ü/	-	-	/ü/	/u/	يۇرقارى غالېش-دار	دوداقلانيون
/ö/	/ö/	-	-	/ö/	/o/	اورتاقى غالېش-گىنگ	
/i/	/i/	/i/	/i/	-	-	يۇرقارى غالېش-دار	دوداقلانمېيۇن (دۆز)
-	ه- /e/	-	-	-	-	اورتاقى غالېش-گىنگ	
/ä/	-	-	-	/ä/	/a/	اشاقى غالېش-گىنگ	

چكىملىرىنگ يۇغىنلىق-اينچەلىك سازلاشېغى

اثرده چكىملىرىنگ يۇغىنلىق-اينچەلىك سازلاشېغى هم دويىپ سۆزلرده همده غوشېلمالاردا بركدير. اما بيرناچه آلېما سۆزلرده بۇ سازلاشېق بۇزېلېدېر؛ مثال اۇچين: عېيلم ”bilim“، عېير چاغلاردا ”bir vakitler“، اوجاغدان ”yuvasından“، ايشچيلەر ”işçiler“، و شۇنگا منگز شلر.

آلېما سۆزلردن مثاللار: غازيهت ”gazete“، پھيدالانماغا ”yararlanmaya“، حمى ئانلاردان ”hayvanlardan“، ادبييات ”edebiyat“، و شۇنگا منگز شلر (Yawar، 2021: 37).

چكىملىرىنگ دوداق سازلاشېغى

اثرده بۇتېن دوداقلانيون چكىملىرىنگ اوزېن و غېسغا گۆرنىشى بيرينجى بۇغېندا گۆرنىدېر. اما ايكنجى بۇغېندا دينگە اوزېن گۆرنىشده آيدېلان /ü/ - /u/، /ö/ - /o/، چكىملىسى يازېلېدېر. شيلەلىكدە دوداقلانيون چكىملىر، سۆزلرىنگ بيرينجى بۇغېندا گېلېپ، سۇنگراقى بۇغېنلاردا دوداقلانمېيۇن چكىملىر گلمكدەدېر (Yawar، 2021: 28-37).

غېسغا /u/ چكىملىسىنىنگ ناحىلى گۆرنىشده يازېلجاغى حقىندا اثرينگ يازېجېسى محمد گلديف اوزىنىنگ دۇردن يازوو قاعدالارىنىنگ 13-نجى سىندە شيلە آچېقلاما برىور: «غېسغا /u/ سسى سۆزىنگ دينگە بيرينجى بۇغېندا بۇلور، شۇنگا گۇرأ غېسغا /u/ حرفى سۆزىنگ يكه بيرينجى بۇغېندا يازېلېپ، باشغا بۇغېنلارېندا يازېلماز» (Geldiyev، 1926: 64).

2.3. چكىملىرى و اولارىنگ آيراتېنېلقلارى

دېل ساقلېغى كتابېندا جمعى 25 چكىملىرى حرف باردېر. اما بۇلاردان خ- /h/ حرفى اثرينگ الفبا ترتيبىندە ير آلان بولسا-دا كتابېنگ يازغېسېندا اۇنېلماندېر. (ء) علاماسى هم آيرى حرف حساب ادېلمان دينگە اينچە سۆزلرى بۇغېن سۆزلردن تفاوتلاندىرماق اۇچين اولانېلان بير علامتدېر (Yawar، 2021: 25؛ Geldiyev، 1926: 55-56).

1.2.3. چكىملىرىنگ توپارلار بۆلىنىشى

تۆركمن تۆركچەسىندكى چكىملىرى، هوانېنگ چېقىشى تايدان و آواز پردەسىنىنگ غاتناشېپ-غاتناشماز لېغى تايدان دۆرلى توپارلار بۆلىنىور (Noor، 2022: 100-101). بۇ آيرتېنېلقلار اساسېندا دېل ساقلېغى اثريندە-ده چكىملىرى دۆرلى توپارلار بۆلىنىور:

هوانېنگ چېقېشى تايدان چكیمسيزلر

گۆزدن گچيريلن اثرينگ چكیمسيزلری هوانېنگ چېقېشى يا-دا دۇرميۇن یرى نقطه نظر دان دۇداق چكیمسيزلری و دیل چكیمسيزلری آتلاری بیلن ایکی اۇلی تۇپارا بۇلینیور. دۇداق چكیمسيزلری و همدە دیل چكیمسيزلری-دە اۇز گزگینده آشاقداقی یالی کیچی تۇپارلارا بۇلینیور.

- دۇداق چكیمسيزلری: ب /b/، م /m/، پ /p/ (غۇشا دۇداق چكیمسيزلری) و ف /f/، ژ /v/ (دۇداق آراسی چكیمسيزلری)
- دیل چكیمسيزلری شۇ تۇپارلارا بۇلینیور:

- (1) دیل آردی چكیمسيزلری: ه \h/، ح /h/، غ /ġ/، ق /q/، ك /k/، گ /g/، ئڭ /ñ/
- (2) دیل اورتاسی چكیمسيزلری: ج /c/، چ /ç/، ر /z/، ژ /z/، ش /ʃ/، ل /l/، ن /n/، ی /y/
- (3) دیل اوجی چكیمسيزلری: ت /t/، د /d/، ز /z/، سد /s/

آچېق-دېمېق چكیمسيزلری

آیدېلندا آوازېنگ پردەسی نینگ غاتناشېب-غاتناشمازلېغی بۇيېنجا تورکمن تورکچەسینداکی چكیمسيز سسلری آچېق و دېمېق آتلی ایکی تۇپارا بۇلینیور (Yawar, 2021: 109). گۆزدن گچيريلن دیل سپاقلېغی اثرینده-دە یۇقارقی آیراتېنلېقلار اساسینده چكیمسيزلر ایکی تۇپارا بۇلینیور:

- (1) آچېق چكیمسيزلر: ب /b/، د /d/، ج /c/، گ /g/، غ /ġ/، ز /z/، ژ /j/، و /v/، ه /h/، بۇرلادان باشغا-دا کتابدا آیدېلشی تايدان چكیملیرە غۇلابراق بۇلاندېغی اۇچین شۇ آشاقداقی چكیمسيزلری-دە آچېق چكیمسيزلرینگ تۇپارېنا گيريزیلییدیر: ر /r/، ئڭ /ñ/، ل /l/، م /m/، ن /n/، ی /y/.
 - (2) دېمېق چكیمسيزلر: پ /p/، ت /t/، ح /h/، چ /ç/، سد /s/، ش /ʃ/، ف /f/، ق /q/، ك /k/.
- (Geldiyev, 1926: 74).

نتیجه

اثرده تورکمن تورکچەسینداکی چكیملی سسلر، 6 سانی حرف بیلن و چكیمسيز سسلر بۇلسا 25 سانی حرف بیلن گۆرکزیلېپ تویلام 31 حرف اولانېلېدیر. دینگە الفبا ایچینده بار بۇلان خ /h/ حرفی، اثرينگ یاز غېسی نېنگ هیچ بیر یرینده اولانېلماندېر. مۇنېنگ داشېندا، اثرده /k/، گ، ا-ه/ حرفلری نینگ اولانېلمادېغی سۇزلردە سۇزینگ اۇنگیندن اولانېپ، اولانېنگ اینچە اوقېلماسېنا یاردام اذن (ء) علاماسی هم بار بۇلېپ، اثرينگ یاز غېسېندا حرف حکمۇنده قبول ادیلماندیر.

اثرده اولانېلان بۇتین چكیملی سسلر، سۇزینگ باشېندا گلنده چكیملی نینگ اۇنگیندن (ا) بیلن بیرلکده یازېلېدیر. /a,ä/-/Ā/ چكیملیسی سۇزینگ باشېندا (Ā)، سۇزینگ اورتاسېندا و سۇنگیندا (ا) گۆرنیشده یازېلېدیر. اینچە خاصیتلی /آء- /ä/ چكیملیسی نینگ غېسغاسی و /e/-/e-/ چكیملیسی نینگ بۇلسا اوزېن گۆرنیشی بۇلماندېر، اما غالان بۇتین چكیملیرینگ اوزېن-غېسغا گۆرنیشلری بۇلېدیر. اوزین آیدېلان /ي/-/Ī/ و /آء- /ä/ چكیملیرینگ داشېندا غالان بیلەکی چكیملیرینگ اوزېن گۆرنیشلری یاز غېدا گۆرکیلمان، اوزېن بۇلېپ-بۇلمادېغی سۇزینگ معنی سېندان آنگلاشېلېدیر.

و /اؤ- /O حاضریکی زمان تورکمن تورکچەسینده بار بۇلان دۇداقلانیون چكیملی سسلر، اثرده ایکی حرف /و/-/ حرفلری بیلن گۆرکزیلېدیر. بۇ چكیملیرینگ یوغېن و اینچە اوقېلماسی (ء) علاماسی نېنگ اوستی بیلن /U/ آنگلاشېلېدیر. دۇداقلانیون چكیملیرینگ همەسی نینگ اوزېن و غېسغا گۆرنیشینه سۇزینگ دینگە بیرنجی بۇغېندا غابات گلینیور. سۇزینگ ایکنجی بۇغېندا بۇلاردان دینگە /اؤ- /Ī/ و /اؤء- /ä/ چكیملیسی نینگ اوزېن گۆرنیشینی گۆرمک ممکن دیر. بۇ قاعدانېنگ داشېندا، سۇزینگ ایکنجی بۇغېندان باشلاپ، دۇداقلانیون چكیملیر گلیدیر

Kaynaklar

- Aşirov, T. (2018). Düşünür Muhammed Geldiyev (1889-1931)'in Türkmen Dili Mücadelesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, Y. 2, S. 14, s. 95-96.
- Gatibash Farzad, A. (1394). *Hazirki Zaman Türkmen Dilinin Grameri*. Mezar-e-Şerif: Suretger Yayınları.
- Geldiyev, M. ve Alparov, G. (1925). *Ululara Oku:- Yazı Öwretmek Üçin Sapaklık*. Taşkent: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Geldiyev, M. ve Alparov, G. (1926). *Dil Sapaklığı*. Poltaratsk (Aşgabat): Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Kara, M. (1998). *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kasimov, B. (2009). *Milli Uyanış*. (Çev: Fatma Açık), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Kaya, B. ve Kushmuratov, S. (2020). Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayılmasında Mahmut Hoca Bedudi'nin Rolü. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S.16, s. 16-18.
- Nepesova, R., Nazarov, O. ve Göklenov, J. (2004). Türkmen Türkçesi. (Çev. Suzan Tokatlı), *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 2, S.17, s. 271-273.
- Noor, N. (2022). *Türkmen Dilinin Ses Bilgisi*. Kabil: Layif Sitar Yayınları.
- Sağlam, S. (2019). *Kümüşalı Böriyev*. (Ed. Ahmet Buran), Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler-, C. 1, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sağlam, S. (2019). *Muhammed Geldiyev*. (Ed. Ahmet Buran), Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler-, Cilt. 1, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sariyev, B. (2017). *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler*. (Yayına Hazırlayanlar: Emrah Yılmaz-Tüğba Yılmaz), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Veyisov, B. ve Babayova, G. (2009). *Türkmen Dilinin Fonetikası*, Aşgabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Yawar, M. B. (2021). *M. Geldiyev ve G. Alparov Tarafından 1926'da Hazırlanan "Dil Sapaklığı" Kitabının Türkmen Türkçesinin Öğretimindeki Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yawar, M. B. (2022). 19. ve 20. Yüzyılların Türkmen Türkçesi ile Çağdaş Türkmen Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması. *Varlıq Dil, Edebiyat ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, Y. 2, S. 28, s. 107-110.
- Yıldırım, H. (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

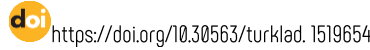
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 20.07.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 10.12.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Gemberova, S. (2024). Azərbaycan Dili Şivələrində Əlamət Bildirən Sözlər. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 361-376.

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ ƏLAMƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR

Adjectives in the dialects of azerbaijani language

SEVİNC GEMBEROVA ¹

Öz

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinməyən, ancaq müxtəlif şivələrində istifadə olunan əlamət bildirən sözlər sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Azərbaycan dilinin bir çox şivələri monoqrafik yolla kifayət qədər tədqiq olunmuş, dialektoloji lüğətlər, atlaslar tərtib edilmiş, eyni zamanda yeri gəldikcə digər qohum dillər və onların şivələri ilə (Zabitə Teymurlu, Sevinc Qəmbərova, Qalibə Hacıyeva, Əlvan Cəfərov və b.) də müqayisəyə edilmişdir. Ancaq əlamət bildirən sözlər ayrıca olaraq işlənilməmişdir, dərsləklərdə də olduqca yığcam şəkildə (isimlər və feillərdən fərqli olaraq) öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan mövzu xüsusi aktualıq kəsb edir və həm ali məktəblərin bakalavriat və magistratura səviyyələrində fənnin tədrisi prosesində istifadə edilə bilər, həm də dilçiliyin türkologiya və dialektologiya sahələrinin tədqiqatçıları üçün faydalı və əhəmiyyətli bir araşdırma rolunu oynaya bilər.

Məqalədə Azərbaycan dili şivələrində işlədilən əlamət bildirən sözlərin mikro və makro arealı da öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu sözlərdən bəziləri bir şivədə, bəziləri isə bir neçə şivədə müşahidə edilir.

Sözlər, əsasən, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”(2007), “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti”(2008) kitablarından seçilmiş, Azərbaycan dili ilə birlikdə oğuz qrupunda olan digər türk ədəbi dillərinə (türk dili, türkmən dili, qaqauz dili) aid olan sözlüklər ilə (“Türkçe Sözlük”, 1998; “Türkmençe-Türkçe Sözlük”, 1995; “Gagauz türkçesinin sözlüğü”1991) müqayisəyə cəlb olunmuş və ortaq olan sözlər müəyyən edilmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilində işləkliyini itirən, müxtəlif şivələrində isə qorunub saxlanılan əlamət bildirən sözlər Kaşğarinin lüğəti, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri (“Dədə-Qorqud kitabı”, “Oğuznamə”), klassiklərin dili (İmadəddin Nəsimi) müqayisə edilmiş və həmin mənbələrdə işlədilən nümunələr məqalədə öz əksini tapmışdır.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan, Şivə, Söz, Əlamət

¹ Ögretim Görevlisi, Hazar Üniversitesi, Bakü/Azerbaycan.

el-mek: sevinc.gemberova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2673-5051>

Abstract

In the article, the adjectives that are not encountered in the literary Azerbaijani, but used in various dialects were systematically researched. Several Azerbaijani dialects have been sufficiently researched via monographs, their dialectological dictionaries and atlases have been prepared, they have also been compared with relative languages and their dialects (Zabita Teymurlu, Sevinc Gambarova, Galiba Hajiyeva, Elvan Jafarov etc.). However, adjectives have not been specifically investigated and have been mentioned quite briefly (contrary to nouns and verbs) in textbooks. From this point of view, the topic is of particular relevance and can both be used in the teaching process at bachelor's and master's levels and act as an important source for the researchers in the fields of Turkology and dialectology.

The micro and macro areas of the adjectives used in the Azerbaijani dialects were also mentioned in the article. Some of these words are observed in only one dialect, while others are found in several dialects. The words were mainly selected from the books "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" [The Dialectological Dictionary of Azerbaijani] (2007), "Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti" [Western Azerbaijani Dialects Dictionary] (2008), were compared with the dictionaries of other literary Turkic languages in the Oghuz group ("Türkçe Sözlük" [The Turkish Dictionary], 1998; "Türkmençe-Türkçe Sözlük" [The Turkmen-Turkish Dictionary], 1995; "Gagauz Türkçesinin Sözlüğü" [The Dictionary of the Gagauz Turkish], 1991) in addition to the Azerbaijani ones and the common words were detected. The adjectives that have lost their functionality in the literary Azerbaijani, but are preserved in various dialects were compared with Kashghari's dictionary, samples of the oral folklore ("Dede Korkut's Book", "Oguzname"), the language of the classics (Imadaddin Nasimi) and the samples extracted from those sources are mentioned in the article.

Keywords: Azerbaijan, Dialect, Word, Adjective

1. Giriş

Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər adlardan kəmiyyətə seçilsə də, leksik-semantik və funksional üslubi baxımdan dildə xüsusi mövqeyə malikdir. Bu tip sözlər dildə sabit qalmır, dillərin inkişafı prosesində qohum və yad dillərlə əlaqələr nəticəsində dəyişilir, yeni leksik vahidlər meydana çıxır. Qədim türk dilləri ilə müqayisədə müasir türk dillərinin lüğət tərkibində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər çoxluq təşkil edir. Orxon və Yenisey abidələrində işlənən əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin əksər hissəsi (ağır, uzun, yoğun, yaşıl, boz, aç "ac", tüz, kiçig, kışğa "qısa", kalın, uluğ, yımşak, kara, kök, ak, sarığ və s.) Azərbaycan dilində və şivələrində işlənməkdədir. Sonrakı inkişaf prosesində qədim dövrdən fərqli olaraq, mürəkkəb quruluşlu çox sayda leksik vahidlər işləklilik qazanmışdır (Qəmbərli, 2021: 82).

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifəti digər nitq hissələrindən xüsusi morfoloji əlamətlər yoxdur. Türkoloji ədəbiyyatda adlar adı altında birləşdirilən dörd nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik) morfoloji baxımdan kifayət qədər diferensiaslaşmadığı üçün sintaktik təhlil olmadan bu və ya digər sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir (Rəcəbli, 2006:476). İsimlərlə, həmçinin zərflərlə çoxlu ümumi cəhətləri olduğuna və özünəməxsus formal əlamətlərinin az olmasına görə çox vaxt bu kateqoriyanın müstəqil bir nitq hissəsi kimi varlığı şübhə altına alınmış, onu müstəqil bir nitq hissəsi kimi tanımaqda tərəddüd etmişlər. Bir çox türkoloqlar isimlə sifəti bir-birindən ayırmağın qeyri-mümkün olduğunu iddia edərək, onları bir yerdə, birlikdə xarakterizə etməyə çalışmışlar (Zeynalov, 2008: 120-121).

Azərbaycan dili dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini qədim türk leksik qatı təşkil edir. Dialekt leksikasının bu təbəqəsinə daxil olan sözlər inkişaf nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Həmin dəyişikliklərin xarakterindən asılı olaraq dialekt leksikasının qədim türk qatına aid olan sözlər üç qrupa ayrılır: 1) İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan

sözlər; 2) İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər; 3) İlkin mənasına yaxın olan sözlər (Əzizov, 2016: 319).

Hələ ümumtürk abidələrində rast gəlinəni kimi (taluy-dəniz və s.), ədəbi dil ilə müqayisədə çox az faiz olsa belə, türk dillərinin şivələrində də alınma leksikaya rast gəlinir. Bu hal, əsasən, ad bildirən sözlər arasında müşahidə edilir. Bu qrupa daxil olan əlamət və keyfiyyət bildirən sözləri də mənşəyinə görə bu şəkildə (milli, alınma) qruplaşdırmaq uyğundur. Eyni zamanda burada təbii bir şəkildə digər türk dilləri və onların şivələri ilə ortaq təşkil edən qədim laylar da üzə çıxır.

Bugünkü türk xalqlarının ədəbi dillərini və ya dialektlərini və eyni zamanda onların tarixi-etnik-genetik köklərinin dərinə öyrənilməsində saysız-hesabsız leksik vahidlər də mühüm rola malikdirlər və ümumtürk dillərinin leksik bazasına söykənməklə qohum dillərin dialekt və şivələrində müşahidə olunan inteqrasiya hallarını üzə çıxarmaq mümkündür (Hüseynova, 2020: 484). Əlamət və keyfiyyət bildirən türk mənşəli ortaq sözlər cərgəsindən *dənsiz*, *xırsız* sözlərini nümunə göstərə bilərik. Bu sözlər hər iki dildə, yəni türk və Azərbaycan dillərində yaxın mənalı söz kimi qeydə alınıb. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq işlənən bəzi əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər Azərbaycan ədəbi dilində fərqli mənə ifadə edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində təsadüf etdiyimiz alçax sözü “sadə” mənasında işlənən keyfiyyət bildirən sifətdir. Bu sifət türk ədəbi dilində də eyni mənada işlənir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində bu söz fərqli mənalar ifadə edir (Teymurlu, 2020: 76-77).

Dialekt və şivələrimizdə alınma sözlərin işlədilməsi də ədəbi dildən bir sıra cəhətlərdən fərqlənir. Qafqaz-iber dillərindən alınan sözlər dialekt və şivələrimizdə daha qabarıq özünü göstərir. Ərəb, fars və rus dillərindən alınan sözlər dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən daha çox dəyişikliyə məruz qalır (Şirəliyev, 2008: 317). “Hər bir alınma söz ya alınma prosesində, ya da ondan sonra müəyyən semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Sözlərdə semantik dəyişikliklər dünyanın bütün dillərində baş verir. Bu hadisə dilin inkişaf prosesi ilə bağlıdır...Dünya dillərində baş verən semantik hadisələr ən çox mənə daralması, mənə genişlənməsi, mənada ümumiləşmə və ya konkretləşmə, metafora və metonimiya əsasında mənənin keçirilməsi, müsbət mənə qazanılması, mənfi mənə kəsb etməsi və s. kimi təsnif edilir (Tahirov, 2004: 50)”.

2. Əsas hissə

Azərbaycan dilinin şivələrində (şimal-şərq, cənub və qərb ləhcəsi) istifadə olunan bir sıra sifətlərə, digər əsərlərdə (folklor nümunələri, klassik ədəbiyyat) istifadəsinə nəzər yetirək. Qeyd edək ki, bu sözlər ədəbi dildə işlədilməsi müşahidə olunmur. Məhərrəm Məmmədli qeyd etmişdir ki, şivələrdə işlənən sifətlər ədəbi dildən daha çox leksik cəhətdən fərqlənir. Ədəbi dildə işlənən sifətlərdən əlavə, şivələrdə özünəməxsus sifətlər də geniş yayılmışdır (Məmmədli, 2019: 202).

Abdal (Kürdəmir, Şahbuz)-bilikli, bilici. Məs.: -Abdal, yəni biləndə adam (Şahbuz) və s. xaçmaz, Salyanda bu söz *yetim* mənasında işlədilir. Məs.: -Səni görüm abdal qalasan (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 11). Bu söz türk dilində bir neçə mənada (qədim zamanlarda səyahət edən bəzi dərvişlərə verilən ad; dilənçi kimi geyinən, üst-başı pərişan kimsə və s.) işlədilir. Məs.: -Dağ yürümezse abdal yürür; Abdala “kar yağıyor” demişler, “titremeye hazırım” demiş (atalar sözü) (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 3).

Adar-madar (Cəbrayıl)-yeganə, tək, bircə. Məs.: -Adar-madar bir qoyunum varıdı, öldü o da (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 12).

Adamcıl (Şəmkir)-1. İnsan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən; 2. Arif, qabil, adamtanıyan. Məs.: -Köpəyoğlu İrəmzənoğlu çox adamcıl adam oluf, nə qədər adam öldürüf; - O kişi çox adamcıldı, ağzını açan kimi bilir, nə danışajaxsan (Azərbaycan dilinin dialektoloji

lüğəti, 2007: 12). Çəmbərək şivəsində isə bu “qohumcanlı, dostcanlı (adam)” mənasında işlədilir. Məs.: -Məsmə xala çox adamcıl arvadıydı (Bədəlova, 2023: 8).

Ağacayağ (Salyan)-yüngülxasiyyət. Məs.: -Sadıq ağacayağ adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 13).

Ağbağır (Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər)-qorxaq. Məs.: -Əşi, onnan işiniz olmasın, o ağbağırın biridi, onu aparsanız, yolda özünü zəngəl olar (Ağdam) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 14).

Aladağ (Qubadlı)- yarıyanıq (çörək və s.). Məs.: -Bu çörəyi niyə aladağ pişirirsən? (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 18).

Arı (Ağdam, Füzuli, Qazax, Quba, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz)-təmiz, saf. Məs.: -Aydan arıyam, sudan duruyam və s. Bakı, Xaçmaz şivələrində isə bu söz *ari* şəklində işlədilir. Məs.: -Aydan ari, sudan duri (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 25, 26). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz eyni mənada işlədilmişdir. Məs.: -Qalın Oğuz bəgləri arı sudan abdest aldılar və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 66). “Oğuznamə”nin dilində *arı* sifətindən yaranmış feillərə rast gəlinir. Məs.: -Arğ arınar, ad arınmaz (Oğuznamə, 2006: 35).

Kaşğarının lüğətində bu söz *arığ*: “*arığ nənq=təmiz nəsnə*” şəklində verilmişdir. Belə ki, həmin dövrdə hələ sözdə səsdüşümü fonetik hadisəsi (eliziya) baş verməmişdir. Lüğətdə “çox təmiz, pak” mənasını ifadə edən *arığ*, “təmizlik” mənasında isə *arığlık* sözləri də qeydə alınmışdır (Kaşğari, I cild, 2006: 133, 199, 205). Söz sonunda ğ samitinin düşməsi türk dillərinin tarixində özünü göstərən bir xüsusiyyətdir: uluğ>ulu, sarığ>sarı, ayığ>ayı, kapiğ>qapı, kamuğ>hamı və s. (Əzizov, 2016: 244).

Nəsiminin qəzəllərində bu sözə *ari* şəklində rast gəlinir. Məs.: Hüsni cəmalə baxmağa ari səfa nəzər gərək, Düşməsin arisiz nəzər ayinənin səfasinə; Güzgüzü ari degildir, çarə qılsın pasinə (Nəsimi, 2004: 52, 53). Türk dilində bu söz saitlərin uzanması [a:ri:] ilə tələffüz olunur və *çılpaq*, *azad*, *müstəqil* mənalarını ifadə eliyir. Məs.: -Bu görüş her türlü edebi şişirmelerden arı bir görüştür (Y.K.Beyatlı) (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 131).

Asma (Cəbrayıl, Qazax, Şəmkir)-saxlamaq üçün dərilib asılmış (meyvə). Məs.: -O asmadan bir nar qopart, yə:x' (Şəmkir). Şahbuz şivəsində bu söz əl-üz dəsmalı asılan yer, asqı mənasında istifadə edilir. Məs.: -Asmada məhrəba olar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 26). Türk dilində *asma* sözünün ifadə elədiyi mənələrdən biri də “asılmış, asılı” deməkdir. Məs.: -Mahallenin bütün çocukları sıra ile bu asma salıncakta sallanırdı (R.N.Güntekin) (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 146).

Aznour (Kəlbəcər)-qarınqulu. Məs.: -Möysün çox aznour adamdı, heç nəynən doymur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 32).

Azman (Bakı, Ordubad)-iri, çox böyük, nəhəng. Məs.: -Bakidə azman öylər tikilir (Bakı); -Atam bir azman keçdi (Ordubad). Qeyd etmək istərdik ki, bu söz digər şivələrdə başqa mənələrdə (qocalmış qoyun, keçdi) da işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 32). Qaqauz dilində *azman* sözü ədəbi dil səviyyəsində “çox böyük, müəzzəm və üzüm asmasının ən qalın gövdəsi” mənələrində istifadə edilməkdədir (Gagauz türkçesinin sözlüğü, 1991: 25). Türk dilində bu söz *çox inkişaf eləmiş* mənasında da istifadə olunur (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 185).

Badana (Qazax)-işsiz, boş. Məs.: -Badana adam dağa etməz (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 34). Türk dilində *badana* “divarları boyamaq üçün istifadə olunan sulu boya və ya əhəng” mənasını ifadə edir. Məs.: -Bu kahvelerin çoğu beyaz badana duvarlıdır (S.Birsel). Bu sözdən yaranan *badanalı* sözü “boyanmış; ənlük və kirşandan çox istifadə etmiş (qadın)” mənələrində işlədilir. Məs.: - Geniş, perdesiz, kırmızı badanalı bir odanın ta ortasında birinci sınıfı Fransızcadan imtahan ediyorduk (Ö.Seyfettin) (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 190).

Baysağ (Basarkeçər) - 1. səliqəsiz; 2. Bacarıqsız. Məs.: -Baysağ işi başa yetirməz (Bədəlova, 2023: 34).

Baytax (Meğri) – açıq. Məs.: - Divarı da yoxdu, çəpəri də, baytax bağdı (Bədəlova, 2023: 35).

Baytal (Çəmbərək) – 1.təkbaşına, yalnız; 2. sərbəst. Məs.: -Xanım baytal yetif, baytal gəzif (Bədəlova, 2023: 35).

Bedənçərə (Bakı)-çirkin, kifir, eybəcər. Məs.: -Sən burdakı güzgülərə bax, gör adami necə bedənçərə görsədir; -Bedənçərənin biridü (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 46).

Bedləkər (Bakı)- 1.çirkin; 2.natəmiz. Məs.: -Mən Sonanın gəlinün görməmişdim, yaman bedləkərin biridü (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 46).

Bedahat (Cəbrayıl)-çətin, ələcsiz. Məs.: -Bedahat dərdə düşsəz sizi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 45).

Bıldır-bıldır (Ağsu, Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Tovuz)-gilə-gilə, damcı-damcı. Məs.: -Elə ağlar kın, gözünən bıldır-bıldır tökör yaşı (Qazax) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 54). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz eyni mənada işlədilmişdir. Məs.: -Oğlan böylə digəc bıldır-bıldır gözünü yaşı rəvan oldı və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 47).

Bijəngə (Mingəçevir)-kələkbaz, hiyləgər. Bu söz Ağdam, Bərdə, Şuşada *bijəngənə* formasında işlənir. Məs.: -Bir bijəngənədi ki, o, gəl görəsən (Şuşa) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 55).

Cac (Quba)-1.gödəkboylu; 2.arıq. Məs.: -Cac adam çux da yisə, cac qaladı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 70).

Cunuk (Quba)-tənbəl.Məs.: -Qalxozumuzda heç cunuk adam yuxdu (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 82).

Cürtüx' (Qazax)-qısa boylu. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 84). Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində bu söz *cürtdəx'* formasında işlədilir. Məs.: -O cürtdəyə bax hələ.

Cojaxor (Ağdam)-davakar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 80).

Çədənə (İrəvan, Zəngibasar)-xırda, balaca (göz). Məs.: -Çədənə göz uşaxdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 92).

Çırt (Cəbrayıl)-bək (tütün). Məs.: -Seydəli kişi çırt tərbəki becərir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 100).

Çin (Ağcabədi, Ağdaş, Bakı, Bərdə, Cəbrayıl, Göyçay, Lənkəran, Tərtər, Zərdab)-düz doğru. Məs.: -Yuxum çin çıxdı (Cəbrayıl); -Nənəmin yuxusu çin oldu (Zərdab). Eyni fonetik quruluşa malik olan bu sözün (çin) makroarealı (Kəlbəcər, Bərdə, Yardımlı, Cəlilabad və s.) və ifadə elədiyi mənalar (qoyunun dizi ilə topuğu arasındakı sümük, sıra, cərgə, xalça, gəbə üçün ayrılmış ip, oraq və s.) çox genişdir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 102). Nəsiminin qəzəllərində bu sözə rast gəlinir. Məs.: Eşqini tərək etmək istər könlüm, amma çin degil (Nəsimi, 2004: 59).

Çomur (Cəlilabad)-bulanıq (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 105). Qaqauz dilində “palçıq” mənasını ifadə eliyən *çamur* və “palçıqlı, kirlənmiş” mənalarında *çamurlu* sözləri istifadə edilir (Gagauz türkçesinin sözlüğü, 1991: 51). Türk dilində *çamur* sözünün ifadə elədiyi mənələrdən biri “su ilə qarışaraq üst-çəşə bulaşan torpaq, palçıq” deməkdir. Məs.: -Ayakkabılarımızın altındakı kırmızı renkli, arasından kuru otlar fırlamış çamurun ağırlığını duyar gibi oluyorum (R.H.Karay) (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 433).

Çözərəx' (Ağdam)-çürük. Məs.: -Elə qoz var çözərəy olur, yeməli olmur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 107).

Daba (Qax, Zaqatala)-barsız (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 109).

Dabannı (Şuşa)-cürətli, ürəkli. Məs.: -Mö:kəm dabannı adam çoxdu (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 109).

Da:ət (Meğri)-iri, böyük, uca. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 110).

Dağal (Laçın, Ordubad)-inadkar, sözə baxmayan. Bu söz Azərbaycan dilinin digər şivələrində başqa mənalarda da (həyətin, bağın kənarına nazik ağaclardan çəkilən çəpər, gözə düşən çöp və s.) istifadə olunur. Məs.: -O, dağal adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 110).

Dürrü (Tovuz)-məhsuldar, bol məhsullu. Məs.: -Hələlix'də bizim bağdan dürrü bağ yoxdu (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 148). Oğuzların məişətini, ənənələrini, dəyərlərini, dövlət quruluşunu, ailə münasibətlərini və s. "Dədə Qorqud kitabı"nda (Akademik Tofiq Hacıyev dastanının belə adlandırılmasını daha uyğun hesab eliyirdi) bir çox yerlərdə əlamət bildirmək üçün *dürlü* ifadəsi işlədilmişdir: -Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Sadələşdirilmiş mətndə isə bu sözün müasir dildəki ekvivalenti kimi tərtib edənlər tərəfindən *qəribə* ləksemi verilmişdir: -Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyirdi (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 31, 129). Nəsiminin qəzəllərində bu sözə *dürlü* şəklində rast gəlinir. Məs.: Eşqin odu bişirmiş idi dürlü aşlarım (Nəsimi, 2004: 52, 72).

Düm (Oğuz)-həmişə, daima. Məs.: -Düm deyir ki, oxumağa gedəcəyəm (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 147). "Dədə Qorqud kitabı"nda bu söz adın əlamətini bildirən söz kimi işlədilmişdir. Məs.: -Qara bağı sarsıldı, düm yürəgi oynadı (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 74). Müasir Azərbaycan dilində *düm* müstəqil söz olaraq işləkliyini itirmiş, sifətin çoxaltma dərəcəsini yaradan hissəcik kimi sözə bitişik şəkildə yazılır: dümağ.

Elmdar (Cəlilabad, İmişli)-bilikli. Məs.: -Mirzə Qulamalı çox elmdardı (İmişli) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 151).

Emil, emin (Lerik, Salyan)-həlim, xoşxasiyyət. Məs.: -Mahirin bir oğlu var, çox emin uşağıdı (Salyan) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 151).

Ervəti (Qazax)-səliqəsiz, başdansovdu. Digər şivələrdə (Ağdam, Bərdə, Gədəbəy, Şuşa) bu sözün *eryəti* formasında işlədilməsinə rast gəlinir. Məs.: -Ervəti iş görürsən, beləmi bəliyellər çağayı? İndidən açılıf tökülör (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 151).

Eryan (Ağdər)-uzun. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 151).

Evdax (Cəbrayıl)-dolu, bol. Məs.: -Biyil ağacımız almıynan evdaxdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 152).

Ey (Borçalı, Kürdəmir, Qazax)-yaxşı. Məs.: -Mənim kefim eydi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 152). "Dədə Qorqud kitabı"nda *eyü* şəklində *yaxşı* sözü ilə paralel olaraq işlədilmişdir. *Eyü* daha çox zərflik, *yaxşı* isə təyin mövqeyində çıxış edir. Məs.: -Yanıma, ala baqduğımda qonşuma eyü baqdı; "Bu yaxşı yigitlərin canını sənmi alursın?"-dedi və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 73).

"Oğuznamə"nin dilində *eyü* sözü həm əlamət bildirən söz kimi, həm də isimləşmiş şəkildə istifadə edilir. Məs.: -Ayğır alma, eyü dostunla düşman olursan: yunduna istər, verməzsən; -Aqçan eyüyə ver, yavuz səni görməsün (Oğuznamə, 2006: 28, 25). Bu söz qədim türk dilində *ehdgü* "yaxşı, gözəl" şəklində qeydə alınmışdır (Kaşğari, I cild, 2006: 186). Nəsiminin qəzəllərində bu sözə rast gəlinir. Məs.: Bir eyü ad edin fani cahanda (Nəsimi, 2004: 32). Türk dilində *iyi* formasında "yaxşı, yararlı, uğurlu, uyğun və s." mənalarda istifadə edilir. Məs.: -İyi insan sözünün üstünə gelir (atalar sözü) (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 1126).

Əbdal (Qax)-qanacaqsız, qanmaz. Məs.: -Allah vuran əbdaldı, xayrını, zaralını bilmiy (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 154).

Əblağ (Lənkəran)-ala-bula (at). Məs.: -Bi əblağ atı var onun (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 154).

Əfci I (Basarkeçər, Borçalı, Gədəbəy, Hamamlı, Xocavənd, Qazax, Tovuz)-1.Qadın işinə qarışan kişi (Basarkeçər). Məs.: -Qadınların işinə qarışan kişiyyə əfci de:rix'; 2.Xırdaçı, çürükçü (Borçalı, Gədəbəy, Qazax). Məs.: -Əfci yaramaz sözdər danışer, bekara sözdər danışer (Borçalı); -Yaman əfcisən ha (Qazax). (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 155).

Əfci II (Mingəçevir)-xəbərçi, sözgəzdiren (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 155).

Əfruz (Salyan)-hiyləgər. Məs.: -Əfruz adama qoşulson, başın bəla çəkər (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 155).

Ərdəmli (Ağdam, Culfa, Füzuli, Mingəçevir, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı, Ucar)-güclü, bacarıqlı, qüvvətli. Məs.: -Bu yerlərdə ərdəmli adam çox olub (Şamaxı). Yardımlı şivəsində bu dialektizmin *ərdəmlü* şəklində istifadə edilməsi qeydə alınmışdır. Məs.: -Yaman ərdəmlü adamdu o, tayi tək götürey və s. İmişli, Naxçıvan, Şərur şivələrində bu vahidə əksmənalı olan *ərdəmsiz* sözü də işlədilir. Məs.: -Zəif, gücsüz, bacarıqsız, ərdəmsiz adam deyər: biyişi görmək olmaz (İmişli) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 163).

“Dədə Qorqud kitabı”nda *ərdəmlü* şəklində işlədilmişdir. Məs.: -Çaya çalmalı, çal qaraquş ərdəmlü, qurqurma quşaqlu, qulağı altun kübəli... və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 49).

Əyrimçə (Şərur)-çirkin; əyri. Məs.: -Elə əyrimçə qışdarıva yaraşır (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 168).

Əyyar (Basarkeçər)-bilikli. Məs.: -Babayi əmir ən bö:üx' əyyardı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 168).

Əsrük' (Qazax)-sərxoş (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 165). Qədim türk dilində bu söz *əsrük* şəklində işlədilərək eyni mənanı ifadə etmişdir (Kaşğari, I cild, 2006: 167).

Fəfə (Borçalı, Görənboy)-1.Bacarıqsız, küt, aciz; 2.Sadələvh. Məs.: -Hər sözə allanan adama fəfə deyillər. Başkeçid, Daşkəsən, Gədəbəy, Tovuz şivələrində bu söz fəfix' şəklində istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 169).

Fəhəmsüz (Quba)-yaddaşsız, hafizəsiz. Məs.: -Bunun kimi mən fəhəmsüz adam gürməmişəm. Gədəbəy şivəsində bu vahid fəhimsiz formasında istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 170).

Fəllax (Qarakilsə, Şərur)-zarafatçı. Məs.: -O, bir fəllağ adamdı (Qarakilsə); -Usup çox fəllağ adamdı (Şərur) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 170).

Gapcıl (Borçalı)-söhbətci. Məs.: -Oruc əmi gapcıl adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 174).

Gedig (Bakı)-kəm, əskik, az. Məs.: -Bı lap ağıldan gedigdü (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 175).

Gəng (Dərbənd)-enli, gen. Məs.: -U qabağı gəng adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 178).

Görkklü (Ağdam)-görkəmli (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 186). “Dədə Qorqud kitabı”nda *görkklü* şəklində işlədilmişdir. Məs.: -Dizin basub oturanda həlal görkklü və s. Sadələşdirilmiş mətnə isə bu sözün müasir ekvivalenti kimi *gözəl* leksemi verilmişdir: -Dizini yerə basıb oturanda qadın gözəldir və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 32, 131).

Görüklü (Şamaxı)-təntənəli, dəbdəbəli. Məs.: -Əhməd bəy görüklü bir toy elədi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 186).

Həni (Füzuli)-danışqan. Məs.: -Ay həni, ta bəsdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 201).

Harım-cırım (Basarkeçər, Qazax)-qənaətsiz. Məs.: -Bunnar yaman harım-cırım tayfadılar (); -Harım-cırım öydə bərəkət olmaz (Qazax) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 195).

Hasalax (Şəki)-balacaboy. Məs.: -Hasalax kişiydi Nəvi dayı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 195).

Hasov (Meğri)-yalançı, gopçu. Məs.: -Ə, o, hasovdu, ona inanma (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 195).

Heyvərə (Qazax)-iri, kök. Məs.: -Bir heyvərə arvad yanımıza gəldi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 198).

Hüt (Qax)-ağılsız. Bakı, Cəbrayıl, Kürdəmir, Qazax, Zaqatala şivələrində isə “ağılsız, yüngülxasiyyət” mənalarını ifadə eliyən *hütdülüm* sözü işlədilir. Məs.: -Salam hütdülüm adamdı (Zaqatala) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 213). Türk dilində eyni fonetik quruluşa malik olan bu söz “Hüt dağı gibi şişmek” deyimində işlədilir. Burada Uhut dağı nəzərdə tutulur. Deyim məcazi olaraq işlədilir, “çox şişmək, qabarmaq” mənasını ifadə edir (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 1015).

Xəfəki (Cəbrayıl)-səssiz-küysüz. Məs.: -Elə xəfəki getdim ki, heş kəs xəbər tutmadı. Azərbaycan dilinin şivələrində (Ağdam, Naxçıvan, Zəngibasar) müxtəlif mənalarda (hava çatışmayan və qaranlıq (ev və s.), bürkü) *xəfə* ismi istifadə edilir. Xəfəki sifətinin xəfə sözündən yaranmasını demək olar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 218).

Xınız (Kəlbəcər)-paxıl, xəbis. Məs.: -Həsən çox xınız adamdı. Bu söz Göygöl (Xanlar) şivəsində sirsaxlayan mənasında işlədilir. Məs.: - Xınız adam nə desən hesabı içəri verər, axırda da əlinən nə:İsə elər (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 222).

Xınızır (Füzuli, İmişli, Salyan)-varlı. Məs.: -Xınızır adam qırnis olar (Salyan); -O çox xınızır adamdı, onda olan heş kəsdə yoxdu (Füzuli). Bu vahid Borçalı, Laçın, Mingəçevir şivələrində *kobud*, Qax şivəsində *dinsiz* mənasında istifadə edilir. Məs.: -(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 222).

Xonsa (Kəlbəcər)-fərsiz, bacarıqsız. Məs.: -O da mənim kimi xonsanın biriymiş, təkə çıxıf qavağına, ata bilmiyif (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 227).

İfal (Yardımlı)-utancaq. Məs.: -O, ifal qıza oxşay (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 231).

İsvaha (Qazax, Zaqatala)-səliqəli. Məs.: -Avdılla paltarını isvaha geyinir (Qazax); -Nazlı həmişə isvaha geyinir (Zaqatala) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 238).

İtiqatı (Salyan)-cəld, zirək. Məs.: -Sevil, maşalla, əldən-ayağdan itiqatıdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 239).

İxdiyar (Borçalı)-qoca. Məs.: -Qolxozda mala gedirdim, indi də ixdiyaram, işdiyə bilmirəm və s. Şəki şivəsində bu söz “var-dövlət” mənasını ifadə eliyir. Məs.: -İxdiyarı aşıf-daşiydi, heylə varrılar varyıdı və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 232). Türk dilində *ihdiyər* şəklində işlədilir və “yaşlı, qocalmış (kimsə)” mənasını daşıyır. Məs.: -İhdiyər öksürüyor, öksürdükce de boğazından çürük bir ses çıkıyor (M.Ş.Esendal). Bu sözdən *ihdiyər etmək* “yaşlandımaq”, *ihdiyər olmaq* “yaşlanmaq” feilləri də yaranmışdır (Türkçe Sözlük, 1, A-J, 1998: 1055).

Kasavad (Kəlbəcər)-bacarıqsız, yarıtmaz. Məs.: -Bir adamı göndə:rix' heyvan bejərməyə, görürsən getdi qıçın qırdı, canavara verdi, ona kasabvad de:rix' (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 243). Qaqauz dilində “kədər, üzüntü” mənasını ifadə eliyən *kasavet* sözü işlədilir (Gagauz türkçesinin sözlüğü, 1991: 137).

Kəpir (Cəbrayıl, Naxçıvan, Şərur, Zaqatala)-məsaməli, tez ovulan. Məs.: -Əv tix'diməyə kəpir daş yaxşısı (Cəbrayıl); -Kəpir daşın üsdünnən gedəndə təpziyir (Naxçıvan) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 250). Türk dilində kəpir “yararsız, məhsuldar olmayan torpaq; yararsız palçıqlı torpaq”mənalərini ifadə edir (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 1275).

Kəpirri (Zəngilan)-daşlı. Məs.: -Bartaz kəndi çox kəpirri yerdədi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 250).

Kərti (Basarkeçər)-boyat, köhnə. Məs.: -Çörə:miz kərtidi, yeməy olmur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 252). Türk dilində *kerti* sözü “bayat (çörək, ət)” mənasında da istifadə olunur (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 1276).

Kintirix'li (Hamamlı)-səliqəsiz, pinti. Məs.: -Yaman kintirix'li adamsağ, özünə fikir vermirsəğ (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 255).

Kovdan (Ordubad)-küt, aciz, bacarıqsız. Məs.: -Keşmişdə kovdan adamlar çox idi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 260).

Küt (Şəki)-çolaq, axsaq. Məs.: -Küt Balının oğlu qutalıf gəlirdi və s. Bakı şivəsində “yorulmaq, əldən düşmək” mənasını ifadə edən *küt getmey* vahidi işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 270). “Dədə Qorqud kitabında əlamət bildirmək üçün *küt-küt* ifadəsi işlədilmişdir: -Küt-küt buğa solmağa başladı. Sadələşdirilmiş mətndə isə bu sözün müasir dildəki ekvivalenti kimi tərtib edənlər tərəfindən *yavaş-yavaş* leksemi verilmişdir: -Buğa yavaş-yavaş yorulmağa başladı (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 31, 129). Buradan çıxış edərək bu sözü fonetik səs cildini saxlayaraq semantik cəhətdən dəyişən sözlər qrupuna daxil etmək olar. Qeyd etmək istərdik ki, müasir Azərbaycan dilində isə *küt* sözü “iti olmayan” (küt bıçaq) ifadə eliyir. Həm quruluşca mürəkkəb olan *kütbeyin* sözünün tərkib hissələrindən biri kimi, həm də *küt insan* ifadəsində epitet (məcaz) kimi də işlədilir.

Kür (Salyan, Şamaxı)-1.Aciz (Şamaxı); 2.Tənbəl (Salyan). Məs.: -Həsə:n oğlu kürdü (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 268). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində bu söz narahət, davaya meyilli insanları xarakterizə etmək üçün də işlədilir. “Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz eyni mənada işlədilmişdir. Məs.: -Aydır: “Bəglər bizə bir kür oğul vermiş” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 72).

Qalaba (Salyan)-böyük. Məs.: -Sən də mə:m kimi qalaba külfət döyürsən ki, dolana bilməyəsən (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 275). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz eyni mənada işlədilmişdir. Məs.: -Cılasun qoç yigitlərə qalaba ölkə verdi, şalvar, cübbə, çuqa verdi və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 50).

Qalmıx (Meğri)-sırtıq. Məs.: -Bu Xə:l kimi qalmıx gədə heş yerdə yoxdu (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 276).

Qanqaz (Gədəbəy)-otsuz (yer). Məs.: -Qanqaz yerdə, olarda otmu var?! (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 276).

Qərəmət (Cəbrayıl)-bəxtiqara. Məs.: -Sən çox qərəmət adamsan, heş baxdın gətimir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 293).

Qılqısdı (Gədəbəy)-zəif, cansız. Məs.: -Qılqısdı adam nə bajarar daş daşımağı? (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 296).

Qınqılı (Ağbaba)-xırdaca, balaca. Məs.: -Sənin qınqılı boyun var (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 299).

Qıntır (Salyan)-arıq, zəif. Məs.: -Qıntır qoyun süt verməz (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 299).

Lağalağ (Tovuz)-səliqəsiz. Məs.: -Öydə qav-qajax lağalağdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 320).

Lağşək (Salyan)-çolaq, şikəst. Məs.: -O uşağ elə anadangəlmə lağşəkdi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 321).

Lanti (Bakı)-kəbud, yaraşıqsız. Məs.: -Səlimin qərdeşi Kərim lap lantidür (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 323).

Lartan (Kürdəmir)-gen. Məs.: -Şalvar o qədər lartandı ki, əynində durmeyr (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 323).

Lüpbiz (Cəlilabad)-1.Kasıb, yoxsul; 2.Çılpaq. Məs.: -Bi dənə adamı qoymerdılar, soyundırırdılar, elerdilər lüpbiz (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 323).

Mazıt (Borçalı)-kal. Məs.: -Mazıt neyveyi <meyvəni> yeməy olmaz (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 347).

Mırız (Zəngilan)-1.Kinli. Məs.: -Mırız adamnan aram yoxdu; 2.Tənbəl. Məs.: -Mırız kəl kimi nə gözü: döyürsən (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 355).

Müsdər (Cəbrayıl, Meğri, Zəngilan)-1.Şikəst, əlil. Məs.: -Gədə müsdər oldu getdi, əncam olmadı (Zəngilan); 1.Tənbəl (Meğri). Məs.: -Niyə müsdər olərəm, müsdər olsam, üç günüm olar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 366).

Müsəmbə (Ağdaş, Şəki)-kök. Məs.: -Müsəmbə to:ğun əti çox yeməlidir (Ağdaş) və s. mingəçevir şivəsində *müsəmmə* kimi işlədilir. Məs.: -Bu to:uxlar müsəmmədi və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 366).

Naşarı (Qazax)-həyasız. Məs.: -Naşarı adamı heş kəs isdəməz (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 369).

Neyvənt (Balakən)-çirkin, yaraşıqsız. Məs.: -Lalə neyvənt qızdı. Cənubi Azərbaycan, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Oğuz, Ordubad, Şəki şivələrində bu söz *neyvət* şəklində işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 371).

Nəx'nəx'çi (Qazax, Tovuz)-ziyankar. Məs.: -Nəx'nəx'çi adam heş kimə xeyir verməz (Tovuz) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 371).

Nəkəz (Qazax)-tərs. Məs.: -Nəkəz adam sözə baxmaz (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 372).

Nəslə (Gədəbəy)-tamahkar. Məs.: -Naman belə nəslə adammış o kişi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 374).

Nırdos (Lənkəran)-qaraqabaq. Məs.: -Bi bax, gör nə nırdos adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 374).

Nimicmar (Bakı)-yarımçıq. Məs.: -Sənə min kərəm dimişəm ki, nimicmar iş görmə (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 375).

Oğuz (İmişli, Sabirabad)-1.Kəbud, həzəcavab; 2.Lovğa, təkəbbürlü, ədabaz. Məs.: -Bizim Heydar çox oğuz adamdı (Sabirabad); -Oğuzun biridi, heş bilmer, nə oyun çıxarsın (İmişli) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 380).

Oj (Qazax)-tərs. Məs.: -Əhməd oj adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 381).

Otucu (Şəki)-1.Çoxbilən, bilici; 2.Bic. Məs.: -Cəfər çox otucu adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 383).

Ölləş (Qazax)-aciz, əfəl. Məs.: -Mahmud yaman ölləş adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 387).

Parto:ux (Qazax)-səbirsiz. Məs.: -Güllü qarı yaman parto:uğ arvaddı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 394).

Pasaxlı (Başkeçid, Borçalı, Qazax)-çirkli, kirli. Məs.: -Bu oğlan çox pasaxlı oğlandı (Borçalı) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 394). Türk dilində pasaxlı “geyiminə və ya əşyalarının təmizliyinə önəm verməyən” mənalarını ifadə edir (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 1772).

Pasnaldalı (Cəbrayıl)-kobud. Məs.: -Sənnən yaman pasnaldalı sözdər çıxır (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 394).

Petro: (Qazax, Tovuz)-qanmaz. Məs.: -O petro:nun biridi (Tovuz) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 395).

Pülüx' (Gədəbəy)-kök (heyvan). Məs.: -Bu çox pülüx' heyvandı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 410).

Rıxdım (Yardımlı)-möhkəm, davamlı. Məs.: -Cəhrənin kərişi rıxdım olsun gərəg (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 412).

Rum (Salyan)-çoxbilmiş. Məs.: -Ağazər çox rum adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 413).

Ruma (Bakı)- 1.Təzə; 2.Körpə; 3.Yumşaq. Məs.: -Bir bax, çox ruma ətdü; -Uşağın sümigi rımadı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 413).

Safçillə (Salyan)-sağlam. Məs.: -Xalxın safçillə uşağın apararsan, xəsdələnər (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 414).

Sal (Quba)-tez-tez xəstələnən (adam). Məs.: -Sal adamın işi çətin uladı. Bu vahidə köməkçi feil əlavə edilərək hərəkət bildirən söz kimi də istifadə edilir: Sal ulmağ-tez-tez xəstələnmək. Məs.:-Məsələn, diyədü ki, filankəs həmişə sal uladı. Sal dialektizminin işlənmə arealı genişdir. Digər şivələrdə də həm əlamət bildirən (yüksək (temperatur)-Salyan; hamar, düz-Tovuz), həm də ad bildirən (başdaşı-Qazax; boy-Qazax) söz kimi işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 416).

Salahlı (Qəbələ)-əlverişli. Məs.: -Kolxozda işləmək salahlıdı. Salyan şivəsində isə bu söz *səliqəli* mənasını ifadə edir. Məs.: - Gördüyü işlərə baxdım, salahlı bənnıya oxşır. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 417).

Savatdi (Gəncə)-naxışlı (qızıl və gümüş şeylərinə aiddir). Məs.: -Savatdi gümüş qaşıklardı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 421).

Savzavar (Meğri)-bozumtul. Məs.: -Töyix ferməsində bir iri savzavar xuriz var (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 422).

Sayrı (Basarkeçər, Borçalı, Hamamlı, İmişli)-xəstə. Məs.: -Nə sağdı, nə sayrı (Borçalı). Şamaxı şivəsində bu söz “başqa, qeyri, savayı” mənasında istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 422). Nəsiminin qəzəllərində bu sözə rast gəlinir. Məs.: Kim ki, sevdasından oldu sayru şəhla gözlərin; Gərçi süzölmüş gözü eylədi sayru məni (Nəsimi, 2004: 26, 47). Türk dilində sayrı sözü eyni mənanı ifadə edir, bu sözdən yaranan sayrılıq “xəstəlik”, sayrılar evi “xəstəxana” sözləri də istifadə edilir (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 1925).

Qüdsiyyə Məmmədova “Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri” araşdırmasında göstərmişdir ki: “Nəsimi öz əsərlərində türkmənşəli sifətlərdən özünəməxsus üslub çalarları

yaratmaq üçün məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn, bəzən bir beyt daxilində müxtəlif mənşəli sifətlərin üslubi imkanlarını daha çox nəzərə çarpdırmışdır: Düşdü Nəsimi eşqinə sayrivi xəstə neyləsin” (Məmmədova, 2004: 46).

Səmiş (Dərbənd)-kök (ən çox mala aid edilir). Məs.: -Gəncəli həmişə mala yaxşı baxadı, həmi malları səmişdü (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 427).). Həmin vahid “Dədə Qorqud kitabı”nda *simüz* şəklində işlədilmişdir. Məs.: -Simüz qoyun, arıq toqlı səni qapıdan kafərlərə vermədim və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 46). “Oğuznamə”nin dilində bu vahid *semiz* şəklində işlədilmişdir. Məs.: -Çün yoldaşın semiz sevməz, sən gir yüyir qarasına, Sonra semiz sana qalur, kimsə girməz arasına (Oğuznamə, 2006: 85).

Türkmən dilində semiz “kök, şişman, arıq olmayan” mənasında işlədilməkdədir (Türkence-Türkçe Sözlük, 1995:569). *Səmiş* Kaşğarının lüğətində “kök, kökəlmiş heyvan” mənasını ifadə eliyən söz kimi qeyd alınmışdır. Lüğətdə bu sözdən yaranan *səmişlik* “köklük” ifadəsi də verilmişdir (Kaşğari, I cild, 2006: 370, 483). Türk dilində *semiz* “şişman; əti, yağı çox olan, kök heyvan” deməkdir. Məs.: -Semiz ve romatizmalı olan bu adama, suya ayağını bile deydirmemiştir (F.R.Atay); -Semizlerin seçin de kalan altı hindi...gönderin (B.Felek) (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 1938).

Sızılı (Gəncə)-naxışlı, güllü (parça).Məs.: -O sızılı çitdən beş arşın maña ver (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 435).

Şahandaz (Salyan)-məğrur, təkəbbürlü. Məs.: -Mə:m bibim şahandaz arvadıydı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 454). Türkmən dilində şahandaz (şahanda:z) “şən, nəşəli, dilavər” mənasında işlədilməkdədir. Bu sözdən yaranan *şahandazlık* (şahanda:zlık) “nəşəlilik, sözü-söhbəti sevmək” sözü də istifadə edilir (Türkence-Türkçe Sözlük, 1995:597).

Şahraz (Qazax)-üzügülər, xoşsifət. Məs.: -Çox şahraz oğlanıydı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 454).

Şaladı (Bakı)-səliqəsiz, pinti. Məs.: -Qız da bu qədər şaladı olar? (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 454).

Şetixanı (Cəbrayıl)-qəşəng, yaraşılıq, gözəl. Məs.: -Çox şetixanı uşaxdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 459).

Şeydalı (Meğri)-forslu, qürurlu. Məs.: -Heydərqulu Ernəzər çahıllarının hamısınan şeydalıdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 460).

Şəlo: (Ağcabədi)-qalın, sıx. Məs.: -Pambıx seyrəlməsə şəlo: olar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 462).

Şüllə (Goranboy)-uzun. Məs.: -Şüllə adamın ağıl topuğunda olur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 462).

Tanxalı (Bakı)-varlı, dövlətli. Məs.: -O, çox tanxalı olub əvvəllər (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 480).

Tarxam (Bakı, Salyan)-1.Tərbiyəsiz; 2.Ərköyün. Məs.: -Mən tarxam adam olseydım, atam məi döğərdi. Salyan şivəsində “ərköyün olmaq, tərbiyəsiz olmaq, korlanmaq” mənalarını ifadə eliyən *tarxam olmağ* feili istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 481).

Tarxan (Salyan)-kök. Məs.: -Bi tarxan qoyunım vardı, dünən kəsdim (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 482).

Taşaqqa (Qazax)-lovğa. Məs.: -Bizim Məmməd çox taşaqqa adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 482).

Tenni (Çənbərək)-rütubətli. Məs.: -Bizim ev yaman tennidi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 486). Qaqauz dilində bu söz “sağlam, böyük” mənasında işlədilir (Gagauz türkçesinin sözlüğü, 1991: 241).

Tini (Şamaxı)- nüfuzlu, sözükeçən. Məs.: -Oa heç kəs batammaz, çox tini adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 498).

Tüləx' (Gəncə, Şəmkir, Şuşa)-bic, hiyləgər. Məs.: -Murad yaman tüləx'di (Şəmkir). Ağdam, Gəncə, Şəmkir, Şuşa şivələrində bu söz *zirək, diribaş* mənalarında da istifadə edilir. Məs.: -Çox tüləx' uşaxdı bizim bu Məmişin oğlu (Ağdam) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 498).

Tülən (Şamaxı)-həyasız. Məs.: -Əhməd çox tülən adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 511).

Uxaca (Qazax)-nazik. Məs.: -Biz tərəflərdə qavıği uxaca olan qarpız çoxdu (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 516).

Urvatdı (Laçın, Şuşa)-hörmətli. Məs.: -Əli hamının yanında urvatdıdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 520).

Uydurum (İmişli)-səfeh, ağılsız. Məs.: -Bu gedə uydurumdu, ona baş qoşma və s. *Uydurum* dialektizmi İmişli şivəsində “çayın dərin yeri, burulğan” mənalarını da ifadə eliyir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 521).

Uzunarax (Ağcabədi)-ucaboy, uzun. Məs.: -Həsən uzunarax bir adamdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 522).

Uzunsal (Qazax)-uzunbədənli, uzun. Məs.: -Uzunsaldı bu cöngə, əti çox olar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 522).

Üqubətđi (Şuşa)-əzablı, əziyyətli. Məs.: -Bu iş çox üqubətđi işđi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 524).

Ürsüz (Kürdəmir)-həyasız, sırtıq. Məs.: -Ürsüz adamnan dosd olma (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 525).

Üşəncil (Qazax)-ehtiyatlı, qənaətcil. Məs.: -Qazancıl kişinin üşəncil arvadı olar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 526).

Ütələx' (Basarkeçər)-tələskən. Məs.: -O yaman ütələx' kişidi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 526).

Üzsüz (Şuşa)-utancaq. Məs.: -To:fiq çox üzsüz oğlandı, bir söz də:ndə pul kimi qızarrı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 528). Qaqauz dilində bu söz “sırtıq” mənasında istifadə edlir (Gagauz türkçesinin sözlüğü, 1991: 252). Türk dilində y səsdüşümü baş vermədiyinə görə bu söz *yüzsüz* şəklində işlənir və “üzü olmayan (həqiqi); utanmaz, arsız (məcazi)” mənalarını ifadə eliyir. Məs.: -Arkasından en yüzsüz tulumbacının ağzından çıkamayacak bir küfür daha... (R.N.Güntekin) (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 2491).

Varvara (İmişli, Şəmkir, Tovuz)-çoxdanışan, deyingən. Məs.: -Nə varvara arvatdı bu, sərətən danışır (İmişli). Şamaxıda eyni mənani ifadə eləmək üçün istifadə olunan *varvarçı* ifadəsi qeydə alınmışdır. Məs.: -Yaman varvarçı adamsan sən (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 530).

Vasvası (Çənbərək, Sabirabad)-çoxdanışan. Məs.: -Hürü qarı vasvasıdı, axşamacan danışır (Sabirabad) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 530).

Vəqah (Quba)-1.İgid, qorxmaz; 2.Cəld, zirək. Məs.: -Biz hindi qucalmuşuğ, vəqah cuvan adamlardu, hələ kimi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 532).

Veysəl (Füzuli, Salyan)-axmaq, gic. Məs.: -Belə veysəl adam görmüsən? Kürdəmir şivəsində bu söz “avara, boş” mənasında da işlədilir. Salyan şivəsində *veysəllayı* formasında istifadə edilərək “avara, işsiz-gücsüz” mənasını ifadə eliyir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 532).

Vələm-vələm (Salyan)-pırtlaşmış, dağınıq <saç>. Məs.: -Başu:n tükü vələm-vələmdi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 533).

Yabban (Çənbərək)-yastı. Məs.: -Otu yabban yığdım, xarab olajax yağış yağsa (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 536).

Yağar (Başkeçid, Borçalı)-yağışlı. Məs.: -Bu ay çox yağar keşdi (Borçalı). Həmin dialektizm Şəmki şivəsində “yara” mənasında istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 536). Türk dilində xalq arasında yağışa *yağar* deyilir. Məs.: -Yüce dağların yağarı, Eridi kalmadı karı (xalq türküsü) (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 2362).

Yalxoy (Gədəbəy)-nazik, yüngül. Məs.: -Usuf yalxoy geyindiyinə üşüyördü yaman (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 538).

Yalaf-yalaf: yalaf-yalaf yammax (Qazax)-od kimi qızarmaq. Məs.: -Elə gözəl qızdı ki, yanaxları yalaf-yalaf yaner (Qəbələ) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 537). “Dədə Qorqud kitabında *yalab-yalab* ifadəsi işlədilmişdir: -Yalab-yalab yalabıynan incə tonlum! Sadələşdirilmiş mətndə isə bu sözün müasir dildəki ekvivalenti kimi tərtib edənlər tərəfindən *par-par yanan* ləksemi verilmişdir: -Par-par yanan, parıldayan incə donlum! (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 93, 191).

Yağal (Gədəbəy)-qırmızımtraq. Məs.: -Nə yağal yanaxları var qızın, elə bilinnən qızıl güldən irəy alıf (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 539).

Yönnü (Cəbrayıl, Füzuli, İmişli, Mingəçevir, Şəki)-yaxşı. Məs.: -Sən heç yönnü şey ye:rsən ki əmələ:ləsən (Cəbrayıl) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 552). Türk dilində *yönlü* “yönü olan, uyğun” mənasını ifadə eliyir (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 2467).

Yönsüz (Cənubi Azərbaycan, Füzuli, İmişli, Qəbələ)-pis. Məs.: -Böyün hava yönsüzdü (Qəbələ) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 552). Türk dilində yönsüz “yönü olmayan, məqsədsiz” mənasında istifadə edilir. Məs.: -O henüz şəkilsiz, yönsüz isteklerinin peşinde başıboş bir hayat sürməkdir (N.Cumalı) (Türkçe Sözlük, 2, K-Z, 1998: 2467).

Zabın (Cəbrayıl)-pis. Məs.: -O sənnən zabın oğlandı:? (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 554). Qaqauz dilində bu söz *zabun* şəklində “zəif” mənasında istifadə edilir (Gagauz türkçesinin sözlüğü, 1991: 262). Türkmən dilində *zabun* (zabu:n) şəklində “1.qəddar, mərhəmətsiz, insafsız; 2.güclü, sağlam” mənalarında işlədilir. Bu sözdən “1.sərt, qatı davranmaq (insan haqqında); 2.qüvvətlənmək, böyümək, artmaq, şiddətlənmək” mənalarını ifadə eliyən *zabunlaş* (zabu:nlaş) sözü də yaranmışdır (Tükmenge-Türkçe Sözlük, 1995:716).

Zelaf (Ordubad)-həyasız, sırtıq. Məs.: -Dursun çox zelaf adamdı. Ordubad şivəsində bu dialektizm feili sifət kimi də istifadə olunaraq hər tərəfi sürtülmüş (aşiq) mənasını ifadə eliyir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 556).

Zəbərdəst (Cəlilabad)-güclü, qüvvətli. Məs.: -Yanıdakı də bu zəbərdəst adameydi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 556).

Zəlo (Lənkəran)-yandırıcı, isti. Məs.: -Günün lap zəlo vaxdıdu (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 557).

Zıvanı (Şəmki)-sırıqlı. Məs.: -Zıvanı yavaş-yavaş dəvdən tüşör (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 557).

Zıvıx (Borçalı)-uzun. Məs.: -Zıvıx adamın axılı olmor (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 557).

3.Nəticə

Azərbaycan dili şivələrinin zəngin və rəngarəng leksikasında əlamət və keyfiyyət bildirmək məqsədi ilə istifadə edilən özünəxas sözlərin xüsusi bir yeri vardır. Bu sözlər, əsasən, türk mənşəlidir, bəzən alınmalara da rast gəlinir. Həmin vahidlərin işlənmə arealı ilə tanış olarkən şahid oluruq ki, onların həm bir neçə şivədə işlədilməsinə, həm bir bölgə ilə məhdudlaşmasına rast gəlinə bilər. Bu sifətlərin müəyyən hissəsi bir çox müasir türk dillərində (əsasən, oğuz qrupuna daxil olan) ədəbi dil səviyyəsində, eyni zamanda onların şivələrində müşahidə edilir. İndiyədək şivələrdə istifadə edilən sifətlər və onlar barədə məlumat dərslik və lüğətlərdə yığcam və pərakəndə şəkildə verilmişdir. Məqalədə isə Azərbaycan dili şivələrində işlədilən əlamət bildirən sözlər barədə olan məlumatlar izlənilmiş, dialektoloji lüğətlərdə əks olunan sözlər sistemli şəkildə bir yerə toplanılmış, eyni zamanda onlar folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələri, digər türk dillərinin materialları ilə müqayisəyə cəlb edilmişdir. Hesab edirik ki, araşdırma türk dilləri müstəvisində aparılacaq türkoloji və dialektoloji tədqiqatlar üçün dəyərli material rolunu oynayacaqdır.

Kaynaklar

- Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti* (2007). Bakı: Şərq-Qərb.
- Bədəlova, A. (2023). *Qərbi Azərbaycan Şivələri Lüğəti*. Ankara: İksad.
- Əzizov, E. (2016). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası: Dialekt Sisteminin Təşəkkülü və İnkişafı*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Hüseynova, M. (2020). *Ümumtürk Dilləri Dialekt və Şivələrinin Qarşılıqlı İnteqrasiyası*. Bakı: ADPU-nun Nəşriyyatı.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü Lüğat-it-Türk .C. I .* Bakı: Ozan.
- Kitabi-Dədə Qorqud*. (1988). Yazıçı.Tərtibçilər: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə, Bakı.
- Qəmbərli, S. (2021). *Azərbaycan Dilinin Qərb Şivələri və Türk Dilinin Qars Şivələrinin Leksikası*. Bakı: Elm və təhsil.
- Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan Dialektologiyası*. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC.
- Məmmədova, Q. (2004). *Nəsiminin Dili və Azərbaycan Şivələri*. Bakı: Elm və təhsil.
- Nəsimi İ. (2004). *Seçilmiş Əsərləri*. İki cildə. I cild. Bakı: Lider Nəşriyyat.
- Oğuznamə*. (2006). Tərtibçi: Samət Əlizadə, Bakı: Şərq-Qərb.
- Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Tahirov, İ. (2004). *Dialekt Leksikasında Alınma Sözlər*. Bakı: Nurlan.
- Teymurlu, Z. (2020). *Azərbaycan Dilinin Dialekt Leksikası*. Bakı: BMU nəşri.
- Gaydarcı, G.A., Koltsa, E.K., Pokrovskaya L.A., Tukan B.P. Sorumlu Redaktör: Prof. Baskakov, N.A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. (Rusçadan Aktaranlar: Prof. Dr. İsmail Kaynak, Prof.Dr. Mecit Doğru), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Türkçe Sözlük*, 1, A-J. (1998). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Türkçe Sözlük*, 2, K-Z. (1998). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Tükmençe-Türkçe Sözlük*. (1995). (Hazırlayanlar: Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zühal Ölmez, Süer Eker). Ankara.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1575792>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 30.10.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 11.12.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Suiçer, M. ve Gökbayır, T. (2024). Slav ve Türk Dünyasında Bahar Bayramlarının Ortak Motifleri: Maslenitsa ve Nevruz. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 377-389.

**SLAV VE TÜRK DÜNYASINDA BAHAR BAYRAMLARININ ORTAK MOTİFLERİ:
MASLENİTSA VE NEVRUZ**

The common motifs of spring festivals in the slavic and turkic worlds: maslenitsa and nevruz

**MEHTAP SUIÇER¹
TUĞBA GÖKBAYIR²**

Öz

Bayramlar, bir milletin tarihini, inancını, geleneğini ve kültürünü yansıtan millî, dinî veya özel olarak önemi olan gün veya günlerdir. Dünya üzerinde her millette var olan bayramlar geçmişten günümüze süregelen köklü bir tarihin ürünüdür. Kökeni çok eski zamanlara uzanan Slav ve Türk milletleri dinî, millî, mevsimsel ve kültürel bayramlar olmak üzere birçok bayrama sahiptirler. Bu bayramlar toplumu bir arada tutan ve toplumda dayanışmayı sağlayan önemli unsurlardır. Slav halklarında bir mevsim bayramı olarak kutlanan Maslenitsa ve Türk halklarında kutlanan Nevruz Bayramı, kışın bitişi ve bahar mevsimine geçişi simgeleyen bayramlardır. Maslenitsa, günümüze kadar ulaşan en eski Rus bayramıdır. Maslenitsa kutlama geleneği, çok eski Hristiyanlık öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Türk bahar bayramı olarak nitelendirilen Nevruz da Türklerin İslamiyeti kabulünden öncesine dayanan eski bir bayramdır. Bu makalede iki ayrı millette benzer özelliklere sahip mevsimsel bayramlar olan Maslenitsa ve Nevruz bayramının ortak unsurları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Maslenitsa, Nevruz, Slav, Bahar Bayramı

¹ Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sos. Bil. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
El-mek: omehtap36@gmail.com

² Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sos. Bil. Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü..

El-mek: tgokbayir@firat.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6563-9559>

Abstract

Festivals are national, religious, or special days or periods that reflect a nation's history, beliefs, traditions, and culture. Festivals, which exist in every nation around the world, are the product of a long-standing history from the past to the present. The Slavic and Turkic peoples, whose origins date back to ancient times, have many festivals, including religious, national, seasonal, and cultural ones. These festivals are important elements that keep society together and ensure solidarity in society. Maslenitsa, celebrated as a seasonal festival among the Slavic people, and Nevruz, celebrated among the Turkic people, are festivals symbolizing the end of winter and the transition to spring. Maslenitsa is the oldest Russian festival that has survived to the present day. The tradition of celebrating Maslenitsa dates back to the pre-Christian period. Nevruz, described as the Turkish spring festival, is an old festival that dates back to before the Turks accepted Islam. This article will examine the common elements of Maslenitsa and Nevruz, two seasonal festivals with shared characteristics among two distinct nations.

Keywords: Maslenitsa, Nevruz, Slavic, Spring Festival

1. Giriş

Gelenekler, nesilden nesile aktarılan fikirler, âdetler, ritüeller ve değerlerdir. Milletlerin millî kültür kimliğinin oluşmasında ve kültür değerlerinin korunup yaşatılmasında bayram geleneklerinin önemli bir rolü vardır. Gelenekleri yaşatan ve nesilden nesile aktaran bayramlar, toplumu bir araya getiren ve dayanışmayı destekleyen özel günlerdir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan Nevruz, baharın gelişi, doğanın uyanışı ve yenilenmeyi simgeleyen bir mevsim bayramıdır. Bu bayram, geçmişten günümüze pek çok ülkede ve Türk hakları arasında coşkuyla kutlanmaktadır. Slav halklarının geleneksel bayramlarından biri olan Maslenitsa ise Hristiyanlık öncesi kökenlere sahip olan ancak Lent orucundan önce kutlamayı içeren Hristiyan fikirlerini barındıran bir Rus bayramıdır (Zhbanova ve diğerleri, 2015: 288). Maslenitsa zamanında insanlar kışa veda eder ve baharı karşılarlar. Büyük şehirlerde ve en küçük köylerde bile insanlar Maslenitsa'yı tüm hafta boyunca coşku, eğlence ve sevinçle kutlarlar (Antonova, Nahabina ve Tolstih, 2019: 67).

2. Maslenitsa Bayramının Kökenine Bir Bakış

Maslenitsa sözcüğünün Rusça “yağ” anlamına gelen maslo kelimesinden türetildiği maslennaya (yağlı) sıfatına -itsa ekinin getirilmesiyle oluştuğu ifade edilir (Taşkesenligil, 2016: 120). Pagan kökenli bir bayram olmayan Maslenitsa'nın paganizme dair hiçbir kökü bulunmamaktadır. Bu bayram, Hristiyanlığın kabulünden sonra halkın bilincinden Pagan bahar bayramı olan Komoeditsa'yı silmek amacıyla kilise tarafından meydana getirilmiştir. Slav toplumunda 16. yüzyıla kadar halk arasında bir tür Pagan bayramı olan Komoeditsa kutlanırdı. Komoeditsa, iki hafta süren ilk haftası ilkbahar ekinoksu gününden önce, ikinci haftası ise ilkbahar ekinoksu sonrasında kutlanan bir bayramdı. Bu gün, gece ve gündüzün eşit olduğu gündü. Astronomik açıdan ilkbaharın başlangıcı 20-21 Mart'tır. O dönemde, güneşin, baharın ve güneş ışığının tanrısı olan genç Yarilo'nun bu günden itibaren ısınmaya ve yakmaya başladığına inanılırdı. Komoeditsa, Büyük Güneş Bayramı olarak kabul edilir, kışa veda edilir ve Marena'nın (Kış'ın) kuklası yakılırdı. Gökyüzünden bahşedilen kutsal bahar ve eski Slavların yeni yılı (Rusya'da 1492 yılına kadar Mart ayı yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilirdi) coşkuyla karşılanırdı. İnsanlar baharı yeni bir yaşamın başlangıcı olarak görüp yaşamı ve her şeyi bahşeden Güneş'e saygı gösterirdi. Eski zamanlarda, Slavlar Güneş'e ithafen mayasız ekmekler pişirmekteydi. 9. yüzyıldan itibaren ise pankek yapmaya başladılar. Eskiden insanlar yapılan pankekleri güneşin bir sembolü olarak görmekteydi. Bunun sebebi, pankeklerin güneş gibi sarı, yuvarlak ve sıcak olmasıydı. Pankekleri yerken güneşin bir parçası olan sıcaklığını ve gücünü yediklerine inanırlardı. Baharın kutsal bir şekilde gelişinin kutlanmasının yanı sıra bu günde büyük ataları, ormanın sahibi ve insanların babası olarak kabul ettikleri

Slavların Ayı Tanrısı onurlandırılırdı. Kahvaltıdan önce bal ayısının yanına ormana gidilerek pankek sunumu yapılır. Daha sonra bayram şöleni başlardı. Eski Slavlar ayıya “kom” derlerdi ve “ilk pankek komlara” yani “ayılara” ifadesi ise buradan gelmektedir. Hristiyanlık öncesi dönemde bu bayram, dinsel nitelikteki ritüel davranışlarla, oyunlar ve şölenler ile doluydu. Bu ritüeller, zamanla değişerek daha sonraki geleneksel halk adetlerine dönüştü (Lenova, 2017: 299-300).

Kilisenin Maslenitsa’sı yalnızca Maslenitsa haftası değil, Büyük Perhiz’e hazırlık sürecinin tamamını kapsadı. Bu süreç, Maslenitsa haftasının yanı sıra “her şeyin yenildiği hafta” ve “benekli hafta” olmak üzere önceki iki haftayı da içerir. Pazartesi gününden Bağışlanma Pazarına kadar süren 7 günlük bir kilise bayramıdır. Maslenitsa haftası, Hristiyanların Büyük Perhiz’e hazırlık yaptığı bir oruç bayramıdır. Bu dönemde “et orucu pazarından” sonra et yemek yasaktır, ancak balık, süt ürünleri ve tereyağı serbesttir. Bu nedenle “et orucu haftası” halk arasında “Maslenitsa” olarak adlandırılır. Katolik kilisesinde Maslenitsa bayramına “karnaval” denilir. Modern Rusya’da kilisenin yanı sıra halkın Maslenitsa kutlama geleneği, I. Petro’nun hükümdarlığı döneminde ortaya çıkar. I. Petro, bu neşeli ve eğlenceli bayramı tüm halk için zorunlu hale getirip Avrupa’daki karnaval kutlamalarını örnek alarak resmî olarak başlatır. I. Petro’nun fermanına göre, Maslenitsa kutlaması “En Şakacı, En Sarhoş ve En Çılgın Meclis” olarak adlandırılır ve eğlenceler, içkili etkinlikler, karnaval gösterileri gibi aktiviteler hedeflenir. Halk Maslenitsa’sında her türlü ikram mümkündür. Pankek pişirme geleneği pagan dönemine kadar uzanır. Maslenitsa sıcak bir şekilde karşılanır, ancak şakalarla alay konusu olur. Maslenitsa hakkında “yağlı yalayıcı”, “kısa burunlu Maslenitsa” veya “al yanaklı Maslenitsa” gibi isimler söylenilir (Lenova, 2017: 300).

3. Maslenitsa: Tarih, Kutlama ve Gelenekler

Arkeolojik bulgular, bu bayramın MS. 2. yüzyıla kadar erken bir dönemde kutlanmış olabileceğini göstermektedir (Wilson, 2005). Doğu Slavlarına ait dinî bir halk bayramı olan Maslenitsa, Büyük Perhiz’den³ önceki son hafta boyunca, yani Paskalya’dan önceki yedinci haftada kutlanmaktadır (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011). Maslenitsa, hem pagan hem de Hristiyan geleneklerinden oluşur. Slav mitolojisinde Maslenitsa, kışın bitişi ve baharın gelişinin kutlandığı bir bayramdır. Bununla birlikte birçok insan için Maslenitsa, sadece yeni bir mevsimi karşılayan bir kutlama değildir. Hâlâ en önemli aile kutlamalarından biri olarak kabul edilir. Eski zamanlardan beri bahar, yeniden doğuş ve yenilenme ile ilişkilendirilir. Bu nedenle, geçmişte Rusya’da Maslenitsa haftası, yeni evlileri tebrik etmekle başlar ve tarihî açıdan yeni evliler köylerinde kızakla gezdirilirdi (“Maslenitsa. Slavic Pancake Festival”, 2013).

Yüzyıllar boyunca Maslenitsa, bir halk festivali ve kutlaması niteliğini korudu. 18-19. yüzyıllarda, festivalin ana kısmı, Maslenitsa’nın kendisinin konu edildiği bir köylü oyunuydu. Bu gösteri, Büyük Perhiz öncesinde çeşitli ikramlar ve vedalar ve bir sonraki yıl için verilen sözlerle birlikte gerçekleştirilirdi. Bazen komediler, bölgenin, şehrin veya köyün gerçek yaşamından alınmış tarihî olayları da içermekteydi (“Maslenitsa. Slavic Pancake Festival”, 2013).

Maslenitsa bayramı, her zaman şehir hayatının bir parçası olmuştur ancak uzun bir süre boyunca köylü geleneklerini sürdürmüştür. 18. yüzyıldan itibaren şehir ve köy yaşamı arasında belirgin bir fark ortaya çıkmıştır. Geleneksel tarım bayramının şehir ortamına taşınması, bayramın niteliğinde de değişikliklere yol açmıştır. Günümüzde Çelyabinsk’teki Maslenitsa kutlaması, eski Rus Maslenitsa’sından farklıdır. Ancak halk, özellikle bu tür bayramları ve şehirdeki eğlenceleri sevmektedir. Maslenitsa haftası boyunca insanlar çoğunlukla pankek pişirir. Eskiden Maslenitsa bayramının merkezî etkinliği “Maslenitsa’nın karşılanması” ve “uğurlanması” idi. Oyunlar, çekilişler, yarışmalar, sadece atlarla değil, aynı zamanda develerle,

³ Büyük Perhiz veya Oruç Devresi Batı Kiliselerinde; Oruç Mevsimi, Katolik, Anglikan, Metodist, Lüteryan, Presbiteryan, Moravya ayın takviminde Kül Çarşambası günü başlayan ve yaklaşık altı hafta sonra, Paskalya Pazarından önceki gece sona eren ciddi bir oruç dönemidir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Büyük_Perhiz).

ren geyikleriyle yapılan gezintiler, tatlılar, pişmiş ürünler, oyuncaklar vb. etkinlikler yapılırdı. Her taraftan şarkılar, tekerlemeler duyulur, göstericiler çocukları eğlendirirdi. Modern insanlar Maslenitsa'nın bazı geleneklerini korumuşlardır. Bunlar, pankekler, çörekler, atlı gezintiler, tiyatro gösterileri, kostümlü kişiler ve ağaç ve samandan yapılmış kuklalarıdır. Ancak artık “kar kasabasının ele geçirilmesi” oyun, kukla tiyatroları ve köylü tiyatroları, yasaklanan ayı komedileri yoktur. “yastık savaşları” ise “yumruk dövüşleri” nin yerini almıştır. Son zamanlarda “Topu Yuvarla”, “Hızlı Top”, “Çuval Yarışları”, “Kar Topu”, “İp Atlama”, “Düğme”, “Şehirler”, “Süpürge”, “Balık Tutma”, “Halat Çekme”, “Metre Sapan”, “Tahta Bacaklar”, “Ağırlık Kaldırma”, “Pankekler”, “Bowl”, “Halka Atma”, “Örgü” gibi oyunlar oynanmaktadır (Lenova, 2017: 301).

Maslenitsa ayrıca kartopu savaşları, kızak kayma, salıncaklara binme ve atlı kızak gezilerini içermektedir. Festival, folklor jargonunda “eşik zamanı” olarak bilinir. Bu, hem toplumsal hem de doğal kuralların çiğnenebileceği bir dönemdir. İnsanlar sık sık maske takar, karşı cinsin kıyafetlerini giyer, rol yapar, bol miktarda alkol tüketip eğlenmektedir (Wilson 2005). Geleneksel Rus eğlenceleri arasında kostümlü kişiler, tiyatro gösterileri, kar kalelerinin ele geçirilmesi, yumruk dövüşleri, buzda yüzme, direğe tırmanarak ödül kazanma, aylarla oyunlar, müzikler, şarkılar, saman kuklasının yakılması, at arabası gezintileri, at yarışları, sirk göstericileri ve fala bakma yer alır (Lenova, 2017: 300). At arabaları mümkün olduğu kadar komik duruma getirilmeye çalışılır. Ata hasır ve eski bezler örtülür, eski çarıklar asılır, çanlar, işlemeli havlular ve kurdeleler takılır. At ve araba süslenerek Maslenitsa için hazır hale getirilir (Alkaya ve Kirillova, 2018: 94).

4. Festivalin Geleneksel Yiyecekleri

Maslenitsa'nın en karakteristik yiyeceği blin “pankek”tir. Yuvarlak ve altın sarısı renkteki bu pankekler, buğday, karabuğday, yulaf veya mısır unu, yumurta ve süt ile yapılır. Pankekler, havyar, mantar, reçel, ekşi krema ve bolca tereyağı ile servis edilir (Foto 1). Hafta boyunca arkadaşlara ve aileye ikram edilir. Ancak geleneksel olarak ilk pankekler, vefat eden akrabalara anı için dilencilere verilirdi. Pankekler, Maslenitsa kutlamasının vazgeçilmez bir yiyeceğidir. Pazartesi gününden itibaren her gün pişirilen pankeklerin çoğu, Perşembe ile Pazar arasında yapılmaktadır. Geleneksel Rus pankekleri, pagan tanrılarına tapma dönemlerinden beri bilinir. Kışın sonunu getiren Güneş tanrısı Yarilo'yu temsil eden pankekler, güneşi simgeler ve hemen hemen her ritüelde kullanılır (“Maslenitsa. Slavic Pancake Festival”, 2013).

Foto 1: Geleneksel Maslenitsa Sofrası

Festival haftası, süt, peynir ve diğer süt ürünlerinin tüketimine izin verilen son haftadır. Bu yüzden “Tereyağı haftası” veya “Pankkek haftası” olarak da bilinir. Büyük Perhiz sırasında et, balık, süt ürünleri ve yumurta yasaktır. Ayrıca, Perhiz döneminde partiler, müzik, dans ve ruhsal hayattan uzaklaştıran diğer eğlenceler de yasaklanır. Bu nedenle, Maslenitsa, süt ürünleri tüketmek ve daha dua dolu ve ciddi geçen Perhiz sezonunda uygun olmayan sosyal aktiviteleri yapmak için son fırsatı temsil eder. (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011).

5. Geleneksel Maslenitsa Takvimi

Maslenitsa, bir hafta boyunca kutlanır. Rusya'nın en neşeli bayramlarından biri olarak kabul edilir. Maslenitsa başlamadan önceki Pazar günü, insanlar genellikle arkadaşlarını, akrabalarını ve komşularını ziyaret eder. Bunun yanı sıra misafirleri de kendi evlerine davet ederler. Maslenitsa'nın her günü kendi özel ismine sahiptir ve belirli ritüellere adanır (Grevtceva, 2013: 15).

5.1. Pazartesi - Karşılama

Maslenitsa kutlamalarının ilk günüdür. Bu güne kadar kar ve buzdan tepelerin inşası tamamlanmış olur. Çocuklar ve yetişkinler, saman ve kadın kıyafetlerinden Maslenitsa adlı bir kukla yapar (Foto 2). El ele tutuşarak kuklanın etrafında halka oluşturup (khorovod) dans ederler. Daha sonra kuklayı bir kar yığının üzerine yerleştirirler. Her yaş grubundan insanlar tepeden aşağı kayarlar (“Maslenitsa. Slavic Pancake Festival”, 2013).

Foto 2: Lady Maslenitsa Kuklası Blin

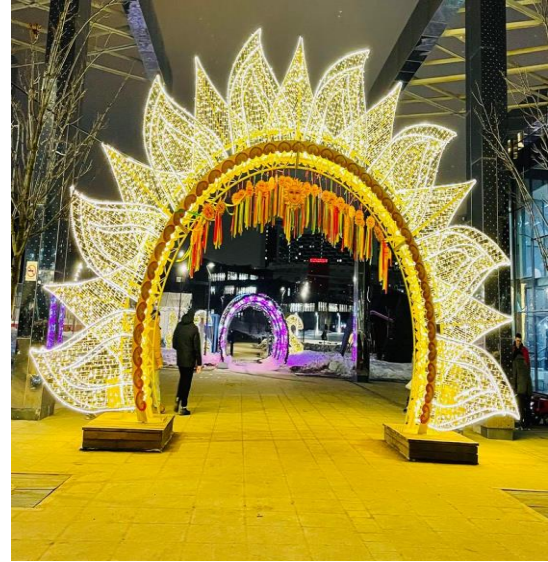

Foto 3: Pankkelerle Yansıyan Güneş Sembolü

5.2. Salı - Oyun oynama

Eğlence ve şakalaşmaların en yoğun yaşandığı gündür. Erkekler, sokaktaki herhangi bir kadını öpebilirler. Sabahın erken saatlerinden itibaren gençler buz tepelerinden kızakla kaymaya gider ve pankkek yerler. Bekâr erkekler, bu kızak gezilerini genç ve güzel kızları aramak için kullanırlar. Bu oyunların ve aktivitelerin temel amacı, eşleşme sürecini kolaylaştırmak ve çiftlerin Krasnaya Gorka “Paskalya’dan sonraki Pazar günü kutlanan ve geleneksel olarak evliliklerin yapıldığı bayram” döneminde evlenmelerini sağlamaktır (Grevtceva, 2013:16). Ev sahipleri, misafirlerini evlerinin kapısında karşılar ve pankkek de dâhil olmak üzere çeşitli lezzetleri ikram ederler (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011).

5.3. Çarşamba - Ziyafet Günü

Bu günde damatlar, kayınvalidelerinin yaptığı pankekleri yemek için onları ziyarete gider. Eskiden, bir ailede genellikle birden fazla damat vardı, bu nedenle bu etkinlik, akrabalar için özenli ve bol çeşitli bir akşam yemeğinin hazırlığını gerektirmekteydi. Çeşit çeşit pankekler, bu ziyafetin merkezinde yerini almaktaydı. Bazen, özellikle köylerde, “kayınvalidenin pankek partisi” kapsamında “kadınlar yarışı” düzenlenmekteydi. Üçlü gruplar halinde bir araya gelen kadınlar, köy etrafında gezintiye çıkarılırdı. Bu kişileri genellikle yeni evlenmiş kadınlar oluşturmaktaydı. Bu kadınlar, aile takımında yer alabileceklerini göstermek için dayanıklılık ve güçlerini sergilemek zorunda bırakılırdı. Günün sonunda insanlar bir araya gelerek en misafirperver kayınvalideyi ve onun bol çeşit sunan evini övmek için şarkılar söyleyerek eğlenirdi (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011).

5.4. Perşembe - Şenlik

Bu günden itibaren “Geniş Maslenitsa” başlar. İnsanların artık çalışmasına izin verilmez ve tüm eğlence doruk noktasına ulaşır. Bu gün, geleneksel olarak yumruk dövüşleri yapılır. Yumruk dövüşleri, Rus askerî tarihini anmak amacıyla düzenlenir ve askerlerin iddiaya göre birbirleriyle yakın dövüş yaptıkları söylenirdi. “Yere düşen bir adama vurma” şeklindeki Rus atasözünün kökeni Maslenitsa’ya dayanır. Bu günde, insanlar kışın gitmesine yardımcı olmak için bir kukla ile kızak gezintilerine çıkararak güneşi selamlamaktaydılar (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011).

5.5. Cuma - Kayınvalideler Günü

Bu günde damatlar, kayınvalidelerine pankek ikram ederler. Kayınvalide, damadının evine akşam yemeğine davet edilir. Akşamleyin damat kayınvalidesine şahsen davet gönderir, ertesi sabah ise ona bir grup elçi gönderir. Elçi grubunun büyüklüğü, kayınvalideye verilen onuru gösteren bir durumdur (Grevtceva, 2013: 17).

Maslenitsa boyunca sadece pankek pişirmek ve yemek değil aynı zamanda akrabalara ve arkadaşlara pankek ikram etmek de gelenektir. Özellikle kayınvalideye pankek yedirmek ve misafirlik sırasında onun yaptığı pankekleri yemek zorunlu kabul edilirdi. Pankekler, yapımının basitliği ve malzemelerinin kolay erişilebilirliği sayesinde diğer geleneklerden daha iyi bir şekilde kilisenin baskılarını ve Sovyet dönemini atlatarak günümüze ulaştığı düşünülür (Lider: 2012: 25). Eskiden genellikle yeni evli çiftler en güzel kıyafetlerini giyer ve iyi ve refah durumlarını göstermek için kızakla gezintiye çıkarlardı (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011).

5.6. Cumartesi - Görümceler Toplantısı

Bu günde genç gelinler, görümcelerini ziyafet için davet ederler. Eğer kocalarının kız kardeşleri bekarsa genç erkekler de akşam yemeğine davet edilirdi. Eğer kız kardeşler evliyse ev sahibi tüm evli akrabalarını davet ederdi. Ayrıca bu günün anlam ve önemi, akrabaların ziyaretleri ve pankek ziyafetlerine adanmış bir gün olarak bilinmektedir (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011).

5.7. Pazar - Bağışlama Günü

Maslenitsa haftasının son günü olan bu Pazar gününde, tüm akraba ve arkadaşlardan af dileme geleneğine vardır. Genç evli çiftler, akrabalarını ziyaret eder, kendilerini düğünde tebrik edenlere, ebeveynlere ve arkadaşlara hediyeler sunar. Ayrıca vaftiz anne ve babalarını da ziyaret edip onlara da hediyeler vermekteydiler (“Russiopedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011).

Maslenitsa’nın son günü olan “Bağışlanma Pazar Günü” kutlaması günümüzde tamamen unutulmuştur. İ. Şangina’nın yazdığına göre, “Bağışlanma günü”nde, anne, baba, çocuklar, eşler, yakın ve uzak akrabalar ve komşular birbirlerinden af dilermiş. Evlendikten

sonra komşu köylerde yaşayan kızlar, çocuklarıyla birlikte babalarının yanına gelir, oğullar da perhiz öncesi af dilemek için toplanmış. Akşam eve dönerken herkes anne ve babasının önünde diz çöküp “Beni affet, eğer sana karşı bir hatam olduysa” derlermiş. Ebeveynler de yetişkin çocuklarına aynı sözleri söyler, bu tören derin bir eğilme ve öpüşme ile son bulmuş. Bu kaybolmuş geleneğin yeniden canlandırılmasının oldukça önemli olduğu düşünülür (Lider: 2012: 25-26).

Genellikle bu gün, danslar ve şarkılar eşliğinde Maslenitsa’ya veda ile sona erer. Kışı temsil eden Maslenitsa veya Lady Maslenitsa kuklası, büyük bir ateşe atılır. Bu ritüel, şakalar, şarkılar ve danslarla birlikte düzenlenir. İnsanlar, kıştan soğuğu ve açlığı nedeniyle uzaklaşırken, kışın getirdiği neşeli eğlenceler için ona teşekkür ederler (“Russiapedia. Of Russian origin: Maslenitsa”, 2011). Lady Maslenitsa’sı yanıp kül olduktan sonra insanlar külü karın içine gömer veya külü toplayıp gelecek mahsuller için tarlalara gübre olarak serperler.

Maslenitsa, Büyük Perhiz’in ilk günü olan “Temiz Pazartesi” ile sona erer. Bu gün, günah ve yasak yiyeceklerden arınma günü olarak kabul edilir. Temiz Pazartesi günü, insanlar genellikle banya “Rus saunası”na giderler. Kadınlar bulaşıkları yıkar, evi temizler ve yenilmesi yasak olan yiyeceklerin kalıntılarını ortadan kaldırılır (“Maslenitsa. Slavic Pancake Festival”, 2013).

6. Günümüzde Rusya’da Maslenitsa Kutlaması

Maslenitsa kutlama geleneği yıllar içinde değişime uğrar. Günümüzde, Maslenitsa’nın tamamı yalnızca bir Rus şehrinde, ülkenin Maslenitsa kutlama başkenti olarak kabul edilen Yaroslavl’da kutlanmaktadır. Genelde Maslenitsa, Moskova, St. Petersburg ve diğer Rus şehirlerinin farklı bölgelerinde de kutlanır. Bu kutlama, Rusya medyasında geniş bir şekilde yer almaktadır. Televizyon, radyo, sosyal medya ve basılı medya reklamlarında yer alarak insanlara festivalin geleneklerini ve tarihini hatırlatmak amacı güdülmektedir. Ayrıca, şirketler ve işletmeler festivale yönelik çeşitli yarışmalar ve bilgi yarışmaları düzenler. En önemlisi, kutlamaya ait fotoğraflar dergilerde yayımlanır ve televizyon haberlerinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra, festival, anaokullarından üniversitelere ve ülkenin önde gelen şirketlerine kadar farklı kuşaklardan insanları bir araya getirmektedir. Günümüzde Maslenitsa, çoğunlukla son günü kutlanır. O gün, festival programı sabah başlayıp tüm gün boyunca devam eder. Program genellikle el yapımı hediyelik eşyalar, pankekler ve diğer ikramların satıldığı bir panayır, şarkıcılar ve oyuncuların performansları, atlı kızak gezileri, çocuklar ve yetişkinler için yarışmalar, dövüşler vb. etkinlikleri içerir. Festivalde tüm misafirler, oyuncular ve hediyelik eşya satıcıları ile fotoğraf çekme şansına sahip olur. Ayrıca, pankekler misafirlere ücretsiz olarak dağıtılır. Her zamanki gibi kutlama, Maslenitsa kuklasının festival alanının merkezinde yakılmasıyla sona erer. Çoğu durumda, festivalin ana paydaşları hükümet veya yerel belediyelerdir. Genellikle, yerel girişimcileri, yerel tiyatro stüdyolarının oyuncularını ve sanatçıları festivalin organizasyonuna dâhil ederler. Maslenitsa, Rusya’daki şehirlerin kültürel yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir. Bu festival, Rus geleneklerini, tarihini ve kültürünü hatırlatmak ve tanıtmak amacıyla kutlanır. Kâr elde etmek ise en az dikkate alınan konudur (Grevtceva, 2013: 18-19).

7. Diğer Ülkelerde Maslenitsa Kutlamaları

Medya kaynaklarına göre, geleneksel Rus Maslenitsa’sı dünya genelinde İsveç, Birleşik Krallık, ABD ve Avustralya gibi farklı ülkelerde de kutlanmaktadır. Genellikle bu kutlamalar, yurt dışında çalışan Rus temsilciler ve hükümet yetkilileri tarafından organize edilmektedir. Ayrıca, yerel Rus toplulukları da etkinliğin düzenlenmesine katkı sağlar. Etkinliğin ana amacı, Rus kültürünü tanıtmak, yerel halkı diğer ülkelerin gelenekleriyle tanıştırmak ve yeni kültürel bağlar oluşturmaktır (Grevtceva, 2013: 19-20).

Resmî web sitesine göre, Londra’daki Rus Haftası (2013) kapsamında Maslenitsa etkinliği 2011 yılından beri Ensemble Productions şirketi tarafından düzenlenmektedir. Bu yıl

festival, 16 Mart'ta 13.30 ile 18.30 saatleri arasında Trafalgar Meydanı'nda gerçekleştirilmiştir. Etkinlikte geleneksel bir panayır, yiyecek ve hediyelik eşya satışı ile Rusya'dan gelen sanatçıların ve şarkıcıların yer aldığı büyük bir konser de yer almıştır. Euronews'e (2013) göre, festivale 200.000 kişi katılmıştır. Ayrıca, etkinlik Londra Belediye Başkanı Boris Johnson tarafından desteklenmiş ve festival, onun açılış konuşmasıyla başlamıştır. Festivalin diğer ortakları arasında Londra'daki Rus Büyükelçiliği, Rusya Dışişleri Bakanlığı, Rusya Kültür Bakanlığı, "Rus Dünyası" Fonu, model Natalia Vodianova tarafından kurulan festivalin resmî hayır ortağı "Naked Hearts" vakfı gibi kuruluşlar da yer almaktadır ("RIA Novosti", 2013).

Maslenitsa, Avusturalya Melbourne'de 2 Mart'ta sabah 10'dan akşam 8'e kadar Federation Square'de düzenlenmiştir. Etkinlik, Çok Kültürlü İşler ve Vatandaşlık Bakanı, Rus Etnik Temsilciler Konseyi ve Sırp Sosyal Hizmetler ve Destek Kurumu'nun desteğiyle organize edildi (Grevtceva, 2013: 20). Katılımcı sayısının en az 40.000 kişi olması bekleniyordu ve bu tahmin, önceki iki yılın tecrübelerine dayanmaktaydı. Festivalin düzenlenmesine gönüllüler, aktörler ve katılımcılar dâhil olmak üzere 600'den fazla kişi katkıda bulundu ("Maslenitsa. Slavic Pancake Festival", 2013). Londra'daki etkinlik gibi Melbourne'deki Maslenitsa da bir panayır, gösteriler, oyunlar ve yarışmalar içermektedir. Etkinliğin özel konusu, Avustralya televizyon programı The Voice yarışmacısı Victoria Bolonina idi ("Maslenitsa-Largest Slavic Festival in Southern Hemisphere", 2013).

Maslenitsa kutlaması, 15 Mart'ta Washington'daki Rus Büyükelçiliği'nde büyükelçiliğin yıllık Rus Mardi Gras Maslenitsa kutlaması kapsamında gerçekleştirildi. Etkinlik, 2000 yılından beri büyükelçilik tarafından düzenlenmektedir ("RIA Novosti", 2013). Kutlamaya yaklaşık 300 kişi katıldı. Etkinlikte düzenlenen panayırdan elde edilen gelir, etkinliğe sponsor olan St. Nicholas ve St. John the Baptist Ortodoks Katedralleri'nin ihtiyaçları için kullanıldı. Maslenitsa Komitesi, ABD'deki Rusya Büyükelçisi tarafından temsil edildi. Kutlama, bir konser, hediyelik eşya, mücevher ve yiyecek panayırını içermektedir ("RIA Novosti", 2013). Maslenitsa festivali, Houston ve Texas'ta da düzenlendi (Grevtceva, 2013: 21).

8. Nevruz Bayramı

Nevruz, Doğu kültürlerinde "Yeni Gün" anlamına gelmektedir. Hicrî veya Şemsî takvime göre Nevruz, yeni yılın başlangıcı sayılır ve On İki Hayvanlı eski Türk takviminde ise, gece ile gündüzün eşit olduğu 21 Mart günü "yılbaşı" olarak geçer. Türk toplulukları arasında bu günde, yeni yıl kutlamalarının yapıldığı ifade edilmektedir. Eski çağlardan beri Türkler arasında Nevruz, bir bahar bayramı olarak kutlanmış, çeşitli tören, eğlence ve spor müsabakaları yapılmıştır (İpek, 2012: 34). Nevruz, Türk halklarının yaşadığı geniş bir coğrafyada kutlanan bir bahar bayramıdır. Bu bayram, kışın bitip baharın gelişini simgeler ve Türklere komşu birçok halk tarafından da kutlanır. Dünyadaki çeşitli toplumlar, benzer doğa olayları nedeniyle farklı tarihlerde benzer bayramlar kutlamaktadır (Kıldıroğlu, 2020: 316). Türk kültüründe Nevruz'un asıl anlamı, doğanın canlanması ve yeniden diriliştir. Nevruz'un kutlanma tarihi, ilkbaharın başlangıcı olan 21 Mart olarak tanımlanır. Nevruz ismi Farsça kökenli olup, yeni anlamına gelen "nev" ve gün anlamında gelen "ruz" olmak üzere iki kelimedenden oluşmaktadır (Aras, 2021: 347).

Nevruz, Yenisey-Orhun çevresinden başlayarak, Hun Türklerinin Avrupa'ya hareketiyle Macaristan ve Balkanlara, Hazar'ın güneyinden Anadolu ve Mezopotamya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılır. İslamiyet'i kabul eden Türkler, Nevruz'u "yeni yılın başlangıcı" ve "yeniden diriliş" olarak kutlamaya devam eder. Ergenekon Destanı ile ilişkilendirilen Nevruz, bazı Türk boylarında "Ergenekon Bayramı" olarak adlandırılmaktadır. Nevruz, Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügati't-Türk gibi eski kaynaklarda yılbaşı olarak geçer ve tarih boyunca birçok dinî ve kültürel olayla ilişkilendirilir (Şengül, 2008: 61-63). Türk dünyasında Nevruz, birçok önemli olaya dayandırılarak kutlanmaktadır. Bu olaylar arasında Kur'an'ın indirilmeye başlanması, Hz. Ali'nin doğumu ve evliliği, Hz. Musa'nın Kızıldeniz'i yarması, Hz. Yunus'un balığın karnından

kurtulması, Hz. Âdem ve Havva'nın Arafat'ta buluşması, Nuh'un gemisinin karaya oturması ve Türklerin Ergenekon'dan çıkışı yer almaktadır. Nevruz, sözlü gelenekte yer almış, zamanla ortak bir kültürel tavra dönüşmüş, ancak Şamanlık izlerinin kalıntısı ile devam ettirilmiştir. Osmanlı döneminde de Nevruz coşkuyla kutlanmıştır. Kaynaklara göre, Osmanlı padişahları Nevruz tebriklerini kabul eder, halkın arasına katılarak bu kutlamalara eşlik ederlerdi. Nevruz, Osmanlı'da canlı bir şekilde yaşatılan önemli bir bayram olarak kaydedilmiştir. Osmanlı döneminde yapılan Nevruz kutlamaları, Cumhuriyetin ilk yıllarında da resmî olarak devam etmiştir. Atatürk, bu süreçte öze dönmenin, yani kendi kültürel değerlerimize, gelenek ve göreneklerimize bağlı kalmanın önemine inanmıştır. "Kendi benliğine sahip olamayan milletler, başka milletlerin şikâridir" sözleriyle Atatürk, milletin kendi kimliğine sahip çıkarak modernleşme yolunda ilerleyebileceğini vurgulamıştır (Şengül, 2008: 63-64).

Tarihi çok eski dönemlere uzanan Türklerin İslamiyet'i kabulünden çok önceki zamanlarda kutlanılmaya başlanan doğanın dirilişi, yeniden doğuş miti etrafında şekillenen Nevruz, Türk Dünyası'nın ortak bayramıdır. Türk dünyasında Nevruz, eski Türk inançlarına dayanan geleneklerle kutlanır. Nevruz'da ateş yakma ritüeli çok yaygındır. Ateş üzerinden atlama, kötülüklerden arınma ve yeni yıla temiz bir şekilde girme arzusunu simgelemektedir. Ayrıca baharın gelişyle beraber doğayla uyum içinde olan ritüeller yapılır. Evlerde temizlik yapılır, yeni giysiler giyilir ve insanlar birbirlerini ziyaret ederek hediyeleşirler. Nevruz gününde, aile büyükleri, akrabalar ve komşular ziyaret edilerek bayram kutlanır. Çocuklar, ev ev dolaşp "Nevruz çiçekleri" ile mani okur ve karşılığında şeker, harçlık, yumurta gibi hediyeler alır. Kurbanlar kesilir, yemekler pişirilir ve sümelek dağıtılır. "Bahar kız" adı verilen beyaz elbiseli bir kız, bayram kutlamalarının yapılacağı yere getirilir ve ona Dede Korkut'u temsilen bir kişi eşlik eder. Tütsüler yakılır, yarışmalar düzenlenir, gençler birbirini tanıma fırsatı bulur. Gece Nevruz ateşi yakılır, ateşe yaşlı kadın görünümünde bir süpürge atılır ve üzerinden atlayarak sıkıntılardan kurtulacağına inanılır. Ateşin külleri ise bereket getirmesi için ağaç diplerine serpilir (Alyılmaz, 2009: 44-48). Özellikle yemek olarak özbek pilavı ve sümelek hazırlanır.

Nevruz bayramı öncesinde Türk dünyasında genel olarak yapılan hazırlıklar arasında ev ve sokakların temizlenmesi, evlerin boyanması, eski eşyaların yenilenmesi, mezarlık ve türbe ziyaretleri, adak adanması, dualar edilmesi, kutlama yerlerinin hazırlanması, kirli çamaşırların yıkanması ve bayrama özel giysilerin giyilmesi yer alır. Ayrıca sağlık getirmesi amacıyla "S" harfi şeklinde yiyecekler hazırlanır, bereket sembolü yumurtalar pişirilir ve boyanır. Ekmek pişirilir ve Nevruz ateşi için süpürgeye eski kıyafetler giydirilir (Alyılmaz, 2009: 40-42).

Foto 4: Nevruz bayramında geleneksel kostümlerini giyen Tatar kızları

Foto 5: Kırgız Kızı (Nevruz)

Çağdaş Türk lehçelerinde Nevruz bayramı için farklı adlar kullanılmaktadır. Bu adların kökeni de Farsça “Nevruz” kelimesine dayansa da telaffuzları ve yazılışları bakımından Türk lehçelerine göre ufak değişiklikler göstermektedir: Türkiye Türkçesi, *nevruz*; Azerbaycan Türkçesi, *novruz* (Hadi, 2010: 4727); Türkmen Türkçesi, *novruz* (Tekin ve diğerleri, 1995: 480); Kazak Türkçesi: *navruz* (Bayniyazov ve diğerleri, 2019: 400); Kumuk Türkçesi: *nawruz* (Pekacar, 2011: 207); Kırgız Türkçesi, *nooruz* (Arıkoğlu ve diğerleri, 2018: 1616); Özbek Türkçesi, *nävruz* (Ercilasun ve diğerleri, 1991: 649); Uygur Türkçesi, *noruz* (Abdulla, 2021: 933); Kazan Tatar Türkçesi, *nävruz* (Öner, 2015: 358); Kırım Tatar Türkçesi, *navrez* (Muzafarov, Muzafarov, 2018: 234); Başkurt Türkçesi, *nauruz* (Ercilasun ve diğerleri, 1991: 648).

9. Maslenitsa ve Nevruz’un Farklı Yönleri

Her iki bayram da mevsimsel döngülerle ilişkilidir ancak farklı kültürel ve dinî bağlamlarda kutlanır. Nevruz, baharın gelişile bağlantılı olarak doğanın yeniden canlanmasını ve yeni bir yılın başlangıcını simgelerken, Maslenitsa kışın bitişini ve bahara geçiş kutlar. Maslenitsa, daha çok Hristiyanlık ile ilişkilendirilmiş bir bayramdır ve özellikle Rusya ve Doğu Avrupa’da kutlanır. Maslenitsa kutlamaları yedi gün sürerken, Nevruz kutlama süreleri ülkelere göre değişiklik göstermektedir. Türkiye’de 21 Mart’ta bir gün kutlanır. Tataristan, Başkurdistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Afganistan ve Suriye’de ise 21 Mart’ta kutlanır ancak birkaç gün sürebilir. İran’da 21 Mart’ta başlar ve 13 gün sürer. Kazakistan ve Özbekistan’da ise 21 Mart’ta kutlanıp genellikle bir hafta sürmektedir. Maslenitsa’da pankekler ve eğlenceli etkinlikler, kukla yakma gibi ritüeller yer alırken, Nevruz’da ateş yakma ve üzerinden atlama, güreş ve doğayla ilgili ritüeller öne çıkar. Sümelek yemeği pişirilir. Sümelek, Orta Asya Türklerine ait bir Nevruz yemeğidir ve Kırgız, Özbek, Karakalpak, Tatar, Kazak, Uygur, Tacik, Afgan Türkleri arasında bilinen bir yemektir. Bu açıdan bakıldığında Sümelek, Türkistan Türkleri’nin ortak bir nevruz yemeği sayılmaktadır (İpek, 2012: 34). Nevruz, Türk dünyasında güçlü bir toplumsal dayanışma ve kültürel kimlik unsuru olarak kutlanırken, Maslenitsa daha çok eğlenceye dayalı bir bayram olarak bilinir. Her iki bayram da baharın gelişile bağlantılı olsa da Nevruz daha derin ve tarihsel anlamlar taşıyan bir bayram olarak ön plana çıkar.

10. Maslenitsa ve Nevruz’un Ortak Yönleri

Maslenitsa ve Nevruz, her ne kadar farklı kültürel ve dinî kökenlere sahip bayramlar olsalar da bazı ortak noktalar taşırlar. İki bayram da baharın gelişini kutlama amacı etrafında birleşir. Maslenitsa, Doğu Slav halkları tarafından kutlanan bir bahar festivali olup Hristiyanlığın Büyük Perhiz öncesi dönemiyle bağlantılıdır. Nevruz ise Orta Asya, İran ve Türk dünyası gibi geniş bir coğrafyada kutlanan, baharın başlangıcını ve yeni yılın gelişini simgeleyen eski bir bayramdır.

İki bayram da mevsimsel döngülerin kutlanması, doğanın uyanışı ve yeni bir başlangıçla ilişkilidir. Maslenitsa, geleneksel olarak kışa veda ve baharı karşılama olarak görülür. Bu da kışın son günlerinde yapılan pankeklerle, eğlencelerle ve kukla yakma ritüelleriyle ifade edilir. Nevruz da aynı şekilde, doğanın yeniden canlanmasını ve bolluğu simgeler ve ateş yakma, toplu yemekler ve tarım sezonunun başlangıcı gibi ritüellerle kutlanır. Her iki bayram da toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve toplulukları bir araya getiren önemli sosyal ve kültürel etkinliklerdir.

Her iki bayramda da ön hazırlıklar yapılır. Evler, caddeler, meydanlar ve kutlama yapılacak alanlar temizlenir. Dans ve eğlence organizasyonları yapılır. Günün anlamına yönelik geleneksek yiyecekler yapılır. Aileler ziyaret edilerek toplumsal bağlar güçlendirilir.

Her ne kadar Maslenitsa, Hristiyanlıkla birlikte dinî bir boyut kazanmışsa da pagan kökenleri ona bir mevsimsel döngü kutlaması olarak bakılmasını sağlamıştır. Nevruz ise İslam öncesi kökenlere sahip olup, İslam dünyasında kültürel bir bayram olarak varlığını

sürdürmüştür. İki bayramın benzerlikleri, özellikle doğaya ve baharın gelişine duyulan ortak saygıda yatmaktadır.

11. Sonuç

Kıştan bahara geçişi simgeleyen Slav bayramı Maslenitsa ve Türk bayramı Nevruz arasında bazı farklılıklar dışında pek çok ortak nokta bulunmaktadır. Her iki bayramda da anne ve babalar, akrabalar, yaşlılar, komşular, ziyaret edilir ve küs olanlar barıştırılır. Eski yılın kötülüklerinden ve hastalıklarından kurtulmak, yeni yıla sağlıklı ve iyi bir şekilde girmek için ateş yakılır. Sağlık için dileklerde bulunulur ve bu şekilde ruhlarının da temizlendiğine inanılır. Bahar, ateş, çiçek, yemek, börek, birlik, beraberlik, güneş, bolluk, bereket, dayanışma kavramları bu bayramların temelini oluşturur.

Semra Alyılmaz “Maslenitsa ve Nevruz Bayramları Arasındaki İlişki” adlı makalesinde “Nevruz’un Türkler’in büyük bölümünün mensup olduğu İslamiyet’le; Maslenitsa’nın da Ruslar’ın önemli bir kısmının mensubu bulunduğu Hristiyanlık’la hiçbir ilgisi yoktur. Bu sebeple de her iki dinin ileri gelenleri (rahipler, imamlar, din bilginleri) söz konusu bayramları “pagan dönemi ürünü” olarak nitelendirmekte ve kutlamaya katılanları da ciddi biçimde eleştirmektedirler” demektedir. Lakin elde edilen verilerden hareketle Maslenitsa, eski bir Pagan bahar bayramı olan Komoeditsa’yı silerek yerine kilise tarafından ortaya çıkarılan bir bayramdır. Maslenitsa, içerisinde pagan geleneklerinin de kısmen sürdürüldüğü kilise tarafından desteklenen bir bayramdır. Nevruz bayramı ise İslamiyet’in kabulünden çok daha eskilere dayanan bir Türk bahar bayramıdır. Günümüzde Türk kökenli devletlerin pek çoğunda kutlanmaktadır. Uzun yıllardan beri birbirlerine yakın veya iç içe yaşayan Türk ve Slav milletleri gerek tarihî ve siyasî gerekse ticarî ve kültürel anlamda birbiriyle etkileşim içerisinde bulduklarından dolayı aralarında kültürel anlamda ortak unsurların bulunması son derece olağandır.

Kaynaklar

Abdulla, M. (2021). *Türkche-Uyghurche Lughet (Türkçe-Uygurca sözlük)* (haz.: M. Tyulemissov). Almatı: Madi.

Alkaya, E., Kirillova, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Alyılmaz, S. (2009). Maslenitsa ve Nevruz Bayramları Arasındaki İlişki. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Volume 2/7 Spring. s. 29-54.

Antonova, V. E. Nahabina, M. M. Tolstih, A. A. (2019). *Doroga v Rossiyu 3*. İzmir: Palme Yayınevi.

Aras, E. (2021). Türklerde Nevruz Bayramı. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (2): 345-370.

Arıkoğlu, E. Alimova, J. Askarova, R. Selçuk, B. K. (2018). *Kırgızca-Türkçö Sözdük II (Kırgızca-Türkçe Sözlük) (K-Z)*. Ankara: Bengü Yayınları.

Bayniyazov, A. Bayniyazov, J. Koç, K. (2019). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü (Türkçe-Qazaqşa Sözdik)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Euronews (2024, 6 Ağustos). London celebrates spring Russian style 2013. Erişim Adresi: <http://www.euronews.com/2013/03/17/london-celebrates-spring-russian-style/>.

Grevtceva, N. (2013). *Planning and Implementing of an Event: Case "Maslenitsa" in Saimaa Region*. Saimaa University of Applied Sciences, Faculty of Business and Culture, Imatra, Degree Programme in Tourism.

Hadi, H. (2010). *Arın Sözlüğü (Azerbaycan Türkçesi Anlatım Sözlüğü)*. İran: Tebriz.

İpek, B. (2012). Kırgızistan'da Bir Nevruz Geleneği: Sümölök. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.22, S.2, sayfa: 33-34.

Kıldıroğlu, M. (2020). Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Spring, S. 25, s. 315-338.

Lenova, A. P. (2017). Soxranenie Traditsii Prazdnovaniya Maslenitsı. *Kul'turnie İnitsiativi: Materialy 49 Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii Molodykh İssledovateley* (Chelyabinsk, 6 aprelya). s. 299-302

Lider Journal (2012). "Zabıtie Prazdniki". No: 25, s. 24-27. http://leader.iapp.ru/mag/25/Leader25_ık.pdf

Metlenko, G. (2013). *Maslenitsa*. Slavic Pancake Festival Melbourne. Australia. <http://en.maslenitsa.com.au/2013/02/history-traditions-and-symbols-of.html>

Muzafarov, R. Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük* (çev.: Nariman Seyityahya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öner, M. (2015). *Kazan- Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Popovich, A. (2024, 6 Ağustos). Russian Ethnic Representative Council of Victoria. Maslenitsa-Largest Slavic Festival in Southern Hemisphere. Erişim Adresi: <http://events.erc.org.au/2013/02/maslenitsa-largest-slavic-festival-in.html>

RIA Novosti (2013). Russian Americans celebrate Maslenitsa in the United States. http://en.rian.ru/photolents/20130319/180097494_1/Russian-Americans-Celebrate-Maslenitsa-in-the-United-States.html. Erişim zamanı: 10/08/2024

Russian Maslenitsa in London (2013). <http://ru-ru.facebook.com/pages/Russian-Maslenitsa-in-London/123471724391755>. Erişim zamanı: 06/08/2024

Shubnaya, E. (2011). Russiapedia. Of Russian origin: Maslenitsa. <http://russiapediart.com/of-russian-origin/maslenitsa>. Erişim zamanı: 25/07/2024

Şengül, A. (2008). Türk Kültüründe Nevruz Ve Anadolu'da Nevruz Kutlamaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 26, s. 61-73.

Taşkesenligil, M. (2016). Kültürel Bağlamda Rus ve Türk Kültüründe Dini Bayramlar. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 30(30), 115-125. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.91943>

Tekin, T. Ölmez, M. Ceylan, E. Ölmez, Z. Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük (Türkmençe-Türkçe Sözlük)* (yay.: Mehmet Ölmez). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi.

Turan, M. (1998). Tarihi Kaynaklar Işığında Nevruz'un Menşei Meselesi. *Milli Folklor*, S. 37, s. 90-104.

Wilson, J. (2024, 6 Ağustos). Maslenitsa, Blin! The Food and Celebration of the Russians. The School of Russian and Asian Studies. Erişim Adresi: http://www.sras.org/maslenitsa_blin.

Zhbanova, K. S., Rule, A. C., & Tichy, M. L. (2015). Hands-On Russian Culture Lessons. *Creative Education*, 6, 283-294. <http://dx.doi.org/10.4236/ce.2015.63027>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

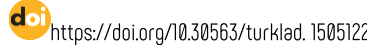
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 26.06.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 27.11.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Eyvazov, P. (2024). Prof. Dr. Bekir Çobanzade'nin Bilimsel Araştırmalarında M. Fuzûlî'nin Dili Üzerine Görüşler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 391-399.

**PROF. DR. BEKİR ÇOBANZADE'NİN BİLİMSEL ARAŞTIRMALARINDA
M. FUZÛLÎ'NİN DİLİ ÜZERİNE GÖRÜŞLER**

*In the scientific research of prof. dr. bekir chobanzadeh opinions on m. fuzûlî's language
PERVİN EYVAZOV¹*

Öz

Bilindiği üzere 2024 yılı Türk dünyası ve Doğu'nun büyük filozof şairi Muhammed Fuzûlî'nin doğumunun 530. yılıdır. Klasik Türk şiirinin mükemmel örneklerini vermiş olan M. Fuzûlî, Azerbaycan Türkçesini daha da zenginleştirerek onu kendi döneminin zirvesine yükseltmiştir. Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde önemli hizmetlerde bulunmuş olan dâhi şairin edebî kişiliğini inceleyen araştırmacılarından biri ünlü Türkolog Bekir Çobanzade 1925 yılında kaleme aldığı "*M. Fuzûlî ve Onun Yeri*" adlı makalesinde Azerbaycan edebî dili tarihinde önemli yer tutan şairin diliyle ilgili önemli meselelerden bahsetmiştir.

B. Çobanzade ilgili makalesinde özellikle M. Fuzûlî'nin söz varlığına dikkat çekmiş, burada onu diğer şairlerle mukayese ederek şiirlerini yalnızca Türkçe fiiller üzerinde kurmadığını, aynı zamanda onun dilinde kendi dönemine kadar edebî eserlerde kullanılmamış çok sayıda halk deyimleri ve ifadelerine yer verildiğine değinmiştir. Ayrıca B. Çobanzade, "*Fuzûlî münevver tabaka ile halkı en büyük ve en incelmış şairlerimizle yüzlerce yıllardan beri, belki de eline hiç bir zaman kitap almamış köylülerimizi "Leyla ve Mecnun"u ile ağlatan, "Şikayetname"si ile güldüren ve diğer gazelleri ile coşturan yegane şairimizdir*" diyerek Fuzûlî'nin yazı diliyle halkın dilini ustaca bir arada kullanmasını onun en büyük tarihî hizmeti olarak nitelendirmiştir.

B. Çobanzade çalışmasında şairin diliyle ilgili bugün de Türkolojide belirli derecede tartışma konusu olan bir mesele üzerinde durmuştur: "*Acaba Fuzûlî Türkçenin hangi şivesiyle yazmıştır?*" B. Çobanzade kendi incelemelerinde şu sonuca varmıştır: "*.... şu satırları yazan Fuzûlî'nin lisanını Türkçe kısmı itibarıyla Azerbaycan şivesine daha yakın buluyor*".

¹ Arş. Gör., Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türkoloji Bölümü nezdinde Türkoloji Araştırmaları Merkezi. Bakü/Azerbaycan.

El-mek.: pervin.bdu@mail.ru / parvineyvazov@bsu.edu.az

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9202-6301

Makalede B. Çobanzade'nin fikirleri çağdaş Türkologların görüşleriyle karşılaştırılarak söz konusu sorun etrafında yapılan tartışmalardan ayrıntılı şekilde bahsedilmiş ve bunlar esasında belirlenmiştir ki, araştırmalarda Fuzûlî eserlerinin dilinin ağırlık merkezinde Azerbaycan Türkçesinin yer aldığı fikri daha çok savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: B.Çobanzade, Azerbaycan Edebî Dili, Fuzûlî'nin Dili, Bilimsel Görüşler.

Abstract

As it is known, 2024 is the 530th anniversary of the birth of Muhammad Fuzuli, the great philosopher poet of the Turkic world and the East. M. Fuzuli, who gave excellent examples of classical Turkish poetry, further enriched the Azerbaijani language and raised it to the top of his period. One of the researchers who examined the literary personality of the genius poet, who made important contributions to the development of Turkish language and literature the famous Turkologist Bekir Chobanzadeh in his article titled "*Fuzuli and His Place*" who wrote in 1925, he talked about important issues related to the language of the poet, who has an important place in the history of Azerbaijani literary language.

In the related article, B. Chobanzadeh draws attention especially to the vocabulary of M. Fuzûlî and gives information about the usage of both the words in the common Turkish vocabulary and Arabic and Persian quotations. B. Chobanzadeh also compared M. Fuzuli with other poets and emphasized that Fuzûlî not only based his poems on Turkish verbs, but also included many folk idioms and expressions that had not been used in literary works until his time. In addition, B. Chobanzadeh said, "*Fuzuli is the only poet who made the intellectual class and the people cry with "Leyla and Majnun", laugh with "Şikayetname" and cheer up with other ghazals with our greatest and most refined poets and our peasants who had never picked up a book for hundreds of years"* and characterized Fuzuli's skillful use of the written language and the language of the people together as his greatest historical service.

In his article, B. Chobanzadeh focused on an issue related to the language of the poet, which is still a matter of debate in Turkology to a certain extent: "*Which dialect of Turkish did Fuzuli' write in?*" B. Chobanzadeh came to the following conclusion in his analysis: "*... considers the language of Fuzuli, who wrote the following lines, closer to Azerbaijani dialect in terms of the Turkish part*".

In the article, B. Chobanzadeh's ideas were compared with the views of contemporary Turkologists, the discussions around the problem in question were mentioned in detail, and these were essentially determined that the idea that Azerbaijani language is at the center of gravity of the language of Fuzuli's works is more defended in researches.

Keywords: B. Chobanzadeh, Azerbaijani Literary Language, Fuzuli's Language, Academic Views.

1. Giriş

Bilindiği üzere 2024 yılı Türk dünyası ve Doğu'nun büyük filozof şairi Muhammed Fuzûlî'nin doğumunun 530. yılıdır. Klasik Türk şiirinin mükemmel örneklerini vermiş olan M. Fuzûlî, Azerbaycan Türkçesini daha da zenginleştirerek onu kendi döneminin zirvesine yükseltmiştir. Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde önemli hizmetlerde bulunmuş olan dâhi şairin edebî mirası hem doğulu hem de batılı araştırmacılar tarafından geniş şekilde öğrenilmiş, onun edebî ve felsefî görüşleri dünya edebiyatı hazinesinin benzersiz örnekleri arasında sayılmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyev'in büyük Azerbaycan şairi M. Fuzûlî'nin 530. yıldönümü kutlamalarına ilişkin fermanında şöyle deniliyor: “*M. Fuzûlî, ana dilli şiirin mükemmel örneklerini yaratmış, Azerbaycan'ın bedii dilini zenginleştirmiş ve onu yeni bir zirveye çıkarmıştır. Onun parlak dehasının vücut bulmuş hali olan ve bugün bile sevgiyle okunan eserleri, yaratılışından bu yana geniş bir coğrafyaya yayılmış ve yazara büyük bir şöhret kazandırmıştır*” (“Dahi Azerbaycan Şairi M. Fuzûlî'nin 530 İliyinin Kaydedilmesi Hakkında Azerbaycan Respublikası Prezidenti'nin Serencamı”, 2024: 1).

2. M. Fuzûlî'nin diline dair görüşler

M. Fuzûlî'nin edebî kişiliğini inceleyen tanınmış araştırmacılarından biri - Doğu'nun ilk Türk profesörü, ünlü Türkolog Bekir Çobanzade'dir. O, Azerbaycan Türkçesinin tarihinden bahsederken edebî dilimizin gelişim aşamalarını Ş. İ. Hatâyî', M. Fuzûlî, M. P. Vâkıf, M. F. Ahundzade, M. E. Sabir, E. Hagverdiyev, C. Memmedguluzade, T. Ş. Simurg gibi usta şair ve yazarların edebî yaratıcılığı esasında karakterize etmiştir. Çobanzade, Türkçenin gelişiminde M. Fuzûlî dilinin önemine özellikle yer ayırmış, onun Azerbaycan edebî dilinin oluşmasındaki rolünü yüksek bir kıymetle değerlendirmiştir. Bu bakımdan B. Çobanzade 1925 yılında M. Fuzûlî'nin doğumunun 400. yıldönümüyle ilgili kaleme aldığı “*M. Fuzûlî ve Onun Yeri*” adlı makalesinde Azerbaycan edebî dili tarihinde önemli yer tutan şairin dili ve üslubuyla ilgili mühim meselelere değinmiştir. Büyük sanatkârın eserlerinin daha çok edebiyat bilimi yönünden incelendiği bu çalışmada B. Çobanzade'nin M. Fuzûlî'nin diline ilişkin önemli mülahazaları Fuzûlî şiirinin Azerbaycanlı araştırmacısı M. Guluzade'nin de dikkatini çekmiştir:

“Prof. Dr. Bekir Çobanzade M. Fuzûlî'nin sanatsal dil, forma alanında Azerbaycan şiirine verdiği yeniliklerden bahsederek onun XVI. yüzyıla kadar yazılı edebiyatta olmayan halk sözlerini kullandığını, ifadelerinin hem basit, açık hem de kuvvetli ve etkili olduğunu, Azerbaycan bedii dilinin gelişimindeki önemli rolünü yüksek değerlendirmiştir” (Guluzade, 1965: 108).

M. Fuzûlî eserlerinin bedii, felsefî mükemmelliğinden bahseden B. Çobanzade'nin Azerbaycan edebî dili tarihinin yeni gelişim aşamasını (XVI. yüzyıl) özellikle usta şairin yaşadığı dönemle başlatması tesadüfî bir olgu değildir. Çünkü yazar o dönemde edebî dilin M. Fuzûlî'nin edebî anlayışı temelinde yüksek gelişim noktasına ulaştığını bildirerek, Azerbaycan Türkçesini XIV. yüzyıldan itibaren edebî mahiyet kazanmış ve XVI. yüzyılda M. Fuzûlî şahsiyetinde tekâmül zirvesine erişmiş olarak tanımlamıştır (Çobanzade, 2007a: 270). Dikkat çeken husus şudur ki, Azerbaycan Türkçesinin XIV. yüzyılda edebî mahiyet kazanmasını (Bu dönem için Nesîmî'yi hatırlamak yeterlidir – P.E.), XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlu sülalelerinin yanı sıra Safevî Hanedanlığı'nın da devlet dili olmasını, Ş. İ. Hatâyî eserlerinde edebî dilin canlı konuşma dili üzerinde gelişmeye başlayıp M. Fuzûlî ile yüksek zirveye ulaştığını vurgulayan B. Çobanzade bu tarihî sürecin sonucu olarak XVI. yüzyılı Azerbaycan edebî dili tarihinin başlangıç aşaması gibi nitelendiriyor. Bazı araştırmacıardan, örneğin, N. Caferov'dan farklı olarak (Caferov, 2024: 109), T. Hacıyev'in M. Fuzûlî'yi millî edebî dilin banisi sayması mevzu bahis dönemin millî edebî dilin belirlenmesi açısından önemli aşama olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Hacıyev, 2012: 295).

B. Çobanzade ilgili makalesinde özellikle M. Fuzûlî'nin söz varlığına dikkat çekerek, burada hem ortak Türkçe kelimelerin hem de Arapça, Farsça alıntı sözcüklerin kullanım sahası hakkında bilgiler vermiştir. Şairin dilindeki yabancı unsurların kemiyetine değinen bilim

adamına göre Fuzûlî'nin dili anlaşılır olmasına rağmen, söz varlığı hiç de temiz değildir: “İstanbul'un Bakî, Neft kibileri müstesna olmak üzere bir çok şairleriyle Fuzûlî arasında Türkçe kelimelerin kullanımında fark pek azdır” (Çobanzade, 2007b: 172). Aslında Fuzûlî dilinin çağdaş okur açısından anlaşılır olması bu meselede esas faktör olarak ele alınmamalıdır. Bununla ilgili M. C. Paşayev haklı olarak şöyle söylemektedir: “Fuzûlî dilinin ağır veya zor olması hakkındaki sonuca onun şiir diliyle şimdiki konuşma dilimizi karşılaştırmakla varmak doğru değildir” (Paşayev, 2007: 54) ve T. Hacıyev'in tabirince söylersek, “Fuzûlî'de neyin olup bugün olmadığını değil, bugünkü Türkçemizde neyin onda olmadığını düşünmeliyiz” (Hacıyev, 2012: 296). Çünkü XX. yüzyılın başlarında ünlü Azerbaycan şairi M. E. Sabir'in öyle mısralarına rastlıyoruz ki, çağdaş dil bakımından anlaşılmazdır: *Getü garet bişümarü şerhü gerye tar-mar* (Hacıyev, 2012: 295). Demek ki, bu anlaşılmazlık yalnızca Fuzûlî dilinin spesifik olgusu değil, aynı zamanda o dönemin edebî dilinin üslup göstergesidir: “Fuzûlî klasik şiir dilinde kullandığı Arapça ve Farsçadan alınmış kelimeleri gelişi güzel olduğu için değil, aksine dikkatle seçip “nezmî-nazik” mihenk taşından geçirip kullanmıştır” (Demirçizade, 1979a: 184). Burada dikkat çekilmesi gereken husus şudur ki, şairin dilinde yer almış çekim eklerinin ve deyimlerin tamamı, kelime grupları, basit ve birleşik cümlelerin türleri bugün de Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi kullanılmaktadır. Öte yandan, Fuzûlî dilinin söz varlığı, örneğin, Ş. İ. Hatâyî', S. Tebrizî ve başka yazarlarla karşılaştırıldığında alıntılarının çokluğuyla dikkat çekse de (Bu mukayeseyi B. Çobanzade de yapmıştır), şairin dilinin kelime kapsamı onların söz varlığından daha geniştir ki, bu da Fuzûlî'nin eserlerindeki edebî türlerin çeşitliliğinden ve üslup zenginliğinden kaynaklanmaktadır. Yaptığı karşılaştırmalar kapsamında B. Çobanzade doğru olarak göstermiştir ki, Fuzûlî dilindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin bir kısmı, genel olarak bugün bize yakın olan dil birimleridir. Şair bu kelimeleri herhangi bir sözlükten veya kitaptan değil, o dönemin aydınlarının konuşmasından almıştır ki, günümüzde bu alıntılarının çoğu güney Türk halklarının dilinde kullanılmaktadır:

“Arabî-Farsî sözlerini diğer klasik şairler, hatta T. Fikret ve A. T. Hamit gibi kamuslar ve sözlüklerden toplamamış, çoğu zaman o dönemin münevver tabakasının ağzından almıştır ki, bu suretle ondaki Arapça ve Farsça tabirlerin yarısından ziyadesi bugün bilhassa güney Türk halklarının ağzında işlenmekte ve sözlüklerinde kullanılmaktadır” (Çobanzade, 2007b: 171).

B. Çobanzade ve Türk dillerine iyice vâkıf olan A. N. Samoyloviç 1926 yılında I. Bakü Türkoloji Kurultayı'ndaki konuşmalarında bu husustan bahsederek bildirmişler ki, bugün Çuvaşlar ve Yakutlar hariç başka Türk halklarının birbirlerini anlamasında Arapça ve Farsça kelimelerin müşterekliği önemli rol oynamaktadır (I Türkoloji Kurultayı Tutanakları, 2006: 179-182; Hacıyev, 2013: 106). Demek ki, bu alıntı sözcükler günümüzde farklı Türkçelerin yanı sıra Fuzûlî devriyle çağdaş edebî dil arasında bir köprüdür ve onların şairin yaşadığı dönemde iletişime hizmet etmesi de kuşkusuzdur.

Ancak Fuzûlî dilinde hatta o devirde halk ağzında kullanılmayan, anlaşılmaz yabancı kelimelerin sayısı da az değildir. Bunun birinci nedeni Fuzûlî'nin yüksek zekâyâ sahip (entelekt) dili, ikincisi ise bu biçimlere uygun gelen üslup çeşitliliği ve tarihî dil standartlarıdır (Hacıyev, 2012: 297). Öte yandan B. Çobanzade'ye göre Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlığı ayrıca aydın tabakanın konuşma üslubuyla da ilgilidir. Z.Korkmaz'ın da işaret ettiği gibi, “Fuzûlî kendi eserlerinde, genellikle XVI. yüzyılın aydın tabakasının benimsediği Arap, Fars ve Türk dillerinin karışımından meydana gelmiş klasik şiir ve nesir dilini kullanmıştır” (Korkmaz, 2005: 72). Peki, bu anlaşılmaz yabancı söz varlığının, B. Çobanzade'nin söylediği gibi, yalnızca aydın tabaka tarafından anlaşıldığı nasıl belirlenebilir? Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi'nin yayınladığı “Azerbaycan Edebî Dili Tarihi” kitabında bu görüş dört husus ile esaslandırılmıştır:

“a) Bu kelimelerin Fuzûlî dilinde, genel olarak XVI. yüzyıl edebî dilinde sınırlı şekilde kullanılması; b) Bu kelimelerin yabancı - kaynak dildeki çok anlamlılık yapısını

Türkçede ifade edilememesi; c) Kelime türetme sürecine dahil olamamaları; ç) Kaynak dilin tipolojisini, somut olarak bükümlülüğü yansıtmasıdır” (Aslanov vb., 2007: 298).

Bugün de dil tarihçilerinin ortak fikri bundan ibarettir ki, Fuzûlî dilindeki yabancı kelimeler Azerbaycan edebî Türkçesine tesadüfen girmemiştir: Bunlar leksik-semantik ve fonksiyonel-gramatik bakımdan bu veya diğer derecede benimsenilmiş şiirsel düşüncenin birkaç yüzyıllık ürünü olan dil birimleridir (Hudiyev, 2012: 245). Diğer taraftan, E. Demircizade'nin de söylediği gibi, “*Sonuçta Fuzûlî'yi iyi anlamamamız ve onun diline zor dememizin sebebi yalnız Arapça ve Farsça kelimelerin varlığı veya çokluğu değildir; belki onun dönemi ile devrimiz arasındaki siyasî, sosyal ve medenî farklılıklarla ilgili olarak bugünkü söz varlığımızda meydana gelmiş olan değişiklikleri de dikkate almak mecburiyetindeyiz” (Demircizade, 2011: 225).*

B. Çobanzade kaydediyor ki, Fuzûlî diğer şairlerle mukayesede kendi şiirlerini yalnızca Türkçe fiiller üzerinde kurmamıştır. Bu şiirlerde Fuzûlî'ye kadar ortaya çıkmamış çok sayıda Türkçe kelimeler ve ifadeler vardır. M. C. Paşayev de B. Çobanzade'nin bu fikrini doğrulayarak yazıyor ki, “*Fuzûlî'nin söz varlığının en zengin özelliklerinden birisi halk ağzındaki, halk hayatına ait olan, edebî dilde, belki de ilk kez kullanılan kelimelerin çokluğudur” (Paşayev, 2007: 57).* Şairin dilinin anlaşılabilirliğini kolaylaştıran bir önemli neden de uzun, birleşik cümleleri değil; basit, rahat kavranılabilen cümleleri kullanmasıdır. Görüldüğü üzere, “*o, kendi döneminin sadece yazı dilini bilmekle kalmamış, aynı zamanda halk konuşma diline, halk ağızlarına da iyice vâkıf olmuştur” (Ahundov, 1997: 7).* B. Çobanzade, “*Fuzûlî münevver tabaka ile halkı en büyük ve en incemiş şairlerimizle yüzlerce yıllardan beri, belki de eline hiç bir zaman kitap almamış köylülerimizi “Leyla ve Mecnun”u ile ağlatan, “Şikayetname”si ile güldüren ve diğer gazelleri ile coşturan yegane şairimizdir” (Çobanzade, 2007b: 164)* diyerek Fuzûlî'nin yazı diliyle halkın dilini ustaca bir arada kullanmasını onun en büyük tarihî hizmeti olarak nitelendirmiştir. Bunlar XX. yüzyılın büyük Türkologu B. Çobanzade'nin fikirleridir. Köylüleri, yani sıradan insanı kendi eserleriyle etkileyen dâhi Fuzûlî'nin dilinin idrakî kapsamı geniştir. Fuzûlî, bireysel potansiyeli ve yüksek zekâsıyla ana dilinin tüm olanaklarını seferber ederek düşüncelerini sıradan köylüden üst çevrelere kadar herkesin anlayabileceği bir üslupla ifade etmiş ve halk tefekkürüne bağlı olan eserleriyle Türk dünyasının en önemli şairleri arasında yer almış ve özel bir ekol oluşturmuştur. N. Caferov'un da kaydettiği gibi, “*Fuzûlî şiiri yaranmıştı – duyguların riyazî (matematiksel) hassasiyetle ifade edilmesinin daha karmaşık biçimlerini bulmak imkansızdır” (Caferov, 2005: 75).*

Fuzûlî Doğu'nun en yaygın dillerine aşinaydı. “Kuran”ın dili olan Arapçayı, Nizâmî Gencevî “Hamse”sinin dili olan Farçayı mükemmel biliyordu. Bu bakımdan o, ayrı ayrı edebî dil türlerinden haberdardı, edebî dilin ne olduğunu, onun sosyal ve kültürel önemini açıkça idrak ediyor ve edebî dilin gelişiminde yazarın rolünün ne kadar etkili olacağını farkındaydı. Fuzûlî'nin “*Bende tevfiik olsa, bu düşvarı asan eylerim, Nevbahar olgaç dikenden berki gül ızhar olur”* mısralarına dayanarak B. Çobanzade doğru olarak kaydediyor ki, ünlü şairin Türkçe yazması aslında tesadüfi bir olgu değildir. Arapçaya ve Farsçaya derinden vâkıf olan şair Âşık Paşa, Alişir Nevai, Yunus Emre vb. tanınmış Türk şairleri gibi Türkçenin büyük kudrete sahip olduğunu göstermeyi kendi eserleriyle amaçlamıştır (Çobanzade, 2007b: 172). Bu “*düşvarı asan etmek”le Fuzûlî Azerbaycan millî edebî dilini oluşturdu. O halk diliyle edebî dili birleştirdi. Fuzûlî millî edebî dili yoktan var etti” (Hacıyev, 2012: 291).*

Orta Çağ döneminde Türk lehçelerinde Arapça ve Farsça kökenli alıntıların yaygın kullanılmasının nedenini sosyal, siyasî faktörlerle ilişkilendiren N. Caferov, “*Türkçeyi hâkim İslâm dinine dönüştürmek amacının sonucuydu ki, Türkçeye Arap ve Fars dillerinden geçen alıntılar sayesinde Türkî yapay şekilde zenginleştirildi ve “üç ayaklı” bir dile çevrildi” (Caferov, 2016: 136)* diyerek Türkçeye alıntı sözcüklerin giriş sebebini bu şekilde vurguluyor. Bu açıdan yaklaşırsak ve aynı zamanda Fuzûlî'nin tercüme eserlerini hatırlarsak, o zaman şairin dilindeki bu manzaranın mevzubahis amaca hizmet ettiğini düşünebiliriz.

B. Çobanzade makalesinde şairin diliyle ilgili bugün de Türkolojide belirli derecede tartışma konusu olan bir mesele üzerinde durmuştur: Fuzûlî'nin dili hangi Türkçededir? Araştırmacı sorunu şöyle ifade etmektedir:

“Acaba Fuzûlî Türkçenin hangi şivesiyle yazmıştır? Fuzûlî’de dilce rastladığımız temel karakteristik cihetler bazı kelimeler olub, cümle yapısında belirli şiveye işaret edecek özellikler pek azdır. Bu sözlerden bazıları şunlardır: **men, dutsak, tapşirmek, eylemen, yahşi, yaman, özge, ağ (ak), tek (kibi) sayru (hasta)**...Bu kelimelerden bazıları bugün Azerî Türk şivesinde kullanılmakla beraber, eski Osmanlıcada ve diğer çağdaş şivelere de bulunmaktadır” (Çobanzade, 2007b: 172).

Yazara göre, çağdaş yönden Fuzûlî dilinin hangi Türkçeye ait olması üzerinde somut olarak durmak mümkün değildir. B. Çobanzade bunun iki nedenini göstermektedir:

“Birincisi Azerî şairlerinin (**Yazar Pür Hasan Asfarayinî, Nesimî, Habîbî, Hatâyî ve Fuzûlî’yi “ilk Azerî şairleri” olarak tanımlamıştır – P.E.**) eserlerinin Osmanlı ve Azerî şivelerinin sınırında yetişmesi, bu şairlerin hem Azerî hem de Osmanlı sahasında mahallî (yöresel) şairlerden sayılması olsa bile, bizce asıl nedeni bu şairlere ait olan divanların ve başka edebî örneklerin kopya edenler, tabî ve naşirler tarafından kasti ve gayri kasti değiştirilmesidir” (Çobanzade, 2007a: 138).

Öncelikle şunu kaydedelim ki, Türkçenin ortak söz varlığı hem arkaik hem de genel anlamda Orta Çağ dönemi edebî dilinin manzarasını yansıtan temel özelliklerden biridir. Bu durum B. Çobanzade’nin araştırması kapsamında Ş. İ. Hatâyî’nin dilinde de görülebilir. Fakat Fuzûlî’nin dili tamamen farklıdır. Yazarın dilinin sahası geniş ve içeriği daha ağırdır. Öte yandan ünlü türkolog Ş. İ. Hatâyî “Divan”ının nüshalarındaki dil ve üslup farklılıklarının belirli derecede katiplerin faaliyetleriyle ilgili olduğunu vurgulamıştır. Her iki yazarın eserlerinin çeşitli el yazmalarının olması ve bu nüshalarda farklı dil olgularının varlığı böyle bir mülahazayı söylemeye olanak sağlamaktadır. Fakat meselenin esas yönü birinci nedendendir; yani Azerbaycan şairinin Safevî ve Osmanlı sınırında yaşaması, onun dilini etkilemiştir. B. Çobanzade, “Osmanlı edebî dilinin etkisi altında bulunun Fuzûlî’nin dili zamanın skolastik ve dogmatikini, klasik sanatsal karakter ve sıfatlarını yansıtmaya açısından her yönden zengin bir dildir” (Çobanzade, 2007a: 270) diyerek bu duruma dikkat çekiyor.

Aslında Fuzûlî’nin Türkçenin hangi lehçesiyle yazdığına ilişkin Türkolojide farklı görüşler vardır: Örneğin, Z. Korkmaz “Fuzûlî’nin Dili” adlı makalesinde kaydediyor ki, şairin dili yapısı bakımından XVI. yüzyıl Azerbaycan – Türkmen Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak XV.-XVI. yüzyıllarda Türkçeleri birbirinden ayırmanın zorluğu şunu gösteriyor ki, Anadolu Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesine ait özellikler arasında somut sınır çizmek mümkün değildir. Daha doğrusu, ayrılma süreci XVI. yüzyıldan itibaren başladığından Fuzûlî’de Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesine ait özellikler yan yana ve iç içe yer almıştır. Z. Korkmaz fikirlerini şöyle sonlandırmaktadır: “Fuat Köprülüzade’nin de işaret ettiği gibi Fuzûlî hem Azerî şairidir, hem Osmanlı şairidir, hem de bütün Türk dünyasının parlak bir temsilcisidir. O, şairlerini ve nesrini devrinin edebî dili ile kaleme almıştır” (Korkmaz, 2005: 73). Türkiyeli alimin “devrinin edebî dili ile kaleme almıştır” ifadesinden de anlaşılır ki, Fuzûlî eserlerindeki ortak unsurlar dönemin edebî dil kaideleri – yazı dili kuralları gibi nitelendirilmelidir.

Türk lehçeleri arasında diferansiyasyon (ayrılma) sürecinin XVI. yüzyılın sonlarından başlaması sonraki aşamada Türk coğrafyasında millî edebî dillerin varlığı hakkında net düşünce oluşturmaktadır. N. Caferov ortak Türkçeden – Türkiyeden bahsederken gösteriyor ki, Türkî XVI. yüzyılın sonlarından itibaren parçalanmaya başlıyor ve XVII.-XVIII. yüzyıllarda çeşitli Türk etnokültürel bölgelerde ortaya çıkan yazılı abideler bu dönemin belirtilerini yansıtıyor. Fuzûlî döneminde ayrılma süreci henüz başlamamıştı ve bu yüzden de bilim adamı, Fuzûlî’nin dilini Türkînin tekâmül devrinin Güney Batı (Oğuz) Türkçesinin yazılı anıtları sırasına dahil etmiştir (Caferov, 2016: 136-137).

“Eski Oğuz Türkçesini hem Osmanlı hem de Azerbaycan edebî dillerinin atası” gibi karakterize eden A. B. Ercilasun’a göre ayrılma XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak XVIII. yüzyıla kadar devam etmiş ve bugünkü Türkiye Türkçesinin özellikleriyle yer değiştirmiştir:

“Ancak bu dönemde, hatta XVI. asırda henüz iki edebî dilin kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmadıklarını söylemeliyiz. Bağdat ve Tebriz’den İstanbul ve Balkan şehirlerine kadar pek çok yerde istinsah edilmiş bulunan Fuzûlî “Divan”ında istinsah yerlerine göre farklı özellikler bulunabilmektedir. O hâlde Eski Oğuz Türkçesi döneminde dilin henüz ölçünlü (standart) hâle gelmediğini, farklı özellikleri bir arada barındırdığını, dolayısıyla bu dönemin Osmanlı ve Azerbaycan Türkçeleri edebî dilleri için bir geçiş dönemi sayılması gerektiğini söyleyebiliriz” (Ercilasun, 2011: s. 457). Ancak buna rağmen yazar şunu da kaydediyor ki, “Nesîmî’nin hatta Fuzûlî’nin eserlerinde de Azerbaycan Türkçesi özellikleri ağırlıktadır” (Ercilasun, 2011: s. 457).

Görüldüğü gibi, meselenin mahiyetini ünlü Türkologlar – A. B. Ercilasun ve N. Caferov doğru şekilde yanıtlamışlar. Tabii ki, B. Çobanzade’nin seslendirdiği sorunun cevabı şudur ki, bu, XVI. yüzyılın dil sürecidir ve Fuzûlî’nin dilindeki ortak Türk kelimeleri dönemin edebî dilinin doğal birer parçasıdır. Ayrıca Z. Korkmaz, “Fuzûlî’nin dili çağdaş Osmanlı ve Azerbaycan şairlerine nisbette dil tarihi açısından daha kıymetli bir hazine oluşturacak mahiyettedir” (Korkmaz, 2005: 74) diyerek bu olguya dikkat çekiyor.

Hem Azerbaycan hem de Türkiye Türkolojisinde meseleyle ilgili olgulara dayanan muhafazakâr görüşler seslendirilse de Fuzûlî eserlerinin Azerbaycan Türkçesi ile yazıldığı yönündeki eğilimler daha belirgindir. Mevzubahis dönemin dil manzarasını ortak Türkçe bağlamında araştıran A. Akar da Fuzûlî’yi “temiz Azerî Türkçesiyle nazım ve nesirde birçok eser veren mistik şair” (Akar, 2014: 283) gibi karakterize etmiştir. Ünlü dil tarihçisi T. Hacıyev’in de söylediği gibi, hakikaten Fuzûlî dilinin gramatik yapısı ve söz varlığı Azerbaycan halkının dilinin mayasıdır ve çağdaş Azerbaycan Türkçesine uygundur, yani onunla benzerdir.

Görüldüğü üzere, farklı fikirlere rağmen, araştırmalarda Fuzûlî eserlerinin daha çok Azerbaycan Türkçesiyle yazıldığı görüşü yaygın olarak savunuluyor ve bu düşünce B. Çobanzade’de “... şu satırları yazan Fuzûlî’nin lisanını Türkçe kısmı itibarıyla Azerbaycan şivesine daha yakın buluyor” (Çobanzade, 2007b: 172) ifadesiyle aynı şekilde yer buluyor. Demek ki, ünlü Türkolog Fuzûlî dilindeki ortak, özellikle de Osmanlı Türkçesine ait birimlerin kemiyetini esas kriter olarak ele almamaktadır: O, şairin dilinin genel ruhundan, mazmunundan, yazarın entelektüelliğinden ve bireysel üslubundan yola çıkarak böyle bir sonuca varmıştır. Aynı zamanda S. Mehdiyeva’nın da vurguladığı gibi, “bunun asıl nedeni şudur ki, Fuzûlî’nin yaşadığı ve eserlerini kaleme aldığı o dönemde Bağdat’ta Azerbaycan Türk dili ortamı mevcuttu. Fuzûlî böyle bir ortamda yaşamış ve yazmıştır” (Mehdiyeva, 2016: 286).

Türk dünyasının büyük oğlu, Azerbaycan halkının Ulu Önderi Haydar Aliyev M. Fuzûlî’nin 500. yıldönümüyle ilgili etkinlikte yaptığı konuşmasında bu meseleden bahsederek fikirlerini şöyle özetlemiştir:

“Araplar ve Farslar Fuzûlî’yi kendi şairleri gibi görüyorlar. Türk dilli halklar ise şöyle düşünüyorlar ki, Fuzûlî Türk’tür, Azerbaycanlı’dır. Aynı zamanda bunu Türkmen, Özbek, Kazak, Türkiye’de yaşayan Türkler, Irak’ta yaşayan Türkler de söyleyebilirler. Koy Fuzûlî herkese mahsus olsun, tarihe beşerî bir şahsiyet olarak geçsin... Aynı zamanda bu jübile etkinliklerinden yararlanarak bir kez daha dünyaya duyurmalıyız ki, Fuzûlî Azerbaycanlı’dır” (Caferov, 2021: 5-6).

Bunun yanı sıra Haydar Aliyev, “Fuzûlî Azerbaycan halkının büyük şairi, âlimi, filozofu olarak aynı zamanda bütün Türk dilli, Türk soylu halklara, bütün Türk ve İslam dünyasına mensuptur” (Caferov, 2021: 11) söyleyerek Fuzûlî’yi Türk-İslam coğrafyasının önmeli şahsiyeti gibi tanımlamıştır.

3. Sonuç

B. Çobanzade'nin eserlerini inceledikçe şunu gözlemleyebiliriz ki, Türk dillerinin, özellikle Azerbaycan Türkçesinin tarihinden bahsederken onun sık sık Fuzûlî'ye başvurması aslında ünlü Türkologun bu konudaki yaklaşımını açıkça ortaya koyuyor. Ancak Çobanzade "Acaba Fuzûlî Türkçenin hangi şivesiyle yazmıştır?" sorusunu konu edindiği "M. Fuzûlî ve Onun Yeri" adlı makalesinde özellikle bu konuya eğilerek tartışmaları etraflıca değerlendirmiştir. Türk mütefekkir-şairlerinin (örn.: Ali Şîr Nevaî, Ş. İ. Hatâyî, M. F. Ahundzade vb.) Türkçe karşısındaki önemli hizmetlerine dair çokça eserler yazan ünlü Türkologun görüşleri bu bakımdan oldukça kıymetlidir. Türkçülük ideolojisini Türkoloji düzeyine taşıyan B. Çobanzade'nin fikirleri yalnız Türk Birliği düşüncesini yansıtmaya yönelmiştir. Bu yüzden de yazar Fuzûlî'nin dilindeki iki kardeş Türkçenin ortak izlerini genel Türkçe olgulara dayandırarak izah etmiştir. Aslında bu fikirleriyle o, Fuzûlî dilinin zenginliğinden profesyonelce yararlanarak A. Kırmski gibi (B. Çobanzade yazıyor ki, A.Kırmski'ye göre Fuzûlî kürt şairidir (Çobanzade, 2007b: 172) yanlış fikirler dile getirenlere de bilimin gücüyle cevap vermiş ve "Fuzûlî'yi... yalnızca Türklüğün şairi saymak lazım gelemes. Onun yeri bütün Yakın Doğu'nun yetiştirdiği ölmez büyükler arasındadır" (Çobanzade, 2007b: 165) diyerek M. Köprülüzade gibi Fuzûlî'yi özelde Türk dünyasının, genelde ise Doğu'nun parlak bir siması olarak adlandırmıştır.

Kaynaklar

- Ahundov, A. (1997). M.Fuzûlî'nin Bir Kıtası Hakkında. *Fuzûlî ve Ana Dili Çalışmaları*, Bakü: İlim, s. 3-22.
- Akar, A. (2014). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Aslanov, V., vd. (2007). *Azerbaycan Edebî Dilinin Tarihi*. 4 Ciltte, 1. C. Bakü: Şark-Garp.
- Caferoğlu, E. (2008). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Mütercim.
- Caferov, N. (2005). *Azerbaycanşinaslığın Esasları*. Bakü: Pedagogika.
- Caferov, N. (2016). *Türkolojiye Giriş*. Bakü: İlim ve Tahsil.
- Caferov, N. (2021). *Sözümüzün Ali Baş Kumandanı*. Bakü: İlim ve Tahsil.
- Caferov, N. (2023). *Araplar, Farslar... ve Türkler*. Bakü: İlim ve Tahsil.
- Çobanzade, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 1. C. Bakü: Şark-Garp.
- Çobanzade, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 2. C. Bakü: Şark-Garp.
- "Dahi Azerbaycan Şairi M. Fuzûlî'nin 530 İliyyinin Kaydedilmesi Hakkında Azerbaycan Respublikası Prezidenti'nin Serencamı". Bakü: Azerbaycan Cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyev'in Resmî Sitesi / <https://president.az/az/articles/view/63328> (24.06.2024).
- Demirçizade, E. (1979). *Azerbaycan Edebî Dilinin Tarihi*. I. Cilt, Bakü: Maarif.
- Demirçizade, E. (2011) "Edebî Dilimizin Gelişmesinde Fuzûlî Merhalesi". Türkiye Türkçesine Aktaran: Günay Çatakaya. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6, İstanbul, 209-230 / <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/53726> (24.06.2024).
- Ercilasun, A.B. (2011). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Eyvazov, P. (2024). *Bekir Çobanzade'nin İlmî Yaratıcılığında Dil Tarihi Meseleleri*. Doktora Tezinin Avtoreferatı. Bakü: Ali Attestasiya Komisyonu'nun Resmî Sitesi /

https://aak.gov.az/upload/dissertasion/filologiya_elml_ri/Pervin_Eyvazov-Avtoreferat-2024-EN_SONUNCU_versiya_pdf+++pdf (24.06.2024).

Hacıyev, T. (2012). *Azerbaycan Edebî Dilinin Tarihi*. 2 Ciltte, 1. C. Bakü: İlim.

Hacıyev, T. (2013). *Türkler İçin Ortak İletişim Dili*. Bakü: Tahsil.

Hudiyev, N. (2012). *Seçilmiş Eserleri*. 11 Ciltte, 1. C. Bakü: İlim ve Tahsil.

Guluzade, M. (1965). *Fuzûlî'nin Lirikası*. Bakü: Az.SSREA.

Korkmaz, Z. (2005). M.Fuzûlî'nin Dili. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK, c. 1, s. 71-80.

Mehdiyeva, S. (2016). "Azerbaycan Türk Şairlerinin "Sultanüş-Şüera"sı M. Fuzûlî'nin Dili". *I Türkoloji Kurultayı'nun 90. Yıldönümüne adanmış "Türkoloji Elmi Medeni Herekatta Ortak Değerler ve Yeni Çağırışlar" Sempozyumunun Bildirileri*. Bakü: İlim ve Tahsil, s. 283-286.

Paşayev, M.C. (2007). *M.Fuzûlî Sanatkârlığı*. Bakü: Kaşgâri.

1926 I. Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları. (2006). Yay. Haz.: K. V. Nerimanoglu ve E. Ağakışiyev. Bakü: Çınar-Çap.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1445286>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 29.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 28.08.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Ak, Z. (2024). Hamdullah Hamdî'nin Yusuf u Züleyhâ'sında Türkçe Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 401-413.

HAMDULLAH HAMDÎ'NİN YUSUF U ZÜLEYHÂ'SINDA TÜRKÇE ORGAN ADLARIYLA KURULAN DEYİMLER

Phrases constructed with turkish organ names in the hamdullah hamdî's yusuf u züleyhâ
ZÜLEYHA AK¹

Öz

Mesnevi, aruzun kısa kalıplarının kullanıldığı ve her beyitin kendi arasında uyaklandırıldığı bir nazım biçimidir. Mesneviler, şairin söylemek istediği mesajları topluma ayrıntılı ve rahat bir şekilde aktarmaları açısından önem taşımaktadır. Yusuf Peygamber ve Züleyha'nın aşkı konu edinen, en eski dini mesnevilerden birisi olan Yusuf u Züleyhâ mesnevisi de içerisinde barındırdığı mesajlar açısından hem dini hem de edebî açıdan önemli bir yere sahiptir.

Çalışmada 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin kaleme aldığı Yusuf u Züleyhâ mesnevisinde yer alan son 4235 beyitteki Türkçe organ adlarıyla kurulan deyimler ele alınmıştır. Organ adlarıyla kurulan deyimlerde yer alan benzetme motiflerinin incelenmesi, gerçek anlam ile mecazi anlam arasındaki gizli bağın aydınlatılması, dil bilimi araştırmaları için önemli bir yere sahiptir.

Organ adlarıyla ilgili geçmişten günümüze kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan da hareketle, organ adlarıyla kurulan deyimlerde en çok baş, dil, el, gönül, göz ve yüz organ adlarıyla kurulan deyimler sayısal olarak fazlalık göstermektedir. Bu çalışmada ise vücudun bu temel organları ve diğer organ adlarıyla da kurulan deyimler tespit edilerek, organlara göre sınıflandırılacak ve deyim başta koyu haliyle gösterilip hemen sağında ise deyimün günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı, ardından yer aldığı örnek beyit, örnek beyitin günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı ve parantez içinde beyitin beyit sayısı belirtilecektir. Sonrasında bu deyimler alfabetik bir sıra ile verilecek, eserdeki organ adlarıyla kurulan deyimlerin toplam sayısı tespit edilecektir. Böylece 15. yüzyıl dönemi eserinde tespit edilen bu deyimlerin günümüz Türkçesinde de kullanımının devam edilip edilmediği belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mesnevi, Deyimler, Organ Adı, Hamdullah Hamdî, Yusuf u Züleyhâ

¹ Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD.

El-mek: akzuleyha057@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4736-1244> (

Abstract

Masnavi is a form of verse in which short forms of aruz are used and each couplet is rhymed among itself. Masnavis are important in that they convey the messages the poet wants to say to the society in a detailed and comfortable way. Yusuf u Züleyha Masnavi, one of the oldest religious masnavis, which is about the love of Prophet Yusuf and Zuleyha, has an important place both religiously and literary in terms of the messages it contains.

In the study, the idioms formed with Turkish organ names in the last 4235 couplets of the Yusuf u Züleyha masnavi written by the Hamdullah Hamdî, one of the 15th century poets, were discussed. Examining the simile motifs in the idioms formed with the names of organs and elucidating the hidden bond between the literal meaning and the figurative meaning has an important place for linguistics research.

Many studies have been carried out on organ names from past to present. Based on these studies, among the idioms formed with the names of organs, the most numerous idioms formed with the names of head, tongue, hand, heart, eye and facial organs are numerically more numerous. In this study, the idioms established with the names of these basic organs of the body and other organs will be identified and classified according to the organs, and the idiom will be shown in bold form at the beginning, and on the right side, the transfer of the idiom to today's Turkish, followed by the example couplet it is in, the transfer of the example couplet to today's Turkish and in parentheses. The number of couplets of the couplet will be specified. Afterwards, these idioms will be given in alphabetical order and the total number of idioms formed by organ names in the work will be determined. Thus, it will be stated whether these idioms identified in the 15th century period work continue to be used in today's Turkish.

Keywords: Masnavi, Idioms, Organ Name, Hamdullah Hamdî, Yusuf u Züleyha

1. Giriş

Deyim bir kavramı belirtmek amacıyla bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; yani atasözleri gibi genel kural niteliğindeki anlatımlar değildir (Aksoy, 2017: 40). Deyim genelde bir durumu, karşılaşılan olayların özelliklerini, insan karakter ve davranışlarını, çeşitli fiziki özelliklerini, ruhsal niteliklerini betimlemek üzere bir araya gelen sözler dizisidir (Aksan, 2014: 95).

Deyimler, kısa, kalıplaşmış ve özlü anlatımlardır; yani deyim oluşturulan kelimelerin yerleri değişmediği gibi iki kelime arasına herhangi bir başka kelime de giremez. Mesela “burnunda tütme” deyiminin tütme burnunda ya da burnunda şiddetli bir şekilde tütme şekillerinde kullanılması ve kulağında tütme biçiminde değiştirilmesi mümkün değildir. Uzun cümlelerle anlatılması gereken ifadeleri deyimler bize birkaç kelime ile anlatma imkânı sağlarlar; mesela “Bugün çok çalıştım, başka iş yapmaya hiç vaktim olmadı.” gibi bir cümleyi başını kaldırmamak deyimini ile bir çırpıda söyleyebiliriz.

Deyimler, bir dilin söz varlığının en önemli öğeleri arasındadır. Dili konuşan toplumun maddi manevi kültürünü, algılama ve anlatma kabiliyetini, nükte eğilimini yansıtır (Aksan, 2014: 96). Bir söz öbeğinin deyimleşebilmesi için söz öbeğini oluşturan sözcüklerin oluşturulan öbek bütünü/bağlamı içerisinde gerçek, mecaz, yan, terim ve argo anlamlarından sıyrılarak özel bir anlam boyutu olan deyim anlamı boyutuna geçmesi gerekmektedir. Eğer ki bir söz öbeği bu özelliği göstermiyorsa o söz öbeğinin deyim olarak adlandırılması pek sağlıklı ve doğru bir yol değildir (Akyalçın, 2011: 10).

Deyimler bir anlatım biçimidir, genelde yargı taşımazlar; çok azı yargı taşırlar (Hengirmen, 2011: 8). Deyimler; bir sözcük öbeğinden (geri kafalı, akıllı uslu), sonunda master eki (-mAk) bulunan kelime gruplarından (tatlıya bağlamak, deli divane olmak), cümlelerden (çoğu gitti azı kaldı, yel üfürdü, sel götürdü) oluşabilir (Hengirmen, 2011: 10-14).

Dilimizde eski çağlardan beri kullanılmakta olan anatomik isimler, yani insan vücudundaki organların isimleri, deyimlerin yapısında önemli bir yere sahiptir. Vücut organlarının isimlerini esas alan bu deyimlere, dil biliminde somatik deyimler adı verilmiştir. Özellikle de baş, göz, ağız, dil, kalp, kulak, el, ayak gibi kelimeler bu tür deyimlerin oluşturulmasında asıl unsurları oluşturmaktadır (Özkan, 2003: 137).

15. yüzyılda özellikle mesnevi sahasında ün yapmış Akşemseddin'in en küçük oğlu Hamdullah Hamdî, Emir Hüseyin'in ifadelerine göre H. 853 yılında Göynük'te dünyaya gelmiştir. Hamdî'nin babasının ölümünden sonra oldukça müşkül bir hayat yaşadığı ve kardeşlerinden hiçbir şefkat görmediği ifade edilmektedir ki bu yöndeki yakınmalarına Yusuf u Züleyhâ'da bazı beyitlerde rastlanılmaktadır; ayrıca Hamdî'nin gelir kaynağının sadece yazıp sattığı eserleri olduğu belirtilmektedir (Onur, 1991: 13-14; Timurtaş, 2012: 232-233). Ancak bu zorluklara rağmen Hamdullah Hamdî'nin iyi bir eğitim gördüğü, edebi bir kültüre sahip olduğu, çeşitli ilimlerde (mesela heyet, nücum vs.) geniş bilgilere sahip olduğu bilinmektedir (Onur, 1991: 14). Devrinde hükümdar ve devlet ricalinden himaye ve teşvik görmeyen Hamdî doğduğu yer olan Göynük'te sessiz bir hayat yaşamış ve burada vefat etmiştir. Hamdî'nin kabri Göynük'te babası Akşemseddin'in kabri yanındadır. Hamdî'nin ölüm tarihi hakkında 1503 ve 1508 gibi iki muhtelif görüş varsa da 1503 tarihi daha makul bir tarih olarak karşımızda durmaktadır (Onur, 1991: 15-16).

Hamdullah Hamdî, XVI. yüzyılda Şeyhî'den sonraki en ünlü mesnevi yazarıdır. Anadolu sahasında ilk hamse sahibidir. Hamdî'nin hamsesinden başka bir de divanı mevcuttur. Hamsesi içerisinde yer alan mesnevileri şunlardır, Yusuf u Züleyhâ, Leylâ vü Mecnûn, Mevlid, Kıyâfet-nâme, Tuhfetü'l-Uşşâk (Mengi, 2000: 132).

Hamdî'nin Yusuf u Züleyhâ'sı onun en tanınmış mesnevisidir. Hamdî Yusuf u Züleyhâ'yı yazarken Molla Câmî'nin eserinden örnekler almış olsa da ifadelerindeki güçlü yönler, tasvirlerindeki etkileyicilik ve aralara serpiştirilmiş duygu yüklü beyitlerle farklılığını gözler önüne sermiştir (Mengi, 2000: 132). Hamdî'nin Yusuf u Züleyhâ'sıyla ün kazanmasını sağlayan etkenlerden birkaçı da eserin sağlam bir sanat dilinin, hikâye edilişteki kudret, yer yer lirik ve ahenkli mısraların var olmasıdır (Timurtaş, 2012: 233). Yusuf u Züleyhâ sonraki tenkitçiler tarafından bir şaheser olarak kabul edilip halk arasında büyük bir rağbet kazanmıştır (Köprülü, 2011: 381). Hamdullah Hamdî, aslında bu eserleri; ama bilhassa Yusuf u Züleyhâ ile devrin roman okuma ihtiyacını da büyük oranda giderecek kadar zengin bir gözlem getirmiştir (Onur, 1991: 18).

Bu çalışmada bu şahesere küçük de olsa bir katkıda bulunmak amacıyla eserdeki son 4235 beyitte yer alan Türkçe organ isimleriyle kurulan deyimler ele alınmıştır. Deyimler, tespit edilirken örnekleri Naci Onur tarafından hazırlanan ve 1991'de Akçağ Yayınları tarafından yayımlanan Yusuf u Züleyhâ adlı çalışmasından alındı. Deyimler alfabetik bir sıra ile verildi. Deyim başta koyu haliyle gösterilip hemen sağında deyim, TDK Türkçe Sözlük ve Ömer Asım Aksoy'un Deyimler Sözlüğü 1-2'den yararlanarak günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı, ardından deyim yer aldığı örnek beyit, örnek beyitin günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı yapıldı ve sonra da parantez içinde beyitin beyit sayısı belirtilmiştir.

Organ adlarıyla kurulan deyimler üzerine geçmişten günümüze kadar çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz; Mehmet Fatih Kirişcioğlu tarafından "Mütercim Âsım Efendi'nin Kâmûs Tercümesi'ndeki Uzun İsimleri", Fatma Özkan "Somatik Deyimler", Emine Atmaca "Kazak Türkçesinde 'Göz' Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri", Hatice Şahin "Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler" ve "Kaşarlı'dan Günümüze Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimler", Aysel Hüseynova "Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azerbaycan - Özbek ve Türkiye Türkçesi)" gibi.

Yukarıda da görüldüğü üzere kitap, tez ve makale şeklinde günümüze kadar pek çok çalışma sıralanabilir. Bu çalışmanın da devamında yapılacak diğer dil bilimi çalışmalarına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

2. Deyimler

2.1. Ağız:

agız aç- (Ağız açmak) Konuşmak, söz söylemek üzere ağzını açmak: Evvelâ söğmege agız açtı “İlk önce sövmek için ağzını açtı; (ama) nasıl sövmek! gönlünden ateş saçtı” (383-4).

agzı tutul- (Ağzı tutulmak) Konuşamamak, dili tutulmak: Çün tamâm idi anda zevk-i sahîh / Agzı her nâkısın tutuldu sarîh “Ondan hakiki zevk tamam olduğu için her bayağı kimsenin açıkça ağzı tutuldu” (251-8).

bir ağızdan (Bir ağızdan) Birlikte, hep beraber, topluca: Yûsufa dil üşürdü avratlar / Bir ağızdan edip nasihatler “Kadınlar, bir ağızdan Yusuf’a nasihatler edip hep birlikte söylediler” (343-2).

2.2. Alın:

alnına yazıl- (Alnına yazılmak) Kaderinde olmak, mutlaka yaşayacak olmak: Çün yazılmıştı alnıma bu rakam “Bu yazı alnıma yazıldığı için...” (243-13).

2.3. Ayak

ayağı dâmene çek- (Ayağını eteğine çekmek) Bir köşeye çekilip sessiz sakin beklemek, uzak durmak: Çünkü cûş etti sarsar-ı endûh / Dâmene çek ayağı niteki kûh “Keder rüzgârı coştığı için (bir) dağ gibi ayağını eteğine çek (sessizce bekle)” (354-5).

ayağına baş koy- (Ayağına baş koymak) Tapınmak için önünde secdeye gitmek, secde etmek: Tîşe ile tırâş edip taşı / Nişe korsuz ayağına başı “Keserle taşı tıraş edip nasıl (olur da) ayağına baş koyarsınız?” (301-3).

ayağına gubâr degme- / erme- → aygına hâr degme- (Ayağına toz değmemek) En ufak bir eziyet çekmemek, zarar görmemek: Ne ayağına hâr değmiş / Ne tenime gubâr değmiş idi “Ne ayağına diken değmiş ne (de) tenime toz değmişti” (192-145). Ermesin nâzik ayağına gubâr “Ayağına diken (bile) değmesin” (208-3).

ayağına hâr degme- (Ayağına diken değmemek) En ufak bir eziyet çekmemek, zarar görmemek: Ne ayağına hâr değmiş / Ne tenime gubâr değmiş idi “Ne ayağına diken değmiş ne (de) tenime toz değmişti” (192-145)

ayağına yüz döse- (Ayağına yüz döşemek) Huzurunda aşırı saygıdan ötürü alçalarak yere kapanmak: İzzet edip ayağına düpdüz / Döşediler katife yerine yüz “İzzet edip ayağına kadife yerine yüz serdiler” (228-11).

ayağına yüz sür- (Ayağına yüz sürmek) Saygı, tazim vs. için ayağına kapanmak, secde eder vaziyette önünde eğilmek: Yüz sürer ayağına bahr-ı azîm “Büyük deniz ayağına yüz sürer” (165-15).

ayağını öp- (Ayağını öpmek) Uğruna toprak gibi alçalacak kadar sevgide, tazimde, saygıda bulunmak, ayaklarının altını öpmek: Tolunurken ol âfitâb gibi / Ayagın öpmedim rikâb gibi “O, güneş gibi dolanırken (bir) üzengi gibi (dahi olsa) ayağını öpemedim” (436-9).

ayağın kes- (Ayağını kesmek) Bir şeyi artık yapmaz olmak: Yeller esmekten ayagın kesti “Yeller esmekten ayağını kesti (artık esmez oldu)” (399-13).

2.4. Baş

baş aç- (Baş açmak) Bir iş yapmak üzere hazırlık yapmak: Çün çıkardı kilâhını ol şâh / Baş açup düştü şevki yoluna ol mâh “O ay (gibi güzel olan) şah, külâhını çıkarınca baş açıp arzusunun peşine düştü” (165-7).

baş eg- (Baş eğmek) Üstünlüğünü kabul etmek, buyruk altına girmek: Birisi baş egdi nitekim halka “Birisi, (tıpkı) halka gibi baş egdi” (299-12).

baş egme- (Baş eğmemek) Buyruk altına girmemek, alt olmayı kabullenmemek: ki felek secde etse ol melege / Hüsnü baş egmez idi feleğe “...ki o melege felek secde etse (de) güzelliği feleğe bağ eğmezdi” (257-13).

başı belâ gör- (Başı bela görmek) Başına bela gelmek, hoş olmayan durumlara maruz kalmak: Çok belâ gördü kahr ile başım “Başım, kahrıyla çok bela gördü” (423-3).

başına belâ getir- (Başına bela getirmek) Başına bela açmak, kötü durumlara düşürmek: Getirir bu belâyı başına “Bu belayı başına getirir” (348-14).

başı belâ (satın) al- [Başına bela (satın) almak] Başına bela almak, zor belalı duruma karşı karşıya gelmek: Başıma yok belâ satın aldım “Başıma olmayan bela satın aldım” (351-16).

başına ... gör- (Başı ... görmek) Başına bir şey gelmek, bir şeyle karşılaşmak: Anun için revân olur bu yaşım / Ki neler göre aşkın ile başım “Onun için akar bu yaşım ki aşkın yüzünden başıma neler geldi” (293-4).

başına kak- (Başına kakmak) Sitem yollu azarlamak: Yüzümü görmese başıma kakar “Yüzümü görmezse başıma kakar” (220-10).

başına toprak / hâk saç- / koy- (Başına toprak saçmak) Acı içinde kalıp yerden toprak alıp başına dökmek, koymak: Yazısı karadır deyip başa / Kara toprak saçıp döker taş “Yazısı karadır diye başa kara toprak saçıp döker taş” (209-3). Çün revân oldu şâdi şimşadı / Koydu toprak başına ol vâdi “Mutluluk şimşiri hemen uzaklaşıp gidince o vadi başına toprak koydu” (233-3). Aglayıp saçtı başına hâki “Aglayıp başına toprak saçtı” (253-8).

başında ... ol- (Başında ... olmak) Aklında bir şey olmak, bir şeye sahip olmak: Dedi kim sana ağlarım ey yâr / Ki başında hevâ-yı aşkım var “Ey yâr, sana ağlarım ki benim aşk arzuma sahiptin, dedi” (291-13).

başına üş- (Başına üşüşmek) Toplu halde başına üşüşmek, toplanmak: Başına üşdü rûz-ı gavgası “Kavga günü başına üşüştü” (359-2).

baş(ını) taş(lar)a döğ- [Baş(ını) taş(lar)a dövmek] Pişmanlık, acı, çaresizlik içinde kalıp ne yapacağını bilememek: Nice dögem gam ile taşlara baş “Gam ile başımı nasıl taşlara vurayım?” (383-7).

başı üzre tut- (Başı üzerinde tutmak) Çok değer verip önemsemek, el üstünde tutmak: Dilerem başın üzre tut anı “Onu başının üstünde tutmanı dilerim” (255-6).

baş ko- (Baş koymak) Bir şeyi yapmak üzere kendisini, adamak: Hatt-ı teslime baş ko hâme gibi / Dürmeye tâ yüzünü nâme gibi “Teslim hattına (yazısına) kalem gibi baş koy; ta ki mektup gibi yüzünü dürmesin (hoşnutsuz olmasın)” (344-7).

kuru baş (Kuru baş) Yalnız başına, bir başına, tek: Ki benim dahi olsa kardaşım / Tek mi kalırdı bu kuru başım “...ki benim de kardeşim olsaydı bu kuru başım tek mi kalırdı?” (409-11).

2.5. Bel:

bel bağla- (Bel bağlamak) Bir şeye, kimseye güvenmek, dayanmak: Gerçi gam ney gibi delerdi dilin / Sabra merdâne bağlamıştı belin “Gerçi gam ney gibi yüreğini delerdi; (ama) sabra mertçe bel bağlamıştı” (232-10). Sabr u takvâya her ki bağlaya bel / Ecrini sanma zâyî ede

celil “Her (kim) ki sabır ve takvaya bel bağlarsa sanma ki Celi (Allah) sevabını zayi eder” (423-5).

2.6. Parmak:

bir barmak (Bir parmak) Birazcık, bir parça: İlle yazılsa andan bir barmak / Kaleme bu kadar gelir ancak “İlle (de) biraz yazılacak olursa kaleme ancak bu kadar gelir” (1183-14). Her ki andan yer ise bir barmak “Her (kim) ki ondan bir parmak yerse...” (300-11).

2.7. Boyun:

boynuna sal- (Boynuna salmak) Görev olarak vermek, görevlendirmek: Piş-dest olalı melâhata ol / Heykeli saldı dahi boynuna ol “Güzelliğin eli altında olalı heykeli (yapmakta da) onu görevli kıldı” (218-7).

boynuna tavk ol- (Boynuna gerdanlık / kolye olmak) Bir şeyi yapmak zorunda hissetmek, sorumlu olmak: Bend-i fermânım ola boynuma tavk “Ferman bağım, boynuma gerdanlık / kolye olsun” (315-10).

boyun tut- → sîne tut-(Boyun tutmak) Boyun eğmek, razı olmak: Boynumu tuttum ana oldum esîr “Boyun tuttum, ona esir oldum” (243-12).

pinhânî “Onu, ciğerinin parçası gibi gizlice canında sakladı” (326-2).

2.8. Dil:

acı dil (Acı dil) Kötü, kaba, sert söz söyleyen: Acı dilden çü edeler merhem / Tatlı canından usanır âdem “Acı dilden merhem etseler insan tatlı canından usanır” (344-3).

dil aç- (Gönül açmak) Gönle ferahlık, huzur vermek: Aşktır dil açan hayâl ile *

dilde kal- (Dilde kalmak) Dilde anılır olmak, bahsedilmek, sözle yad edilmek: Nice zâlim ki bilmez idi âmân / Gitti bed-nâmı kaldı dilde hemân “Nice aman bilmez zalim, gitti (öldü); ama sadece kötü adı kaldı dillerde” (373-4).

dilden şeker nisâr et- → sözü şeker saç- (Dilden şeker saçmak) Güzel, gönül alıcı, hoş, tatlı sözler söylemek: Dilden ana şeker etti nisâr “Ona dilden şeker saçtı” (203-13).

dile al- (Dile almak) Söz söylemek, bahsetmek: Nutka gelmez ki nâtık ala dile “Konuşan, söz söylemez ki (ondan) bahsetsin” (221-3).

dili açıl- (Dili açılmak) Bir kimsenin ya da şeyin konuşmaya başlaması: Gonca dilteng iken açıldı dili “Goncanın yüreği daralmışken konuşmaya başladı” (211-2).

dilinde (ol) (Dilinde olmak) Anmak, bahsetmek: Gece gündüz dilinde nâm-ı azîz “Dilinde gece gündüz Aziz’in adı (vardı)” (212-9).

dilinden söyle- (Dilinden söylemek) Birisinin bizzat kendisinden duyulan sözü başkasına iletme, söylemek: Var dilimden nigâra söyle haber “Git, sevgiliye dilimden haber söyle (ağzımdan duyduğun haberi söyle)!” (287-2).

diline ... düş- (Gönlüne ...düşmek) Bir şeyden etkilenmek, onu içinde hissetmek: Düşe âşık diline âteş-i derd “Âşık gönlüne dert ateşi düşer” (269-2).

diline gel- (Diline gelmek) Söylemek üzere olmak, dilinin ucuna gelmek: Gelirdi bu arzu diline “Bu arzu dilinin ucuna gelirdi” (265-7).

diline ... ver- (Diline ... vermek) Bir şeyi dilemesini, istemesini, söylemesini sağlamak: Her kimin ki vere diline dilek “Her kimin ki dilek dilemesini sağlarsa...” (429-5).

dil üşür- (Dil üşüştürmek) Birçok kimse bir sözü aynı biçimde bir ağızdan söylemek: Yûsufa dil üşürdü avratlar / Bir ağızdan edip nasihatler “Kadınlar, bir ağızdan Yûsuf’a nasihatler edip hep birlikte söylediler” (343-2).

2.9. Diz:

diz çök- (Diz çökmek) Diz üstünde oturmak: Sebâk alırdı diz çöküp iblîs “İblîs, diz çöküp (ondan hile hususunda) ders alırdı” (195-7).

dizini dög- (Dizini döğmek) Pişmanlık içinde kalıp dövünmek, ah vah etmek: Geh dizini döğerdî geh yüzünü / Geh düşüp yitirdi kendözünü “Kâh dizini kâh yüzünü döğerdî kâh (yere) düşüp kendisini kaybederdi” (351-10).

dizi üstüne gel- (Dizi üstüne gelmek) Diz üstüne çökmek, diz çökmek: Geldi diz üstüne safâ ile / Rû-be-rû olmağa ol ay ile “O ay ile yüz yüze olmak için diz üstüne çöktü” (186-7).

2.10. El:

elde degil (Elde değıl) Yapacak bir şey yok, mecbur, ister istemez: Nice etsin gönül çün elde degil “Elde değıl, dönül ne yapsın?” (335-3).

elde kalma- (Elde kalmamak) Tükenmek, bitmek: Kalamdı elde sabır u dilde ferâğ “Elde sabır, dilde feragat kalmadı” (341-2).

elden git- (Elden gitmek) Kaybetmek, bir şeyden yoksun kalmak: Gitti elden çün ihtiyâr ile hûş / Kaldılar cümle vâlih ü medhûş “İhtiyar ve aklı elden gidince hepsi şaşkın ve dehşete kapılmış bir hâlde kaldılar” (338-13).

elden uçur- (Elden uçurmak) Elinden kaçırmak, fırsatı kullanamamak: Serçe sanıp anı o bî-devlet / Uçurur elden eylemez rağbet “O talihsiz, onu serçe sanıp elinden kaçıırır, rağbet etmez” (254-2).

el eriş- (El verişmek) El tutuşmak, bir şeyi kabul etmek, razı olmak: Ki aceb ol sanem ne vakt erişe / Aklim alıp ne demde el verişe “O put (gibi güzel sevgili) ne zaman gelecek; aklimı alıp (da) ne zaman el verişecek?” (226-10).

elimde degil (Elimde değıl) İradem dışında, gücüm yetmiyor: Dedi n'idem ki kâr elimde degil / Gitti sabr ihtiyâr elimde degil “Dedi ne yapayım ki iş elimde değıl; sabır gitti, ihtiyar(im) elimde değıl” (198-11).

elinden git- (Elinden gitmek) Kaybetmek, elinden kaçırmak: Tutup etegin anun ihtiyâr etmiş idim / Elimden ol dahi gitti çün ihtiyâr dirîğ “Onun eteğini tutmayı seçmiştim; eyvah, o da elimden gitti ihtiyarım (iradem) gibi” (326-11).

eline gel- (Eline gelmek) Elde etmek, ele geçirmek: Neye sunsam elime gelmiştir “Neye uzatsam (uzattığım şey) elime gelmiştir” (231-9).

elin ele al- (Elini ele almak) Elinden tutmak: Ele alıp elin azîz annun / Katına girdiler züleyhânın “Aziz onun elinden tutup Züleyha'nın huzuruna çıktılar” (327-5).

eline ver- (Eline vermek) İsteddiğini vermek, teslim etmek, nasip etmek: Elime vermedi çün ol yâri / Elim ağıyara vermesin bârî “O yâri bana vermedi; bari elimi başkasına vermesin” (231-12).

elini cândan sil- (Elini candan silmek) Canından geçmek, ölümü göze almak: Aşk cândan elini silmektir “Aşk, canından geçmektir” (189-9).

el kes- (El kesmek) Vazgeçmek, bırakmak: Kesti cândan elin yıkıldı hemân “Canından geçip hemen (yere) yıkıldı” (339-14).

el uzat- (El uzatmak) Hakkı olmayanı almak üzere davranmak: El uzatmış dilemiş ol bed-hâh / Vaslımın gencin açmağa nâ-gâh “O kötülük isteyen, kavuşma hazinemi ansısın açmaya niyetlenmiş” (328-1).

el yu- (El yıkamak) Bir şeyden vazgeçmek, işi oluruna bırakmak, el çekmek: Ol dem el yudu yüzü âbindan “O zaman edebinden (bile) geçti” (203-7). Benden el yudular kenîzelerim “Cariyelerim benden el çektiler” (210-1).

2.11. Gönül:

gönlü açıl- (Gönlü açılmak) Sıkıntısı gitmek, ferahlamak, rahatlamak: Gönlü açıldı oldu cânı ferah “Gönlü açıldı, cânı ferahladı” (222-6) ← cânı ferah ol-.

gönlüne gel- (Gönlüne gelmek) Aklına gelmek, düşünmek: Gönlüne geldi ki bu hayvânı / Etti ma'mûr emr-i subhânî “Bu hayvanı, Allah'ın emri mamur etti (diye) aklına geldi” (270-12).

gönlüne gelme- (Gönlüne gelmemek) Aklına, fikrine gelmemek, tahayyül etmemek: Pederi dedi yok buna imkân / Gelmessin gönlüne bu vehm ü gümân “Babası; buna imkân yok; gönlüne bu vehim ve şüphe gelmesin, dedi” (206-5).

gönlün egle- (Gönlünü eğlemek) Hoşça vakit geçirmek, eğlenmek, gönül eğlemek: Gönlün eglar idi lu' b u bâz ile “Oyun ve eğlence ile gönlünü eğlerdi” (266-6).

gönlünü al- (Gönlünü almak) Âşık etmek, kendisine bağlamak: Gönlün alan eger ferîşte ola / Zâtı envar ile sirişte ola “Gönlünü alan eğer melek olsa zâtı nurlar ile yoğrulmuş olmalı” (196-13).

gönlünü bağla- (Gönlünü bağlamak) Âşık olmak, tutulmak: Bağlayup gönlümü her ayından (2282-14).

gönlünü kilitle- (Gönlünü kilitlemek) Kalbini daraltmak, sıkmak, sıkıntı, gam, keder vermek: Yûsufun gönlünü kilitledi gam “Yusuf'un gönlünü kilitledi gam” (315-6).

gönlü ve gözü ...da kal- (Gözü ve gönlü ...da kalmak) Akli fikri birisinde kalmak, onu düşünmek: Kaldı gönlüm ile gözüm sende / Seni bilmen kaçan bulam ben de “Gönlüm ve aklım sende kaldı; ben seni ne zaman bulacağımı bilmem” (239-4).

gönlü virân (Gönlü viran) Üzgün, hâli perişan: Gönlü virân u gussası ma'mûr “Gönlü harap ve kederi mamur(dur)” (355-12).

gönül eğlencesi (Gönül eğlencesi) İnsanı eğlendiren şey ya da kimse: Gönül eğlencesi garîblerin “Gariplerin gönül eğlencesi” (357-14).

gönül râhatı (Gönül rahatlığı) Huzur, rahatlık: Gönlünün râhatı visâli idi “Huzurum, ona kavuşmaktı” (199-2).

gönül ver- (Gönül vermek) Âşık olmak, gönlünü kaptırmak: Aşkına cân ile gönül verdüm “Aşkına candan gönül verdim” (229-13). Ol zamândan ki vaslına erdi / Ana yüz cân ile gönül verdi “O zamandan beri ki kavuştu; yüz can ile ona gönül verdi” (236-8).

katı gönül (Katı gönül) Acımasız, taş kalpli: Ey dil dayanma ol sanemin katı gönlüne “Ey gönül, o put (gibi güzel yâr)un katı gönlüne güvenme” (288-3).

2.12. Göz:

gözden âb akıt- (Gözden yaş akıtmak) Ağlamak, gözyaşı dökmek: Gözden ana akıttım âbı “Ona ağladım” (436-14).

gözden kan akıt- (Gözden kan akıtmak) Kanlı gözyaşı akıtmak, içten, yürekten ağlamak, ağlamaktan gözleri kan çanağına dönmek: Yumadım gözden akıtıp kanı “Gözden kan akıtarak ben onu yıkamadım” (436-16).

göze göz (Göze göz) Göz göze, karşı karşıya: Yâri nerges gibi göze göz “Yâri nergis gibi göz göze görsün” (283-15).

gözü çık- (**Gözü çıkmak**) Çok ağlamaktan ötürü gözlerin canlılığını yitirmesi (?): Ağlamaktan çıkar imiş gözü de / Nice kez kana gark olup idi yüzü de “Ağlamaktan gözü çıkarmış; nice kez yüz de kana bulanır mı?” (253-11).

göz dik- (**Göz dikmek**) Ele geçirmek için plan yapmak; ilgisini başka yöne çevirmek: Âşıkâne yitirdi evvel özün / Sonra cânâna dikti cân gözün “Âşığa layık şekilde önce kendisini kaybetti; sonra can gözünü canana dikti” (259- 12).

gözüne görünme- (**Gözüne görünmemek**) Önemsememek, değer vermemek, gözünde olmamak: Çeşmi anun ki ola gevher-bâr / Görünür mü aceb gözüne nisâr “Onun ki gözü mücevher yüklü olsa (gözyaşı dolu olsa) (artık) bir şeyi saçmak onun gözünde olur mu (gözünde değerli olur mu)?” (235-16).

gözüne tar ol- (**Gözüne dar olmak**) Baktığı her şey, her yer kendisine sıkıntı vermek, gözüne karanlık görünmek: Mülk-i magrib gözüme tar oldu “Mağrip ülkesi gözüme dar oldu” (246-7).

gözüne tûş olma- (**Gözüne denk gelmemek**) Dikkat edilmemek, görülmemek: Kimse gavgâdan anı etmedi gûş / Hâli şefkat gözüne olmadı tûş “Kimse kavgadan ötürü onu duymadı; hâli şefkat gözüne rast gelmedi (şefkat edilmedi)” (382-15).

gözünü yum- (**Gözünü yummak**) Ölmek, ebedi uykuya dalmak: Gözünü yumdu çün cihândan o cân / Açtı hüsnü nikâbını cânân “O can, dünyadan göçünce canan güzelliğinin örtüsünü açtı” (201-11).

gözü ...dAn yumul- (**Gözü ...dAn yumulmak**) Artık yeni bir zamana, mekâna, ortama vs.ye geçmek, eskisinden sıyrılıp başka bir şeyle karşılaşmak: Âlem-i fâniden yumuldu gözü / Tahttan taytaya yöneldi yüzü “Fani âlemden çıktı; yüzü tahttan tahtaya döndü (öldü)” (434-13).

göz yaşı dök- (**Gözyaşı dökmek**) Ağlamak: Âh edip karşı vardı ayına / Gözyaşın döktü pâk pâyına “Ah edip ayına karşı vardı; temiz ayağına gözyaşını göktü” (210-6).

2.13. Kıl:

kılca kal- (**Kıl kadar kalmak**) Çok zayıflamak, kıl gibi ince olmak: Gam sözünden gelirdi cânı lebe / Kılca kalırdı tâ erince şebe “Gam sözüyle canı dudağına gelirdi; gece olana kadar kıl gibi (ince) olurdu” (360-13).

kıl ile bağla- (**Kıl ile bağlamak**) Ufak ve küçük şeyle elinde tutmak, zapt etmek: Bağlayam sandı tevseni kıl ile “Ağır ve sert başlı atı kıl ile bağlarım sandı” (194-8).

2.14. Kol:

kolunu boynuna as- (**Kolunu boynuna asmak**) Boynuna sarılıp kucaklamak, kolunu boynuna dolamak: Rahm edip gel kolunu boynuma as / Zahmden tâ ki boynum ola halâs “Merhamet edip (de) gel, kolunu boynuma dola; ta ki zahmetten kurtulayım” (322-16).

2.15. Kulak:

kulak ur- (**Kulak vermek**) Dikkatli bir şekilde dinlemek, kulak vermek: Urup ol tâsı tâs çınlar idi / Kulak urup o hâs dinler idi “Tasa vurunca tas inlerdi; o has (kişi) kulak verip tası dinlerdi” (412-15).

2.16. Öd:

ödü sıd- (**Ödü parçalanmak**) Çok korkmak, ödü kopmak: Ödü sıdsın ol âdemin sad-bâr “O adamın yüz kere ödü kopsun” (333-16).

2.17. Yürek:

odlu yürek (**Ateşli yürek**) Yüreği yanık, üzgün: Su saçılmağa odlu yüregine “Yanık yüregine su saçılmak için...” (344-14).

yüregine su saçıl- (Yüreğine su serpilmek) Ferahlatmak, rahatlatmak, yüreğin su serpmek: Su saçılmağa odlu yüregine “Yanık yüreğine su saçılmak için...” (344-14).

yüreği oyna- (Yüreği oynamak) Kalbi çarpmak, heyecan, korku vs.den ötürü kalbin hızlı hızlı atması, çarpması: Çün züleyhâ figânı cûş etti / Yüreği oynadı vü cûş etti “Züleyha figanı dinleyince kalbi çarptı ve coştı” (434-10).

2.18. Yüz:

ne yüz ile? (Hangi yüzle?) Ne münasebetle? Utanma sıkılma olmadan: Ne yüz ile ederiz ana nazar “Ne yüzle onun yüzüne bakacağız?” (415-2).

yüz âbı (Yüz suyu) Gurur, haysiyet, edep: Ol dem el yudu yüzü âbından “O zaman edebinden (bile) geçti” (203-7).

yüz aç- (Yüz açmak) Yüzündeki örtü, nikap vs.yi kaldırmak: Yûsuf’a dedi yüz açıp “Yüz açığ Yusuf’a dedi...” (302-2).

yüz bul- (Yüz bulmak) İlgi, alaka, yakınlık görmek: Ol katı yüzlü yüz bulurdu meger “Meğer o katı yüzlü yüz bulurdu” (185-4).

yüz çevir- (Yüz çevirmek) Yüz çevirmek, (savaşta) gerisi geriye kaçmak: Yüz çevirmez “Yüz çevirmez” (160-12). Yüzüne yüz kapı yapılırsa eger / Yüze yüz yüz çevirmez ehl-i basâr “Görüş ehli (basiretli) (kimse) yüzüne yüz kapı kapatılırsa (bile) yüz yüze (iken) yüz çevirmez (ilgisini kesmez)” (316-8). Yüz çevirme belâlı bülbülden “Belalı bülbülden yüz çevirme” (343-4).

yüz dönder- (Yüz döndürmek) İlgilenmemek, yüz çevirmek: Ne yer anılsa dönderirdi yüzü / Mısır anılsa şeker saçardı sözü “Nereden bahsedilse yüz çevirirdi; Mısır’dan bahsedildiğinde ise tatlı tatlı konuşurdu” (212-6).

yüz dur- (Yüz durmak) Karşı durmak, karşılık vermek: Durmaya yüz okusa nâme gibi “Mektup gibi okusa karşısında duramaz” (279-8).

yüz suyun hâke saç- (Yüz suyunu toprağa saçmak) Haysiyetini, şerefini beş paralık etmek, ayaklar altına almak: Halka bu râzı açma ey yûsuf / Yüz suyun hâke saçma ey yûsuf “Ey Yusuf, bu sırrı halka ifşa etme; yüz suyunu toprağa saçma!” (333-7).

yüz sür- (Yüz sürmek) Saygı amaçlı birisinin huzurunda secde eder gibi eğilmek, ayağına kapanmak; yüzünü değdirmek, sürmek: Gelip ol dâra yüz sürerler idi / Ka’be gibi tavaf ederler idi “Gelip o kapıya yüz sürerlerdi; Kâbe gibi tavaf ederlerdi” (172-9). Yârin ak boynuna yüzüm sürsem “Yârin ak boynuna yüzümü sürsem...” (265-6).

yüzü âbından el yu- (Yüz suyundan el çekmek) Gururundan, haysiyetinden geçmek, edebi bir tarafa bırakmak: Ol dem el yudu yüzü âbından “O zaman edebinden (bile) geçti” (203-7).

yüzü kalma- (Yüz kalmamak) Daha önce en az bir iki defa söz verip yerine getirmemiş/getirememiş olmaktır: Yüzleri kalmadı hacâletten / Sernigün oldular bu töhmetten “Utançtan ötürü yüzleri kalmadı; bu suçlamayla başlarını aşağı indirdiler (utandılar)” (411-9).

yüzüne açıl- (Yüzüne açılmak) Bir şeyle karşılaşmak, tesadüf etmek: Yüzme sathı açılır bahtın “Bahtın katılığı ile karşılaşırım” (383-8).

yüzüne gül- (Yüzüne gülmek) Dostça davranmak, iyi muamelede bulunma: Bir dem yüzüme gülmedin ey âfâtâb-ı baht “Ey baht güneşi, bir kez (olsun) yüzüme gülmedin” (215-13).

yüzüne kapı yapı- (Yüzüne kapı kapatılmak) Reddedilmek, geri çevrilmek: Yüzüne yüz kapı yapılırsa eger / Yüze yüz yüz çevirmez ehl-i basâr “Görüş ehli (basiretli) (kimse) yüzüne yüz kapı kapatılırsa (bile) yüz yüze (iken) yüz çevirmez (ilgisini kesmez)” (316-8).

yüzünü aç- (Yüzünü açmak) Ortaya çıkmak, belirtmek: Hod-nümâlıktan açmayam yüzümü "Gösterişle ortaya çıkmayacağım" (163-4).

yüzüne nigâh eyleme- (Yüzüne bakmamak) Önemsememek, görmezden gelmek: Eylemezse gönül yüzüne nigâh "Gönül, yüzüne bakmazsa..." (241-1). Bu anun için kılar figân ile âh / Ol bunun eylemez yüzüne nigâh "O bunun için ah ile feryat eder; bu onun yüzüne (bile) bakmaz" (334-12).

yüzünü dîvâra ur- (Yüzünü duvara vurmak) Pişman olmak, üzülmek: Urdu dîvâra zâr olup yüzünü "Ağlayıp yüzünü duvara vurdu" (191-8).

yüzünü ele al- (Yüzünü ele almak) Utanmayı, çekinmeyi bir tarafa bırakmak: Yüzün alıp eline bir gün o cân / Şevk ile oldu bağbâna revân "Bir gün o can, utanmayı bir tarafa bırakıp şevk ile bahçivana (doğru) yollandı" (303-8).

yüzü olma- (Yüz olmamak) Utanmak, yapmaya, etmeğe utanmak, cesareti olmamak, yüzü tutmamak: Çün azîzin söze yok idi yüzü "Aziz'in söz söylemeğe yüz olmadığı için..." (251-14).

yüzü siyâh ol- (Yüzü siyah olmak) Utanç duyulacak durumda, günahkâr olmak: Ağlamak ana yaraşır her gâh / Ki bulut gibi yüzü ola siyâh "Her an ağlamak ona yakışır ki bulut gibi yüzü kara olsun" (332-3).

yüzü ...A yönel- (Yüzü ...A yönelmek) Başka bir yere, şeye vs.ye yüz tutmak, yönelmek, bir şey yapmak üzere hareket etmek: Âlem-i fâniden yumuldu gözü / Tahttan taytaya yöneldi yüzü "Fani âlemden çıktı; yüzü tahttan tahtaya döndü (öldü)" (434-13).

yüz ver- (Yüz vermek) İgi, müsamaha, gereğinden fazla yakınlık göstermek: Yüz mü verirdi ana her meh-rû "Her (bir) ay yüzlü (güzel) ona yüz verir miydi?" (369-12).

yüz yere ko- (Yüzü yere koymak) Tövbe, istiğfar, af vs. dilenmek üzere yüzü yere koymak, secde etmek: Yüz yere kodu dedi yâ tevâb "Yüzünü yere bırakıp ya tövbeleri çokça kabul eden Allah, dedi" (163-3).

yüz yüze (Yüz yüze) Karşı karşıya: Yüzüne yüz kapı yapılsa eger / Yüze yüz yüz çevirmez: ehl-i basâr "Görüş ehli (basiretli) (kimse) yüzüne yüz kapı kapatılsa (bile) yüz yüze (iken) yüz çevirmez (ilgisini kesmez)" (316-8).

3. Sonuç

Deyimler, bir dilin söz varlığının en önemli öğeleri arasındadır. Deyimlerde hem biçim hem de kavram zellikleri bulunur. Dili konuşan toplumun maddi manevi kültürünü, algılama ve anlatma kabiliyetini, nükte eğilimini yansıtır. Türklerin konargöçer yaşamı da deyimlere yansımıştır. Buna bağlı olarak Türkçede, yapıcı eylem öbeğine (*yüzüne gül-* (*Yüzüne gülmek*), *ödü sîd-* (*Ödü parçalanmak*), *kulak ur-* (*Kulak vermek*) vb.) bağlı deyimlerin isim öbeği (*yüz yüze* (*Yüz yüze*), *acı dil* (*Acı dil*) vb.) biçimindekilere oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

Yapılan bu çalışmada Hamdullah Hamdî'nin Yusuf u Züleyhâ'sında deyim örneklerine bakıldığında oldukça fazla organ adı ile kurulmuş deyim olduğu tespit edilmiştir. Türkçe organ adlarıyla kurulan deyimler ayrıntılı bir şekilde incelenmiş olup eserdeki deyimler alfabetik olarak sıralanmıştır. Eserde, organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin toplam sayısı 117'dir. Bunlardan ağız organ ismiyle kurulan 3, alın 1, ayak 8, baş 17, bel 1, parmak 1, boyun 3, dil 12, diz 3, el 14, gönül 13, göz 11, kıl 2, kol 1, kulak 1, öd 1, yürek 3 ve yüz ile kurulan 24 tane deyim olduğu görülmüştür.

Taranan eserde, dilimizde eski çağlardan beri kullanılmakta olan anatomik isimlerden en çok ayak, baş, dil, gönül ve yüz organları ile kurulan deyimler fazladır. Diğer organ adlarıyla kurulan deyim sayısı daha azdır. Kavramlaştırma açısından genellemeye gidildiğinde, konuşma ve konuşamamayı ifade etmek için *ağız*; kader için *alın*; saygı, sevgi, secde, uzak durmak ve

zarardan korumak için *ayak*; bir iş yapmak üzere hazırlık yapmak, başına bela gelmek, azarlamak, acı çekmek, toplanmak, fedakârlık, yalnızlık, kafa doluluğu, buyruk altına girmek ve girmemek için *baş*; güvenmek için *bel*; küçük bir miktarı belirtmek için *parmak*; görev, sorumluluk, razı olmak için *boyun*; bahsetmek-bahsedilmek, iyi-kötü söz, huzur, etkilenmek ve istemek için *dil*; pişmanlık ve itaat etmek için *diz*; mecburiyet, kaybetmek-kazanmak, razı olmak, güçsüzlük, yardım, vaz geçmek, ölümü göze almak için *el*; rahatlamak, aklına gelmek ve gelmemek, eğlenmek, aşık etmek, aşık olmak, sıkıntı, keder, acımasız, huzur için *gönül*; ağlamak, karşı karşıya olmak, önemsememek, ölmek, yenilenmek için *göz*; çok zayıflamak ve küçük şeyle zapt etmek için *kıl*; kucaklamak için *kol*; dikkatli bir şekilde dinlemek için *kulak*; korkmak için *öd*; rahatlamak ve kalp çarpıntısı için *yürek*; gurur, edep, ilgi görmek ve görmemek, karşılık vermek, saygı, pişmanlık, dostça davranmak ve günahkâr olmak için yüz adlarından yararlanılmıştır. Türkçede bulunan sınırlı sayıdaki deyim, eserde de görüldüğü üzere daha çok soyut kavramı karşılayan sınırsız sayıda deyim yapı taşını oluşturmuştur.

Bu örnekler incelendiğinde deyimlerde kullanılan bazı organ isimlerinin yanındaki isim ya da fiillerin dilin değişken özelliğine bağlı olarak zamanla değiştiği gözlemlenmiştir. Aynı zamanda ilk unsurlardan Türkçe olanları yabancı olan kelimelerle de karşılanmıştır. Örnek olarak göz yerine ayın (*Âh edip karşı vardı ayına*) gibi. Deyimlerde kelimeler değişmez fakat bu eserde bunun dışına çıkıldığı görülmüştür.

Eserde tespit edilen birçok deyim *[acı dil (Acı dil), göze göz (Göze göz), gözü çık- (Gözü çıkmak), göz dik- (Göz dikmek), (yüz bul- (Yüz bulmak), yüz ver- (Yüz vermek), yüz yüze (Yüz yüze) Karşı karşıya]* hem biçim hem de anlamsal özellikler bakımından Türkiye Türkçesiyle aynı olduğu görülmüştür. Buna bağlı olarak deyimler (Eski Türkçe döneminden bu yana) için önceki dönemler de göz önünde bulundurulduğunda farklı dönemler ve coğrafyalarda olsa bile küçük değişiklikler dışında varlığını devam ettirdiği söylenebilir.

Kaynaklar

Akkuş, M. (2020). *Atasözleri ve Deyimler Üzerine İncelemeler (1. Baskı, s. 83-10)*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Aksoy, Ö. A. (1981). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. C. II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atmaca, E. (2009). Kazak Türkçesinde ‘Göz’ Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IX/2, s. 19-35.

Emir, S. (1974). *Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Emir Yayıncılık.

Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayıncılık.

Hengirmen, M. (2011). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2*. Ankara: Engin Yayıncılık.

Hüseynova, A. (2014). *Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azerbaycan - Özbek ve Türkiye Türkçesi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.

Kirişcioğlu, M. F. (1988). *Mütercim Âsım Efendi'nin Kâmûs Tercümesi'ndeki Uzuv İsimleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.

Korkmaz, Z. (2017). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayıncılık.

Mengi, M. (2000). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi (Edebiyat Tarihi- Metinler)*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Onur, N. (1991). *Yusuf u Züleyhâ Hamdî*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Önler, Z. (1999). *Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler*. Türk Dilleri Araştırmaları, 9, 119-186.

Şahin, H. (2004). *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayıncılık.

Şahin, H. (2009). *Kaşarlı'dan Günümüze Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayıncılık.

Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı (1. Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Üstün, M. C. (2014). *Hamdullah Hamdî'nin Yusuf u Zelihâ Mesnevisi (Gramer – Metin – Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tez, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1564423>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Kitap İncelemesi / Book Review
Geliş Tarihi / Received date	: 09.10.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 10.12.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Uzun, C. (2024). Mahmud al-Kashgari's Divanü Lügati't-Türk I-II-III (2024). Azerbaijan National Academy of Sciences, Nasimi Institute of Linguistics, Baku: Azerbaijan. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 415-424.

MAHMUD KAŞĞARI DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK I-II-III (2024). AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU, BAKI: AZERBAIJAN

Mahmud al-kashgari's divanü lügati't-türk i-ii-iii (2024). azerbaijan national academy of sciences, nasimi institute of linguistics, baku: azerbaijan

CEMİLE UZUN¹

Öz

XI. yy.da Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Divanu Lügati't Türk'ün (DLT) çeşitli dillere ve Türk lehçelerine zaman içerisinde çevirisi ve baskısı yapılmıştır. Halid Said Hocayev de DLT üzerinde çalışan önemli araştırmacılardan biridir. DLT'nin Arap harflerinden Latin harflerine ilk tercümesi Halid Said'e aittir. Halid Said'in tercümesi hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türk dünyasında DLT'nin Latin harfli ilk tercümesi olması bakımından önemlidir. Halid Said, 1935 yılında başladığı eserin tercümesini 1936'da bitirmiş; ancak tercüme yayımlanamamıştır. DLT'nin Azerbaycan dilindeki tercümesi 86 yıl sonra gün yüzüne çıkarılmıştır. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlık Heyeti'nin 29 Ocak 2024 tarihli kararı ile Nesimi Dil Bilim Enstitüsü tarafından yayıma hazırlanmıştır. Bu çalışma, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlık Heyeti tarafından yayımlanan eserin tanıtımını içermektedir. Çalışmada, Halid Said'in DLT tercümesinin özellikleri, eserin baskısı ve yapısı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Divanu Lügati't Türk, Halid Said Hocayev, Azerbaycan Türkçesi.

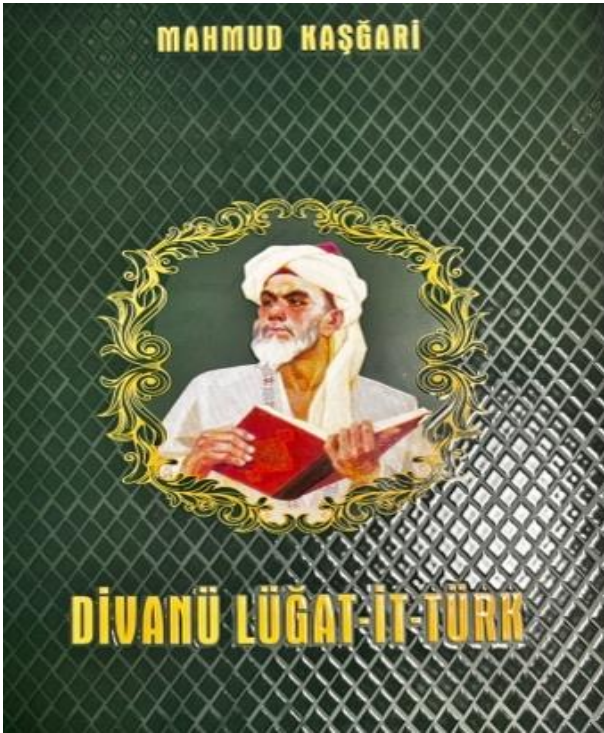
¹ Dr., Fırat Üniversitesi, TÖMER, Elazığ/TÜRKİYE. El-mek: cemileuzun000@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0102-3306>

Abstract

Divanu Lügati't Türk (DLT), written by Kashgarli Mahmud in the XI century, has been translated and printed into various languages and Turkic dialects over time. Khalid Said Khojayeve is one of the important researchers working on DLT. The first translation of DLT from Arabic to Latin letters belongs to Khalid Said. Khalid Said's translation is important in terms of being the first translation of DLT in Latin script both in Azerbaijan Turkic and in the Turkic world. Khalid Said started the translation of the work in 1935 and finished the translation in 1936, but could not publish the work. The translation of DLT in Azerbaijani language was unearthed after 86 years. With the decision of the Presidium of the Azerbaijan National Academy of Sciences dated 29 January 2024, Nesimi was prepared for publication by the Institute of Linguistics. This study includes the introduction of the work published by the Presidium of the Azerbaijan National Academy of Sciences. In the study, the features of Khalid Said's translation of DLT, the edition and structure of the work were emphasised.

Keywords: Divanu Lügati't Türk, Khalid Said Khojayeve, Azerbaijani Turkic.

1. Giriş

XI. yy.da Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Divanu Lügati't Türk (DLT), Türkçenin zenginliklerini ve Türklerin kültürel birikimini ortaya koyması yönüyle eşsiz bir hazine niteliği aşmaktadır. Türkçenin ilk sözlüğü olma niteliğini taşıyan bu eser, Türkçenin dil bilgisi yapısı, söz dağarcığı, deyimleri ve Türk boylarına ilişkin bilgiler vs. konularını içermektedir. Eserin çeşitli dillere ve Türk lehçelerine zaman içerisinde çevirisi ve baskısı yapılmıştır. DLT, Türk dünyasına 1916-17 yıllarında Kilisli Muallim Rifat tarafından tanıtılmıştır. Atalay (1939-1943), Dankoff ve Kelly (1982) ve Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) eser üzerinde çalışan önemli isimlerdir.

Halid Said Hocayev de DLT üzerinde çalışan önemli araştırmacılardan biridir. DLT'nin Arap harflerinden Latin

harflerine ilk tercümesi Halid Said'e aittir. Halid Said'in tercümesi hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türk dünyasında DLT'nin Latin harfli ilk tercümesi olması bakımından önemlidir. Sovyetler Birliği'nde DLT üzerinde ilk çalışan isim Hocayev'dir (Buran, 2010:364). Halid Said, eserin tercümesine 1935 yılında başlamış 1936 yılında eserin tercümesini bitirmiş ancak eseri yayımlayamamıştır. Hali Said, 13 Ekim 1937'de Pantürkist damgası vurulmuş ve hüküm giymiştir. DLT'nin Azerbaycan Türkçesindeki tercümesi 86 yıl sonra gün yüzüne çıkarılmıştır. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlık Heyeti'nin 29 Ocak 2024 tarihli kararı ile Nesimi Dil Bilim Enstitüsü tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eser üç cilt şeklinde yayımlanmıştır. Eserin ön sözünün yazarı İsa Habibbeyli; düzenleyicisi, giriş ve açıklamaların yazarı Nadir Memmedli ve ilmi editörü Osman Mert'tir. Eserin düzenleyicisi, giriş ve açıklamaların yazarı olan Nadir Memmedli, Halid Said'in sahipsiz kalmış ilmî mirasınının 86 yıl sonra değer görmeye başladığından bahsetmiştir (Memmedli, 2024:44).

Eser, Eski Latince soluk sarı kağıtlara yazıldığı ve çeşitli stillerde, farklı kalemlerle düzenlendiği için ciddi bir eser olarak kabul edilmemiştir. Kütüphane kartoteklerine konulmamış, kurallara uymadığı için göz ardı edilmiştir. Bu nedenlerden dolayı hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir ve taşınacak eserler arasında görülmemiştir. 2016 yılında Dilçilik Enstitüsü'ne Sevil Zülfüqarova müdür olarak atanınca Halid Said'in tercümesinin de içinde bulunduğu yakılacak ve atık kâğıt koliler enstitüye iade etmiştir. Böylece eser yok olmaktan kurtulmuştur.

2. Halid Said Hocayev'in hayatı

Halid Said, 1888 yılında Taşkent'in Koşkurgan köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini köyünde alan Halid Said, daha sonra Taşkent'e giderek altı yıl medrese öğrenimi görmüştür. Medrese öğrenimi boyunca Arapça ve Farsça öğrenen Halid Said, üniversite eğitimi için Türkiye'ye gitmiş, 1914 yılında İstanbul Üniversitesi Tarih bölümüne kaydolmuş ve buradan mezun olmuştur.

Halid Said, mezun olduktan sonra 1918 yılında Özbekistan'a dönmek istese de bazı sebeplerden dolayı bir süre Azerbaycan'da kalmıştır. Azerbaycan'da kaldığı süre içerisinde lise öğretmenliği yapmış daha sonra Özbekistan'a gitme imkânı bulmuştur. 1922 yılında Taşkent'te Yüksek Öğretmen Okulu'nda müdürlük yapmıştır. "Halid Said, kimi kaynaklara göre Taşkent'in iklimi kendisine yaramadığı için hastalanmış, dolayısıyla tekrar Azerbaycan'a gelmiştir. Kimi kaynaklara göre ise 1922'de tutuklanmış ve aynı yıl

Özbekistan'dan sonsuza kadar sürgün edilmiştir. Özbekistan'dan sürgün edildikten sonra Azerbaycan'a tekrar gelmiş, burada evlenmiş ve bu evlilikten Behiçe adlı bir kız çocuğu olmuştur." (Buran, 2010:362-363). Halid Said'in tevazu sahibi, az konuşan, kendi işinde, her zaman vicdanlı, öğrenciler arasında çok sevilen bir pedagog olduğundan bahsedilir (Memmedli, 2024:42-43). Halid Said, çeşitli suçlamalar nedeniyle kurşuna diizlme cezasına çaptırılmış, 13 Ekim 1937 tarihinde Bakü'de infaz edilmiştir. Siyasi baskıların ilk kurbanı Özbek asıllı, Halid Said Hocayev olmuştur (Memmedli, 2024:37).

Hayatı boyunca çeşitli okullarda öğretmenlik ve yöneticilik yapan Halid Said, 1934'te SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesi Dil Bölümü'nde çalışmak üzere görevlendirilmiş, tutuklanıncaya kadar burada çalışmıştır. "Çok iyi bir Türkolog olan ve tarihi-karşılaştırmalı dil bilgisi yöntemini çok iyi bilen Hocayev'in, 'Kazakça-Özbekçe ve Osmanlıca'nın Karşılaştırmalı Dil Bilgisi' adlı çalışması Türkiye Türkçesi ile basılmıştır. Halid Said, Latin alfabesi çalışmalarında da aktif olarak yer almıştır." (Buran, 2010:363).

Halid Said, Azerbaycan Türkçesi, Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Farsça, Arapça ve Rusya'yı iyi derece bilen bir tercümandır. Abdullah Kadiri'nin "Ötken Künler" ve Reşat Nuri Güntekin'in "Çalığışu" adlı romanlarını Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir. Halid Said, ömrünün sonuna doğru DLT üzerinde de çalışmıştır. Türkiye'de bulunmuş olan DLT, SSCB'de 1930'lu yıllarda henüz basılmamıştır.

3. Halid Said Hocayev'in Divânu Lügâti't-Türk tercümesinin özellikleri

Halid Said'in tercümesi, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlık Heyeti'nin 29 Ocak 2024 tarihli kararına göre Nesimi Dil Bilim Enstitüsü tarafından yayıma hazırlanmıştır. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nesimi adına Dil Bilim Enstitüsü müdürü Prof. Dr. Nadir Memmedli eserin baskıya hazırlanmasında önemli bir isimdir.

Eserin I. cildinin 315 sayfalık birinci klasörünün sonunda Malov ve Kononov'un 16 Mayıs 1939 tarihli başyazısı yer almaktadır. Ancak I. cildin 316. sayfasında çevirmen olduğu iddia edilen Mirzia Askerli ve Juze'nin redaksiyon notları verilmiştir. (Memmedli, 2024:47). 316-630 ve 631-861 sayfa aralığını kontrol eden editörlerin M. Askerli ve sadece imzası olan biri olduğundan, bazı materyallerin S. Nizami ve ismi bilinmeyen sadece imzası olan biri tarafından redakte olduğundan bahsedilmiştir (20.V.1940, gece saat 10) (Memmedli, 2024:49-50). Kayıtlardan hareketle eserin birçok editörü olduğu görülmektedir. Editörler, eseri hem tercüme açısından hem de sözcüklerin doğru yazılışı açısından kontrol etmişlerdir. Editörler, eseri tercüme ederken 1941 baskısını esas almışlardır. Yazar eser üzerinde çalışırken siyah ve renkli grafit kalemlerle bazen Arap bazen de Latin harfleri ile yazmıştır (Memmedli, 2024:53).

Halid Said, DLT'nin aslına sadık kalsa da eseri geleneksel lügat formatında değil, metin bağlamında tercüme etmiş, ilave olarak sözleri numaralamış ve her sözün altına sözcüğün Kilisli (1917-1919) çevirisinin hangi sayfasında yer aldığını kaydetmiştir. Eserin giriş bölümünde yer alanları maddeler halinde sıralamıştır (Memmedli, 2024:59). Ramiz Asker, Halid Said'in eserini Türkistan lehçesine uygun tercüme ettiğini, editörlerin Halid Said'in tercümesine müdahale ederek tercümeyi Azerbaycan Türkçesine uyarladıklarını belirtir (Memmedli, 2024:55).

Halid Said ön söz yazmamış, tercümeye doğrudan eserin metni ile başlamış, dünyadaki diğer tercümelere farklı olarak Rusça tercüme de ilave etmiştir. Memmedli, bu durumun editör müdahalesi olduğunu ifade etmiştir (Memmedli, 2024:60).

Tercümede 1930'lu yılların Latin harfleri kullanılmış ve eser XX. yüzyıl öncesinin Azerbaycan edebi dilinde yazılmıştır. Sözlerin tercümesinden sonra örnekler verilmiştir. Eserde, örnekler Arap ve Latin harfleriyle yazılmıştır. Bazı sözlerin açıklaması Arapça örneklerle karşılaştırılmış, hadislerden, Kuran'dan, Arap nazım ve masallarından eklemeler yapılmıştır. Her bölümde sözler aslındaki bazı harflere göre farklılaştırılmış. Bölüm aralarında ve sonlarında dil bilgisi kurallarına yer verilmiştir. Her lügat birimi;

- sözcüklerin Arap harfleriyle yazılışı,
- sözcüklerin telaffuzu,
- sözcüklerin Azerbaycan Türkçesi çevirisi (I ciltte Rusça tercüme),
- örnekler yapısında oluşturulmuştur.

4. Eserin baskısına ilişkin bazı notlar

Memmedli eserin baskıya hazırlanma aşamalarını şöyle ifade etmektedir: "Divan baskıya hazırlanırken tercümenin üzerindeki düzenlemeler dikkatle incelenmiş, Kilisli faksimile ve diğer neşirlerle mukayeseler yapılmıştır, redaktörlerin kayıtları ve Halid Said'in makine yazısı karşılaştırılmış, en düzgün varyant seçilmiştir. Bazen hatta redaktenin kendisi bile redakte edilmiştir. Bütün bunlar nazara alınmıştır." (Memmedli, 2024:61).

Tercüme heyeti, eser üzerinde titiz bir şekilde durmuş, lügatte geçen sözcüklerin telaffuzunu düzgün bir şekilde yazmışlardır. Tercüme heyetinin düzenlediği bölümler büyük ölçüde doğrudur, bu da heyetin iyi derecede Arapça bildiğini göstermektedir. DLT'yi baskıya hazırlarken Halid Said'in tercümesini esas almışlardır.

Bazı örneklerde editörler, Halid Said tarafından tamamlanmayan tercümelemleri tamamlamışlardır. Mesela Halid Said "Acıdan kişinin gözü kararı." cümlesinin devamını yazmamış, editörler cümlenin devamı olan "az kaldı acıdan yüreği gitsin, yihıla" kısmını

tercümeye eklemiş ve tercüme güncellemişlerdir. Tercümede, bu örneklerden yüzlerce görülmektedir. Halid Said, bazı cümlelere “Bu örneklere göre diğer örnekler de düzeltilebilir” ifadesini not düşmüştür. Editörler, başka cümlelerin de düzeltilmesi gerektiğine dair bazı notlar almışlardır. Ayrıca editörler tercüme üzerinde inceleme yaparken sözcüklerin orfoepik² formlarını bozmamayı ve korumayı amaçlamışlardır. Ayrıca Memmedli, eseri baskıya hazırlarken editörlerin tamamladıkları tercüme kullandıklarını ifade etmiştir (Memmedli, 2024:62-63).

Memmedli, DLT’de kullanılan bazı sesleri tercüme ederken Halid Said’in çeviriyazı işaretlerini olduğu gibi saklamaya çalıştıklarını ancak bazen düzeltmeye gittiklerinden bahsetmektedir: “o, v ve f arasında seslenen kaf harfini çift v (vv) şeklinde yazmış, redaktörler onu w harfi ile yazmışlar. Lakin biz orijinalindeki vv sesini daha düzgün hesapladık. J sesi veren jim harfini Halid Said j, redaktörler z şeklinde vermiştir. Biz bu sesi de orijinalinde de olduğu kimi j işareti ile vermeyi uygun bulduk.” (Memmedli, 2024:65).

Memmedli, SSRI İmler Akademisinin Azerbaycan Bölümünü’nün eserden daha iyi faydalanmak için yeni formda tercüme etme kararı aldıklarını belirtmiştir. Bundan dolayı, DLT’yi baskıya hazırlayacakları zaman eserin kuruluş sisteminde bazı değişiklikler yapıldığından bahsetmiştir. Kitabın güncellenmiş bölümleri aşağıda gösterildiği gibidir:

1. Kaşğari’nin ön sözü
- a. Müracat ve açıklama
2. Kitabın ilk sistemi hakkında bilgi
3. Fonetik
4. Fiil isimler hakkında yaygın bilgi
5. Sözlerin kuruluşu hakkında bilgi
6. İsim şekilciler (ekler)
7. Söz kuruluşunun ardıcılığı hakkında bilgi
8. Ses geçişleri ve bir harfin diğer harf ile ikamesi hakkında bilgi
9. Kitaba dahil edilmeyen sıfatlar hakkında
10. Kitaba dahil edilmeyen belirsiz şekil
11. Kitaba dahil edilmeyen bazı sözler
12. Türk halkları hakkında etnografik bilgiler
13. Türk dilleri hakkında bazı bilgi
14. Türk dilleri arasındaki farklılıklar hakkında bilgiler

Yukarıda gösterilen bölümler Kaşğari’nin ön sözündeki sıra ile sunulmuştur. Kitabın her üç cildinin sistemi de yeni şekilde sunulmuştur. Eserin baskısında yapılan ilk değişiklik, dil bilgisine ait bütün başlıkların ve bölümlerin DLT’nin tercümesinden önce verilmiş olmasıdır. İkinci değişiklik, DLT’de geçmiş zamanda yazılan fiillerin ve deyimlerin kalıplarının açıklamasının verilmiş olmasıdır. Üçüncü değişiklik, bütün sözlerin tercüme edilmesi ve modern alfabeye göre sıralanmasıdır. Dördüncü değişiklik ise bütün sözler hem Arap harfleri hem de yeni alfabe ile ses bilgisi kurallarına uygun bir şekilde yazılmıştır. Ancak bazı sözler yeni alfabe ile tekrar yazılmamıştır. Aynı zamanda; bütün alıntı, deyim, şiir parçaları ve cümleler ikili formda -Arap dilinde ve Türk alfabesi ile- verilmiştir.

Eserde, Türk dilinin bazı özellikleri Arapçaya çevrilirken ek açıklama ihtiyacı doğmuştur. Bundan dolayı, tercümeman tarafından ek açıklamalar hemen ek parantez içinde verilmiştir. Metnin modern Türk diline tercümesi de ayrıca özel parantez içerisinde verilmiştir. Metinler ise trnak işareti arasında yazılmıştır. (Memmedli, 2024:69).

Türkçe bazı seslerin Arap alfabesinde karşılığının olmamasından dolayı baskı sırasında bazı zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu durum bazı sözcüklerin telaffuzunda şüphe doğurmuştur. Örneğin; gördim, gürdim, kürdim, kördim, aç, ac gibi okuma sorunları oluşturmuştur. Baskıda

² Bir dildeki seslerin doğru bir şekilde kullanılması.

sözcüklerin telaffuzu için herhangi bir modern Türk diline üstünlük verilmediğinden bahsedilmiştir.

5. Eserin yapısı

Eser üç cilt şeklinde yayımlanmıştır. Eserin ön sözünün yazarı İsa Habıbbeyli; düzenleyicisi, giriş ve açıklamaların yazarı Nadir Memmedli ve ilmi editörü ise Osman Mert'tir.

Birinci cilt (1-544 sayfa) İsa Habıbbeyli tarafından yazılan “Ön söz, Mahmud Kaşğari ‘Divanü lüğat-it türk’ və Halid Səid Xocayevin orijinalden tərcümesi” adlı bölümler ile başlamaktadır. Nadir Memmedli tarafından yazılan “Giriş, Mahmud Kaşğarinin ‘Divanü lüğat-it-türk’ əsəri” adlı bölümler ile devam etmektedir. Bu bölümde Memmedli, eserin bulunmasından yayımlanmasına kadar geçen süreçten bahsedip DLT'nin diğer basımlarından ve dil özelliklerinden bahsetmektedir. Memmedli tarafından yazılan bölümler;

Giriş

- (Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğat-it-türk” eseri)
- Mahmud Kaşğarinin kimliyi ve “Divanü lüğat-it-türk”ün yazıldığı dövr
- “Divanü lüğat-it-türk”ün tadqiq tarixi
- Halid Said Xocayev ve “Divanü lüğat-it-türk” (İnsanlar bazen sevdikleri işin qurbanı olurlar)
- Divan Halid Saidin tercümesiande
- Kabardin-Balkar Vilayet Komitesinde Kumukov yoldaşa
- “Divanü lüğat-it-türk”ün Halid Said tercümesinin tertibi, redaktesi ve transfonoliterasiyası

Mahmud Kaşğari Eməğinden Yararlanmaq İmkânı “Divanü lüğat-it-türk”

Kitabın Tercümesinde Rast Geline Çetnlikler

Son Söz

şeklinde başlıklandırılmıştır (Memmedli, 2024:15-76). Halid Said'in tercümesi sayfa 76'dan itibaren başlamaktadır. Birinci cilt, “Mehriban, rəhimli olan Allahın adı ilə başlatıb, ondan kömək diləyirem” sözü başlayıp aşağıdaki başlıklandırmalar ile devam etmektedir:

- Bu, həməzli isimlər bəhsidir
- Bu üçlülər fəslidir
- Dört hərflilər fəsil
- Bəş hərflilər fəslilər
- Həməzli feillər bəhsi
- Üçlülər fəslilər
- Kökü dörd hərflilər olan feillərin fəsliləri
- Sərf qaydaları
- Bəş hərflilər fəsliləri
- Bu salim isimlər bəhsidir
- Bu silasilər fəsliləri
- Kökün birinci və ikinci hərfləri arasına sait arttırılan sözlər fəsliləri
- Üçüncü hərfdən sonra şəkilçi alan sözlər
- Axırıncı hərflilə orta hərfliləri arasına sait və lin hərfləri arttırılmış sözlər babı
- Xümasilər babı
- Altılılar fəsililəri (DLT, 2024:76-544).

Eserin II. cildinin (1-280 sayfa) başlıklandırması aşağıdaki gibidir:

- Salim feillər bəhsi
- Qaydalar, feil dəyişmələri, sifətlər və ümumi qanunların gedişi
- Kökü üç hərflilər fəslə
- Dörd hərflilər fəslə
- Beş hərflilər fəslə
- Altı hərflilər fəslə
- Müzaef (həmcins qoşa samitlilər hərflilər) bəhsi
- Üç hərflilər fəslə
- Bu dörd hərflilər fəslidir
- Müzaef (həmcins qoşa samitlilər hərflilər) bəhsi
- Üç hərflilər fəslə
- Dörd hərflilər fəslə

Eserin III. cildinin (1-379) başlıqlandırması aşağıdakı gibidir:

- Bu, uzun saitlər başlanan sözlərin bəhsidir iki hərflilər babı
- Bu, dördhərflilər babıdır
- Bu, beşhərflilər babıdır
- Bu formadan gələn feillər bəhsi
- Bu, dördhərflilər babıdır
- Bu, beşhərflilər babıdır
- Bu, mənqus növündən üçhərflilər bəhsidir
- Bu, beşhərflilər babıdır
- Bu, naqis formadan gələn feillər bəhsidir iki hərflilər babı
- Bu, kökü ikihərflilər isimlərdən düzəlmiş naqis dördhərflilər bəhsidir
- Bu naqis sözlərin feillər bəhsidir kökü ikihərflilər naqis feillər babı
- Bu, dördhərflilər babıdır müxtəlif hərəkətlərlə infiqsi sükunlu olan fə'lədi babı
- Bu beşhərflilər babıdır
- Bu burun səslilər bəhsidir ikihərflilər isimlər babı
- Bu, dördhərflilər babıdır
- Bu, burun səslilər feillər bəhsidir ikihərflilər babı
- Bu, bir sözdə ard-ardınca ikisükunlu hərflilər olan sözlər bəhsidir isimlər babı

6. Türkiyə Türkçesi çevirilerindən fərqli tərcümə edilən seslər

Eserdə Türkiyə Türkçesi çevirilerine görə bəzi seslərin fərqli çevrildiyi görülməkdədir. Hece başı, ortası və sonunda təsbit edilən ses dəyişimləri aşağıda göstərilmişdir:

6.1. Hece başından görünən çeviri fərqləri: Eserdə hece başındakı /a/ sesinin /e/; /ı/ sesinin /i/; /i/ sesinin /e/; /o/ sesinin /u/; /ö/ sesinin /o/; /ö/ sesinin /o, u, ü/; /ö/ sesinin /ö/; /u/ sesinin /o/; /ü/ sesinin /u/; /ü/ sesinin /ü/ şəklində çevrildiyi görülməkdədir. Eserdə, Türkiyə Türkçesi çevirisiindəki uzun ünlülərin kəsa olaraq çevrildiyi təsbit edilmişdir.

a->e-: egir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:26)> akir (DLT, 2024:118): Karın ağrısı.

ı->i-: ırra (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:18)> irrə (DLT, 2024:105): Utanma.

i->e-: iş (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:22)> eş (DLT, 2024:112): Eş, arkadaş.

o->u-: ova (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:18)> uva (DLT, 2024:106): Ova.

ö->o-: öt (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:20)> ot (DLT, 2024:110): Ot.

ö->o-: öl neñ (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:23)> ol neñ (DLT, 2024:113): Islak olan şeylər.

ö->u-: öd (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:20)> ud (DLT, 2024:111): Zaman.

ö->ü-: ö.r (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:21)> ür (DLT, 2024:111): Kaftanın koltuk altı.

õ->ö-: õg (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:22)> ög (DLT, 2024:113): Akıl ve izan.

u->o-: ugur (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:25)> oğur (DLT, 2024:118): Vakit.

ū->u-: ū (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:18)> udzu (DLT, 2024:106): Uyku.

ũ->ü-: ũn (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:23)> ün (DLT, 2024:114): Seslenmek.

6.2. Hece içinde ve sonunda görülen çeviri farkları: Eserin çevirisinde Türkiye Türkçesi çevirilerden farklı olarak /ç/ sesinin /c/; /đ/ sesinin /dz/; /ē/ sesinin /ə/; /g/ sesinin /ğ/; /k/ sesinin /g/; /p/ sesinin /b/; /u/ sesinin /ı/; /w/ sesinin /vv/ şeklinde çevrildiği görülmektedir. Tespit edilen örnekler aşağıdaki gibidir.

-ç->-c-: öç (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:20)> öc (DLT, 2024:110): Öç.

-đ->-dz-: ağrım (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:52)> ağzrim (DLT, 2024:162): Eyerin altında, iki yandan çıkan uçlara denir.

-ē->-ə-: ağı.r nēñ (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:25)> ağır nəñ AzT. ün (DLT, 2024:117): Pahalı şey.

-g->-ğ-: ūg (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:22)> uğ (DLT, 2024:113): Çadırın üst kısmındaki kirişlerden her biri.

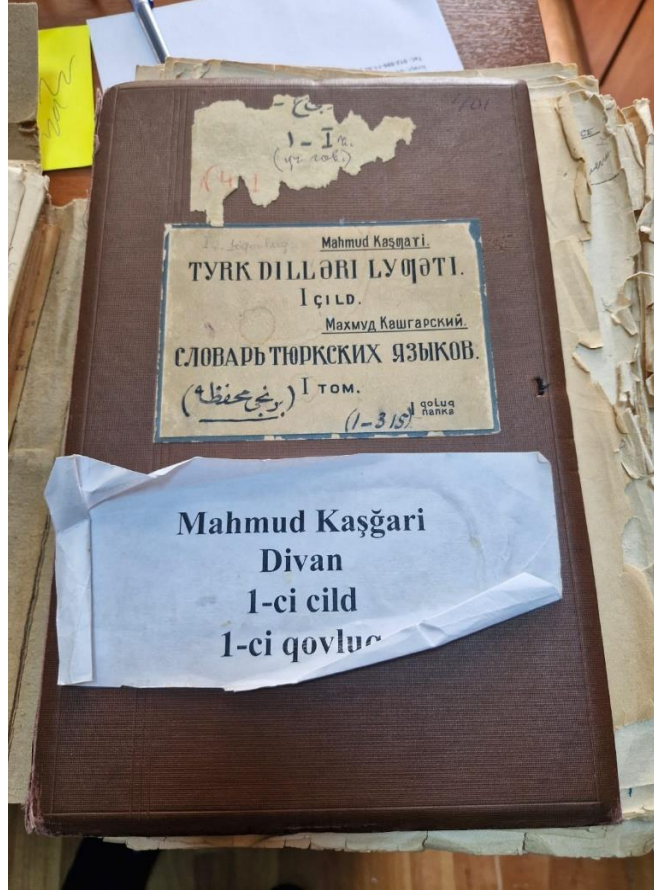
-k->-g-: ik (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:22)> ig (DLT, 2024:113): İğ.

-p->-b-: üpkük (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:54)> übkük (DLT, 2024:165): Çigil lehçesinde hüdhüd.

-u->-ı-: oluç (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:24)> olıç (DLT, 2024:117): Çocukları sevmek için kullanılan edat.

-w->-vv-: ewet (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020:24)> evvet (DLT, 2024:115): Evet.

XI. yy.da Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan DLT, Türk dilinin zenginliğini yansıtan önemli bir eserdir. Halid Said'in emeğiyle Arap harflerinden Latin harflerine ilk kez aktarılmıştır. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi'nin eseri gün yüzüne çıkarma girişimi oldukça değerlidir. Bu sayede, Halid Said'in titizlikle hazırladığı tercüme okuyucuyla buluşmuştur.

Fotoğraf 1: Azərbaycan İlimlər Akademisi'nde eserin aslının incelenmesine ilişkin görüntülər

Fotoğraf 2: Azərbaycan İlimlər Akademisi'nde eserin aslının incelenmesine ilişkin görüntülər

Kaynaklar

- Atalay, B. (2021). *Divanu Lûgati't Türk 1-2*. TDK: Ankara.
- Bilge, R. (Kilisli) (1917-1919). *Mahmud al-Kaşgari: Kitab Divân Lugat at-Türk*, 3 Cilt, İstanbul.
- Dankoff, R.; Kelly, J. (1982). *Mahmūd al-Kāşyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luḡāt at-Turk)*. Boston: Harvard University.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2020). *Divānu Lugâti't Türk*. TDK: Ankara.
- Habibbeyli, İ. (2024). *Ön söz Mahmud Kaşgari 'Divanü lûğat-it türk' və Halid Səid Xocayevin orijinalden tərcümesi. Mahmud al-Kaşgari: Kitab Divân Lugat at-Türk*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Azərbaycan, s. 1-39.
- Mahmud Kaşgari Divanü Lûgat-İt-Türk I-II-III* (2024). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Azərbaycan.
- Memmedli, N. (2024). *Giriş, Mahmud Kaşgari'nin 'Divanü lûğat-it-türk' əsəri, Mahmud al-Kaşgari: Kitab Divân Lugat at-Türk*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Azərbaycan, s. 39-73.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1543059>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Kitap İncelemesi / Book Review
Geliş Tarihi / Received date : 05.09.2024
Kabul Tarihi / Accepted date : 09.12.2024
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2024

Atıf / Citation

Polat, E. (2024). Çam, Ahmet (2024), Kaşkay Bilmeceleri (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 425-429.

ÇAM, AHMET (2024). KAŞKAY BİLMECELERİ (GİRİŞ-METİN-İNCELEME-DİZİN)
Çam, Ahmet (2024). Kaşkay Bilmeceleri (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin). [Qashqai Riddles (Introduction-Text-Review-Index)]
EROL POLAT¹

Öz

Türk dili, tarihi, kültürü ve edebiyatı için en önemli ülkelerden biri de İran'dır. İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Kaşkaylar, ülkedeki en kalabalık Türk topluluklarından biri olarak kabul edilmektedir. Kaşkayların konuştuğu ve Oğuzcanın bir kolu olan Kaşkay Türkçesi, günümüzde yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu çalışmanın amacı Dr. Ahmet Çam tarafından Türkiye Türkçesine kazandırılan Kaşkay Bilmeceleri (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin) adlı eserin biçim ve içerik bakımından incelenip tanıtılmasını sağlamak ve Türkoloji açısından değerini ortaya koymaktır. Giriş, Metin, İnceleme ve Dizin ana başlıklarıyla sunulan 178 sayfalık eserin dil malzemesi, çeşitli tarihlerde Kaşkay Türklerinden derlenen 376 bilmecedan oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, önemi, sınırlılıkları vd. başlıkların yanında Kaşkay Türkleri ve Kaşkay Türkçesiyle ilgili genel bilgiler mevcuttur. Metin bölümünde Kaşkay bilmecelerinin transkripsiyonlu metni ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri sunulmuştur. İnceleme bölümünde Kaşkay bilmecelerindeki muhteva, biçim özellikleri, söz sanatları ve çalışmanın sonuçları sunulmuştur. Dizin bölümünde bilmecelerde yer alan tüm kelime ve kelime grupları gramatikal dizin yöntemiyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran Türkolojisi, Kaşkay Türkleri, Kaşkay Türkçesi, Bilmeceler, Kaşkay Bilmeceleri

¹ Eğitim Yöneticisi-Türk Halk Bilimi Araştırmacısı, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul/TÜRKİYE.

El-mek: erolpolat02@hotmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-7158-5917>

Abstract

One of the most important countries for Turkish language, history, culture and literature is Iran. Qashqai people living in various regions of Iran are considered one of the most populous Turkish communities in the country. Qashqai Turkish, which is spoken by the Qashqai people and is a branch of the Oghuz language, is in danger of extinction today. The aim of this study is to examine and introduce the work called Kaşqay Bilmeceleri (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin) [Qashqai Riddles (*Introduction-Text-Review-Index*)], which was introduced into Türkiye Turkish by Ahmet Çam (PhD), in terms of form and content, and to reveal its value in terms of Turcology. The language material of the 178-page work, presented under the main headings of Introduction, Text, Review and Index, consists of 376 riddles compiled from the Qashqai Turks at various dates. In the introduction section, the purpose, importance, limitations, etc. of the study are explained. Besides the titles, there is general information about Qashqai Turks and Qashqai Turkish. In the text section, the transcribed text of the Qashqai riddles and their versions translated into Türkiye Turkish are presented. In the review section, the content, formal features, figures of speech and the results of the study in Qashqai riddles are presented. In the index section, all words and word groups in the riddles were examined by the grammatical index method.

Keywords: Iranian Turcology, Qashqai Turks, Qashqai Turkish, Riddles, Qashqai Riddles

1. Giriş

İran, Türk dili, tarihi, kültürü ve edebiyatı açısından en önemli ülkelerden biridir. İran'ın ağırlıklı olarak güney ve güneybatı bölgelerinde yaşamlarını sürdüren Kaşqay Türkleri, 2 milyonu aşan nüfuslarıyla ülkedeki en kalabalık Türk topluluklarından biri olarak kabul edilmektedir. Beş büyük tayfanın birleşimiyle ortaya çıkan Kaşqay topluluğunun 10. yüzyıldan beri bu coğrafyada kök saldıkları ve belli oranda günümüzde göçebe veya yarı göçebe yaşam tarzını sürdürdükleri bilinmektedir.

Kaşqay Türkçesi coğrafi bakımından Türk dünyasının en güneyinde yer alan özgün bir ağız topluluğu olarak kabul edilmektedir. Kaşqay Türkçesiyle ilgili ilk bilimsel araştırmalar 20. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. A. Romaskevich, A. Stein; Kaşqay Türkçesiyle ilgili materyal toplayan ilk kişilerdir. Kowalski, Menges ve A. Von Gabain, Doerfer, Hesché gibi yabancı bilim insanları tarafından yapılan araştırmalar, bunları izlemiştir. Türkiye sahası Türklük bilimi çalışmalarında özellikle 2000'li yıllardan sonra Kaşqay Türklerinin dil ve edebiyatı üzerine çalışmalar artmıştır. Kaşqay Türklerinin dil ve edebiyatı ile ilgili Türkiye'de yayımlanan kitapların başlıcaları şunlardır: Muhittin Çelik "Kaşqayı Türkçesi Metinleri" (2014) ve "Kaşqay Türkçesi Grameri" (2020); Dilek Erenoğlu "Kaşqayı Türklerinin Dili" (2017); Ferzane Dolatabadi "Kaşqayı Türklerinin Edebiyatı" (2017); Abulkadir Atıcı "İsa Rahmani (Doğanlı)'nın Kaşqay Türkçesi Tercüme Eseri Kumbuca Paşa (Küçük Prens)" (2021); Talip Doğan "Yettim Yal, Kaşqay Türkçesi Üzerine Bir İnceleme" (2022) (Rezaıamaleh: 2023: 49). Bunların yanı sıra Kaşqay Türkçesiyle ilgili yapılan ve yapılmakta olan pek çok lisansüstü tezleri ve bilimsel yazılar da mevcuttur.

2. Kaşqay Bilmeceleri (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin) Adlı Eser Hakkında

"Kaşqay Bilmeceleri" adlı eser İran'daki Türk ağızları üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Dr. Ahmet Çam tarafından kaleme alınmıştır. Mayıs 2024'te Paradigma Akademi yayınlarından çıkan ve temelde 376 bilmecenin ele alındığı bu eser, 178 sayfadan ibarettir. "İçindekiler"den sonra sunulan "Ön söz"de çalışmanın önemi, amacı ve içeriği ana hatlarıyla belirtilmiş; Çam tarafından çalışmaya katkıda bulunan akademisyenlere teşekkür edilerek bu kısım sonlandırılmıştır. "Arsalan Mirzayı'nın Ön Sözü" adlı başlıkta ise çağdaş Kaşqay şairlerinden Arsalan Mirzayı'nın derlediği ve esere kaynaklık eden bilmecelerin derlenme süreci

ve önemi hakkındaki bilgiler, Türkiye Türkçesine aktararak okuyucunun istifadesine sunulmuştur. “Ön söz” ile “Giriş” bölümleri arasında çalışmada kullanılan transkripsiyon işaretleri IPA (International Phonetic Alphabet) karşılıklarıyla sunulmuştur. Çalışmada kullanılan “Diğer İşaretler ve Kısaltmalar”dan sonra ise “Giriş” bölümüne geçilmiştir.

Giriş bölümünde; problem durumu, araştırmanın amacı, önemi, varsayımları, sınırlılıkları, yöntemi sunularak esere neden ihtiyaç duyulduğu ve eserin bilimsel olarak dayandığı temeller açıklanmıştır. Sonrasında Kaşkay adının kökeni, Kaşkayların nüfusu, etnososyal yapısı, bilinen tayfaları vb. hususlar, Kaşkay Türkleriyle ilgili genel bilgiler başlığında sunulmuştur. Kaşkay Türkçesiyle ilgili genel, tanıtıcı ve güncel kaynaklardan alınan bilgiler verildikten sonra bilmecelerin genel özellikleri ve Kaşkay kültüründeki yeri vurgulanarak bir diğer bölüme geçilmiştir (Çam, 2024: 12-18).

Metin bölümünün ilk kısmında eserde ele alınan 376 bilmecenin çeviri yazılı şekilleri sunulmuştur. Bilmecelerin her biri ayrı ayrı numaralandırılmış ve bilmece cevapları parantez ile gösterilmiştir. İkinci kısımda ise aynı düzende bilmecelerin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bilmeceler Türkiye Türkçesine aktarılırken açıklama gerektiren hususlar dipnotlarla gösterilmiştir.

İnceleme bölümü, eserin en hacimli bölümlerinden biridir. Bu bölümde Kaşkay Bilmeceleri üç ana başlıkta değerlendirilmiştir: Kaşkay Bilmecelerinin Muhtevası, Kaşkay Bilmecelerinin Biçim Özellikleri, Kaşkay Bilmecelerinde Söz Sanatları.

“Kaşkay Bilmecelerinin Muhtevası” adlı bölümün alt başlıkları sırasıyla “insan ve insan yaşamı, hayvanlar, hayvan uzuv ve davranışları, bitkiler ve yeme-içme kültürü, eşya ve araç-gereçler, gök bilimi, tabiat ve tabiat olayları, ekonomi, sayı ve değerli madenler, dil ve edebiyat, dinî kavramlar, diğer konu ve kavramlarla ilgili bilmeceler” şeklindedir. Yazar bu bölümde detaylı olarak her bir alt başlığı kendi içerisinde sınıflandırarak konuyla ilgili bilmecelerden örnekler sunmuştur. Eserdeki bazı bilmece örnekleri şöyledir:

aldım geymâdim geydim görmâdim (kâfân)

“Aldım, giymedim; giydim, görmedim. (Kefen)”

baxsañ üzünâ girâr gözünâ (ayna)

“Baksan yüzüne, girer gözüne. (Ayna)”

mân gèdiräm o gèdir (kölgä)

“Ben giderim, o gider. (Gölge)”

nâ odundur yandırâm nâ sümükdur sindiräm (dil)

“Ne odundur yakayım ne kemiktir kırayım. (Dil)”

qanat varı uçabilmâz quruluqda qaçabilmâz (balıq)

“Kanadı var uçamaz, karada kaçamaz. (Balık)”

burda atdım qılıcı hâlâbdâ oynar ucu (ildirim)

“Buradan attım kılıcı, Halep’te oynar ucu. (Yıldırım)”

uç oyunçu on ikki tamaşaçı (saat)

“Üç oyuncu, on iki izleyici. (Saat)”

ikki bal bir birâ qarışmaz (yumurta ağı vâ sarısı)

“İki bal birbirine karışmaz. (Yumurta akı ve sarısı)”

üssü çimän biçmâli altı çesmâ içmâli (qoyun)

“Üstü çimen biçmeli, altı çeşme içmeli. (Koyun)”

gēcä baxdım çox udu sähär baxdım yox udu (ulduz)

“Gece baktım çoktu, gündüz baktım yoktu. (Yıldız)” (Çam, 2024: 38-48).

“Kaşkay Bilmecelerinin Biçim Özellikleri” adlı bölümün alt başlıklarında Kaşkay Bilmecelerinin dil ve biçim özellikleri üzerinde durulmuştur. Mensur bilmeceler başlıklı kısımda bilmeceler cümle yapıları ve anlam özellikleri gibi muhtelif yönlerden incelenmiştir. Manzum bilmeceler başlığında ise bilmeceler ölçülü-ölçsüz olma durumlarına göre sınıflandırıldıktan sonra dize sayıları, bilmecelerde kullanılan uyak türleri ve düzeni bakımından incelenmiştir. “Kaşkay Bilmecelerinde Söz Sanatları” başlıklı inceleme bölümünün son kısmında ise bilmecelerde geçen söz sanatları örnekler sunularak açıklanmıştır (Çam, 2024: 49-69).

Sonuç bölümüne Kaşkayların dil, nüfus gibi günümüzdeki genel durumları özetlenerek başlanmıştır. Metin ve inceleme bölümlerinde elde edilen bulgular bu bölümde değerlendirilmiştir. Yazarın bu bölümde bilmecelerle ilgili dikkat çektiği hususlar şöyledir:

“Bilmecelerin sözlü ürünler olması, kullanılmadıklarında ve daha da önemlisi yazıya geçirilmedikleri takdirde yok olup gitmeleri anlamına gelmektedir. Bu durum geçmişten günümüze tevarüs eden bu hazinenin korunmasını ve çağın gereklerine uygun bir biçimde düzenlenip bu şekilde kuşaklar arasındaki aktarımın gerçekleşmesini elzem kılmaktadır. Kaşkay Türkçesinin genel anlamda tehlike altında olması, ona ait sözlü-yazılı tüm ürünleri değerli hâle getirmektedir. Oluşumları bakımından uzun bir sürecin sonunda ortaya konan bu ürünlerin teknolojik gelişmeler karşısında gözden düşmesine ve toplum hafızasından silinmesinin önüne geçilmesi gerekmektedir” (Çam, 2024: 89-90).

Bilmecelerin korunması ve günlük hayatta daha işlek kullanımına yönelik yapılması gerekenlere işaret edildikten sonra bu bölüm sonlandırılmıştır. Ardından kaynak olarak kullanılan eserlerin listesi verilmiştir.

Eserin en hacimli kısmı dizindir. Bilmecelerdeki 1141 madde başı alfabetik olarak sıralanmıştır. Dizinde bilmecelerde kullanılan her bir kelimenin anlamı verilmiştir. Yabancı kelimeler ise ait olduğu dildeki biçimiyle gösterilmiş ve bilmecelerde geçen kelime anlamı kısaca açıklanmıştır (Çam, 2024: 95-162).

Özellikle İran’la ilgili dil ve folklor alanında çalışan araştırmacılar başta olmak üzere bilmeceler üzerine meraklı olan herkesin ilgi göstereceğini düşündüğümüz bu kıymetli eseri okuyucuyla buluşturduğu için yazarı kutluyoruz.

Kaynaklar

Çam, A. (2024). *Kaşkay Bilmeceleri (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Rezaei-amaleh, M. (2023). *Kaşkayı Türkçesi Ağzları (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.